

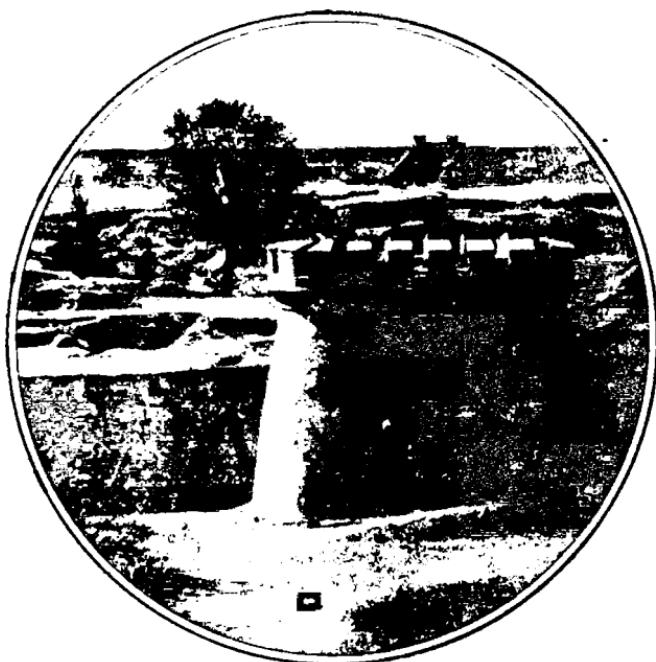
Истиқлол қаҳрамонлари

Мунаввар қори
АБДУРАШИДХОНОВ

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

Истиқлол қаҳрамонлари

**МУНАВVAR ҚОРИ
АБДУРАШИДХОНОВ**

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

ТОШКЕНТ «МАҲНАВИЯТ» 2003

**Таҳрир ҳайъати: Озод Шарафиддинов, Невмат Аминов,
Наим Каримов, Бегали Қосимов, Дилором Алимова, Суннат
Аҳмедов, Шуҳрат Ризаев**

Мунаввар қори Абдурашидхонов XX аср бошларида ўзбек халқининг миллий озодликка эришиш йўлида фаолият кўрсатган педагог, журналист, жамоат арбобидир. Унинг «Адиби аввал», «Адиби соний», «Ер юзи», «Ҳавойижи диния», «Ўзбекча тил сабоқлиги» китоблари, публицистик мақолалари ва хотиралари миллий маънавий меросимизнинг улкан бир қисмидир.

Кўлингиздаги китоб XX асрнинг биринчи ярмида ўзбек халқи, унинг маърифати ва маданияти тарихи билан қизиқувчи сиз азиз ўкувчиларга мўлжалланган.

**Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи —
санъатшунослик фанлари номзоди
Сирожиддин Аҳмедов**

**Масъул муҳаррир — филология фанлари доктори
Наим Каримов**

**Тақризчи — филология фанлари доктори
Бегали Қосимов**

A 15

Мунаввар қори Абдурашидхонов. Танланган асарлар (Таҳрир ҳайъати: О. Шарафиддинов, Н. Аминов, Н. Каримов ва бошқ.: Масъул муҳаррир: Н. Каримов.—Т.: «Маънавият», 2003.—304 б.—(«Истиклол қаҳрамонлари» туркуми).

ББК 63.3(5У)—7+74(5У)

M **4702620204—14**
М 25(04)—03 17—02

© «Маънавият», 2003

МУҲАРРИРДАН

Ўзбек халқи тарихининг сўнгги 130 йилга яқин даври «оқ» ва «қизил» салтанатлар таркибида кечди. Ўзбек диёрининг моддий ва маданий бойликларини талон-торож этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйтган чор ва совет давлатлари халқининг шу даврда яшаган пешқадам вакиллари — уни ҳур ва озод кўришни истаган, шу йўлда фаолият кўрсатган кишиларни узлуксиз равишда маҳв этиб келди. Шундай мудҳиҷ сиёсат оқибатида авлодлар ўзбек халқи ичидан XX асрда етишиб чиққан буюк сиймоларни узоқ йиллар мобайнида билмай-танимай келдилар.

Мунаввар қори Абдурашидхонов ўзбек халқининг машиқкатли XX асрда дунёга келган Файзула Хўжаев, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат сингари буюк сиймоларидан биридир.

Совет давлати Мунаввар қори Абдурашидхоновни авжи камолот фаслида — 53 ёшида Москвада отиб ташлабгина қолмай, сўнгги нафасига қадар унинг устидан туҳмат ва бўғтон сўзларини ёғдириб келди. Фақат «қизил» салтанатнинг емирилиши билан халқимизнинг бу фидойи фарзанди ҳақидаги ҳақиқат секин-аста ўз жамолини кўрсата бошлади. Дастреб унинг муборак номи тилга олинадиган бўлди. Сўнг узуқ-юлуқ маълумотлардан иборат мақолалар эълон қилинди. Бундан роса ўн йил илгари — 1992 иили эса «Шарқ юлдузи» журналида журналист Сирожиддин Аҳмад қаламига мансуб «Мунаввар қори» деб номланган тадқиқотнинг чоп этилиши билан алломанинг мунаvvар чехрасини биздан яшириб турган қора парда узил-кесил олиб ташланди: Мунаввар қори жабрдийда халқимизнинг улуғ фарзандларидан бири сифатида қаршимизда бутун бўй-басти билан гавдаланди-қолди.

Шу вақтдан бўён ўтган давр ичидаги Мунаввар қорининг бир неча мақолалари қайта нашр этилди. Унинг салобатли қиёфаси Миллий уйғониш даври намояндларига бағишлиланган «Унтуилмас сиймолар» сафидан ўзининг қонуний ўрнини эгаллади. 2001 иили эса «Шарқ» нашриёти унинг «Хотираларимдан» деган сарлавҳа остида тарих фанлари

номзоди Сотимхон Холбоев томонидан нашрга тайёрланган китобини эълон қилди.

Мана, бугун сизнинг қўлингизда атоқли журналист, маърифатпарвар, педагог ва истиқдол учун толмас курашчи Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг «Танланган асарлар»и.

Ушбу ғоят гўзал ҳодисанинг ўзиёқ Мустақилликнинг шахдам қадамлар билан ҳаётимизнинг ҳар бир соҳасига кириб бораётганидан шаҳодат бериб турибди.

Мунаввар қори илм-фан, маърифат ва маданиятимизнинг турли соҳаларида фаолият юритди. Унинг қаламига оид талайгина асарлар ҳали газета ва журнал саҳифаларида сочилиб, ноширларини кутиб ётибди. Бугун сиз варақлаётган китоб эса алломанинг кирилл ёзувидаги биринчи маротаба нашр этилган каттагина асаридир.

ХХ асрнинг дастлабки чорагида яшаб ижод этган шоир ва ёзувчиларнинг асарларини ўқир экансиз, уларнинг мутлақо ўзга адабий тилда — арабий ва форсий сўзлар билан тўлиб-тошган, мураккаб жумлалар силсиласидан иборат тил ва услубда ёзилгани яққол сезилади. Абдулла Қодирий ва Чўлпон сингари адилларнинг улкан хизмати шундаки, улар ҳозирги адабий тилимизни шакллантириб, сайқаллантириб бердилар. Мунаввар қори ҳам худди шу жараёнда иштирок этиб, тилимизнинг тилла жилолар билан товла нишига ўз ҳиссасини қўшди.

Аммо шунга қарамай, унинг қўлингиздаги китобдан ўрин олган асарларида услубий мураккабликларни йўқ, деб бўлмайди. Бугина эмас, балки «эски» маърифий ва маданий қарашлар асосида шаклланган арбобнинг айrim фикрлари, баҳолари ҳам сиз азизларда турли фикр ва мулоҳазалар уйғотиши мумкин. Ҳар ҳолда сиз билан биз Мунаввар қорининг мураккаб тарихий-маданий замонда яшагани ва шу замоннинг фарзанди бўлганини унутмаслигимиз лозим.

Ушбу китобдан ўрин олган асарларнинг салмоқли қисмини Мунаввар қорининг Тошкент ва Москвадаги қамоқхоналарда ёзган хотиралари ташкил этади. Бу хотиралар дастлаб ОГПУ (Бирлашган давлат сиёсий бошқармаси)-нинг Ўрта Осиёдаги мухтор вакили Л. Н. Бельскийнинг топшириги билан ёзила бошланган.

Маълумки, Туркистон Мухторият ҳукумати зўравонлик йўли билан тугатилгач, ўз ватанларининг мустақил бўлишини орзу қилган зиёлилар турли йўл ва усувлар билан

большевизмга қарши кураш олиб бордилар. Мунаввар қори ана шу курашнинг олдинги сафида бўлибгина қолмай, шу курашга раҳбарлик ҳам қилди. Шунинг оқибати ўлароқ у 1921 ва 1926 йилларда қамоққа олинди. Иккинчи маротаба ҳибсланганида у қамоқдан советларга қарши кураш олиб бормаслик шарти билан озод қилинди. ОГПУ Мунаввар қорини доимий назорат остига олиб, Лев Бельский сиймосида ундан жадидларнинг куни кеча олиб борган ва 20-йиллар сўнггида ҳам олиб бораётган фаолиятлари түғрисида мукаммал маълумотнома ёзиб беришни ҳам талаб қилди. Агар Мунаввар қори жадидларнинг советларга қарши олиб борган ва олиб бораётган хатти-ҳаракатларини яширгудек ёхуд хаспўшлагудек бўлса, уни қамоқда чиритишини писанда ҳам қилди.

Мунаввар қори ўз хотираларини ана шундай қалтис бир вазиятда ёзди.

Атоқли адабиётшунос Иззат Султон Мунаввар қори номини эндигина тилга олиш мумкин бўлган кунларда шундай бир воқеани айтиб берган эди.

Кунларнинг бирида у трамвайдага бир кекса кишини учратиб, унинг юз қирралари таниш эканига эътиборни қаратган. Кекса киши ҳам Иззат Султонни таниб, Мунаввар қорининг сафдошларидан бири бўлганини айтган. «Исми ёдимда йўқ, аммо фамилияси Каримов эди», изоҳ берган Иззат Султон.

Каримов фамилияси собиқ маҳбуснинг айтишича, «миллий иттиҳодчилар» қамоққа олина бошлагач, Мунаввар қори пайтини топиб, уларга: «Қандай айбни қўймасинлар, бўйнингизга олинг. Акс ҳолда биз озодликда юрган ёр-дўстларимизнинг номларини айтиб, уларнинг қамалишига сабабчи бўламиз. Биз ўзимизнинг ҳаётимизни қурбон қилиш эвазига миллатни сақлаб қолишими лозим», деган.

Иззат Султонга бу воқеани сўзлаб берган киши Мирхалил Каримов деган жасур инсон бўлади.

Мунаввар қори Л. Н. Бельскийдек ОГПУ ходимлари ихтиёрида «миллий иттиҳодчилар»нинг ҳар бир қадамига оид маълумотлар борлигини яхши билган. У дастлаб бу мудҳиш идорани чалғитадиган маълумотларни берди, бу ошкор бўлгач эса, фақат ОГПУга асосан хуфялар орқали маълум бўлган маълумотларни бериб, ҳали қамоққа олинмаган сафдошлари ва ҳали ошкор бўлмаган ҳақиқатларни яшириб қолишга ҳаракат қилди.

Ушбу китобдан жой олган турма хотираларини ўқир экансиз, масаланинг шу томонини хотирада тутишингиз лозим бўлади.

Шу нарса муҳимки, Мунаввар қори совет давлатидек қонхўр аждаҳонинг ўзини ҳам, бошқа «миллий иттиҳодчилар»ни ҳам соғ қўймаслигини яхши билган, шунинг учун ҳам сафдошларининг ҳуррият ва мустақиллик йўлида олиб борган курашлари тарихини авлодлар учун ёзиб қолдиришини фойдали, деб билган.

Қўлингиздаги китобдан ўрин олган хотиралар, аввалингиларидан фарқли ўлароқ, уни тўпловчи Сирожиддин Аҳмад томонидан муаллифнинг араб ёзувидаги қўлёзмаси асосида тўла ҳолда нашрга тайёрланди.

Умид қиласизки, Мунаввар қоридек машҳур жамоат арбобининг ҳаёти ва фаолияти, орзу ва армонлари билан танишиш сизда бу улуғ сиймога нисбатан чинакам ҳурмат туйгуларини уйғотади.

Наим КАРИМОВ

ЙЎЛБОШЧИ

Чўқ мунааввар этди оламни Мунааввар қоримиз,
Кўрдимиз равшанлигидан феълимиз, авторимиз.
Ибрат олинг, ёшлар, деб тўқди кўздин ёшлар,
Нутқида таҳрир этиб бизларни йўқу боримиз.

ТАВАЛЛО

Эли учун куйиб-ёнган, бағри қонидан маёқ кўтарган
кишиларнинг номи ҳеч қачон унут бўлмайди. Бундай ин-
сонларни сиёсатбозлар қанчалик қораламасинлар, ўзлари
эл-юрг, тарих ва замон олдида шарманда бўлиб қолавера-
дилар. Зоро, фидойи кишиларни эл-юрг ҳам, тарих ҳам ўз
юрагида асраб-авайлайди.

Халқимиз арзанда қилиб, авлоддан-авлодга узатаётган
ана шундай сиймолардан бири адаб, шоир ва педагог,
жамоат арбоби Мунааввар қори Абдурашидхонов эди.

Мунааввар қори халқимиз бошига тушган чоризм ва боль-
шевизм мустамлакачилиги йилларида «Мен — сендамен:
сен — мендасен» ҳикматига мувофиқ элимиз, миллатимиз
қалбига маърифат ва озодлик, эрк ва ҳурлик уругини со-
чиб, юрг ҳаётининг серташвиш йўлларини мунааввар қил-
ган йўлчи юлдуз эди.

1

Мунааввар қори Абдурашидхонов 1878 йилда Тошкент
шаҳар Шайх Хованди Таҳур даҳа Дарҳон маҳалласида зиё-
ли оиласида дунёга келди. Отаси Абдурашидхон Сотибол-
дихон Олимхон ўглидир. (Айрим манбаларда ва халқ оғзи-
да Абдулмажидхон ўғли, вафоти 1885 й.) У ўзи яшаб тур-
ган маҳалладаги Эшонқули додҳоҳ мадрасасида ва ўз ҳов-
лисида мактаб очиб, 40 нафар ўқувчига дарс берган. Она-
си Хосият отин (1845—1931) Тошкентнинг машҳур зиё-
лиларидан Хонхўжа Шораҳимхўжаев (1841—1941)нинг
қизи, машҳур ўқитувчилар — Ҳасанхўжа ва Эшонхўжа Хо-
нийларнинг ҳамшираси бўлиб, ўз ҳовлисида хотин-қиз-
ларни ўқитган.

Абдурашидхон ва Хосият отин уч ўғил кўришган. Каталари Аъзамхон (1872—1919), ўртанчаси Муслимхон (1875—1954), кичиги Мунаввархон эди.

Аъзамхон домла маҳалла мактабида болаларни ўқитарди. Унинг 1910 йилда Сирдарё вилоят ўқув юртлари инспекторига усули жадид мактабини очиш учун рухсат берилишини сўраб ёзган аризаси ва ўқув дастури сақланган. Ариза ва дастурга қараганда, у болаларга тўрт синф дараҷасида сабоқ берган. Ўқув дастурини Мунаввар қори тузган.

Муслимхон домланинг тақдири ўзгачароқ кечган. У шўро ҳукуматининг барча зулм ва тазиёки «лаззати»ни тотди. У акаси ва укаси каби дастлаб саккиз йил мобайнида муаллимлик билан шуғулланган бўлса-да, кейинги тўққиз йил мобайнида маҳалладаги Мирза Абдуллабой масжидига имомлик қиласи, масжидлар ёпилгандан сўнг эса «XVIII партсъезд» артелида қоровул бўлиб ишлади. Аммо ҳаёти доимо таҳликада кечди.

Фарзандлари Муҳаммаджон Абдурашидов қуйидаги воқеани ҳикоя қилган эдилар:

«1942 йилда НКВД қамоқхонасида ўтирас эдим. Қоронгу хонада пиқир-пиқир йиги товушини эшилдим. Товуш қулоғимга жуда таниш туюлди. Диққат билан қулоқ солсан, дадам йиғлаяптилар. Одамлар орасидан туртиниб-суртиниб ўтиб, ёнларига яқинлашиб, салом бериб: «Дада, нега йиғлаяпсиз?» — деб сўрадим. «Терговчи чақириб, тилчилик қиласиз, деб мажбурлади. Йўқ, қариб қолдим, чегарадан ҳатлаб ўтолмайман, десам, юзимга тарсаки тушириди. Шу хонага қамаб қўйиши. Болам, мен қариб қолган одамман, бу ердан чиқиб кетарман, сени Оллоҳнинг ўзи арасин. Исмингни Муҳаммаджон қўйганман», — дедилар...»

Муслимхон домла 1942 йил 27 январда давлат сирларини ошкор қилишда айбланиб қамоқقا олинади. Терговчилар уни отишга ҳукм қилишни таклиф қилиб маҳсус мажлис (особое совещание) ҳукмига юборади. Лекин унинг жиноятини тасдиқловчи далиллар бўлмагани учун, қамоқда ўтирган кунлари жазога ҳисоб қилиниб, 1942 йил 28 ноябрда озод қилинади. Турли жойларда оддий ишчи бўлиб юриб, 69 ёшида вафот этади.

Мунаввархон дастлабки таълим-тарбияни онасидан олиб, хат-саводи чиққач, ўша даврда довруғи чиққан Усмон домладан сабоқ олди. Акалари таъсирида вояга ета

борди. Куръони каримни хатм қилиб, «қори» унвонини олгач, ҳали илмга яхши кириб бора олмаганини фаҳмлади. «Юнусхон подшо» мадрасасида бир неча йил таҳсил кўрди, бироқ олган илмидан қониқмади.

1898 йилда Бухорога бориб ҳадис, фиқҳ, илми тафсир ва бошқа соҳалар бўйича таҳсилни давом эттириди.

Мунаввар қорининг болалиги, ёшлиги мураккаб даврга тўғри келди.

Туркистонга илк губернатор бўлган К.П. фон Кауфман маҳаллий аҳолининг маданияти ва маънавияти, эркига, икки томон ўзаро тузган шартнома асосларига умуман эътибор бермаган. У ниҳоятда худбин, манфаатпарам, шовинист, порахўр ва муттаҳамлар гуруҳидан иборат юҳолар маъмуриятини мерос қилиб қолдирган эди. Туркистоннинг фотиҳи М. Г. Черняев эса ўлкага иккинчи бор келишида, яъни губернатор бўлгач, ниҳоятда очкўз, миллатчи мансабпарам, фитначи, айш-ишратга берилган, порахўр кишилар тўдасига дуч келганини сезади. Улар орасидан ўзи билан бемалол сұхбат қурадиган, сирлашадиган бирон кишини топа олмайди. Мулла Олим Юнусов каби эски маҳаллий вакиллар билан сұхбатлашишга мажбур бўлади. Улардан ўлканинг аҳволини билиб, ён-веридаги миллатдошларининг разиллигини кўриб, қўрқиб кетади. У кўпчилик миллатдошларига бегона бўлиб қолган адолатни тикламоқчи бўлади, аммо қаттиқ қаршиликка дуч келади. Ҳаёти катта хавф остида қолганини сезган генерал Хоразмга саёҳат баҳонасида Хивага бориб, ундан яширин тарзда Красноводскка ўтиб, Каспий денгизи орқали Боку йўли билан Петербургга қочиб қутулади. Бу ҳақда туркистонлик бир мўъмин эмас, балки миссионерлиги билан шуҳрат қозонган Н. П. Остроумов «Туркистон фотиҳи М. Г. Черняев» номли қўлёзма асарида ёzádi. Черняевни даф қилган бу кимсалар ўзларини ниҳоятда маърифатли ҳисоблар эдилар. Туркистонни эгаллаб олган бундай жаноблар ўз маънавий эҳтиёжларидан келиб чиқсан ҳолда бу ерда тараққий этган мактаб-мадрасаларни «жиловлаш» сиёсатини олиб бордилар.

Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бош инспектори Ф. М. Керенский фақат рус мактаблари ҳақида бош қотирап, мактаб-мадрасалар фаолиятини эса чеклашга ҳаракат қиласарди. Керенскийнинг чор маориф министрига ёзган хатида қўйидаги фикрларни ўқиши мумкин: «(Мактаб ва мадрасалар) таркибини ўзгартирган ҳолда кейинчалик

улардан бизнинг рус мақсадларимиз учун фойдаланиш лозим... Шу билан биргага айтилган барча ўқув юртларини ҳеч бир сабабини кўрсатмаган ҳолда ёпиш ва улар ўрнига газна ҳисобига янгисини, маҳсус мақсад учун очиш керак...»

1874 йил 6 июнда ёзилган ушбу хатида Керенский фикрини давом эттириб, «... босиб олинган ўлкани ассимиляция қилиш мақсадида янги ўқув муассасаларининг халқ оммаси орасида бир хилда завод тарқатиш учун очилиши тахмин қилинади», — дейди.

Хуллас, менсимаслик, инкор қилиш, бузиш — чор «маърифатпарвар»ларининг иш услуби эди. Шу сабабли мадрасада уч йил ўқиб, рус-тузем мактабларида ишлаб, ўзини кўрсатган шахсларгина 1894 йил 27 майда қабул қилинган қоидага мувофиқ мадрасаларда катта мударрис сифатида ишлашлари мумкин эди. Акс ҳолда бу ишга ўтиш мумкин эмасди. Биргина мисол. Тошкентдаги Исахўжа эшон мадрасасида Эшон Бобохон Азизлархонов катта мударрис эди. Аммо бу кишининг катта ерлари бўлгани учун асосий вақти далада ўтарди. Талабаларга дарс бера олмасди. Шу мадрасада мукаррир бўлиб ишлаган Мулла Соатхўжа Рашидхўжаев 1905 йил декабрь бошида Ф. Керенский номига бош мударрисликка ўтказишни сўраб хат ёзди. Аммо унинг хати оқибатсиз қолдирилади.

Бу даврда мадрасаларда бизнинг ҳозирги тушунчамиздаги ўқув бўлими йўқ бўлиб, архив ҳужжатларига қараганда, мударрис ва мукаррирлар билганини ўқитар, молияни эса мутавалли бошқарар эди. Мадрасадаги синфлар «адно» (куйи), «авсат» (ўрта), «аъло» (юқори) синфлардан иборат бўлиб, ўқув муддати маълум йил билан чекланмаган, ўқувчининг ёши ҳам деярли аҳамиятсиз эди. Бунинг устига, кўпгина мадрасаларга вақфдан тушадиган маблағга мустамлакачилар шерикчилик қилаётган эди. Кўпгина аниқ фанларни ўқитиш тақиқлангани учун домлалар бошқа ўлкаларга кетиб қолар ёхуд арзимаган баҳоналар билан мадрасалардан четлаштирилар эди.

Мунаввар қори ана шу воқеалардан батафсил хабардор эди.

1892 йил 24 июнда бошланган «Вабо қўзғолони» пайтида Мунаввар қори 14 яшар бола эди. Бу исён, бир томондан, шаҳар аҳолисидан, ҳунармандлардан олинадиган солиқларнинг кўпайиши, иккинчи томондан, ўлка бозорига рус молларини тиқишириб, маҳаллий ҳунарманд-

ларнинг синдирилиши, учинчи томондан эса, вабо касаллигининг тарқалиши билан боғлиқ эди. Вабо сабркосаси тўлган халқни исёнга бошлади. Сабаби, шаҳардаги 12 қабристондан атиги биттасига майитни дафн этишга рухсат берилиб, қолганлари ноқонуний равишда ёпиб қўйилди, ҳатто кўмилганларни қабрдан кавлаб олиб, куйдириш ҳоллари содир бўлди. Бунинг устига, генерал-лейтенант Терентьев «Ўрта Осиёни босиб олиш тарихи» китобида ёзганидек: «Ҳар хил мирзаларга ўхшаш кўпгина хизматчи бўлмаган ёш руслар санитарликка ёзилганлар. Офицерлик кокардасини кийган бу жаноблар полициячиларни ҳамроҳ қилиб, тозаликни текшириш баҳонасида маҳаллий аҳоли уйига «пўшт» деб тўсатдан ичкарига кириб, ота-оналарнинг кўз олдида хоним-қизларга турли бошбошдоқликлар қилишга эрк бердилар». Бу воқеалар дийдаси қотиб улгурмаган Мунаввар қорининг кўз ўнгидаги бўлиб, унинг қалбидаги нафрат ва алам уйғотмаган, деб ким айта олади?!

Эл орасида Дўкчи эшон номи билан шуҳрат қозонган Муҳаммад халфа Собир ўғлиниң ўз замондошларини «ғофиллар» деб атаган, ўз асарини ҳам «Ибрат-ул ғофилин» деб номлаган ва унда битилган: «Ерни тириклиги одам билан, инсонни тириклиги илм билан. Илмни тириклигин билсанг, амал билан бўлуро», — деган сўзлари эл оғзида юрган бир пайтда, 1898 йил май ойида унинг раҳбарлигига қўзғолон бошланди. Дўкчи эшоннинг мусулмонларга хитоби халқ орасида тарқалди.

Хитобномадаги қўйидаги сатрларга эътибор берайлик: «Ўруслар ватанимизга истило этди, сўнгра тилимизга истило қилди... чўқиндилар кўпайди ва кўпаймоқда.

Кўчирма сиёсати илига ватанимизга мужиклар ерлаштирилди, ҳар тараф тўнгuzzор қилинди.

Аксар мусулмонлар Янги шаҳардаги ичкилик дўконларига, ошхоналарига, қиморхоналарига муштарий бўлди, фоҳишахоналарига ўрганди, мусулмонларни ахлоқи бузилди.

Қозиларимиз бўйнига бут тақадурғон бўлди... Мусулмончилик фариб бўлди, хурриятимиз файб бўлди, истиқтолимиз маҳв, ўзимиз ўтмас, сўзимиз кечмас бўлдук».

Дўкчи эшоннинг бу хитоби Мунаввар қори ва унинг тенгдошлари қулогига ҳам етмай қолмаган эди. Шубҳасиз у қўзғолонда иштирок этган ва этмаганлардан 22 минг кишининг ўлдирилганини, Мингтепа тўпга тутилганини,

ўликфурушлик деган мудҳиш бир иллатнинг пайдо бўлганини эшитган эди.

Мустабид тузум, парокандаю фаромуш илм, чаласавод мударрислардан қочиб борадиган жой фақат Бухоро эди. Мунаввар қори «Туркестанские ведомости» газетасининг мухбири Григорий Андреев билан сұхбатда «Шахсан мен ҳаётда оғир йўлни босиб ўтдим. Бирон нимани ўрганиш учун Тошкент мадрасаларида кўп бўлишимга, кейин Бухорода узоқ вақт ўқишимга тўғри келди», — дейди. Аммо у Бухорога бориб ҳам орзусига ета олмади.

Оғзаки маълумотларга қараганда, Мир Араб мадрасасида таҳсилни давом эттириш учун унинг маблаги етмаган. Шу боис у Тошкентга қайтишга мажбур бўлган. Бизнинг назаримизда, фақат иқтисодий қийинчилик эмас, балки маънавий қийинчилик ҳам, Бухоро мадрасаларининг чор хукумати сиёсий вакилининг назоратида эканлиги ва у ерда Мунаввар қори орзу қиласан илмнинг йўқлиги ҳам уни Бухорони тарк этишга мажбур қиласан. Зеро, бу даврга келиб, тошкентлик, самарқандлик ва бухоролик муллалар орасида туркий халқлар фахри Исмоилбек Гаспринский (1851—1914) фикрлари кенг ёйилаётган эди. Унинг «Таржимон» газетаси Туркистон ўлкаси ва Бухоро амирлиги худудида озчилик бўлса-да, аммо ўз ўқувчиларини топган эди.

И. Гаспринский 1891 йили Ички ишлар министрлигининг маҳсус топшириқлар бўйича чиновниги Вашкевич топшириғи билан ёзган таҳлилий хатининг бир нусхасини, Туркистон ўлкасида давлат тилини ўқитиш тўгрисидаги мулоҳазаларини Туркистон генерал-губернатори Розенбаҳга юборади. Н. П. Остроумов тавсияси билан оқибатсиз қолдирилган бу таклифга шу жаноб томонидан ёзилган хатдаги қуйидаги сўзлар юқоридаги фикримизни тасдиқлади. Остроумов шундай деб ёзади:

«У ўзининг «Таржимон» газетасида етарли даражада аниқ фикрларни айтиб улгурди. Ҳеч шубҳасиз айтиш мумкинки, у Россиядаги «Ёш татарлар» фирмасининг йўлбошлиси сифатида ўз таъсирини ҳатто Туркистон аҳолисига ҳам ўтказмоқчи. Шуни афсус билан қўшимча қилишим мумкинки, у бунда кўп нарсага эришди, Тошкентда ҳам унинг ҳамфирклари бор».

Ана шу «ҳамфирлар» орасида Мунаввар қорининг ҳам бўлгани шубҳасизdir. Мунаввар қори И. Гаспринский билан учрашмаган бўлса-да, бироқ у кейинчалик Маҳмудхўжа Беҳбудий каби Гаспринскийнинг мухлиси ва издошига

айланади. Бу унинг усули савтия мактабларини ташкил қилишида, матбуотдаги чиқишларида яққол кўринади.

Мунаввар қори дунёқарашининг шаклланишида юқорида тилга олинган воқеа-ҳодисалардан ташқари, Туркия ва Мисрдан келган мушаввиқлар (ташвиқотчилар)нинг, турк, озарбайжон, форс ва рус тилларидаги адабиётнинг ролини инкор қилиб бўлмайди. Архив ҳужжатлари Туркия билан Туркистон ва Бухоро зиёлилари ўргасида мустаҳкам алоқа бўлганини кўрсатади. Бундан ташқари, Оренбург, Қозон, Петербургда нашр этилган матбуот ва адабиёт Зиё Кўкалп, Тавфиқ Фикрат, Зиё Пошо каби турк намояндаларидан ташқари, ислом ва ислом мамлакатлари истиқлоли учун қайғурган Мұхаммад Абдо, унинг устози Жамолиддин Афғоний каби кишиларнинг асарлари фақат Мунаввар қоригагина эмас, балки кўпгина мусулмон мамлакатларидаги ёшлиарнинг онги ва дунёқарашига ижобий таъсир кўрсатган. Ж. Афғонийнинг Самарқанд, Шаҳрисабз мусулмонларини Россия мустамлакасидан кутқариш тўғрисида 1875 йили турк сultonига ёзган мактубидан кейин Бухоро ва Туркистонга ташвиқотчилар оқими тинимсиз келган ва уларнинг ҳар бири охранка томонидан маҳсус рўйхатга олинган. Булардан ташқари, ўша даврда бадиий ва илмий адабиётчилар ичida Шекспир, Шиллер, Вольтер, Дидро каби гарб адиб ва мутафаккирларнинг асарлари ҳам Туркистонга турли йўллар билан кириб келганини ҳам унутмаслик лозим.

Ўлкада юз берәётган воқеалар туфайли, халқнинг руҳи тушиб кетганини, зиёлиларнинг эса маънавий таназзул томон юз ўтирганини кўрган Мунаввар қори бу ҳолатларнинг ижтимоий илдизини текширишга уринади. Ушбу уриниш унинг мактаб ва мадраса фаолиятини тамоман истоҳ қилиш фикрига олиб келади. У мадрасаларда асосий дарсларни араб тилида эмас, балки она тилида олиб бориш, диний сабоқлар билан бирга ижтимоий фанларни ўқитиши масаласини кўндаланг кўйди. Усули жадид мактаблари фаолиятини теран ўрганиб, янги усуздаги мактабларни ташкил этиш масаласини кун тартибига чиқарди. Сабаби, онгда, фикрлашда, маорифда ўзгариш қилмай туриб сиёсатда ўзгариш қилиб бўлмасди. Виждонни уйғотмай туриб, гафлатдан қутулиб бўлмасди. Душманни енгиш, ўзини ҳар жиҳатдан ҳимоя қилишнинг энг асосий қуроли маърифатли одамлардан ташкил топган янги жамиятни ташкил қилиш эди. Бунга эса мактаб ва мадраса тизимида инқилоб ясамай туриб эришиш мумкин эмасди.

Шуни яхши тушуниб етган Мунаввар қори 1901 йилда Тошкент шаҳрида илк усули савтия мактабини очади. Зикр этилаётган даврда Туркистонда, хусусан, Тошкентда мактаб ишига татарлар билан бирга қримлик муаллимлар ҳам ўз ҳиссаларини қўшганлар.

«Туркестанские ведомости» газетасининг мухбири Г. Андреев билан қилган сұхбатида Мунаввар қори усули жадид мактабларининг ташкил этилиши ҳақида тўхталиб, бундай дейди: «Шахсан менинг ўзим оғир ҳаёт йўлини босиб ўтдим. Бирон нарсани ўрганиш учун аввал Тошкент, сўнг узоқ муддат Бухоро мадрасаларида таҳсил олишимга тўғри келди. Ҳар ҳолда, мадрасаларда фанларни узоқ йиллар мобайнида ўқишимга қарамай, мен ҳаёт учун зарур бўлган кўп нарсани ола олмадим.

Ана ўшанда мадрасаларда йиллар мобайнида ўқитила-диганларни билимга тез, осон ва енгил олиб борадиган яхши йўлни топиш ҳақидаги фикрга келдим. Мен янги қўлланмали, фундаментал замонавий педагогика асосида кичик мактаб-мадрасаларни ташкил этишни хоҳлардим. Бундай мусулмон мактабларнинг типи — икки синфли усули жадид мактаблари Россиянинг Оренбург ва Қозон шаҳарларида мавжуд.

Бундан саккиз йил аввал мен очган мактабда ҳозиргacha ишлаб келаётган ўқитувчилар билан бирга мен Туркистонда янги мусулмон мактабларини кура бошладим. Дастрраб дастур ва дарсликларни тузишга тўғри келди».

Мунаввар қори дастрраб Қрим ва Татаристондаги ўқитувчилар тузган дастур ва адабиётлардан фойдаланади. Аммо бу «... тилдаги адабиётларнинг ўқувчилар у ёқда турсин, ҳатто муаллимларнинг ўзи тил жиҳатидан тушуниши қийин бўлгани учун бу усулни тарқ этиб, эски усулларни фойдалик топиб, анга ружуъ этдилар. Бунга сабаб на ўлди? Жумла макотиби исломияга ярагон усули билан савтия Туркистон мактабларина ярамадими?

Ул вақтларда Туркистон мусулмонларининг гумонла-рича, усули савтия ёлғиз Иброҳим Ҳаққийнинг «Ақоид» илиа «Ўку Қуръонни яхшилаб» мисрасини кўб зикр этган тоторча бир «Тажвид» манзумадан иборат ўлуб, ҳама мактабларда, ҳатто кўчаларда турлук савтлар ила ул икки рисоланинг ўқита бошламишлар эди. Ул рисолалар ўз тилларида ўлмайдигиндан маъносини болалар тугул муаллимларнинг ўzlари ҳам дуруст билмас эдилар... Истанбулдан, Мисрдан, Қозондан ва ҳар тарафдан муқтадир муаллим-

лар келиб, оҳиста-оҳиста ҳар ердан мактаб очмакка, Туркестон муаллимларина усули савтия надан иборат эконин имтиҳонлар воситаси ила билдурмакка бошладилар».

1893 йилдан Туркистоннинг Кўқон, Самарқанд каби шаҳарларида татар муаллимлари, уларнинг шогирдлари томонидан очилган усули жадид мактаблар ривожланмаганига, юқоридаги камчиликлардан ташқари, чор хукуматининг йўл бермаслиги сабаб эди. Ёзувчи Мўминжон Муҳаммаджонов «Турмуш уринишлари» китобида куйидаги фактни келтиради: «Олма отада (Верний) ўрус муаллимларининг катта йифини бўлди, шул йифинда «Татарлар, қозоқлар билан сарт болалари ўқитулмасун!» Ўқумишли татарларга билим тарқатиб, кўзларини ва фикрларини очадирлар. Сўнгра бизга емак учун Туркистонда нон қолмайдир. 2-янги тартиб билан ўқитувчи-муаллимлар, прогромлари, ўқитадургон китоблари кимларнинг асарлари эканлигини инспекторларга ёзиб кўрсатмагунча бола йифиб ўқита олмайдурлар», деб қарор бердилар.

Ана шундай аҳволда 1900 йилгача усули савтия мактаблари бир кўриниб, бир кўринмай фаолият кўрсатди. Ўлка ўқув юртлари бош инспектори, хусусан, Н. Остроумов, В. Наливкин, С. Граменицкий, П. Азначаев каби нозирлар мактаб дастурлари, китобларини синчилаб текширад эдилар. Туркистон губернатори кавалерия генерал-лейтенанти Самсонов куйидагича кўрсатма беради:

«1. Бошланғич умумтаълим билими берадиган усули жадид мактаблари халқ ўқув юртлари инспекцияси рухсати билан очилади. 2. Усули жадид мактаблари ўқитувчилари уларда таълим олаётган ўқувчиларни ўз қавмларидан тайинлашни назорат қилиб тuriш зарур. 3. Мактабларни очганларга шаҳар ва қишлоқ жамоаларига бу мактаблarda умумдавлат тили — рус тилини ўқитишни жорий қилиш тавсия этилсин. 4. Бундай мактабларни очища мактаб очувчи шахс ёки жамоадан мактабда ўқув ишлари олиб бориладиган ўқув курси дастури билан бирга дарсликлар номини тақдим этишни талаб қилиш зарур. 5. Менинг фармойишим эълон қилинган кундан бошлаб барча мавжуд усули жадид мактабларида ушбу қоидаларга амал қилиш мажбурийдир».

Мунаввар қори бундай кўрсатмаларга эътибор бермай, усули жадид мактаблари учун сув ва ҳаводек зарур бўлган дарслик ва дастур ишлашга киришди. 1907 йилга келиб «Адиби аввал» дарслигини яратди. Ўзбек тилининг деярли

илк алифболаридан бўлган бу китоб Саидрасул Азизийнинг дарслиги билан олдинма-кейин босилиб чиқди. У тез орада Туркистондаги барча мактаб ўқитувчилари томонидан яхши кутиб олинди ва амалиётга татбиқ қилинди. Архив ҳужжатларига қараганда Мунаввар қорининг бу китоби С. Азизийнинг «Устоди аввал» китоби билан баробар рус-тузем мактабларида ҳам ўқитилган. Шу йилларда рус-тузем мактабининг ўқитувчиларидан С. Граменицкийнинг рус ва ўзбек тилларида «Илмнинг манфаати» («О пользе науки»), П. А. Битниковнинг «Салим-ул-аввал» (алифбо) китоблари ҳам нашр этилади. Бироқ Мунаввар қорининг «Адиби аввал» китоби Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг тожик болалари учун мўлжалланган (1906) «Алифбои мактаби исломия» ва «Салим-ул-аввал» китобларидан ҳар жиҳатдан фарқ қиласр эди. Шу боис унинг дарслигидан рус-тузем мактабларида фойдаланиш учун рухсат берилади, П. Битниковнинг асари эса Остроумов, Надивкин ва бошқалар томонидан яроқсиз деб топилади. Бу маълум маънода Мунаввар қорига қанот беради. У 1907 йилнинг охирида иккинчи дарслиги — «Адибус-соний»ни нашр этириади.

1910—1911 йиллардан бошлаб усули жадид мактабини очган Аъзамхон, Муслимхон (Мунаввар қорининг акалари), Ҳасан қори Хоний, Эшонхўжа Хоний, Низомиддин Ҳусаинов, Рустамбек Юсуфбеков, Саъдулла қори Абдуллаев ва бошқа кўпгина тошкентлик, қўқонлик, намангандик, фарғоналик домлалар А. Ибодов, А. Шукуров асарлари билан бир қаторда зикр этилган китобни ҳам қўллай бошладилар. Кўпгина мактабларда Мунаввар қорининг 1—4 синфлар учун тузган дастури жорий қилинган эди. Дастлабки усули жадид мактабларининг 1-синфида «Адиб-ус-соний», «Ҳавойижи диния» ҳисоб (юздан юқори сон ва барча амаллар), 3-синфда Сўфи Оллоёр китоби, ўқиш ва ёзиш, Қуръон (тажвид билан танишиш — С. А.), «Ҳавойижи диния» (II қисм), «Тарихи анбиё», Шапочников ва Вольцов қаламига мансуб «Арифметика», «Насиҳати ат-фол», «Тажвид», 4-синфда Қуръон, «Тарихи анбиё», «Даҳрун-нажот» (Мунаввар қори асари), Р. Фахриддиновнинг «Насиҳат», «Ҳисоб масаласи», араб тили, «Дур-ул-ши-фоҳия», Абдушукуровнинг «Форс тили» китоблари ўқитилган.

Мактаб ўқув тизимини чуқур ўргана бошлаган Мунаввар қори булар билан чекланмай, дастурни тобора тако-

миллаштириб боради. 1912 йилга келиб, ўқувчиларга ҳуснихат, жуғрофия, ислом тарихи, турк қавмлари тарихи фанларини ошкора ўқита бошлайди, мактаб остонасига қоровул кўйиб, ижтимоий соҳалардан сабоқ беради. У маҳалий ўқитувчилар орасида биринчи бўлиб «Намуна» мактабини ташкил қиласди ҳамда рус тилини ўқитиш масаласини ҳукумат олдига кўндаланг кўяди. Душманни енгмоқчи бўлсанг, уни ўрган ақидасига амал қилган Мунаввар қори қуйидаги «Мавиза» битмасини беради:

«Сирдарё вилоят Халқ ўқув юртлари директори жаноб олийларига

Тошкент шаҳар Шайх Хованди Тахур даҳа Тарновбоши мактабининг муаллимидан

Сиз иззатликдан мен бошқараётган мактабда, мусулмонча таълимдан ташқари, қуйидаги предметлар: арифметика, ўқишиш китоби, жуғрофия ва дунё маълумотини мазкур дастур асосида ўқитмоққа ижозат беришингизни сўраш шарафига мұяссарман.

Ўқитувчи: М. Қ. Абдурашидхонов (1911 й. феврал).

Ушбу дарсларга рухсат олган Мунаввар қори 1911 йил 10 февралда Сирдарё вилояти 1-туман халқ ўқув юртлари инспекторига қуйидаги илтимос билан мурожаат этади:

«Сирдарё вилоят халқ ўқув юртларининг туман баланд эътимоли инспектори жанбларига

Усули жадид мактабини сақловчи Мунаввар қори Абдурашидхоновдан

ИЛТИМОС

Руслар билан доимий равища мулокотда бўлиш, айниқса, савдо, маъмурий, темир йўл каби турли жабҳаларда фаолият олиб бориш учун маҳаллий аҳоли ҳар хил билимларни эгаллашда қурол бўлган рус тилини билиши кераклигига иқрор бўляпман. Шу боис сиз баланд эътимолидан хокисорона илтимос қилиш шарафига мұяссарманки, токи давлат томонидан қувватланиш имконияти туғулгунга қадар ҳусусий мактабимизда ўз харажатим билан болаларга рус тилини ўқитиш учун рухсат берсангиз. Рус тили тўртинчи синф болаларига ҳар куни 2 соат, яъни соат 2 дан соат 4 гача, шанба ва якшанба қунларидан бошқа ҳамма қунларда ўқитилади. Рус тилини ўқитиш учун

халқ мактаби директори С. М. Граменицкий томонидан тузилган дарсликнинг I ва II қисмлари қўлланма бўлади. Дарсни ўқитувчи С. И. Колконовга бермоқчиман. 1911 йил, 10 феврал».

Ўлка аҳолисини руслаштириш пайида бўлганлар кўнглига бу илтимос-таклиф мос тушармиди? Бир қарашда, уларга мойдек ёқадиган нарса. Ҳақиқатда-чи?! Бу таклиф уларга мутлақо маъқул келмаганди. Ахир маҳаллий кишилар орасидан чиқадиган кишилар рус тилини чала-чулпа билса, кифоя. Шу боис Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бошқармаси қошидаги Попечитиллар комитети ўзининг 1911 йил 6—8 июня бўлиб ўтган мажлисида Мунаввар қорининг илтимосини рад қиласди. Сансалорликни қаранг! 22 февралда тақдим этилган ҳужжатга 6—8 июня жавоб бериляпти! Баҳона ҳам жўнгина: «Халқ маориф министрлигининг усули жадид мактабларини очиш ва тутиш тўғрисидаги маълум кўрсатмаси келмагунча илтимосни рад этишга қарор қилинди».

Халқимизда қайсар ва инжиқ одамлар ҳақида «иссиққа ҳам, совуққа ҳам кўнмайди» деган ибора бор. Чор маъмурлари ҳам ўзларини ушбу вазиятда ана шундай тутдилар, десак муболага бўлмайди. Лекин Мунаввар қори ҳам ҳужумни сусайтиrmади. Ўз мактабида рус тили ўқитилишига эришди. Сирдарё вилоят 1-туман халқ ўқув юртлари инспектори 1914 йил 30 январда ёзган рапортида «Фақат Мунаввар қорида рус тилини ўргатиш учун рухсат бор. Бу рус тили ўқитиладиган ягона мактабдир», — дейди.

Мунаввар қори мактаб маориф ислоҳоти, том маънодаги миллиймактаб яратиш ниятидан сира қайтмади. Мактабда рус тилини ўқитиш масаласини ижобий ҳал қилди, ўқув дастурларини тобора такомиллаштира борди. 1914—1916 йилларга келиб Туркистондаги кўпгина мактаблар Мунаввар қори тузган дастур асосида ишлар эди.

1917 йилда Мунаввар қори Тошкент шаҳар думасига аъзо этиб сайланади. Аммо бир йил олдин у айнан мактаб масаласида шаҳар маъмурлари билан жиққамушт бўлади. Куропаткин ҳузурига болаларни бошлаб бориб, усули жадид мактабларига кенг йўл беришини сўрайди. Ёш шоир (Мунаввар қорининг шогирди) Тўғрул (Б. Ҳайдарий) губернатор остановида туриб, устозининг ниятини маъқуллаб А. Н. Куропаткин шаънига шеър ўқиради. Бу иш учун Мунаввар қорини ҳибсга оладилар. Аммо кўп ўтмай озод қилинган Мунаввар қори 1917 йил 6 сентябрда шаҳар бошлиги Н. Г. Маллицкий олдига масалани бошқача қўяди.

Халқ маорифи муваққат шаҳар қўмитаси раиси А. Шмидт Маллицкий номига йўллаган хатида бу ҳақда қўйидаги маълумотни беради:

«Ҳурматли жаноб Николай Гурьевич!

Халқ маорифи муваққат шаҳар қўмитасининг шу йил 30 август қарорига мувофиқ қўйилган масаланинг билим-дони сифатида шу йил 10 сентябрда шаҳар Управасининг Дума мажлислари залида кеч соат 6 да рус-тузем мактаблари ўрнига 6 синфлик миллий мусулмонлар мактабини ташкил этиш масаласига бағишиланган мажлисга ташриф этишингизни сўраш шарафига мұяссарман. Қўмитада муҳокама қилиш учун доклад қўмита аъзоси Мунаввар қори Абдурашидхонов томонидан тақдим этилган».

Н. Остроумовнинг ушбу воқеаларга оид хотираларига назар ташлайлик: «Ҳозирги пайтда Туркистон мусулмонлари орасидаги ақлий ҳаракат раҳбарлари ўз эътиборларини мактаб масаласига қаратиб тўғри қилмоқдалар. Бу фавқулодда муҳим, принципиал, амалий масала 1917 йил 10 сентябрь куни Тошкент Думасининг халқ таълим қўмитасида кўрилди: Ушбу қўмита аъзоси Мунаввар қори Рашидов (Туркистонда мактаб масаласи билан амалий шуғулланувчи фаолиятчан раҳбариятнинг йўқлиги туфайли ўлканнинг турли шаҳарларида Кримдаги турк-татарларнига ўхшашиб усули жадид мактабларини очган. Мунаввар қори уларнинг Туркистондаги ташкилотчиси ва тарқатувчисидир. Маҳаллий аҳоли уни Тошкентнинг Эски шаҳар қисмидаги мактабларнинг ҳақиқий директори деб ҳисоблайди) ўлкада мавжуд бўлган рус-тузем мактабларини «миллий мактаб» номи остида миллий мусулмон мактабига айлантиришни таклиф этди. Мунаввар қори бу мактабларда олти йиллик ўқув дастурини жорий этиш лойиҳасини тақдим қилди. «Усули жадид» мактабларининг 4-синфидан бошлаб рус тилини ўқитиш дастури муҳокама қилинди, аммо лойиҳа мажлис иштирокчилари бўлган қўмита аъзоларида, хусусан мажлисга таклиф қилинган халқ мактаблари директори Граменицкийда эътироz үйғотди.

Ҳозирги пайтда лойиҳаланаётган мактаблар учун дарсларлик ва ўқитувчилар йўқлиги ҳақидаги изоҳга Мунаввар қори татарча дарсликлар ва Россия Оврупасидан татар ўқитувчиларни чақириш мумкинлигини, фақат уларни яхши мукофот билан тақдирлаш лозимлигини айтди... Бир сўз билан айтганда, Мунаввар қори сартларни татарлаштириш хусусида тўғри воситани кўрсатди. Шу боис бу масалани маҳаллий

аҳоли вакиллари билан келишиб олингач, маҳсус комиссия эътиборига тақдим этиш лозим. Шундан кейин тезда Тошкент Думаси Мунаввар қори томонидан Тошкентда 17/18-йукӯв йилида очилажак «миллий мактаб» учун 37 минг сўмдан ортиқ миқдорда янги кредит очишга руҳсат беришга қарор қиласилар...

Бу воқеадан хурсанд бўлганлар тўғрисида Остроумов шундай ёзди:

«Шу пайтгача Тошкентда кўрилмаган беадабона ва тантанали ҳолат — усули жадид мактабининг ўқитувчиси Мунаввар қорининг шу воқеага айтиб ёзилган мадҳияси ни ёдлаган ўқувчилар ва баъзи ҳаваскор катта ёшли кишилар баланд овоз билан куйлаб генерал-губернаторнинг уйидан то Тошкентнинг забт этилганига 50 йил тўлиши муносабати билан ўрнатилган ёдгорлик қўйилган шоҳ қўчагча юриш қиласилар».

Мунаввар қори «миллий мактаб» асосчиси бўлиб қолиш билан бирга чет элга болаларни ўқишига юбориш масаласини ҳам ечишига интилди. Яхшиси, кекса санъаткор Абдураҳмон Акбаров хотираларига кўз ташлайлик. У куйидаги ча ёзди:

«Тўдадаги жадидларнинг бош раҳбари бўлган Мунаввар қори бир кун тўданинг мажлисига келиб: «Зиёли ёшлардан бир нечтасини Германияга юбориб ўқитиш керак», деб узоқ нутқ сўзлади. Шундан кейин тўданинг раҳбарларидан 7—8 киши Орифхўжабойнинг Янги шаҳардаги ҳовлисида шу ҳақда биринчи марта мажлис ўтказдилар. Аммо Тошкент боёнларининг кўпчилиги бўлиши маслаҳати кўрилди, деб иккинчи каттароқ йиғин мажлисини шайхховандтаҳурлик Каттахўжа Хўжаевнинг уйида ўтказишига қарор қиласилар.

... 1916 йил охирлари эди. Орадан 15 кунлар кейин чамасида Каттахўжа Хўжаевнинг уйида иккинчи марта катта йиғин бўлди. Бу мажлисга Тошкентнинг Орифхўжабой, Сайдкаримбой, Комилjonбой чойфуруш, Асил оқсоқол, Боқинжонбой ва бошқа бойлари йифилдилар.

Бу ерга тўпланганларнинг сони 50—60 га етарди. Буни ташкил қилишда кўпроқ ташаббус кўрсатган Мунаввар қори билан Илҳом самоварчи ва Муродхўжа Солихўжа ўғиллари эди. Ҳамма йиғилиб бўлгандан кейин мажлис очиilib, биринчи бўлиб Мунаввар қори: «Ўзбек зиёли болалини Германияга юбориб ўқитишга жуда муҳтоҷмиз. Болалар ўқиб, илм таҳсил қилиб келсалар, миллатга катта

хизмат қила оладилар», деган сўзлар билан узоқ нутқ сўзлади. Унинг кетидан Мунаввар қорининг сўзини кувватлаб Саме қори чиқиб сўзлади, охирида саволлар тушди: «Ким, неча кишини юборамиз?» деб. Саме қори «Борадиган кишиларнинг рўйхати бор», деб домла Муродхўжа Солихўжа ўғлидан рўйхатни ўқиб беришни сўради... Германияга ўқиб келиш учун борувчилар шулар экан: 1. Шайх Хованд Тахур даҳасидан ҳам икки киши: биринчиси Баланд масжид, Чақар маҳалалик Мұхаммаджонов, иккинчиси Яланқари маҳалалик Аъзам соатсоз ўғли, жами тўрт киши экан.

Мунаввар қори яна ўрнидан туриб: «Жамоат, мана бу ёш ўсмир болаларимизнинг Германияга бориб ўқиб келишлари фақат сиз боёнларимизнинг ёрдами остида вужудга чиқади», — дейиши билан ўтирган бойлардан бири Мунаввар қорининг қўлига анчагина пул берди... Пул тўплашиб, саналиб бўлгандан кейин Мунаввар қори ўрнидан туриб: «Миллатимизнинг келажақдаги баҳту саодати учун шундай катта ҳимматларингизга кўпчилик томондан раҳматлар айтаман», деб ташаккур билдириди.

Бундай йиғилишлар кейин ҳам давом этади.

1917 йил 24 сентябрь куни Мунаввар қорининг уйида тошкентлик зиёли ва бойлардан 50—60 киши йиғилади. Мажлисда иштирок этган барча бойлар ва зиёлилар баҳоли қудрат ўртага пул ташлайдилар. Ҳазиначи Муродхўжа домла Солиҳов пулни йиғиб олади. Ушбу воқеа иштирокчиси Шокиржон Раҳимий айтишича, Мунаввар қори бу билангина кифояланмай, «Нашри маориф» уюшмаси томонидан ҳам талабаларга ёрдам кўрсатади. Ҳокимият тепасига шўролар келган пайтда эса бевосита Мунаввар қори иштирокида «Кўмак» уюшмаси тузилади. Аммо уюшманинг маблағи талабаларига тўлаш учун етмас эди. Шу сабабли ҳар бир ўқувчи бир министрликка бириклирилади.

Хуллас, мустамлакачилар қандай ҳунар кўрсатмасинлар, адид ва мураббий маҳаллий бойларнинг бошини қовуштириб, маърифатга хизмат қилдира олди. Шунинг учун ҳам у бир неча бор ҳибсга олиниб, сўнг кўйиб юборилган.

2

Адид илмий-педагогик ишлар билангина чекланмайди. Ўзига ўхшаш очиқ ниятли, тиниқ фикрли ёшлар — Убайдулла Ҳўжаев, Абдулла Авлоний, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Карим Норбеков ва бошқалар билан ҳамкорликда

1909 йилда тошкентлик Орифхўжабой Ҳожинов раислигига «Жамияти хайрия» очади. Бироқ бу жамият иқтисодий жиҳатдан «бир неча ағниёлар»нинг иона ва ёрдамига суюнгани учун эркин иш олиб бора олмайди. Лекин раис ўринбосари бўлган Мунаввар қорининг тиниб-тинчимаслиги туфайли жамият тараққийпарвар ёшлар қўлига ўтади. Бу ҳақда у қўйидагича ёзади: «Ёшларнинг совуққонлик ва сабрлиликлари бу сана яхши натижалар берди. Бойларнинг ўзлари иттифоқ қилиб ўз ораларидан фақат бир кишини раис ва бир машварат аъзоси вериб, бошқа аъзоларнинг барчасини ёшлардан сайлатдилар...»

Мунаввар қори мактаб ислоҳоти, янги типдаги ўрта ва олий ўқув юртини ташкил этишнинг барча масалалари билан жиддий шуғулланади. Ҳокимият тепасига келган бир ҳовуч шовинистлар маориф-маданият ривожини асосан ўз халқлари хизматига қўядилар. Ана шундай тадбирлардан бири — Туркистон ҳарбий штаби қошида Шарқ факультетини ташкил этиш, сўнг уни Халқ дорилфунунига айлантириб, консерватория очиш бўлди. Татар ва ўзбек зиёлилари бирлашиб, Халқ дорилфунуни очиш учун музокара ўтказадилар. Музокарада «Турон», «Муаллимлар жамияти», «Гулистон» ва бошқа жамиятлар йиғилишиб бу масала кўриб чиқилади. 9 апрелда «Мунаввар қори Абдурашидхонов ҳовлисида, — деб хабар беради «Улуғ Туркистон» газетаси 1918 йил 11 апрел сонида, — мусулмон ташкилотларининг умумий ижтимои (йиғилиш) бўлди. Ижтимоъ Тошкентда очилажак Халқ дорилфунунига мусулмон шўъбаси очув ҳаққинда эди». Мажлис ўртага қўйилган масалани тўғри топиб, қарор қабул қиласиди. Бу ишни бевосита амалга ошириш учун комиссия тузилади. Ташкилотлар комиссиясининг раиси этиб Мунаввар қори Абдурашидхонов сайланади. Содиқ Абдусатторов, Бурҳон Ҳабиб, Исо Тўхтабоев, Фани Абдурашидов, Муродхўжа домла (Солиҳов) аъзоликка ўтадилар. Комиссия Туркистон ўлка маориф шўроси Ижроия қўмитасига икки вакил юбориб, олдин ибтидоий, кейин ўрта, сўнг олий қисмларни очиш ҳақидаги қарорни юборади.

Шу йил 10 апрелда ўтказилган йиғилишда Тошкентда Халқ дорилфунунинг бошлангич даражасини очиш ва бошқа олти масала кўриб чиқилади. Дорилфунуннинг ибтидоий даражасини очмоқ учун олти кишидан иборат секция ташкил қилиниб, унга Бурҳон Ҳабиб, Абдусаме қори (Зиябоев), Салимхон Тиллахонов, Шокиржон Раҳимий,

Абдуваҳоб Муродий, Рустамбек Юсуфбеков, саркотиблика эса Содик Абдусатторов ва Исо Тўхтабоев сайланадилар.

«Улуг Туркистон» газетасининг хабарига қараганда, дорилфунун учун дастур тайёрлаш Мунаввар қори, Муродхўжа домла, Бурҳон Ҳабибга топширилади.

3 майда ўтказилган йиғилишда 20 овоз билан Мунаввар қори комиссия раислигига, 21 овоз билан Исо Тўхтабоев (биринчи муовин), 18 овоз билан Бурҳон Ҳабиб иккинчи муовинликка сайланади. Комиссиянинг таъсис куни 9 апрель бўлиб қолди.

Ушбу қаби қатор йиғилишлардан кейин 12 майда Викула Морозовга қарашли бинода Ҳалқ дорилфунунининг ўзбек шўйбаси очилади. Очиш мажлисининг Президиум раиси этиб А. Попов, биринчи ўринbosар Мунаввар қори, иккинчи муовин қилиб Москвадан келган фавқулодда комиссар Юсуф Иброҳимов, саркотиблика Мухтор Бакир, Бурҳон Ҳабиб, (русча саркотиблика) Аҳмадвали Янгибоев ва Исо Тўхтабоевлар сайланадилар.

Тантанали мажлисни **Мусулмон Ҳалқ дорилфунуни шўросининг раиси Мунаввар қори очиқ** деб эълон қиласи (бизнинг таъкид — С. А.). У «Ҳалқимизнинг илмга эҳтиёжини, дорилфунуннинг мақсадини ҳам бу неъматларнинг ҳуррият қаҳрамонлари соясида вужудга келгани»ни таъкидлаб, ҳуррият учун шаҳид бўлганлар руҳига оят ўқиб баҳшида қиласи. Дорилфунун мактабларига муаллимларни имтиҳон қилиш Мунаввар қори билан Бурҳон Ҳабибга топширилади.

Ўрни келганда икки лавозим ҳақида тўхтальмоқ жоиз. Биринчиси — Ташкилотлар комиссиясининг раиси, иккинчиси — Мусулмон Ҳалқ дорилфунуни шўросининг раиси. Мунаввар қори дорилфунунни ташкил этиш пайтида турли жамоат ташкилотларининг бошини қовуштиргани учун раис этиб сайланган бўлса, иккинчисига эса бевосита овозга қўйиш йўли билан сайланган. Яна «мудирлик» лавозими ҳам бор эди. Ҳалқ дорилфунуни мудирлиги бу илмий ва ўқув жараёнини бошқарувчи лавозим бўлиб, унга Америкада ўқиб келган, таниқли татар педагоги, ўзбек зиёлиларининг дўсти 1-татар мактабининг директори Бурҳон Ҳабиб тайинланган эди.

Мунаввар қори комиссия ишлари, дастур тайёрлашдан ташқари, бевосита муаллимлар тайёрловчи курс очиш билан ҳам шуғулланади ва 31 майда ўқитувчилар семинарияси биносида «Дорилмуаллимин» номи билан 8 ойлик курс очилади.

Мунаввар қорининг мактаб соҳасидаги хатти-ҳаракатлари ушбу ҳодиса билан яқун топгани йўқ. У мактаб ва дорилфунун дастурларини тузди, дарсликлар ёзди. Унинг Шорасул Зуннун, Қаюм Рамазон билан ҳамкорликда ёзган тўрт қисмдан иборат «Ўзбекча тил сабоқлиғи» китоби ўзбек тили грамматикасининг асоси ҳисобланади, десак, сира муболага бўлмайди.

3

Нотиқ, педагог, қомусий билим эгаси Мунаввар қори фаолиятини фақат миллий мактаб яратиш борасидаги ишлар билан чеклаш унинг фаолиятига юзаки қарааш бўлур эди.

Мунаввар қори ёшларнинг халқ орасидаги ижтимоий силжишларга сабаб бўлган ишларни бажариб, обрў топаётганидан фахрланади. Чунончи, у «Тошкентда мусулмон жамияти» мақоласида шундай деб ёзади: «Тошкент жамиятининг исмини унугтан ёки ҳеч бир «жамият» деган сўзни эшитмаган Тошкент мусулмонларининг етти яшаридан етмиш яшаригача жамиятнинг вужудидан хабардор бўлди, рус, яхудий ва арманлар фойдаланиб юрган ўринлардан фойдаланмак мусулмонларга ҳам мумкин эканлиги очиқ билинди, бу эса Тошкент мусулмонларининг хийли руҳлари кўтарилимоғига ва жамиятга муҳаббат ила қарамоқларига сабаб ўлди».

Эл мураббийси ҳамфирлари билан жамият ишларига халқ меҳрини уйғотгач, унинг тараққиётига халақит берган нуқталарни, заарли урф-одатларни рўй-рост очиб ташлади. У Туркистон халқининг асирик ва залилликка учраш ташхисини аниқ қўйиб, жамият ҳар бир қатламининг сажиаси (характери)ни очади. «... бу замонда юз йилдан зиёдроқ муқаддам замондан бошлаб оҳиста-оҳиста миллат деворларининг ҳар тарафида раҳна пайдо бўлди. Мунга сабаб уламо ва умароларимизни ўз нафсларини риоясида ҳаракат қилмоқлари бўлди, — деб ёзади Мунаввар қори 1906 йилда босилган «Никоҳ тўғрисида» мақоласида. — Подшоҳ ва хонларимиз бўлса, миллатга қилган хизматлари танҳо хотин олмоқ ва кучук уруштироқ ва бегайрат ва беҳаққоният кишиларни бадарга қилмоқ ва тутиб ўлдирмоқ бўлди.

Миллат нима ва шариат нима билмадилар (таъкид бизники — С. А.) Шунинг учун миллат девори(нинг) раҳнлари тобора зиёда бўлди».

Адиб инқироз сабабларини таҳқиқ қилар экан, ўзи мансуб дин аҳллари фаолиятини ҳам кескин қоралайди. Хусусан, у имомлар ҳақида: «Имомларимизни(нг) вазифалари қавмларига ваъз ва насиҳат бирла аҳком шариатни билдириб, гайри машруъ ишлардан қайтармоқ бўлган ҳолда ўз вазифаларини адо қилмоққа тўй ва маърака ахтармоқдан қўллари бўшамас. Агар қавмларини олдига тушиб, тўй ва маъракага юрмасалар, ўшал куни имоматдан маъзул бўлур эмишлар. Чунки авомуннос эътиқодида имомлик қавмни олдига тушиб, тўй ва маърака ахтармоқдан иборатdir ва аъёни қавмга хушомад қилиб, гирдин экмакдан киноятдир», — деб ёзади.

Чор ҳукуматининг бу инқирозни бадтарроқ чукурлаштиришга интилиб, масжид ва мадраса, қозихона, сайлаш ишларига, вақфларига ўзларича аралашиб, хўжайнлик қилиб, қозиларни «народный судья» атаб, ишни ўз қўлларига олиб, ўз ҳоҳишлирига солишганини оммага таҳлил қилиб беради.

Ўзбек миллий матбуотининг пайдо бўлишини ҳам Мунаввар қори фаолиятисиз тасавур қилиш мумкин эмас.

Иван Гейер ноширглигида илк бор ўзбек тилида чоп этилган «Ўрта Азиянинг умргузаронлиги», «Тараққий», И. Обидийнинг «Тараққий» газетасининг чиқишида ҳам Мунаввар қорининг хизмати катта. У таҳририятда ишлагани ҳақида айрим ҳужжатларда ишора бор. Гейер ва Исмоил Обидийнинг газеталари ёпилгач, Мунаввар қори 1906 йилда ўз газети «Хуршид»ни ташкил этади. Сабаби, Мунаввар қори матбуот тимсолида ҳалқнинг онгини очувчи калит ва уни ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ўстириб, миллат сифатида шакллантирувчи омилни кўрди. У тушуниш даражасида рус, араб, форс ҳамда усмонли тилларини яхши билгани учун Боғчасарой, Қозон, Оренбург, Туркия, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистондан келувчи «Таржумон», «Вақт», «Шўро», «Юлдуз», «Сироти мустақим», «Хаблул матн» ва бошқа муваққат матбуот нусхаларини олиб турар, Жамолиддин Афғоний, Муҳаммад Абдо, Фарид Важдий, Муҳаммад Иқбол, Ризоиддин Фаҳриддинов, Абдурашид Иброҳимов, Фотих Каримий, М. Кўпрулузода, Тавфиқ Фикрат, Абдулҳақ Ҳомид каби шарқ зиёлиларининг илғор фикрлари билан танишиш уни ижтимоий ҳаётга янгича назар ташлашга мажбур этарди. Русия матбуотидаги турли фирқаларнинг ўзаро баҳслари ва уларнинг дастурларини кузатиш, хусусан чор ҳукуматининг махфий ташкилоти — охранка билан бўладиган олишувлар, кўпгина ўзбек бойла-

рининг хорижий давлатлар билан олиб бораётган савдо-сотиқ ҳамда банк муносабатлари, мустамлакачи ҳукуматининг Туркистонни арzon ҳомашё омборига айлантириш сиёсати, маҳаллий аҳолининг маданий-маърифий, иқтисодий таназзули сабабларини тадқиқ этиш, Россия орқали Фарбдан кириб келаётган савдо-саноат инқилоби сирлари, Афғонистон ва Ҳиндистонда инглиз мустамлакачиларига қарши олиб борилаётган курашлар жараёнларини ўрганиш Мунаввар қорини дунёга ва ўлка аҳволини сокин кузатувчиликдан қизгин фаолиятга ундали, унда аввал маърифатпарварлик, тараққийпарварлик, жамоатчилик, кейин истиқлолчилик салоҳиятини шакллантириди. Унинг ўзи: «Мен 1904 йилдан ижтимоий ҳаракатга аралаша бошлиладим», — дейди.

1905, 1909, 1911 йилларда Россия, Эрон, Туркияда соидир бўлган инқилобий ҳаракатлар Мунаввар қорининг ижтимоий-сиёсий қарашларини янада чархлади. Мустамлака ҳукуматининг, хусусан, Николай II нинг маълум ва машҳур Октябрь манифестидан кейин Туркистон ҳалқи ҳам бир оз бўлса-да, сиёсий эркинликка эришди.

Аввалига Гейер, кейин Исмоил Габитов томонидан нашр этилган «Ўрта Азиянинг умргузаронлиги», «Тараққий» газеталари Мунаввар қорига ўз диди ва талабидаги миллий газеталар охранка таъбири билан айтганда, ниҳоятда сўл йўналишдаги «Хуршид» ва «Шуҳрат» газеталари ни чиқаришга қувват берди. Фансурулло Ҳудоёрхонов иқтисодий жиҳатдан кўллаган ва ўзи ҳам асосий муҳбирларидан бири бўлган «Хуршид» газетаси, табиийки, марказга нисбатан анча мустабид бўлган Туркистон ҳўжайинларига маъқул келмаган эди. Аммо Мунаввар қори кўл қовуштириб турмади. Атрофига А. Авлоний, М. Пошшахўжаев, Н. Ҳусаинов, Н. Ҳўжаев, Тўлаган домла каби жонкуярларни тўплади. Оврупо маданияти ютуқларини, саноатини эгаллашга интилган ака-ука Комил ва Карим Норбековлар, С. Турсунхўжаев каби кишиларни уюштириди. Ана шу аснода унинг ташкилотчилик, мафкурачилик фаолияти кўзга ташлана борди. Туркистон охранкаси унинг ортидан маҳсус киши қўйишга мажбур бўлади. Бироқ бундай ҳаракат Мунаввар қорини бошлаган ишидан қайтара олмайди.

1909 йилда у ташкилотчиликка тенг ҳуқуқли бўлган фикрдошлари билан бирга «Хайрия» жамиятини ташкил этади. Убайдулла Ҳўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков каби ҳуқуқшунос дўстлари билан бир қаторда жамиятнинг 41

моддадан иборат низомини ишлаб чиқади. Раис ўринбосари сифатида жамиятни консерватив қаращдаги бойлар таъсиридан күтқариб, тараққийпарвар ёшлар хизматига ўтказди. Матбуот ва жамият орқали мактаб ўқитувчилари ёрдамида ўзликни таниш ва танитиш учун олиб бораётган ташвиқотлар ўлка хўжайнининг қулогига бориб етади. Ўлканинг Бош начальниги Гродековнинг шахсан ўзи Мунаввар қори фаолияти билан қизиқиб қолади. 1908 йил бошларига оид бир ҳужжат ҳошиясига «Сирдарё Ҳарбий губернаторидан Мунаввар қори ҳақидаги материалларни тўплаш сўралсин», деб резолюция қўяди. Ушбу воқеадан сўнг миссионер Н. П. Остроумов тавсияси билан «Фавқулодда маҳфий хизмат низом ва қоидалари»га мувофиқ материаллар тўпланади. А. Авлоний муҳаррир бўлган «Шуҳрат» газетасига Мунаввар қори зимдан раҳбарлик қилаётгани, унинг Госпитальная кўчасида жойлашган уйида тинчгина иш олиб бораётгани маълум бўлади. Бунинг устига, Мунаввар қори шаҳар аҳолиси номидан 1910 йил 12—15 ноябрда Давлат Думасига мактабларда ўқиш ва ўқитиш усулларини ислоҳ қилиш ҳақида «Илтимоснома» ёзгани маълум бўлиб қолади. Шу боис Мунаввар қорини ўлкадан сургун қилиш учун баҳона ахтарадилар. Аммо сабаб йўқ эди. Мунаввар қори ижтимоий ҳаракатнинг бошланғич синфи бўлган «гап»лар ва «издиҳом»ларда олиб бораётган ташвиқотлар ашёвий далиллар йўқлиги учун баҳона бўла олмасди. Умуман олганда, бу биринчи воқеа эмасди. Инсон тақдирини синдиришга моҳир бўлган мустамлака маъмурияти унга икки-уч йил аввал ҳам худди шундай ҳужум уюштирган эди.

Воқеа қуйидагича: Туркистон бойларининг кўрқоқлиги, саводсизлиги ҳамда уларнинг бир овоздан розилиги билан Петроградда 1907 йил июнь ойида бўлиб ўтган Иккинчи Давлат Думасига Тошкент шаҳар Шайх Хованд Тахур даҳасидаги Мирза Абдуллабой масжидининг имоми, ўз билимдонлиги билан аҳоли ўртасида шуҳрат қозонган, Тошкент шаҳар гласнийси Абдувоҳидқори Абдурауфқориев юборилганди.

Бу улуғ инсон Давлат Думаси мусулмон фракциясига Туркистон халқи номидан ўлка маъмурий ва сиёсий идрасини ислоҳ қилиш ҳақида бир дастур топширган. У ердан келгач, Садри Мақсадий, Абдурашид қози Иброҳимов ва бошқаларнинг таъсирида «Хитобнома» ёзгани охранкага маълум бўлиб ва орадан икки йилча вақт ўтса-да,

үйи тинтуб қилиниб, ўзи Тулага сургун қилинади. Унинг уйидан топилган хатлардан бирининг муаллифи эски мактабдор домлалардан Алоуддин маҳзум Ёқубхўжаевга мансуб деб тахмин қилиниб, сўроққа чақирилади. Бу кишининг айбсиз эканлигини яхши билган маҳфий хизмат ходимлари айбни Мунаввар қорига тўнкашга уринадилар. Улар Алоуддин маҳзумдан қуйидагича кўрсатма олишга уринадилар: «Менга кўрсатилган қўлёзмадаги гапларни, — деди Ёқубхўжаев, — усули савтия асосчилари Мунаввар қори ва Самиф қори ёзиши мумкин». 1909 йил 8 март куни Мунаввар қори полиция департаментига чақирилиб, сўроқ қилинади. Бироқ тафтиш мобайнида Мунаввар қорини айблаш ва сургун қилиш учун баҳона топилмайди. Сўроқда қўлланилган дўқ-пўписалар иккинчи айбланувчи — домла Мўминхўжаевга таъсирини кўрсатади. Ниҳоятда билимдон, саводли бўлган бу киши вазиятдан қутулиб кетолмайди. Жандармлар алоҳида корпусининг штабс ротмистри Лалетин Мўминхўжаев оғзидан қуйидаги гапларни юлиб олади: «Ҳақиқатда ҳам маҳаллий аҳоли ҳурмат қиласидиган ва сўзини инобатга оладиган шахслар бор. Масалан, Мунаввар қори ва Тўлаган домла. Булар отасига билдирулмай, Самиф қорини Қозонга юборишли. Самиф қори Мунаввар қори ва Тўлаган домла билан ҳамфикр бўлиб, давлатга қарши ташвиқотлар билан шуғулланишмоқда. Муҳаммадраҳим Нуриддинхўжаевнинг боғида ўтган сұхбатда Фансуруллобек Мунаввар қорига... газетадаги давлатга қарши фикрлари учун сургун қилиниши мумкинлигини айтганда, Мунаввар қори унга эътиroz билдириб, мени сургун қилишларига ачинмайман, халқни матбуотсиз қолдирганлари учун ачинаман, деди. Булардан бошқа яна уюшган 12 маҳаллий кишилар бор. Уларга Мунаввар қори раислик қиласиди. Мунаввар қори раислигида бу кишилар Истанбул, Оренбург ва Эрондаги турли газеталарни обуна йўли билан оладилар». Лалетин қўлга киритган бу маълумот биз учун муҳим факт, аммо ўша пайтда ашёвий далил бўлмагани учун жаноб Лалетин Мунаввар қорини қамоққа ололмаган.

Эл кўзини очишда матбуотни буюк омил деб билган Мунаввар қори унинг воситасида миллатни уйғотиш билан кифояланмай, халқни жипслаштиришга, унинг миллий эътиқодини юксалтиришга ҳам ҳаракат қиласиди. «Хуршид» газетаси ана шу интилишлар натижаси ўлароқ дунёга келади. Бу газета ижтимоий руҳи ва йўналиши билан чор ҳукумати маъмуриятини анчагина талвасага солади. Шу

боис тезда ёпиб қўйилади. Охранканинг Мунаввар қори ёзган ҳар бир китоб, ваъз, мақолани таҳлил этиб боришдан ўзга чораси қолмайди.

Николай Остроумов 1908 йилнинг февраль ойида Туркистон генерал-губернаторига маҳфий хат йўллаб, «Шуҳрат» газетасига чаласавод мулла Абдулла Авлоний муҳаррирлик қилади; унда собиқ «Хуршид» газетасининг ношири чаласавод олим Мунаввархон Абдурашидхонов ходим бўлиб ишлайди. Уларга рус, ҳатто француз тилини биладиган номаълум татар ёрдам беради», деб чақимчилик қилади. Қарангки, у «чаласавод» деб, Мунаввар қорини ерга урмоқчи бўлса-да, унинг олимлигини тан олган. У яна «Мунаввархон ўз услубида туркча, татарча ифода ва сўзларни қўллади, хусусан, туркча «афанди» иборасини ишлатади... «Шуҳрат» газетасини ёпиш керак», деб маслаҳат ҳам беради.

Остроумов ўзбек муҳаррирларининг фаолиятини камситиб, уларнинг раҳнамосини «номаълум татар кишиси» деса, охранка «бу одам — Аҳмаджон Бектемиров» деб маълумотга аниқлик киритади. Кейинчалик Шўро ҳукуматига астойдил хизмат қилган, лекин барибир қатағонга учраган Қосим Солиҳов (Зиё Саид) бу жадид намояндаси асли татар Рашид қози Иброҳимов бўлганини айтган. Кези келганда шуни таъкидлаш жоизки, Абдурашид қози Иброҳимов татар эмас, балки бухоролик ўзбек Умар афанди ва бошқирд қизи Афифа хонимнинг ўғлидир. У кейинчалик Японияда исломни тарғиб қилиб, «Чин Чубин» газетасини нашр этган, хизматларини бутун ислом олами тан олган ватандошимиздир. Мунаввар қори бевосита шу зот билан хат ёзишиб турган ва ўз газетасида Японияда исломни тарқатиш борасида қилаётган ишлари ҳақида хабар берган.

• Охранканинг баъзи ҳужжатларида, Зиё Саиднинг «Ўзбек вақтли матбуот тарихига материаллар» китобида, Абдулла Авлонийнинг таржимаи ҳолида ва шунингдек, «Шуҳрат» газетасининг ўзида ҳам муҳаррир сифатида Абдулла Авлоний тилга олинган. Аммо охранка бу газетага асосан Мунаввар қори ноширлик қилганини уқтиради. Бинобарин, газетанинг foявий йўналишида Мунаввар қорининг ўрни ва таъсири етакчи ўрин тутган, десак, хато бўлмайди.

«Хуршид», «Шуҳрат», «Осиё» ва бошқа газеталар ёпилсада, Мунаввар қори матбуот соҳасидаги фаолиятини асло сусайтирумайди. У маслакдоши Убайдулла Хўжаев билан

бирга «Садойи Туркистон» газетасини ташкил этади. Убайдулла Хўжаев рус тилида беназир бўлса-да, ўзбекчаси бир оз суст эди. Шу боис асосий иш Мунаввар қорининг зиммасига тушган. Бу газета халқимизнинг ижтимоий-сиёсий, адабий-бадиий дунёқарашини юксалтиришга, эстетик дидини ўстиришга, замонавий ўзбек адабий тили ва матбуот нутқининг шаклланишига катта ҳисса қўшган, халқимизни янги давр, янги адабиёт эстетикаси билан ошно этган.

У 1914—1915 йилларда «Садойи Туркистон» газетасида дўстлари Убайдулла Хўжаев (ношир ва бош муҳаррир), Абдулла Авлоний (муҳаррир), Тўлаган Хўжамёров — Тавалло (муҳаррир), Абдулҳамид Сулаймон — Чўлпон (аввал куръер, кейин Андижон бўйича мухбир), Абдурауф Музаффарзода (сайёр мухбир), Мирмуҳсин Шермуҳамедов (мухбир), Шокиржон Раҳимий (мухбир), Нўширавон Ёвушев (сайёр мухбир) билан бирга газетанинг ижтимоий-сиёсий, адабий-бадиий жиҳатдан юксак чўққига олиб чиқди. Мазкур газетанинг маданиятимиз тарихидаги ўрни ва роли ҳали ўз баҳосини олгани йўқ, қадрини ҳам топмади. Номлари зикр этилган шахсларнинг самимий ёрдами билан Чўлпондек шоир, Мирмуҳсиндек муҳаррир-публицист, Мирмулладек театр танқидчиси ана шу газетада бўй кўрсатди, вояга етди, элнинг севимли адабига айланди. Шу газета таъсири остида Хоиб тахаллуси билан шеърлар ёзib юрган қаламкаш Шамсиддин Шарафиддинов — Хуршид драматург ва катта шоир бўлиб етишди, Лутфулла Олимий, Мўминжон Муҳаммаджонов, Ҳамза, Ҳолид Саид, Фузайл Жонбоев (миллати қозоқ) каби адаб ва журналистлар камолга етдилар, тижоратчи Саидносир Миржалилов публицист сифатида қалам тебратди. Беҳбудий элни юксакликка чорлади. Камий, Мискин каби мумтоз шоирлар ўзларига майдон топдилар. Шу газета Туркистон аҳлини қолоқлик ботқоғидан кутқариб, тараққиёт ва фароғат боғчасига олиб ўтишга астойдил хизмат қилди. Мунаввар қорининг ўзи ҳам турли мавзуларда мақолалар ёзарди. Унинг мақолалари асосан мактаб ва жамиятлар фаолиятига бағишланган эди. У мактабларни такомиллаштириш, имтиҳонлар ўtkазиш ҳақида ёзар экан: «... бутун дунёдаги маданий миллатларнинг бу қайғу ва ҳасратларина иштирок этмаган ва бу шодлик масарратларидан баҳра олмаган бир қавм ва бир миллат вор эса, ул ҳам Туркистон туркларидирмиз», — деди.

Мунаввар қори газетада ишлаш билан чекланмайди. У 1915 йил март ойидан бошлаб Тошкентда нашр этила

бошлаган «Ал-ислоҳ» журналига асос солади, айрим сабабларга кўра, журналнинг расмий ҳужжатларини фақат Абдураҳмон Сайёҳ Содиқов номига расмийлаштиради. Бир қарашда фақат шаръий саволларга жавоб беришга мўлжаллангандек туюладиган бу диний журнал ҳадис ва оятлар воситасида истиқлол фояларини тарғиб этган. Охранканинг Мамедов, Мустафин, Киясбеков, Илькин каби таржимонлари, Остроумов сингари маслаҳатчилари журналнинг ҳар бир мақоласини синчиклаб ўқиб, охранка бошлиғи Волковга таъкиднома ва баённомалар ёзиб турганлар. Охранка тегишли жумла, ҳадису оятлар остига қизил қалам билан чизиқ тортган, «Хой, сарт, нима қиляпсан?!» деб айюҳаннос соглан. Масалан, журналнинг 1915 йил 4-сонида босилган «Банклар хусусидаги саволга жавоб» номли мақола сабаб ана шундай тўполон кўтарилган. Себзор даҳасининг қозиси, шоир Faфур Fуломнинг устози Мулла Сайд Ахрорхон махзум Абдуллаевнинг мазкур мақоласи Туркистон генерал-губернаторлиги, охранка ходимлари ва айниқса, «Россия—Осиё банки» хўжайнинларининг ўтакасини ёрган. Чунки мақолада банкка қўйилган омонатдан тушадиган даромад судхўрлик сифатида баҳоланиб, судхўрлик ҳаром бўлгани каби, фоизи ҳам ҳаромдир, деган хулоса чиқарилган эди. Буни ўқиган мусулмон бойлар банкдан пулларини қайтариб олгани туфайли «Россия—Осиё банки»нинг синишига оз қолган, ҳукумат ҳам мўмай даромаддан айрилган.

Чор маъмурияти журнални дарҳол тўхтатмоқчи бўлган, аммо Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг усталик билан ёзган жавобидан сўнг журнал жазодан омон қолган. Мазкур жавоб журналда цензура номидан босилган. Аммо Мунаввар қори ва Абдураҳмон Сайёҳнинг «фаросатинг етса, ўқиб ол» қабилидаги кесатигини на охранка, на унинг таржимонлари тушунган.

Охранка Мунаввар қорини маҳкамага чақириб, тушунтириш хати ёздириб олган.

Ўзбек зиёлиларини ёппасига таъқиб этиш ва жазолаш эвазига мансабу унвони ошган полковник Волков бошлиқларига Мунаввар қорини сиёсий жиҳатдан шубҳали шахс сифатида Туркистон ўлкасидан сургун қилишни таклиф этган, аммо Туркистон генерал-губернатори Мунаввар қорининг халқаро обрўсидан, маҳаллий бойлар орасидаги нуфузидан ҳайиқиб, бу таклифни маъқулламаган.

Волковнинг Мунаввар қорининг оёғига болта урмоқчи бўлгани сабаби шундаки, буюк маърифатпарвар юртдоши-

миз ўзбек зиёли ва бойларнинг бошини қовуштириб, миллатимиз, динимиз шаънига қаратилган хўрлашларни кескин қоралар, ҳатто ҳукуматдан бундай ёвуз ишларни амалга оширувчиларни қонуний жазога тортишни талаб ҳам қилас эди. Масалан, 1914 йил март ойида «Туркестанский курьер» газетасида Куръони каримни таҳқирловчи бир шеър босилади. Мунаввар қори ҳукуқшунос дўстлари билан келишиб, газета муҳаррири бўлмиш Кирснер деган кимсани судга беради. Бироқ, Тошкент округ суди прокурор талабномаси билан танишиб чиқиб, уни оқибатсиз қолдиради. Шундан сўнг Мунаввар қори чор маъмурияти 1865 йилдаги Тошкент шартномасига кўра зиммасига олган ваъдасини бажармаётганини ҳалқ ўртасида ошкор айтиб, уни обрўсизлантиради. Аниқроғи, у мустамлакачиларнинг маккорлигини фош этади. Бу ҳол, табиийки, Волковга хуш келмас эди. Шу боис у Мунаввар қорини сургун қилиб, танобини тортиб қўйиш пайига тушади. «Ал-Ислоҳ»да бо силган мақола унга яхши баҳона бўлган эди. Аммо Волков ишни янада чигаллаштириш учун охранканинг маҳсус топшириқлар бўйича ходими Михаил Наришкинни ишга солади. У оқ подшонинг 1881 йил 14 авгуистда қабул қилинган «Давлат тартиби ва тинчлигини сақлаш чоралари тўғрисида» деб номланган низомига мувофиқ Мунаввар қори Абдурашидхоновни сўроқ қиласди. Туркистон забт этилганига ярим асрдан ошган бўлса-да, ўлкада ҳали ҳам ҳарбий ҳолат бекор қилинмаган эди. Наришкин ҳарчанд уринмасин, саволларига кўнгилдагидек жавоб ололмайди. Мунаввар қори «Ал-ислоҳ»да баён қилинган фикрларга қўшилмаслигини айтар экан, Куръони каримда «судхўрлик қилманглар» деган оят бор, деб зимдан барибир мақолада айтилган фикрни маъқуллайди. Волков ҳам, Наришкин ҳам жавобдан қониқмагач, Мунаввар қоридан қуидагича тилхат ёздириб олишади: «1916 йил 23 апрель. Туркистон туман маҳфий бўлимида ул баланд даражалик Туркистон генерал-губернаторининг амрига мувофиқ менга маълум қилинди: «Ал-ислоҳ» журналини нашр этишда иштирок этиб, унинг саҳифаларида Россия империясининг манфаатларига зид, хусусан, «Банклар хусусидаги саволга жавоб» га ўхшаш мақолаларни жойлаштирсам, мен Туркистон ўлкасидан сургун қилинадурман. Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли».

Мунаввар қори бу билан кифояланмайди. 1917 йил Февраль инқилобидан кейин «Туркистон вилоятининг газети»-

ни Остроумов чангалидан тортиб олади. Бу ҳақда Николай Петровичнинг ўзи шундай ёзади: «34 йил мобайнида сартларнинг русларга яқинлаштириш ва миллий ўзига хослигини сақлаш, айниқса, татарлар таъсиридан сақлаш умдасига амал қилиб келган «вилоят газетаси» инқилобий режим эълон қилингач, тилга олинган Мунаввар қори қўлига ўтиб кетди».

Мунаввар қори «Туркистон вилоятининг газети»ни «Нажот» деб ўзгартириди. Агар газетани маъсул муҳаррир сифатида бошқариб, халқнинг эътиборини ижтимоий хорижий воқеаларга қаратган бўлса, кейинчалик шу газета заминида ташкил этилган ва Туркистон мухториятини тайёрлашда муҳим вазифани бажарган «Кенгаш» газетасида Заки Валидий билан олдинма-кейин муҳаррирлик қилди.

4

Мунаввар қори — «Турон» жамияти ҳамда «Турон» (қисқа муддат «Туркистон» деб ҳам аталган) труппасининг ташкилотчилиридан. Бу жамият ва труппа расман 1914 йилда ҳукумат рўйхатидан ўтиб, тасдиқланган бўлса-да, аслида ўз фаолиятини 1913 йилда бошлаган эди.

1913 йил июнь-июль ойларида «Турон» труппаси ўзининг норасмий спектаклини кўрсатади. Трупнинг ташкилий ва тарғибот ишларига Мунаввар қори фаол аралашади. Ҳусусан, кўрсатилган томоша ҳақида маълумот беради: «... шаҳар богининг ёзлик театрусида бир маротаба испектакл қўйиб, олти юз сўмға яқин фойда қилди, бунинг устига ушбу августнинг 8 куни рамазон муносабатида, Шайх Хованд Тахур богида биринчи маротаба «Томоша кечаси» ясалди, ушбу томоша кечасининг даромад ва буромади ушбу тариқа бўлди: сотилган билетлардан 1387 сўм 54 тийин...» Мунаввар қори ва дўстларининг шу тариқа «ҳеч кимнинг шикоят ва ҳақоратига қулоқ солмай қилган сайъ ва ҳаракатлари» жамиятга ҳам, халқقا ҳам «маънавий жиҳатдан ҳам кўп фойдалар келтирди».

Ана шу маънавий фойда туфайли ёш тараққийпарварлар, жумладан, буюк инсон Мунаввар қори Мусулмон драма санъати ҳаваскорлари жамияти «Турон»ни чор ҳукуматига расмий тан олдиришга эришдилар. Ҳукумат труппа низоми билан танишиб чиққач, рухсат беришга мажбур бўлди. «Турон» труппаси ва жамиятининг мақсади низомида (уставда) қуйидаги тартибда баён қилинган:

«А) Халқ орасида жиддий ва саҳна ишига ҳамда хайрияга муҳаббат уйғотиш.

Б) Халқ учун спектакль қўйиб, соғлом томоша кўрсатиш.

В) Туркистон ўлкаси худудида яшовчи муҳтож мусулмонларга моддий ёрдам бериб, маънавий ва моддий жиҳатини яхшилаш».

Ана шу масалалар кўтарилигани учун ҳам адиб театр санъатига муҳаббат билан қаради ва унинг ижтиомий ҳаётдаги ўрни ва ролини тўғри баҳолай олди.

1914 йил 27 февралда Тошкентдаги Колизей театри биносида илк ўзбек асарларини саҳналаштирган татар режиссёри Заки Боязидский-Валеевнинг сўзи билан айтганда, «миллий драматургия, миллий тил, миллий артистлар билан тайёрланган» ўзбек миллий театрининг биринчи мавсуми расмий равишда очилди. Мавсумни расмий очиш Мунаввар қори Абдурашидхоновга топширилган эди. У мазкур тантанали маросимда шундай деган эди: «Туркистон тилида ҳануз бир театр ўйналмагонлиги барчангизга маълумдир. Шул сабабли баъзи кишиларимиз театрга эҳтимолки ўйинбозлик ёхуд масхарабозлиқ кўзлари или боқурлар. Ҳолбуки театрнинг маъноси «ибратхона» ёки «улуглар мактаби» деган сўздир. Театр саҳнаси ҳар тарафи ойнабанд қилингон бир уйга ўхшайдурки, унга ҳар ким кирса, ўзининг хусн ва қабиҳини, айб ва нуқсонини кўриб ибрат олур» (тъкид бизники — С. А.).

Мунаввар қори «театр саҳнасига чиқиб, юзига ун суртиб, бир масхарабоз шаклига кирган зотлар гўёки табиби ҳозиқ мисолидадир», деб артист ва режиссёrlар фаолиятига юксак баҳо беради. Ёшлиқдан ислом дини қонун ва кўрсатмалари билан озиқланган, ундан руҳланган кишининг театр санъатига бундай катта баҳо бериши улкан воқеадир. Зоро, ўша йилларда театр санъатига йўл очгани учун халқимизнинг севимли фарзанди Маҳмудхўжа Беҳбудий домла Васлий ва бошқалар томонидан таъна ва дашномларга учраган эди. Шунга қарамай, Мунаввар қори Беҳбудийни қўллаб-куватлади, унинг асари Тошкентда кўрсатилишида жонбозлик кўрсатди. Бу унинг дунёқарashi ниҳоятда кенглигидан, билими салмоқдорлигидан, тафаккури теранлигидан далолатдир.

Улуғ адиб бундай фикрга келишидан аввал тараққий этган, маданиятли халқлар ҳаётига чуқур назар ташлаган. Уларнинг ҳаётida театр санъати қандай ўрин тутишини

ҳар томонлама ўрганган. Шу боис у ўзбек томошабинларига: «Биз шу зотларга (яъни артистларга — С. А.) ва театрларга қандай кўз ила боқмоғимиз керак?» — деган савол билан мурожаат қилган ва ўзи: «Муни ўрганмак учун биз ўзимиздан бошқа мутараққий миллатларга боқайлик: мисола, устимизга ҳоким бўлиб турган русларга, туркларга, немисларга, франсузларга, яхудийларга ва бошқаларга. Кўп узоқ кетмайлик, энг яқин қўшиналаримиз бўлгон тоторларга ва Қофқоз мусулмонларига», — деб жавоб берган. Агар ўтган асрнинг охири ва асримизнинг бошларида Шексипир, Шиллер, Гюго асарлари турк, озарбайжон тилларига таржима қилинганини, Л. Толстой, А. Островский ва Н. Гоголнинг айрим асарлари татарчага ва шундан кейин ўзбекчага афдарилганини ҳисобга олсан, унинг форс, араб, турк, татар, рус тилларини билишни эътиборда тутсак, Мунаввар қори юқорида баён қилинган фикрларга чукур кузатиш ва ўрганиш орқали келганига иқрор бўламиз. Бундан ташқари у таниқли турк адаби Номиқ Камол, Абдулҳақ Ҳомид, Тавфиқ Фикрат, Озарбайжон фаҳри Мирза Фатҳали Охундов, Ж. Маматқулизода, Н. Вазиров, М. Ўрдубодий каби драматурглар фаолиятини, татар файласуфларидан Ризоиддин Фаҳриддинов, Мусо Жоруллоҳ, Зиёиддин Камолий асарлари ва ижтимоий-диний фикрларни яхши билган. Шу боис ўзбек томошабинларига Охундов ҳаётини ибрат қилиб кўрсатган. У Охундов туфайли катта ишлар амалга оширилганини таъкидлар экан, миллий театрни ташкил этган «Нажот» жамиятининг санъат «миллатнинг номуси ва обрўсини ҳифз қилур», деган хуносасига қўшилган.

Шунинг учун у миллат обрўсини ўзининг ҳаёти мазмумни, уни ривожлантиришни асл мақсади деб билди. Элиниг номуси, обрўсини сақлаш пайида юргани учун: «Бизим Туркистон мамлакати туфроғ, сув ва ҳаво жиҳатидан энг бой мамлакатлардан бўла туриб, на учун ўзимиз бундан фойдалана олмаймиз?» деб дард чекди, нола қилди, аёвсиз курашга бел боғлади. «Мана, кетма-кет етган бундай саволларга жавоб бермак учун нодонлик ва оламдан хабарсизлик, демакдин бошқа чора йўқдир. Бу нодонлик ва оламдан хабарсизлик балосидан қутулмак учун аввал орамизда ҳукм сурган бузуқ одатларнинг бузуқлигини билмак ва ўрганмак керакдир», — дейди адаб.

У театр санъатига «бузуқ одатларнинг бузуқлигини билмак» ва тузатмак муассасаси, юқорида айтилганидек, «таби-

би ҳозиқ» деб қаради ва бу йўлда катта ишларни амалга оширди. Ана шундай ишлардан бири маҳаллий руҳоний-ларнинг театр санъатига қаршилигини синдириш бўлди. Адиб халқ бағридаги жаҳолатни олиб ташлашга интилди, эл юрагида юрт учун мутлақо янги санъат тури бўлган Европа типидаги театрга муҳаббат уйғота олди. «Турон» труппасининг 1914 йилдан то 1924 йилгача фаолияти фикри-мизга ёрқин далиллариди.

Мунаввар қори театр санъати хусусиятларини, драматургияни чуқур билган олимдир. Шу боис Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийдек шоирга устозлик қила олди. Буни Ҳамзанинг ўзи «Қайдлар»ида «9. Пирлардан: мухтарам устози олий муаллим Мунаввар қори Абдулмажидхон ўғли... Мулоқотимиз 1908 йил, 11 декабрда» деб тан олган. Ана шу учрашувдан кейин у доимо пири билан учрашиб турган ва хат ёзиб, маслаҳат ва ёрдам сўраган. Буни Ҳамзанинг қуидаги хатлари ва Мунаввар қорининг жавоблари ҳам тасдиқлайди. Масалан, Ҳамза 1915 йил октябрь-ноябрь ойларида пирига қуидаги хатни йўллади:

«Ҳурматли Қори афандия!

Ушбу юбордигим китобларни тезда адреси заказной бандерол ила юбормоғингизни рижо қилурман. Мумкин қадар қўлёзмалиги пўчта маъмурларина маълум ўлмайдурғон тарзда ўрамоқ лозим.

Қанча харажат бўлса, мен берурман.

Адрес: Стар. Маргелан, Чайний базар, г-ну А. Х. Зайнуллину. Ҳамза Ҳакимзода маҳсус.

Ҳисоблар нима бўлди? Тамом бўлиши учун қачон йиғин қиласиз? Шуни ҳам ёзиб юборинг!

Ҳамза Ниёзий».

Мактубдан сезилиб турибдики, Ҳамза ўз пиридан асарларини бостириш масаласида ёрдам сўрайапти. Жавобни ҳам тез олишни истаяпти. Ҳўш, гал қайси асар хусусида боряпти? Нима учун қўлёзмалиги сир тутилмоқда? Бунга Мунаввар қорининг қуидаги жавоби ойдинлик киритади.

«Ҳурматли Ҳамза афанди!

... Шеърингиз-да, яхши, фақат «Марҳабо» каби баъзи шеърлар чиқорилуб, ўрнига кичикроқ шеърлар аралаштирилса, яна яхшироқ бўлур эди. «Турдиқул» ила «Икки мактуб» китобингиз менимча, мақбул кўрилмади. Агарда ислоҳ қилиб юборсангиз шеър ила «Ферузахоним»ни «Туркистон кутубхонаси» нашр қилиб кўради...

Муҳибингиз Мунаввар қори, 1915 йил, 4—5 ноябрь».

* * *

«Хурматли Ҳамза афанди!

...«Ферузахоним» ила бошқа китобларингизни эртага почтадан иншооллоҳ юборурман. Агарда «Ферузахоним» ман айтқонча, яъни:

1. Эшон ва бойларнинг малъун ва абллаҳликларини очиқдан-очиқ «малъун», «жоҳил», «хоин», «палид», «нобакор» каби сўзлар ила эмас, қилғон ишларининг ёмонлиги ила кўрсатилса.

2. Мансур ила Ферузаларнинг мактублари бироз қисқартирилса, чунки бундай ёширин мактуб қисқа ва маъноли бўлур.

3. Бир-бирлари ила кўришқондаги ҳоллари бир оз узоқроқ тасвир қилинса, чунки романга руҳ киритадурғон ва ўқувчиларни қизиқсиндурадурғон ўринлари шул васл ҳоллари бўлур.

4. Аввал тавсифлари зикр қилинуб, сўнгра сифатлар зикр қилинса, яъни «ҳар бир назир қилинмиш қизларни йигирма бир ёшиға киргизуб, сўнгра никоҳина олувга одатланган нобакор Тоҳир эшон» каби жумлаларни «Ул Тоҳир эшон ҳар бир назир қилинмиш қизни йигирма бир ёшигача умрини ўткариб, сўнгра никоҳига олишга одатланган эди» каби қисқароқ жумлаларга таҳrir қилинса...

Ислоҳ қилиб юборсангиз аввалги шарт ила буни ҳам бостириб нашр этмак ниятидаман...

Боқий ихват дўстингиз, Мунаввар қори
1916 йил, 1 январь»

Яна бир мактуб:

...«Ферузахонимни» ҳозирда юбормай турингиз, чунки эҳтимол яқин фурсатда ман ўзим хизматингизга бориб қолсам, шунда кўришиб қарор берурмиз. Ҳозирда ҳар ерда қофоз қаҳатчилиги ҳукм сурмоқдадир. Биноаналайҳ ҳануз майдонга чиқғонларини эса алалхусус-алалхусус мактубларда жорий бўлғон китобларни бостирумак мумкин эмас. Шу сабабли гар қиммат тушса ҳам бостурмақдамиз.

«Миллий ашулалар»ингиз оз ва кичкина бўлғон сабабли бостурилди...

Дўстингиз Мунаввар қори,
17 январь, 1916 йил».

Мунаввар қори ва Ҳамзанинг ушбу ёзишмалари уларнинг ниҳоятда қадрдон бўлганликларини тасдиқловчи хужжатдир. Шу билан бирга бу яна қуйидаги фикрларни майдонга олиб чиқади. Биринчидан, Мунаввар қори Ҳамза-

нинг ўзи тан олган пири, маънавий отаси; иккинчидан, «Туркистон кутубхонаси» нашрининг муассисларидан биридир; учинчидан, Ҳамза ўз асарларини шу нашриётда чоп эттирган ва қўлёзмаларини фақат «маънавий отаси»га ишонган; тўртинчидан, Ҳамза қўлёзмалари чор ҳукумати томонидан доимо таъқида бўлган, буни унинг: «Мумкин қадар қўлёзмалиги пўчта маъмурларина маълум ўлмий-дирғон тарзда ўрамоқ лозим» сўзи тасдиқлади; бешинчидан, Ҳамза ўз мактубларини 1915 йил апрель-май ва 1915 йил декабрь — 1916 йил апрель ойларида ёзган кўринади (буни Мунаввар қорининг мактублари остидаги саналар тасдиқлади); олтинчидан, Ҳамза ўзининг пьесаси ва яна бир асари хусусида фикр юритмоқда. Унинг: «... саҳнага қўюлмоғи жамият тарафидан мақбул кўрилиб, бир вақтга мавқуф қолдирилган бўлса...» ва «рисолаларни бутун қолдириб» сўзлари бундай дейишга асос беради.

Мунаввар қорининг жавоблари ана шуларга ойдинлик киритади. Мактубдан маълум бўладики, гап, асосан, Ҳамзанинг «Ферузахоним», «Миллий ашулалар», «Турдиқул», «Икки мактуб» номли асарлари («китобингиз» сўзига эътибор беринг) ҳақида боряпти. Бироқ мактубда сўнгги асарнинг жанри ҳақида ҳеч гап йўқ. Аммо «Ферузахоним», айрим тадқиқотчилар айтганидек, «Заҳарли ҳаёт» драмасининг биринчи нусхаси бўлмай, насрый асардир. (Тадқиқотчиларни «эшон», Мансур, Феруза образларининг «Заҳарли ҳаёт» персонажларига ҳамоҳанглиги ва «малъун» каби сўзларнинг ишлатилиши чалғитган кўринади.) Мунаввар қори унинг жанрини аниқ кўрсатиб, ёзади: «... чунки романга (таъкид бизники — С. А.) руҳ киритадурғон ва ўқувчини қизиқсиндирадурғон ўринлари шул...»

Демак, «Ферузахоним» Ҳамзанинг тақдири номаълум романидир. (Буни топиш ва янада аниқлик киритиш ҳамзашуносларга ҳавола.)

Мактублардан яқъол сезиляптики, Мунаввар қори тўғри талабларни қўйган ва ҳамиша шогирдийнинг ижодига хайриҳоҳ бўлган. Бундан ташқари, унинг яхши услубчи эканлиги кўзга ташланяпти.

Буюк инсон Ҳамза сингари қаламкашларга моддий ва маънавий ёрдам бериш билан чекланмади. У халқимизни истибодд чангалидан кутқариш ишига астойдил киришди.

5

Маълумки, Николай II нинг 1916 йил 25 июнда «Фронт орқасидаги хизматлар учун Туркистон, Сибирь ва Кавказ «инонародецлари»дан 19 дан 31 ёшгача эр кишилардан»

мардикорликка олиш ҳақидаги 1526 рақамли фармони эълон қилинади. Бу фармонни ўлка қонини сўриб ётган губернаторлик қонхўрлари бошбошдоқлик билан амалга оширадилар. Оқибатда Туркистоннинг кўпгина вилоят ва шаҳарларида аҳоли ўргасида норозилик туғилиб, талайтина жойларда исёнга айланади. Исёнлар шафқатсиз равишда бостирилади. Ана шу паллада тошкентлик тараққийпарварлар сукут сақламай, аҳолига турли йўллар билан ёрдам бериш пайига тушадилар. Уларнинг ҳаракати натижасида Туркистон мардикорликка олиш қўмитаси ташкил этилади. Мунаввар қори шу қўмитанинг раисига ўринбосар этиб сайланади. Адиб Остроумов, Ильминский, Наливкин каби миссионерларнинг алдовига учиб, бу мудҳиш воқеага мадҳия ёзган шерикларига ён бермайди. Улар изидан бормайди. У чор ҳукумати олиб бораётган сиёsatнинг нотўғрилигини халқа тушунтиради ва бу масалада Петербургга вакил юборишини ташкил этиш ишларида фаол қатнашади.

Мардикорликка олиш воқеасининг салбий томонлари билан бирга ижобий қирраларини ҳам айтиб ўтиш лозим. Гарчи кўпгина қон тўкишларга сабаб бўлган эса-да, бу даҳшатли адолатсизлик Туркистон аҳолисини уйқудан уйғотди, вужудидаги мудрашни, ялқовликни сиқиб чиқарди. Тепасида кимлар ҳукмрон эканлигини англаатди. Ўз ҳақ-хуқуқини ҳимоя қилишга отлантириди.

Февраль инқилобидан кейин пайдо бўлган тарихий шароит туб аҳолини ислом мафкураси асосида бирлаштирувчи «Шўрайи ислом» жамиятини тузишга олиб келди. Сабаби, собиқ империя ҳудудида сиёсий ўзгариш содир бўлса-да, аммо ҳокимият тўнини ўзгартирган мустамлакачилар қўлида эди. Куропаткинлар, Наливкинлар, Успенскийлар, Дюрерлар ҳукумати Керенскийнинг ҳукмидан бир қадам нари ўтмас, бунинг устига, ўзларини социал-демократлар деб атовчи большевиклар «Бутун ҳокимият шўроларга!» деган ниқоб остида давлат тепасига келмоқда эдилар. Воқеаларнинг кутилмаган бурилиш олиши Ўрта Осиё, Кавказ, Татаристон, Бошқирдистон халқларини ўз тақдирларига сиёсий назар ташлашга, қуллик занжирини узиш учун сиёсий шароит етилаётганини тушунишга олиб келди. «Шўрайи ислом» ҳам шунинг ҳосиласи эди. Бу жамиятнинг пайдо бўлиши ва фаолияти ҳақида Туркистон Маориф халқ комиссарлиги турк шўъбаси раиси Содиқ Абдусатторов «Красная летопись» журналида Туркистонга осонгина бойлик ортириш учун келганини таъкидлар экан, жамиятнинг ташкил этилиши ҳақида гапириб, «Шўрайи

ислом»нинг Мунаввар қори томонидан бошқарилганини айтади.

Хўш, бундай аҳамият касб этган жамият қачон ташкил бўлди ва унинг ташкилотчиларию аъзолари ким эди ва унда қандай масалалар кўрилди?

«Нажот» газетасининг хабар беришича, «Шўройи ислом»нинг биринчи норасмий мажлиси 1917 йил 14 марта ўтган ва унда ташкилий масала кўрилган. 31 марта ўтган мажлисда қирқ тўрт жамият тарафидан, ҳар даҳдан 10 кишидан 48 киши, уларга яна татар, қозоқлардан 13 вакил қўшимча сайланган. Аъзолар сони 61 нафарга етгани ва иш олиб бориш қийин кечиши эътиборга олиниб, 15 кишидан иборат идора мажлиси (президиум) ташкил қилинган. Шунингдек, тўрт киши ижроия қўмитасига сайланган.

Жамиятга «Тошкент Шўройи исломияси» деб ном берилган. Кейинги идора мажлисида бошқарув аъзолари сайланган. Унда Абдувоҳид қори Абдурауфқориев (раис), Мунаввар қори (ўринбосар), Каттахўжа Бобохўжа ўғли (саркотиб), Карим қори Кучукбой ўғли (муовин), Мулло Зиёҳунд Йўлдошҳожи ўғли (хазинадор), Абдусамиғ қори Ҳидоятбой ўғли (муовин) сайланган. Ташкилот турли жойларда ўз бўлимларини очади. Хусусан, Андижон бўлимига Миркомил Мирмўминбоев, Наманганда Сайдносирхон тўра Камолхонтўраев раҳбарлик қиласидар.

Жамият ўзининг «сиёсий маслаги қилиб Федерацион республика (кенг жумҳурият)чилар дастурига қўшилмакға ва Туркистон халқини шу дастурга таклиф қилмакни мувофиқ» кўради. З кишидан иборат бир комиссия тузилиб, уларга дастур тузиш топширилади. Бу жамият халқ ҳаётини ислоҳ қилиш учун қуйидаги мақсадларни амалга оширишни ўз вазифаси деб белгилади:

1. Туркистон мусулмонлари орасида сиёсий, илмий ва ижтимоий жиҳатдан замонга мувофиқ ислоҳот фикри тарқатмоқ.

2. Бутун Туркистон мусулмонларини бир фикр ва бир маслакка келтурмоққа тадбир ва ҳаракатлар қилмоқ.

3. Мамлакатнинг усул идоралари ҳақида маълумот йигиб, «Таъсис мажлиси»га ҳозирламоқ.

4. Туркистоннинг ҳар бир шаҳар, қишлоқ ва овулларида митинглар ясад, сиёсий, илмий ва ижтимоий хутбалар ўқитмоқ.

5. Эски маъмурларни ўрнидан қолдириб, ўрнига янги маъмурлар қўймоқ йўлларини халққа кўрсатмоқ.

6. Туркистондаги турли миллатлар орасида бўлган ва бўладурғон ихтилофлар ва шубҳаларни битириб, бир-бирларига яқинлаштириб, бирлаштироқ учун тадбир ва ҳаракатда бўлмоқ.

Бу тадбирларни ишлашда бевосита Мунаввар қори бошқош бўлган экан. Мустафо Чўқаевнинг айтишича, «Мунаввар қори бошчилигидаги «Шўройи исломия» янги давр амри билан турмуш талаблари ва юртимизнинг ёт истило асоратидан вужудга келган шароитни кўзда тутиб, ислоҳот пла-нини ўртага ташлаган эди. Туркия, Афғонистон, Эрон, Миср ва бошқа араб ўлкалари каби ҳур, мустақил ва ярим мустақил ислом мамлакатларида кечирилган ва кечирилаётган тажрибалар миллий ҳаракатимизнинг қайси йўл ва истиқоматда боришини кўрсатган эди»¹. Бунга яна шуни қўшимча қилиш керакки, «Шўройи Ислом» оғир инқилобий давр — очарчилик пайтида халқнинг оғирини енгил қилиш учун майший қоидаларни тартибга солиш, халқни бидъатдан қутқаришга интилиб, маҳсус қарор қабул қилади.

«Ҳозирги қимматчилик ва озиқсизлик шул қадар кўрқинчлик даражага бордики, — дейилади қарорда, — кўп оиласлар, фақир ва бечоралар пулга ҳам озуқ тополмасдан кўчама-кўча саргардон бўлиб, неча кунларгача оч турмоққа мажбурият кўурлар.

... «Туркистон мусулмонларининг съезди» мана шул ҳолни эътиборга олинмак, орамизда бўлуб турғон баъзи бидъат ва исрофот ишларни, чунончи, тўй, маърака, гап, базм, ялончи, қазоқлар орасидаги улоқ, пойга ва жаноза куни бўладурғон исрофотни билкуллия барҳам бермоқға қарор берди»².

У. Хўжаев ва Мунаввар қори 1917 йил 16—23 апрель кунлари Умумтуркистон мусулмонлари съездининг чақирилишига бош-қош бўлдилар. Ушбу съезд миллий чекка ўлкаларга кенг муҳторият бериш масаласини илк бор кўтариб чиқди. Бу ва бошқа масалаларни ишлаб чиқиш, съезд қарорини тайёрлаш масаласида Заки Валидий, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Шоислом Шоаҳмедов, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Убайдулла Хўжаев билан бир қаторда Мунаввар қори катта фаолият олиб борди. Бу фаолият вақтли матбуот ва сиёсий бошқарма хужжатларида аксини топган.

Тошкентнинг Дегрез маҳалласидаги Маҳаммадҳожи ҳовлисида иш олиб бораётган «Шўройи исломия» жамия-

¹⁻² «Нажот» газетаси, 1917 йил, 28 апрель.

ти ўзининг кейинги мажлисларида фаолиятини кенгайтириш мақсадида номини «Туркистон Шўройи исломия жамияти» деб ўзгартириди. Унга Убайдулла Хўжаев раис, М. Абдурашидхонов муовин этиб сайландилар. У. Хўжаев кўп вақтини сафарда ўтказгани учун асосий ишни Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг ўзи бажарар эди. Бу билан ки-фояланмай, «Алаш», Марказий Россия татар-бошқирд жамиятлари, иккинчи томондан Туркистон ва Бухоро жамиятлари билан, учинчи томондан маҳаллий «Ихтиёт союзи» (қозоқларники, раиси И. Кутебаров), «Иттифоқ» (татарларники, раҳбари Б. Шараф) жамиятлари билан алоқа ўрнатган эди. Хўжандда Абдулла Раҳимбоев томонидан ташкил этилган «Турон» партиясини ҳам умумий ишга жалб эта олди.

Муваққат ҳукуматнинг «дин, сўз эркинлиги, матбуот ҳуррияти» декларацияси бир ниқоб эканлигини анлаган Мунаввар қори ва унинг сафдошлари сиёсий вазиятни таҳлил қилиб, ҳукумат давлатни бошқаришга лаёқатсиз эканини, большевиклар давлат бошқарувида эркин иш юритаётганини кўриб янги йўл тутишга мажбур бўлдилар.

Оралиқ вақтда ўзбек, қозоқ, татар-бошқирд ва рус сўл эсэрлари орасида музокара кечди. Музокарада Туркистонда федератив тизимдаги мухторият республика масаласи кўтарилди. Бу масала ўзбек зиёлилари учун янгилик эмасди. 1911 йилда «Турон» жамияти йўлланмаси билан Мунаввар қори дўстлари Саме қори Ризабоев (тўғриси Абдусамиғ қори Ҳидоятбоев бўлиб, айрим хужжатларда Зиябоев шаклида ҳам учрайди. Биз кўрган хужжатда Ризабоев берилгани учун аслича қолдирдик — С. А.), Ҳаким Саримсоқов билан бирга автономия асослари, турли ташкилотлар тузиш ишларини ўрганиш учун Финляндияга борган. Сабаби, Финляндия ҳам, худди Польша ва Туркистон каби чор Россиясининг мустамлакаси эди. Шу билан бирга бу ерда мустамлака ҳукуматига қарши кураш олиб борувчи «Ёш финлар» жамияти ташкил топган эдики, чамаси, Мунаввар қори бундан хабардор эди. Чунки бу ерда, аниқроғи, Гелсинфорс шаҳрида уюшма аъзоси Саъдулла Турсунхўжаевнинг хусусий дўкони бор эди. У автоном ўлка ҳаётидаги маълумотларни шу манбадан олиб турган бўлиши мумкин.

Мунаввар қори ўлка маъмурий бошқариш усуллари билан бирга маҳаллий аҳолининг турмуш тарзини, ижти-

моий ҳаётини, сиёсий маданиятини кузатишга улгуради. Финляндия билан Туркистонни қиёслар экан, фин халқи автономия эмас, ҳатто мустақил давлат қуриш ва бошқаришга тайёр эканини англайди. Финляндиядан қайтишда Петербургда атоқли исломшунос олим Мусо Жоруллоҳ Бегиев билан учрашади. Ўртада «Ислом асослари» китоби (М. Бегиев) ҳақида суҳбат ўтади. Шу борада ижтимоий масалалар ҳам муҳокама қилинади. Мунаввар қори икки жойда ўтган суҳбатни ва маҳаллий шароитни қиёслар экан, Туркистон аҳолиси мухториятга тайёр эмаслигини ўшандәёқ тушуниб етган эди. Аммо истиқлол учун кураш бошланган эди. Туркларнинг «Иттиҳод ва тараққий» фирмаси программаси асосида «Иттиҳоди Ислом»¹ ташкилоти тузилган бўлиб, унга асосий раҳбар Мунаввар қори, Самарқандда Қозиҳайдарбек ва Маҳмудхўжа Беҳбудий эди. Туркистон истиқлолчилик ҳаракати вакилларидан бири Али Расуловнинг сўзларига қараганда, 1912 йилда, ГПУ материалларига кўра 1909 йилда, Акбар Бойтурсунов шахсий варақасига ёзилган фактга қараганда (Тарих фанлари доктори, профессор Р. Шамсутдинов хабари) 1914 йилда маҳфий тарзда «Иттиҳоди Ислом» («Иттиҳод ва тараққий») фирмаси вужудга келади. Беҳбудий ўзининг «Самарқанд» газетасида ниҳоятда эҳтиёткорлик ва журналистик катта маҳорат билан «Ёш турклар ҳаракати — «Иттиҳод ва тараққий» фаолияти ҳақида фикр юритишига қараганда бу хотиралар ростга ўхшайди. Буни охранка ҳужжатларида «Иттиҳоди Ислом» ташкилоти тарзида тилга олиниши юқоридаги фикрларни яна бир карра тасдиқлади.

Шароитдан келиб чиққан ҳолда эволюцион йўлни танлаган Мунаввар қори «Иттиҳоди Ислом»ни маҳфий тутишга асосий сабаб, маҳаллий аҳолининг эллик йил мобайнода хориждан узуб қўйилиб, асосан кўркув ва асоратда яшагани туфайли ижтимоий-сиёсий жиҳатдан кўр ва кар қилиб қўйилгани, ярим узлат, ярим бидъат ботқоғида қолгани эди. Шу боис бу ҳолатда истиқлол — кутулиш учун шиддатли ҳаракат қилиб бўлмас, халқни оҳиста тайёрлаб бориш зарур эди. Бунинг устига ташкилотга ижобий маънодаги жаҳонгашта, ватанпарвар, миллатпарвар кишиларнинг бошини қовуштириш даркор эди. Шунинг учун Мунаввар қори «Хайрия жамияти»ни 1909 йилда тузган пайтда Орифхўжабойни жалб этган бўлса, кейинчалик унинг ўрнига

¹ ГПУ материаллари.

Авлонийнинг келишига замин тайёрлайди. Ёшлар иш бошқариб, бойлар сармоя берадиган бўлгач, «Хайрия жамияти»дан кучлироқ «Турон» жамиятини тузишга киришилди. Убайдулла Хўжаев, Мунаввар қори, Карим Норбеков, Комил Норбеков, Низомиддин Хўжаев, Абдулла Авлоний, Тошпўлатбек Норбўтабеков ва бошқалар ушбу жамият ишини фаол олиб борадилар. Аҳолини матбуот, адабиёт ва санъат ёрдамида тайёrlаш соҳасидаги ошкора иш эди бу. Зеро, театр санъати Туркистонда оддий томоша эмас, балки ижтимоий-сиёсий кураш минбарига айланган эди. Бу билан баробар тарзда «Иттиҳоди Ислом» ҳам ўз ишини олиб борди.

1917 йил майда Кавказдан Мұхаммадамин Афандизода ва бошқаларнинг дастлаб Андижон, сўнг Тошкентга келиши, «Турон» жамияти заминида «Турк адам марказият» фирмасининг ташкил топиши, «Иттиҳоди Ислом»нинг «Иттиҳоди тараққий»га, кейин «Миллий иттиҳод» ташкилотига айланиши ўлканинг сиёсий-ижтимоий ҳаётини тўлқинлантириб юбордӣ.

Мунаввар қори Абдурашидхонов ва Салим Тиллахоновнинг таъкидлашларига қараганда, «Турк адам марказият» сиёсий ташкилот эмас, балки фирмә сифатида ташкил қилинган. Унинг Тошкентдаги аъзолари 75 кишидан иборат эди. С. Тиллахонов: «Турк адам марказият» ташкил қилинишида ёлғиз Пиримурсалзода, Хонталишский ва Афандизодалар бўлмасдан, албатта, Мунаввар қори, Назир Саидий, Баширулла Хўжаев, Маҳдиҳон аълам Ҳодихонов, Ҳусан Дадаҳўжаев, Каттаҳўжа Бобоҳўжаев, Эшонҳўжа Ҳоний, Мұхаммадхон Пошшоҳўжаев ва бошқалар иштирок қилғон бўладилар. Бу ташкилотнинг қурилиши ярим очиқ ва ярим ёпиқ бўлиб, «Турк адам марказият» исми очиқ бўлса ҳам, кўп ишлари ёпиқ бўлур эди... Ҳалқа таъсир қилмоқ мақсадида (қариб қолғон бўлса-да), Маҳдиҳон аълам Ҳодихонов ўғлини раисликка сайлаган эдилар. Мунаввар қори жиддий ишлашга киришган эди», — деб хотирлайди 1930 йил 12 апрелдаги кўрсатмасида. Шунингдек у С. Шарифхўжаев, С. Турсунхўжаев, С. Саидазимбоев, Мунаввар қори, О. Назирхўжаев, Б. Хўжаев, Т. Мусабоев, Комил Норбеков ва Ю. Аҳмаджоновни «Иттиҳоди тараққий»нинг муассислари деб атайди ўша кўрсатмасида. Аммо Обид атоқ Маҳмудовнинг фикри бошқачароқ.

Туркистон жадидчilik ҳаракатининг намояндаси Обиджон Маҳмудов 1930 йилда ГПУга берган кўргазмасида шундай дейди: «1917 йил ёзида Бокудан озарбойжонли

Мұҳаммадамин Афандизода келди. У «Исмоилия» ташкилотидан махсус юборилган бўлиб, Қўқонда бир қатор митинглар ўтказди. Бир куни менинг уйимга келди. Мажлисда 11 киши йигилди: мен, форс Пиримурсалзода, Аббосхўжа Калонхўжаев, Мұҳаммадамин Мұҳаммаджонов, Носиржон Зиёев, Мирзоҳид Мироқилов, Маҳмудхўжа Холиқий, Маҳмуджон Абдухолиқов, Ашурали Зоҳирий, Маҳмуджон Аҳмаджонов, Абдурауф Абдураҳмонов. Мұҳаммадамин Афандизода мажлис иштирокчиларига «Иттиҳоди тараққий»нинг программасини сўзлаб берди ҳамда Қўқонда бу ташкилотни тузишни таклиф этди. Ташкилотга раис этиб мен, Миён Қудрат ҳазрат биринчи муовин, Аббосхўжа Калонхўжаев иккинчи муовин қилиб сайланди. Янги аъзоларни танлаб қабул қилиш уларнинг зиммасига юкланди.

Абдурауфхўжи Абдураҳмонов — хазиначи, Маҳмудхўжа Холиқий котибликка сайланди.

Мұҳаммадамин Афандизода Қўқонда «Иттиҳод ва тараққий»ни ташкил қилиб, Тошкентта келди. У Мунаввар қорининг ҳовлисида жойлашди. Мунаввар қорини унга биз тавсия этдик ва хат бердик.

Тошкентда Мунаввар қорининг уйида ўтган ташкилий йиғилишда ташкилот президиумига сайланганлар: Мунаввар қори Абдурашидхонов — раис, Убайдулла Хўжаев — I муовин, Миёнбузрук Миёнсолиҳов — II муовин, Миёнхўжа Хонхўжаев. Сўнгги икки киши аъзоларни қабул қилишни бажардилар. Сайдулла Турсунхўжаев хазиначи қилиб сайланди. Толибжон Мусабоев президиумга кирди. Афандизода мұхим кўрсатмаларни бериб Бухорога кетди. Бухоро ташкилотининг раиси Мирзо Абдувоҳид Мунзим эди. Президиумга Усмонхўжа Хўжаев, Файзулла Хўжаев, Садриддин Айний, Мирзо Абдуқодир Мұхиддинов сайландилар.

Самарқандда Беҳбудий — раис, Акобир махсум Шомансуров, Қозиҳайдарбек Абусаидов, эшон Муротхон Аълохўжаев, Шоқобил Камолов раҳбариятга сайланган эдилар.

Афандизода Самарқанддан Хивага боради. Ҳоразм ташкилотининг раиси этиб Бегижон сайланади.

1919 йилда Тошкентнинг Қашқар маҳалласига яқин боғлардан бирида «Иттиҳод ва тараққий»нинг Туркистон бўйича қурултойи бўлди. Қурултой ишида барча ташкилотлардан вакиллар қатнашди.

Ушбу қурултойда «Миллий иттиҳод» ташкилотининг Марказий Қўмитасини тузишга қарор қилинди. МҚ раиси

этиб Мунаввар қори сайланди. Ҳайъатга Саъдулло Турсунхўжаев, Миёнбузрук Солиҳов, Эшонхўжа Хонхўжаев, Ҳайдар Шавқий, Толибжон Мусабоев кирдилар».

Мунаввар қори ташкилотнинг бош мафкурачиси ва раҳбари сифатида аввало турли соҳаларда миллий кадрларни тайёрлаш масаласини ўргага қўиди. Асир турк зобитлари ёрдамида мактаб ўқувчилари орасидан миллий давлатни қуриш ва бошқариш ҳамда муҳофаза қилиш учун биринчи ва иккинчи босқич мактабларида болаларга скитаинг ва «Турк ўчоги» типида ярим ҳарбий таълим берадиган «тўдлар» (гуруҳлар) тузиш ишини режалаштириди. Матбуотда бу ҳақда расмий маълумот ҳам берилди. 1918 йилда «Изчи» (раҳбари Саид Аҳрорий), «Темур» (раҳбари Ҳайдар Шавқий), «Тараққий дарнаги» (раҳбари Абдураҳмон Исмоилзода), «Турк кучи» (раҳбари С. Рожий), «Турон кучи» (раҳбари Тангриқул Мақсадий) ва уларнинг «Лочин», «Боту» каби қўллари (яъни филиали) ташкил қилинди. Бундай тўдалар Туркистон ўлкасининг деярли барча йирик шаҳарларида тузилди.

Миллий жумҳуриятни қуриш учун ана шундай иш бораётган бир пайтда Мустафо Чўқай, Заки Валидий ва бошқаларнинг келиб қўшилиши, рус эсерларининг аралашуви ҳамда большевикларнинг Муваққат ҳукumatни менси-май, ўз ҳолларича мустақил сиёsat олиб боришлари ва давлат тўнтаришлари туркий зиёлилар фирмасини янги изга солди.

А. Керенский билан 1916 йилдаги учрашув чоғида мухторият ҳақида суҳбатлашилган, 1917 йилда у Туркистоннинг Русиядан ажралмаган ҳолда мухториятга эришиши мумкинлигини айтган, аммо мустақилликка урингудек бўлса, қаттиқ жазоланишини уқтирган эди. Ана шу фикр шўроларнинг маълум ва машҳур декларациясидан сўнг юзага қалқиб чиқди, бу бир. Иккинчидан, Ф. Колесов, О. Тоболин, Вотинцев, Финкельштейн, Качуринер, Осипов, К. Успенскийлар Туркистоннинг ҳақиқий хўжайнлари экани тез фурсатда маълум бўлди. Кейинчалик эски партиячилар (старопартийцы) номини олган тоболинчилар хатти-ҳаракатида мустамлакачилик кайфияти яққол кўринди. Шунинг учун ҳам шўролар идорасига маҳаллий кадрларни яқинлаштиришни мутлақо истамас эдилар. Бунинг устига маҳаллий аҳолидан юқори мансабларга сайла-маслик фикри Ўлка советларининг III съездидаги маҳсус қабул қилинган декларациясида (1917, 19 ноябрь) таъ-

кидланди. Мунаввар қори, Садриддин Шарифхўжаев бунга қарши ультиматум тайёрладилар. Абдулла Авлоний съездда дадиллик билан: «Сиз бизга инонасизми, йўқми?» Инонсангиз бирга ишлаймиз, инонмасангиз четдангина фақат бир ёрдамчи бўлиб қолайлик!» деган ультиматум — қатъий норозиликни ўқиб берди. Ана шундан кейин, аникроғи, фавқулодда комиссар П. Кобозев келгандан кейин маҳаллий халқ вакиллари ҳукумат ишларига аралаша бошладилар.

Ф. Колесов ҳукумати, О. Тоболин бошлиқ эскипартиячиларнинг нотўғри сиёсати Туркистон Мухториятининг (1917 йил 23 декабрь) вужудга келишига замин яратди.

Мунаввар қори Кўқонда ташкил этилган Туркистон Мухтор Республикасининг тузилишида қатнашиб, ҳайъат аъзоси этиб сайланди, Тошкентда 1917 йил декабрида ўтган митингда мухториятни қўллаб-кувватлади. Лекин у большевикларнинг ҳеч нарсадан тап тортмайдиган шафқатсиз бир тоифа эканини реквизиция пайтида англаб етган эди. Шу боис у «Хуррият берилмас, олинур. Ҳеч нарса ила олуб бўлмас, фақат қон ва қурбон илагина олиб бўлур», деган фикрга келган эди. У хурриятни қўлга киритмоқ учун барча мусулмон бойларини маблағ беришга чақирди. Агар бойлар маблағ ажратсалар, бу қарз ҳисобида бўлиб, миллий давлат тиклангач, қайтариб берилишини ҳам уқтириди. 1917 йилда асир турклар эшелони тўхтатиб қолиниб, Убайдулла Хўжаев ва Мунаввар қори зир югуриб пул излади, бироқ ўлканинг катта сармояга эга бўлган бойлари Ватан учун сариқ чақа ҳам бергилари келмади. Охир оқибат бойлару амир-хонлар хазинаси мустамлакачилар қўлига ўтиб кетди. Ф. Колесов ҳукумати мухториятни Перфильев ҳамда дашноқлар қўли билан қонга ботирди.

Мухторият шафқатсизлик билан тугатилгандан кейин шунинг натижаси сифатида истиқолчилик ҳаракати бошланди. Мунаввар қори ана шундай тарихий курашни икки жабҳада олиб боришга аҳд қиласи: «Миллий иттиҳод» воситаси билан истиқолчиларга ёрдам бериш ва Шўролар ҳукумати таркибиға кириш.

П. Кобозев эскипартиячиларни тор-мор келтириб, маълум ва машҳур декларацияга амал қилган ҳолда икки муҳим ишни амалга оширди. У аввало бошқарув аппарати ва партияга миллий кадрларнинг ўрнашмоғига имконият берди. Кейин Туркистон Мухторияти ҳукумати аъзоларига декларациянинг моҳиятини тушунишмаган, деб афв эълон

қилди. Мунаввар қори ва унинг талайгина сафдошлари «Миллий иттиҳод» Марказий Қўмитасининг рухсати билан Россия федерацияси таркибидаги Туркистон автоном республикаси идораларига ишга кирдилар. Мунаввар қори маориф комиссарлигида иш бошқарувчи лавозимида фаолият олиб борди.

1920 йилда эса Шаҳар Маориф бўлимида инспектор лавозимида ишлайди. Лекин Мунаввар қори комиссарликдан мажбуран кетказилади. Энди у Маориф халқ комиссарлиги қошидаги Вақф ишлари бўлими мудири сифатида фаолият кўрсатаркан, ўлканинг барча шаҳарлари ва йирик қишлоқларида бўлиб, махфий ташкилот ишини йўлга қўяди. Шу боис Бокуда ўтадиган Шарқ халқлари қурултойига Туркистоннинг деярли барча шаҳарларидан вакиллар боришига эришилди.

Боку қурултойи 1920 йил 1 сентябрда очилди. Мунаввар қори ҳайъат аъзоси этиб сайланди. Қурултой дунё халқлари олдида шўролар сиёсатини фош қилиб, миллий жумҳуриятлар, ўлкалар халқлари арзи додини эшитиб, уларнинг миллий юридик ҳуқуқларини тиклаши йўлида фаолият олиб бориши кўзда тутилган эди. Аммо Москва қурултой ишини бошқа масалаларга буриб юборди.

Қурултойда туркистонликлар номидан Тошпўлатбек Норбўтабеков (4.9.20 й.) нутқ сўзлаб, шундай дейди: «... биз меҳнаткаш мусулмон халқларининг ва Шарқ халқларнинг овози эшитилишини хоҳлаймиз.

... Биз озодлик, тенглик ва қардошлиқ дебочалари қофозда қолиб кетмасдан, ҳаётга татбиқ этилишини талаб қиласмиз.

Маълумингизки, Шарқнинг ўзи ҳам, манфаати ҳам Farbga нисбатан ўзгача, шу боис коммунизм гояларини бир ёқлама олиб кириш қаршиликка учрайди. Мен айтаманки, биз туркистонликлар икки жантгоҳда кураш олиб боряпмиз. Бир томондан, ўз орамиздаги қора муллалар билан, иккинчи томондан, маҳаллий европалиларнинг миллатчилик шарпалари билан курашишга тўғри келмоқда. Туркистоннинг ҳақиқий аҳволини ўртоқ Зиновьев ҳам, ўртоқ Ленин ҳам, ўртоқ Троицкий ҳам билмайдилар, Туркистон ўлкасида сўнгги уч йил мобайнинда нима бўлаётганидан мутглақо хабарлари йўқ. Туркистонда содир бўлаётган ишларнинг манзарасини очиқ-ойдин айтгандагина йўлбошчиларимизнинг кўзлари очилади...

... Мана шунинг учун уч йил мобайнинда кечётган Туркистон тарихи мусулмон дунёсининг бошқа жойларида

қайтарилимаслиги учун, биз барча нуқсонларни билганимиз учун айтамизки: ўзларингизнинг аксилинқилобчиларингизни йўқотинг, ўзларингизнинг келгинди унсурларингизни йўқотинг, эндиликда коммунизм ниқобида ишлаётган ўзларингизнинг мустамлакачиларингизни йўқотинг!»

Норбўтабеков нутқини 1917 йил ноябрда Ленин имзоси билан эълон қилинган «Россия ва Шарқ мусулмон меҳнаткашларига» декретидаги: «Бундан бўён сизнинг динингиз ва урф-одатларингиз, сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўзларингизнинг миллий ҳаётларингизни эркин ва тўсқинчиликсиз қурингиз. Сизларнинг бунга ҳуқуқингиз бор. Сизларнинг ўзларингиз ўз мамлакатларингизнинг хўжайинлари бўлишингиз мумкин. Сизларнинг ўзларингиз ўз ҳаётингизни ўз хоҳиш ва иродангизга мос қуришингиз керак» деган сўzlари билан тугатади. 15 дақиқалик бу нутқ делеатларда катта таассурот қолдиради.

... Курултой раҳбарларининг найрангини сезган Мунаввар қори, Т. Жонузоқов, Т. Рисқулов, О. Маҳмудов, Т. Норбўтабеков, Муллабекжон Раҳмонов ва бошқалар бўш вақтларида маҳфий мажлислар ўтказишарди. Султонбек Хўжанов Боку съезди ҳақида куйидагича кўрсатма беради: «Туркистонликлардан Анварпошо ҳузурига маҳсус делегация борди. Делегация Мунаввар қори, Низомиддин Хўжаев, Жонузоқов, Нисомбоев, полковник Авезбоевдан иборат бўлиб, бир кенгаш ташкил қилинди. Кенгаш «Шарқ халқлари ҳаракати съезди» деб аталди. Собиқ турк зобити, Туркистон вакили Исмоил Ҳаққий бош вазифани бажарди. Бу Анварпошо раҳбарлик қилувчи марказ эди. Наримонов ҳам бу кенгаш ишида қатнашиб турар, Рисқулов эса Туркистон ва Бухоро орқали тез-тез Бокуга бориб турарди. Алибей Жонгелдин ҳам бу кенгаш аъзоси бўлиб, Бокуга тез-тез келарди».

Курултой пайтида расмий «Шарқда ҳамкорлик ва тарғибот кенгashi» тузилди. Мунаввар қори, Т. Рисқулов, С. Жўрабоев, О. Маҳмудов, Т. Жонузоқов, Т. Норбўтабеков шу кенгашнинг аъзоси этиб сайландилар. Съезддан сўнг Рисқулов ва Маҳмудов Московга ишга кетдилар. Ушбу кенгашнинг иши Москвада давом этиши керак эди. Аммо Туркистон маъмурияти Мунаввар қорига руҳсат бермади. Мунаввар қори Бокудан қайтгач, кўп ўтмай, Маориф халқ комиссарлиги йўлланмаси ва Ф. Хўжаевнинг таклифи билан Бухорога боради.

Фитрат ва Ф. Хўжаев Бухоро ҳукумати фаолиятини яхшилаш мақсадида Мунаввар қори билан бирга Сайд Ахорий, Чўлпон, Маннон Уйфур, Абдураҳмон Исмоилзода, Гулом Зафарий каби зиёлиларни ҳам чақириб олади. Улар зиммасига вақф ва миллий маданиятни тиклаш иши юкланди.

1920 йилнинг охирида Бухорога Анварпошо, Заки Валидий ва бошқалар ҳам боришган эди. Шунингдек, бу ерга Туркиядан маълум ишларни битириб келувчи Беҳбудий ҳам етиб келиши лозим эди. Аммо...

1919 йил, чамаси, феврал охирида «Миллий иттиҳод»-нинг йиғилишида Туркияга бориб, у ерда «Иттиҳод ва тараққий» аъзолари билан учрашиб, ёрдам олиниши ва Farb давлатлари билан алоқа боғланиши лозим эди. Лекин, Beҳбудий ўз шериклари билан Шаҳрисабз шаҳри орқали ўтиб кетаётганида амир айғоқилари томонидан кўлга олиниб, Қарши беги Тоғайбек қўлига топширилади. Beҳbuдий ва шериклари оғир қийноқдан сўнг қатл қилинади. Beҳbuдийнинг ўлими ва васиятини олган фарғоналик йигит — бек мирзоси Самарқандга келиб, воқеани тегишли кишиларга баён қилади. Лекин у ҳам маълум муддатдан сўнг ўлдирилади. Бу энди расмий гаплар.

Beҳbuдий ва шериклари 1919 йил март ойида ўлдирилади. Туркистон автоном республикасининг Бухородаги ваколатхонаси 1919 йил 10 июлда Beҳbuдийни суриштириб махсус хат йўллайди. Бунга Бухоро қушбегисидан 1919 йил 17 августда «Beҳbuдий ва унинг шерикларига сафарни давом эттиришга рухсат берилган», — деган жавоб олиниади.

1920 йилда Beҳbuдий ўлимининг йиллигига атаб ўтказилган кечада Акобир Шомансуров Beҳbuдийнинг ўлими ҳақида гапираётган пайтда тўхтатиб қўйилади ва орадан кўп ўтмай Зайнiddин исмли оддий киши томонидан отиб ташланади.

Орадан қарижб уч йил ўтгач «Инқилоб» ва бошқа ўзбек ва рус тилидаги матбуотда Beҳbuдийнинг ўлими ҳақида маълумотлар босилади. Буларнинг барчаси, хусусан, Марказий Ижроия қўмитасининг телеграммаси Beҳbuдий ва шериклари ўлими Туркистон хўжайинлари томонидан амирлик билан келишган ҳолда амалга оширилган жиноят дейишга асос беради.

Атоқли олим Наим Каримовнинг хорижий ўзбек матбуотига суюниб билдириган маълумотига қараганда, Beҳbu-

дий Вильсон (АҚШ президенти) билан учрашиши керак эди, аммо уни ГПУ агенти Уткин тутиб берган экан. Бундан яна юқоридаги фикр — Беҳбудий ва шерикларини Қарши беги эмас, балки Шўронинг темир панжаси — ГПУ ўлдириб юборган деган фикр тасдиқланади, холос. Бинобарин, «Миллий иттиҳод» ташкилотининг хорижий давлатлар билан алоқа ўрнатиш тӯғрисидаги биринчи уриниши ҳам йўққа чиққан эди.

Ана шундай қалтис шароитда (1920 йил ноябрь — 1921 йил февраль) Мунаввар қори «Миллий иттиҳод» марказини Бухорога кўчирди. Валидий, Ф. Хўжаев, А. Муҳиддинов, Мунзим ва бошқалар йигилиб, навбатдаги курашни режалаштирадилар. «Жадид» партияси тузилади. Бунга А. Муҳиддинов ишлаб чиққан дастур асос қилиб олинади.

Бухорода йигилган маҳаллий зиёлилар, хусусан, Фитрат ва Ф. Хўжаев гуруҳи фаолияти тинимсиз кузатилар эди. Айрим кишилар ажал қуткуси билан ВЧК — ГПУнинг «қулоги» га айлантирилган эдилар. Маннон Уйгурнинг ортидан (гарчи М. Уйғур уни таклиф қилмаган бўлса-да) махсус йўлланма билан Бухоро комсомолига ишга борган М. Муҳамедовнинг хотираларига қарагандা, ҳар бир киши ортидан жиддий ва изчил маҳфий кузатув олиб бориларди. Ҳар бир аниқланган ва аниқланмаган хабар Москва ГПУсининг Шарқ бўлимига ва Тошкент ГПУ сига етказиб турилар эди. Шу аснода «Миллий иттиҳод»нинг Бухоро бўлимидан Тошкентга юборилган Ориф Каримий Садриддинхон Шарифхўжа ўғлиниң топшириғи билан ёш ҳамроҳлари Юсуфбек Қурбонов ва Ниёзбеков Рустамлар билан бирга Қашқарга йўл олди. У ерда Англия ва Япония вакилларига Бухоро, Хоразм ва Туркистон ҳукуматлари номидан ёзилган хатни топшириши тайин этилади. Аммо Олмаотага яқин жойда улар қўлга олинадилар. Ориф Филмон ўғли Каримий маҳфий хатни ГПУчиларга беради. Бу ҳам кифоя қилмагандай, навқирон ҳамроҳларини лол қолдириб, бутун сирни фош қиласди. Садриддинхон, О. Каримий Тошкентда ўтказилган судда отишга, Ю. Қурбонбоев, Р. Ниёзбеков турли муддат билан қамоқ жазосига маҳкум этилади (1921 йил мартда бошланган тергов 1921 йил 20 декабрда тугалланади). Ана шу жараёнга алоқадорликда гумон қилинган Мунаввар қори ҳам 30 март дан 1 декабргача ҳибсда сақланади.

Мунаввар қори бу муддатда кўпгина миллий, ижтимоий, сиёсий масалаларни мулоҳаза қиласди. Давлатни бош-

қариш учун миллий кадрларни тайёрламасдан туриб, истиқолга эришиб бўлмаслигини англаб етади. Шу боис «Миллий иттиҳод»ни тарқатиш фикрига келади. Чунки маърифат омма онгига сингмай туриб, виждан уйғонмайди, ҳуррият, ўз ҳуқуқини англаш ва ҳимоя қилиш ёки унга интилиш хосияти фалаж аҳволда бўлади. Ижтимоий-ҳуқуқий фалаж жамият ҳам, миллат ҳам инқизорзга юз тулади. Халқ мунофиқликни дипломатия, порахўрликни сийлов деб тушунадиган ҳамда шу таҳлитда яшайдиган, умри бир-бирига тўн кийгизишу ош едиришдан нарига ўтмайдиган дардсизу дард англамайдиган олононга айланиб қолади. Мунаввар қори ана шу фожеанинг олдини олиш учун «Нашри маориф» жамиятини тузишга интилади.

Ҳукуматнинг қувиши ҳам қисишиларидан қўрқмаган Мунаввар қори ўз сафдошлари Убайдулла Ҳўжаев, Шокиржон Раҳими, Абдулҳамид Сулаймон, Маннон Рамз, Захириддин аълам Қосимов, Элбек, Шоҳид Эсон, Салим Тиллахон, Ҳолмуҳаммад Оҳундий, Мажид Қодирий имзоси билан «Туркистон» газетасининг 1 январь сонида «Туркистон шўролар жумхурияти маорифпарвар ёшлирига хитоб» эълон қиласди.

«Хитобнома» да қўйидаги 4 модда очиқ айтилади:

«1) Бутун ўлқадаги ўзбек маориф-маданият ҳодимлари ўз ораларидаги барча жанжал ва битишмасликларни ташлаб, қўл-қўлга беришиб, маорифнинг юксалиши учун ортиқ дарражада зўр ғайрат билан ишласинлар. 2) Халқни маорифга ва маорифни халқقا яқинлашдирмак учун қўлларидан келган ҳар бир чорага киришсинлар. 3) Самарқанд ва Фарғонада халқнинг бутун хўжалик ишларини ва бунинг орқасида маориф ишларининг барбод бўлишига сабаб бўлғон босмачилик билан курашиш ишида бор кучлари билан ҳукуматга ёрдам берсинлар. 4) Туркистон ўзбекларининг маориф ва маданият ишларини тўғри бир йўлга қўймоқ учун Тошкентда «Нашри маориф» исминда бир жамият очиш ҳаракатига киришилди».

«Нашри маориф» — давлат томонидан расмий рухсат берилган уюшма бўлиб, ватанпарварлар томонидан ташкил қилинган «Туркистон» ширкати томонидан иқтисодий таъминланган эди. Унинг очилиши муносабати билан Мунаввар қори «Туркистон» (1923 йил 4 март) газетасида «Нашри маориф» уюшмасининг аҳамияти» мақоласини эълон қиласди. Мақолада: «Маданий мамлакатларнинг ҳар бирида маориф-маданият ишларини одатда халқ ўзи олиб

борадур. Ҳукумат эса ёлғиз раҳбарлик ва ёрдамчилик вазифаларинигина адо этиб турадур. Шул сабабли онгли миллатлар ўзаро илмий-фаний, адабий ва ижтимоий уюшмалар ва «Нашри маориф» жамиятлари тузиб, ҳукуматларининг раҳбарлик ва миллатларининг ёрдами орқасида халқни маориф ва маданият жиҳатларидан юқори кўта-рилишига, оқартирилишига хизмат ва ҳаракат қилурлар.

...Мана бу йўллар билан бутун Оврупо ва Амриқо халқлари ҳавода учар, денгиз остида сузар, дунёнинг энг нариги бўлаклари билан воситасиз хабарлашар бир ҳолға, бир маданиятга етишдилар», —дейди. Бинобарин, тараққиётнинг энг асосий устуни маориф халқ эҳтиёжига, халқ эса маориф тараққийси учун хизмат қилиши лозимлигини уқтиради. Орада турли гуруҳлар ўртасидаги низоларга барҳам беришга, миллий тотувликка чақиради. У ўз фикрини «Туркистоннинг ҳаёти, Туркистоннинг најоти ёлғиз маорифга ва маданиятнинг тараққийси эса шу «Нашри маориф» уюшмалари атрофига тўпланмогига боғлиқдир» (тъкид бизники — С. А.), деб тутатади.

У Туркистон халқини «Нашри маориф» орқали Истиқлол, Ҳуррият деган најотга етакламоқчи бўлади. Унинг бу нияти сафдошлари томонидан илиқ кутиб олинади ва бутун ўлка бўйлаб кенг ёйилади. «Миллий иттиҳод»чиларнинг аксарияти ана шу ташкилотга ўтиб, курашни янги шакл ва мазмунда давом эттиридилар.

Мунаввар қори ва миллий иттиҳодчиларнинг орзу-умиди 1924 йилда Россиянинг навбатдаги сиёсий найранги — «миллий чегараланиш» ўтказилиши билан барбод бўлди. Катта сиёсий кураш, кучли ҳарбий-иқтисодий кучга эга бўлмаган ташкилот тажрибали, ҳарбий, иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан устун кучга қарши туришга ожиз эди. Бу ожизлик ташкилотни парокандаликка, сўнг ўз-ўзидан тарқалишга олиб келди.

Мунаввар қори Абдурашидхонов мустамлакачиларга қарши курашнинг янги воситасини топади. Бунда унга маслакдошлари Саидносир Миржалилов, Убайдулла Хўжаев, Толибжон Мусабоев ва бошқалар фаол ёрдам берадилар. «Миллий иттиҳод» тарқатилгач, мустамлакачиларнинг фаолиятини хориж матбуоти орқали фош қилишга ўтилади. Бу соҳада улар Масковдаги эски танишлардан фойдаланиб, Парижда яшаётган Мустафо Чўқаевга маҳаллий рус ва ўзбек матбуоти юбориб турадилар, ҳатто Англияга маҳсус одам юбориб айрим муаммоларни ҳал этишга уринадилар. Махфий манба 1925 йил 18 июлда ГПУга қуидаги-

ча маълумот беради: «Шайх Хованди Тохур даҳ Раис кўча маҳалласида яшовчи Абдулсамад Абдулоҳидов, Мақсад Тошмуҳамедов Англияга одам юбориш учун ўзига тўқ одамлардан 2500 сўм пул тўплашди. Пул шу икки шахсда, улар Фулжадан Умарқорининг келишини пойлашяпти. У келиши билан вакил жўнатилади.

Мунаввар қори Абдурашидов саёҳатдан қайтиб келди, ҳозир уйида яшаяпти».

«15 июль 1925 й. Мунаввар қори машҳур миллатчи ёзувчи, яхши ёзиши учун катта обрўга эга, ўқувчилар орасида катта таъсири бор, «Шўрои ислом»чи, кейинги пайтларда яна адабий фаолият кўрсатяпти»...

6

Мунаввар қорининг шу йиллардаги ҳаёти изтироблар ва ларзалар билан тўла. Шўро давлати ва унинг сиёсий идораси Мунаввар қорига нафақат истиқлол йўлида, балки халқ оммасини маърифатли қилиш йўлида ҳам ишлаш имконини бермади. Унинг ҳар бир нафаси ҳушёр кўзларнинг назорати остида кечди. Куни кеча уни иззат-хурмат қилган кишилар ё юқори амалларга эришганларидан кейин, ё ГПУнинг тазиёқи остида ундан юз ўгира бошладилар. Унга ишлаш имконияти берилмади. Натижада Мунаввар қори Тошкентдан Московга кетиб, ўша ерда ишлашни кўнглига тугади. Шу боис ҳовли-жойини сотиб, пулнинг бир қисмини рафиқасига, яна бир қисмини бир танишига қолдирив, йўлга тушади. «26-йил май охирларида оиласарим билан бўлғон алоқаларимни расман кесиб, Московга жўнадим, — дейди у. — Йўлда Қизил Ўрдага тушиб, ўртоқ Рискулов ила кўришиб, ниятимни унга билдиридим. Унинг тарафидан маъқул кўрилиб, ёрдам ваъда қилинди».

Москвада Рискулов, Н.Тўракулов ва бир туркман йигит ёрдамида «Шарқ халқларини ўрганиш қўмитаси»га кириб ишлашни ва ўқишини ният қилади. У хотирасида «мани миллатчилик, ватанчилик илиа муттаҳам қилғон шу миллат ва шу ватандан бутун алоқамни кесиб, қолғон умримни шўролар марказида кучим етганча илмий ишлар илиа машғул бўлиб, умр ўткармак эди», — дейди. Ўша пайтда Москвада бўлган А. Икромов унга ёрдам беришни ваъда қилиб, Тошкентга қайтаради. Лекин юртига қайтган алломага ҳеч ким ёрдам қўлини узатмайди. У 1927 йили муаллимлик билан шугулланади. Йил охирига яқин эски хавф ва гумон билан уни ўқитувчиликдан бўшатишади.

Мунаввар қори қўлқоп тикиб сотиш билан рўзгор тебратади. Кун кечириш ниҳоятда қийин бўлгани учун нафақага чиқишига ҳаракат қиласди. Маориф комиссарлигида ва ижтимоий таъминот идораларида ўтирган шахслар уни овораю сарсон қиласдилар. 1929 йил сентябрда у нафақага илинади. Аммо унинг бир сўм пул олгани номаълум. 1929 йил 6 ноябрда қамоққа олинади. Уйида тинтуб ўтказилиб, барча ҳужжатлари, китоблари ҳовлисида ёқиб ташланади. Агидуллин сўроқ бошлайди. Дастрлабки уч ой мобайнода ўтказилган терговда Мунаввар қори ҳам, шериклари ҳам ўзларини айбсиз ҳисоблаб, сўроқ варақасига имзо чекмайдилар. Аммо Давлат Сиёсий бошқармаси Шарқ бўлимининг бошлиғи К. Бельскийнинг шахсан ўзи ва Агидуллин жисмоний тазиик бошлайдилар. 18—20 рақамли азобхоналарда конвейер усулида олиб борилган сўроқлар, узлатхонада сақлашлар, оддий инсоний заруратлардан маҳрум қилишлар маҳбусларнинг иродасини синдириб, сўроқ варақасига имзо чекишига мажбур қиласди. Агар сўроқ варақалардаги имзолар, ҳарфларнинг ёзилиши руҳий-графологик нуқтаи назардан таҳлил қилинса, маҳбуслар матнларни аллакимларнинг тазиики остида ва улар фикрини қўшиб ёзганлари маълум бўлади. Ҳар бир ишда ўта хотиржам бўлган Мунаввар қори дастхатида ҳам ўзгаларнинг фикрлари кўзга ташланиб қолади.

Мунаввар қори ўз хотираларини уч нуқтаи назардан: 1) сўроқ учун; 2) тарих учун; 3) матбуот учун ёзганини таъкидлаган. Бинобарин, бу, «нозик дидлик тадқиқотчи, баъзи гаплар учун мени айблама», деганидир.

Миллат фидойиси бўлган бу сиймо ниҳоятда файриинсоний шароитда сақланди. Унинг 1930 йил 30 октябрда Бирлашган Давлат Сиёсий Бошқармасига ёзган аризасидаги: «Хозир қаттиқ бетобман, оёғим шишиб кетганидан юролмайман, бошқаларнинг ёрдамига муҳтоjeman. Шу сабабли мени умумий камерага кўчиришингизни ёки шифохонага ётқизишингизни сўрайман», деган сўзлари фикримизга далилдир. Етти ой нур кўрмасдан, «одиночка» деган узлатда яшашга инсон у ёқда турсин, шайтон ҳам чидай олмасди. Аммо унинг буюклиги шундаки, у энг сўнгги нафасигача, яъни 1931 йил 23 апрелда отилгунига қадар ўзғоясидан, эътиқодидан қайтмади.

Мунаввар қори кўрсатмалари ҳақида шуни айтиш керакки, унинг хотираларида учрашувлар, суҳбатлар ҳақида гап борса-да, хиёнат йўқ, дўстларини сотиш йўқ. Тарихий

вазият ва воқеаларга солиширилганда Мунаввар қори ўз ёзувларида кимнингдир айбини ёпади, ҳақиқий фактдан чалғитади, фақат ўз фикрини аниқ ошкор қиласди. Шундай бўлса-да, соҳа мутахассислари миллат тарихи, истиқлол тарихи ҳақидаги айрим муҳим далилларга эга бўладилар, деб ўйлаймиз.

Ватан ва халқ дардини вужудида туйиб яшаган Мунаввар қори Абдурашидхонов ўзбек адиблари орасида халқимизнинг қолоқлиги сабабларини адабиётда биринчилардан бўлиб инкишоф этган сиймолардандир. У ўз мақола ва ҳикояларида халқимизнинг бидъатга ботганилиги, уламоларнинг тор масалалар билан ўралашиб қолгани («тўй ва маърака хурофоти», «соч ва соқол низолари», «узун ва қисқа кийим жанжаллари», «мактабда жўғрофия ва табииёт ўқитиш- ўқитмаслик ихтилофлари») ва унинг оқибатини мутафакирона кўрсатиб берган эди.

Адид инсонларни эзгу фазилатларга чорлади. Унинг шеър ва ҳикоялари шундай дейишга асос беради. Унинг қайси йиллардан бадиий ижод қила бошлагани номаълум. Аммо унинг 1907 йилда босилган ўқиш китобига қараганда, ижодини шу йилларда бошлаган деб тахмин қилиш мумкин. Унинг биринчи ҳикояси «Садойи Туркистон» газетасида «Кичкина фельетон» рукнида чоп этилган бўлиб, «Бизда ҳамият» деб аталади. У негадир «Муҳаррам» тахаллусини кўйган.

«Бизда ҳамият» ҳикоясининг қаҳрамонлари зиёлилардир. Уларнинг исмлари тўлиқ қўйилмай, ҳарфлар билан белгиланган. Ҳикоянинг бош қаҳрамони — муаллифнинг ўзи. Йўлда сухбатлашиб турган зиёлилар олдидан кўзи ожиз, етим бола чиқиб қолиб, улардан садақа сўрайди. Улардан бири аччиқ тил билан ишлаш, ўқиш кераклигини уқтиради. Бола ожиз ва мажолсиз эканини айтади. Шунда бояги зиёлилардан бири ўзининг жоҳиллигини фош этиб, жаҳл билан: «Овруполилар кўр, қулоқсиз кар ва ҳоказо ўқимоғи мумкин бўлмаган инсонларга маҳсус этиб мактаблар очганлар ва мактаблардан кўр, карлардан ўқиб чиқсан инсонларнинг ҳад ва ҳисоби йўқ, сан ҳам шундоқ мактабда ўқи», — дейди. Ҳикоя қаҳрамони зиёли дўстининг нодонлигини гўзал фош қиласди: «Сиз бу сўзларни қайси ерда сўзлаюрсиз? Берлиндами ва ё Лондондами ўзингизни зан этарсиз... ақлингиз қаерда?» Ўз қилмишидан мулзам бўлган зиёлининг чехраси буришади. Дўстларидан аразлайди.

Адид қаҳрамони тилидан ҳақиқий зиёлилик ҳақида қуидаги фикрни ўртага ташлайди: «Зиёли миллат, Ватан нима

эканини билур ва зиёли миллат учун жонини, молини фидо этар ва миллатнинг тараққийси учун доимо ҳаракат этар. Вақти келганда, миллат учун ўзини ҳалокат вартасига ташламоққа муҳайё бўлур... Миллат, ватан, маданият, шунга ўхшаш сўзларни билмак билан зиёли бўлмайдур».

Хуллас, адид ўз давридаги ҳақиқий зиёлиларнинг интилишларини, масъулиятларини аниқ чизгиларда кўрсатиб беради. Бу ҳикоя шу кунда ҳам кўпгина жиҳатлари билан замонавий асар деса муболага бўлмайди.

Агар «Туғишганлик севгиси» ҳикояси укасини бўрилар хужумидан сақлаб қолиб, ўзини курбон қилган Ойхон исмли қишлоқ қизининг жасорати ҳақида бўлса, «Девпечак» бугунги ишни эртага қўймаслик, оталар ишини асраб-авайлаш тўғрисидадир. Адид ҳар бир асарида болаларни тўғри сўз, саводли бўлиш, ҳур ҳаётнинг қадрига етишга ўргатади. Шу жиҳатдан қараганда, «Кулликка қандай тушди?» ҳикояси эътиборга молик.

Ҳикояда инсон ва табиат мавзуси айрича идрок этилади. Инсоннинг табиатга ҳукмронлигига зимдан норозилик билдирилади. Одам ҳам, барча жонли мавжудот ҳам teng, улар бир-бирларини қул қилмай эъзозлашлари лозим деган фикр илгари сурилади.

Мунаввар қори Абдурашидхонов шеърлар ҳам ёзган. У ялқов, дангаса, ўқиши, ҳунарни ўрганмаслик, зеҳнини чархламаслик туфайли фаҳмсизланиб, одамларга кулги бўлганларни ҳажв қиласди. Ёшлиарни илм-маърифатга, касб эгаллашга, ота-онани ҳурмат қилишга чорлайди. Унинг «Ўзи ҳам тор эди», «Ялқовлик ёвимиздир», «Ҳар ким экканини ўтар», «Ҳимматли фақир» шеърлари фикримизга далил бўла олади.

Мунаввар қори Абдурашидхонов ҳамон тирик, орамизда яшамоқда, биз билан ҳамнафас. Фазилатмаоб эртанги қунимизни ёритиб турибди.

Мунаввар қори «Оврупо ва Омриқо ҳалқлари ҳавода учар, дengиз остида сузар, дунёning энг нариги бурчаклари билан воситасиз ҳабарлашар бир ҳолға, бир маданиятга етишдилар», — деганда бизнинг-да ҳалқимизни истиқдолга олиб чиқиб, ватанимизни жаҳон мезонидаги давлатга айлантиришини орзу этган эди. Зоро, у истибдоднинг умри қисқалигини яхши биларди. Шу боис сўроқлардан бирида шўро ҳукумати, фирмә ҳам вақти келиб ичидан емирилиб, парчаланишини башорат қилган эди. Унинг башорати тўлиқ амалга ошди.

Мунаввар қорининг ҳаёт йўлини, меросини ўрганиш энди бошланди. Келажак авлод бу ишни давом эттиради, деб ўйлаймиз. Тўпламдаги «Хотиралар» архивларда сақла-наётган араб имлосидаги дастхатни кирилл ҳарфига ўги-риб, айрим арзимас таҳрир билан эълон қилинмоқда. Зеро, унинг қандай шароитда ёзилгани сезилиб турсин.

Айрим нутқлар ва хужжатлар Ўзбекистон Давлат Мар-казий архивидан олинди. Биз самимий ёрдамлари учун архив раҳбарлари ва ходимларига ҳамда ушбу мashaққатли ишни амалга оширишга ўз ҳиссаларини қўшганлари учун устоз Наим Каримовга ташаккур айтамиз. Шунингдек, маъ-навий ёрдам учун камтарин ва мард инсон Нўймон Воҳи-довга чин юракдан миннатдорчилик билдирамиз.

Сирожиддин Аҳмад

БАДИЙ АСАРЛАР

ШЕЪРЛАР

ОРЗУ

Кўкламнинг исқаб сунбулин,
Узгим келар нозик гулин,
Товши ёқимли булбулин
Бир лаҳза сайраттим келар.

Кўргим келар гулбоғини,
Ёзгим келар дил доғини,
Васлинг-ла кўклам чоғини
Бир-бирга ўхшаттим келар.

КУЗ

Кузнинг совуқ ели эсиб,
Сарғайтирди ёз юзини.
Ўсимликлар титраб, қақшаб,
Тутолмай қолди ўзини.

Кўк юзин булат қоплаб,
Қишлоқ элин сиқишириди.
Экинчилар шошиб-пишиб,
Экинларин йигиштириди.

Куз аскари келди босиб,
Қирилди япроглар, ўтлар.
Гўё бунинг мотамида
Кўз ёшин тўқди булатлар.

Гулларнинг ранги сарғайди,
Тўкилди ерга япроглар.
Қарғаларга макон бўлди
Булбулдан айрилиб боғлар.

Эрталаб кўрсанг, қировлар.
Оқартирган ер юзини.
Кечкурун булат қоплаган
Кўкнинг ой ҳам юлдузини.

Севингандан олақарға
Қағиллайди бўйнин чўзиб.
Кўрққанидан bogчачилар,
Узумларин олди узиб.

Эй куз! Сенинг ишларингдан
Бир яхшиси эсга келди:
Ёз бўйича ёпиқ турган
Мактаблар сенда очилди.

ҚИШ

Қиши қиличин олиб келиб,
Чопди чаманнинг гулларин.
Ғунчаларин хазон этиб,
Кўкка совурди кулларин.

Битди тириклиқ олами,
Қотди ҳама ўлик каби.
Қор кафанига чулғади
Боғ билан тогу чўлларин.

Қишининг ўзи каби совуқ
Қарғалар қағиллашар.
Ёмғир ва қор аралашиб,
Лойга тўлатди йўлларин.

Уйида йўқ ўтин, кўмир
Қиши куни камбағалларнинг,
Титрашади дириллашиб,
Ишқалаб оёқ, қўлларин.

Ишлаётидир ишчилар
Қишининг совуқ шамолида,
Қор билан муз орасида
Ўйламай ўнг ва сўлларин.

Чилла туни, совуқ ҳаво,
Масжид ичиди бир гадо
Кийгали тўн тополмади,
Устига ёпди жулларин.

Бор кишилар равомидир
Кийса ўзи қават-қават!
Холига шафқат этмаса
Юртнинг бева ва тулларин!

ЎЗИ ҲАМ ТОР ЭДИ

Бир кун бир кишининг тўпписи сувга
Тушиб оқиб кетди, бошяланг қолди.
Тутмоққа сув бўйлаб югурди, елди,
Охирда чарчади, оёғи толди.

Ётиб қўл узатган эди, тирғониб
Йиқилди, ҳўл бўлди бошдан-оёғи.
Ариқ бўйидаги тол тўнкасига
Тегиб кетди, бир оз қирилди чоғи.

Ололмай дўппидан умидин узди,
Қайтиб келди дўстларининг қошига,
Ўртоқлари сўзлашдилар ўзаро,
Кулишдилар қараб оёғ-бошига.

Бири сўғди: «Ҳорманг, ўртоқ, ов қалай?
Катта-катта балиқ сувда бормиди?»
Уялгандан деди: «Кетса майлига,
Бошимга ўзи ҳам бир оз тор эди».

ЯЛҚОВЛИК ЁВИМИЗДИР

Кўзғолингиз, эй ўртоқлар! Келди бизга ишлаш чоғи,
Биз барчамиз ёш ишчимиз, ишхонамиз —мактаб боғи.
Туринг, тезроқ иш бошлайлик,
Ялқовликни биз ташлайлик!

Кўқдан булат ёмғир сочар, сувлар оқар, ўтлар ўсар,
Қушлар учар, озиқ излар, бутун дунё тинмай ишлар.
Сиз ҳам туринг, эй ўртоқлар,
Юрт обрўсин ёшлар сақлар.

Танбаллиқдир бизга душман, ишламоқнинг замонидир,
Тиниб турмас «ёшман» деган, иш инсоннинг бир жонидир.
Тирик бўлсанг, қўзғол, ўртоқ!
Кўлга ишни тез ол, ўртоқ!

Жаннат каби гўзал юртинг йиғлаб, сендан иш қутадир,
Сенда кўргач ишсизликни, ҳасрат чекиб, қон ютадир.
Тур ўрнингдан, оч кўзингни,
Айт ёвингга сўнг сўзингни.

Ёвинг кимдир, биласанми? Нодонликдир, ялқовликдир,
Ёвга қарши курашмаслик — қўрқоқлиқдир, анқовликдир.
Иш қиличин, тур, қўлга ол!
Ёвга қарши чиндан қўзгол!

ҲАР КИМ ЭККАНИН ЎРАР

Бир кишининг отаси
Кўп яшамиш, қартаймиш.
Соч-соқоли оқармиш,
Беллари кучдан қолмиш.

Нон еганда лаблари
Бурни билан сўзлашур.
Чой ичганда қўллари
Қалтирашиб, титрашур.

Бели икки букилган,
Юрай деса, юролмас.
Бир ўтираса, ўрнидан
Кўттармасанг, туролмас.

Ўғил, келин, невара
Зерикдилар бу ҳолдан.
Кутулмоқчи бўлдилар
Бир иш қилиб у чолдан.

Кириб бир хилват уйга,
Сўзлашдилар учовлон;
Ўғил билан невара
Қилди ўз фикрин баён.

Сўзлар бир оз чўзилди,
Мажлис узоқча кетди.
Навбат келди келинга;
У ҳам ўз фикрин айтди.

Келин деди: «Сизларнинг
Тўғри эмас ўйингиз,
Энг яхиси, саҳрого
Олиб чиқиб қўйингиз!

Бирор кўмар ўлигин,
Кўрмас бизнинг қўзимиз.
Машақатсиз бу ғамдан
Кутулгаймиз ўзимиз».

Ўз фикрини сўзлашда
Келин уста йўл тутди.
Бир оғиздан мажлисда
Келиннинг фикри ўтди.

Ўғил билан невара
Кун кеч бўлгач, турдилар;
Кўтардилар у чолни,
Саҳро сари юрдилар.

Бир ўринга етганда,
Сўзга кирди ўша чол.
Деди: «Ўғлим! Сўзимга
Бир оз энди қулоқ сол:

Ман отамни бир замон
Бу, ўринга келтириб,
Ташлаб кетган чоғимда
Қолган эди телмуриб.

Навбат келди ўзимга,
Сен ҳам мени келтирдинг,
Мен отамга на қилсан,
Эмди менга сен қилдинг.

Менга ярап шул ўрин
Бир кун сенга ҳам ярап.
Эл аро бор бир матал:
«Ҳар ким экканин ўрап!»

Бу сўзларни эшитгач,
Ўғил ҳўнграб йиглади.
Отасига узр айтиб,
Хизматга бел боғлади.

ҲИММАТЛИ ФАҚИР

Бир замонда чиқмиш экан саховатли бир киши,
Фақирларга шафқат экан кеча-кундуз қилмиши.
Ҳар кун қилиб бир қозон ош, муҳтоҷларга берарди,
Сийлар эди мискинларни, очларни тўйдирарди.
Қайда кўрса камбағални, етимларни, тулларни,
Пул берарди, кутқазарди асиirlарни, қулларни.

Ўз кўнглида ўйлар эди: қўб яхшидир бу иши,
Топилмайди ҳеч ўринда бундай ҳимматли киши.
Муҳтожларни излаб бир кун кезди кўча-кўйларда,
Масжидларда, мозорларда, эски-туски уйларда.
Бир бузуқ уй: девор, томи ҳар томонга йиқилган,
Бурчагида бир камбағал ўлтирибдир сиқилган.
Қўлга олган тол новдани, тинмай сават тўқийдур,
Лабларини пи chirлатиб бир нарсани ўқийдур.
Ҳеч томонга қарамайдир, пешонаси терлаган,
Кийимлари йиртиқ-йиртиқ, юз-қўллари кирлаган.
Олтмиш-етмиш ёшга етган, яхшигина қартайган,
Камбағаллик, иш меҳнатда ранги-рўйи сарғайған.
Буни кўргач, ул сахийнинг юраклари эзилди,
Кўзларидан чиққан ёшлар юзларига тизилди.
Бориб айтди: «Эй отажон, бу ўринни қўйингиз!»
Тайин қиласай бир яхши жой, ул ер бўлсин уйингиз.
Роҳат қилинг, қартайисиз, кийим, таом берайин,
Қандай нарса истасангиз, уни тамом берайин!»
Бу сўзларга қулоқ солди у камбағал ишчи чол,
Кулиб деди: «Раҳмат, аммо менда бордир бир хаёл:
Ўзгаларнинг текин нонин оч қолсам ҳам олмасман,
То танимда жоним бордир, ўз касбимдан қолмасман,
Ҳозир менинг кўзим кўрап, қўлим тутар, ишларман,
Шул сабабли таклифингиз манга тўғри келмайдир,
Текин нонга ким ўрганса, ҳиммат надир билмайдир».«
Энг ҳимматли манман деган сахий буни тинглади,
Камбағал чол ҳимматининг ортиғлигин англади.

ТЎҒРИ ЖАВОБ

Отаси ўлуб, бир ўғил бўлди бой,
Ки қолди анга молу мулку сарой.
Анинг олдига бир фақир келиб,
Салом айлади, тавозеъ қилиб.
Деди: Мен сенга туғма қардошман,
Бу молу манолингга йўлдошман.
Отангдин қолди сенга бу неча мол,
Бўлуб бер менга ярмини ушбу ҳол.
Ул одам деди ҳайрат ила анго:
«Нечук сен қариндош ўлурсан манго?»
Фақир айди: «Эй меҳрибоним, эшит,

Қулоқ солиб, бу арз ниҳоним эшит.
Сану ман ҳама олам инсонлари
Эмасмизми, бир одам ўғлонлари?»
Бу сўзни эшитгач, табассум қилиб,
Бир олтун чиқарди, деди: «Ол келиб».«
Ул айди: «Биродар, бу қандай сухан?
Манго шулмидур ҳисса меросдан?»
Жавобида ул марди ширин қалом
Деди: «Сокит ўл, билмасун хосу ом.
Эшитсалар гар ўзга қариндошлар,
Узогу яқиндан, ёру йўлдошлар
Бўлуб олсалар молу мулкни тамом,
Санга тегмагай бир тийин, вассалом!»

ҲИКОЯЛАР

ТУФИШГАНЛИК СЕВГИСИ

Тоғ яқинида қичик бир қишлоқ бор эди. Шу қишлоқ-нинг бузуқ бир биносида ўн уч ёшлик Ойхон отлик бир қиз туарар эди.

Ойхоннинг ота-онаси очарчилик йилида — бундан тўрт йил бурун ўлган эдилар. Бояқиши Ойхон беш ёшлик Турдигой деган укаси билан қўш етим бўлган эди. Турдигойни онаси каби боқар эди.

Қиши чоғи келмиш, беш ҳафтадан бери қор бутун ер юзини қопламиш ва теварак оппоқ қор билан чулғанмиш эди. Ойхон онасидан бир неча марта: «Қиши кунларда бўрилар оч қолсалар, қишлоққа келадилар-да, томоқ излайдилар», деб эшитган эди. Фақат бу ҳам томоқ топмоқ учун ташқарига чиқмоққа мажбур эди.

Бир кун эрталаб Ойхон нон олмоқ учун бозорга борди. Нон олиб, уйига яқинлашган чоғда кўрқинчли товушлар, укасининг бақирган-чақирган овози эштилди.

Ойхон чопиб уйга кирди. Укасига югурмоқда бўлган бўрини кўрди. Бор кучи билан бориб, укасини қуchoқлаб олиб, оғзи очиқ турган сандиққа солди, чап қўли билан сандиқни босиб турди.

Ойхон укасини кутқармоқдан бошқа бир нарса тушунмас, орқасидан кулиб, севиниб келаётган бешта бўрини кўрмас эди.

Бўрилар бирдан уй ичига кирдилар-да, Ойхонга югурда бошладилар. Ойхон бор кучи билан ҳайдамоқ истар эди, лекин бўрилар ҳар томондан ириллаб, югурушиб, тишлаб тортишар эдилар.

Ойхон танидан оққан қон билан секин-секин кучдан кетиб, йиқила бошлаганин англар-англамас сандиқдан узоқлашди, эшик олдигача борди.

Ортиқ бўрилар хурсанд эдилар. Бу ғайратли қиз эшик олдилда кучдан қолиб йиқилди. Оч бўрилар бояқиш қизни еб битирдилар.

Бир неча соатдан сўнг уйига келган қишлоқликлар кўрдиларки, Турдибой сандиқнинг ичидаги пиш-пиш ухлаб ётибдир. Бечора Ойхон ўз жонини севикли укасининг ўрнига қурбон қилмишдир.

ҚАНДАЙ ҚУЛЛИК ТУШДИ?

Кўм-кўк майсалар, яхши сабзалар билан ўралган кенг, гўзал бир қирнинг устида бир айғир от ёлғиз ўзи ўтлаб юрар эди. Янги чиққан ям-яшил, кўм-кўк ўтларнинг энг яхшисини толалаб-толалаб ер эди. Еб, қорни тўйғандан сўнг у ёқ-бу ёққа ўйноқлаб, кишинаб юрар эди. Ҳеч кимни ёнига ўйлатмас эди. Ёлларини йилтиллатиб юриб, чарчагандан кейин, даланинг ҳар хил хуш исли чечаклар очган текис ерларига бориб ағанар эди.

Бир замон бу ерга бир хўқиз келиб қолди. Даланинг роҳат-гўзаллигини кўргач, шу ерда қолмоқчи бўлди. «Дала — кенг, текис, ўтлар қалин, сувлар тиниқ, худди тоғларнинг тепасидаги яйловларга ўхшайди, ўти менга ҳам етар, отга ҳам етар», деб ўйлади. От буни кўриб аччиғи келди. Кувлаб юбормоқчи бўлиб келган эди, хўқиз сузиб, яқин келтирмади. Шундан сўнг отга жуда алам қилиб, одамнинг ёнига келиб: «Ўртоқ, шу хўқизни қирдан қувлаб юборишга кўмак қиласанг-чи», — деди. «Тузук, сенинг бу илтимосингни қабул қилиб, хўқизни қувиб юбораман, аммо тез қувлаш учун сенинг орқангга эгар, оғзингга юган солиб, устингга отланишим керак бўлди. Шунга кўнасанми?» — деди.

От бу шартга унади. Одам эгарлаб ва юганлаб, отни миниб олиб, қирга чиқди. Хўқиз буни кўргандан кейин қирдан қочиб кетди. Хўқиздан қутулгач, от кишига: «Қани, ўртоқ, устимдан туш, эгар-юганингни ол, хўқизни ҳайдаганингга раҳмат!» — деди. Киши отдан тушди, лекин отнинг оғзидан юганни олмади. Бунинг устига оёқларига ҳам кишан солди. Шу кундан бошлаб бир ерга бормоқчи бўлса, дарров отнинг устига эгар солиб, миниб борадиган бўлди. От эса одамга қул бўлиб қолди.

ДЕВПЕЧАК

Бир кун бир деҳқон саккиз ёшли ўғлини етаклаб боғчасига кирди. Боғчада олма, нок, шафтоли, ўрик, анжир ҳам узум каби ҳар турли емиш оғочлари ям-яшил бўлиб кўкарган. Ўрикларнинг довуччалари ёш болаларни қизиқтирадиган бир тусда осилиб турган эди. Ота-бала боғчада кеза-кеза бир ёш ўрик оғочининг тагига етдилар. Бола қўл узатиб, ҳалиги ўриқдан икки-уч дона узиб, оғзига солди. Ўрик думбул эди. Қарс-курс чайнагандан сўнгра: «Отажон, бу ўрик қандай чиройлик ҳам қандай totli!» — деди. Отаси: «Ўғлим! Бу ўрик оғочини сен туғилган кунда сенга атаб эккан эдим. Ҳозирда бу ҳам сенга ўҳшаб, саккиз ёшга кирди. Иккингиз тенгсиз, бу кундан бошлаб, оғочнинг эгаси сен. Сен ўзинг бок, ўзинг суфор, емишларини истаганча е, ўртоқларингта бер, нима қилсанг, қил!» — деди.

Бола отасининг бу сўзларига жуда севинди. Оғочга яқинроқ бориб, диққат билан қаради. Остдан бир ўт чиқиб, оғочга чирмаша бошлаганин кўрди.

— Отажон, бу қандай ўт, нима учун менинг ўригимга чирмашадир?

— Ўғлим! Бу девпечак деган ўтдир. Буни тезлик билан юлиб тозаламаса, бир неча кун ичида бутун оғочни ўраб олиб, дарров қуриладир. Бу ўт учун илдиз ҳам керак эмас, оғочнинг бир шохида озгина бир бўлраги қолса ҳам ўсиб кетиб, бутун шохларни қоплайдир.

— Бўлмаса, эртага кириб бу душманни бутун илдизларини юлиб, ўригимни тозалаб қўяман.

— Балли, ўғлим, шундай қил, унутма!

Ота-бала бу суҳбатдан сўнг қўл ушлашиб, боғчадан чиқиб кетдилар.

Эртасига боланинг эсидан ўриги чиқиб кетди. Орадан ўн беш кун ўтди. Боланинг эсига бирдан боғчадаги ўриги ва унга чирмашган девпечак тушди. Ютурганча боғчага кирди, ўрикнинг тагига бориб қараса, аллақачон девпечак ўрикни бутун шохларигача ўраб олган, яшил япроқларни сарғайтирган, тотли емишларини сўлдирган эди.

БИЗДА ҲАМИЯТ

Ҳаво қиши ўлдигиндан фоят совуқ эди. Кўчалар билчираб битған, бутун атрофни балчиқлар ифлос қилиб ташлаған эди. Шул балчиқларнинг ўртасиндан, балчиқларга ботған, кийимлари йиртилған, икки кўзи нобажо бир етим

бала қўлида асо ушлаб келмоқда эди. Лекин бу етим болани кўрган инсон ҳар қандай ҳамиятсиз бўлса ҳам раҳми келур эди.

Мени ёнимдағи зиёлилар «назар-диққатларина жалб этдирдилар». У етим бола бизларға яқин келди-да, шул ерда одамлар борлигини билмиш каби қарамакға бошлаб бизларға қарши маъюслик бирлан шундай деди:

— Тақсирилар, менға шафқат этиб бир оз маованат қилингизлар! — дедиги бирлан ман ёнимдағи зиёлиларни бир нарса бермакларини таклиф этдим. Маним бу таклифим А. афандига ўхшамадигиндан манга таҳқир назари бирлан бир қараб олдигиндан сўнгра бу етим болаға қараб шўйла дедилар:

— Сен ёшсан. Куч ва қувватинг бор, ўқи, мардикор ишла, андин сўнгра пул топилур, — деб қатъий сўзламишдилар. Заволли бола йиғлаб ёлингон товуш бирлан:

— Ўргулай почча, ўқий десам кўзларим кўр, мардикор ишламак мумкин эмас, балчиқлардан юролмайман, қорним оч, таом еғани қудратим етмайди. ... нима қилай? — дедиги аснода А. афанди фоятда шиддатли этиб шундай дедилар:

— Овруполиклар кўр, қулоқсиз кар ва ҳоказо ўқумоги мумкин бўлмағон инсонларға маҳсус этиб мактаблар очгонлар ва у мактаблардан кўр, карлардан ўқуб чиқғон инсонларнинг ҳад ва ҳисоби йўқ, сан ҳам шундօғ мактабда ўқи.

Шундօғ деб эрдилар, зиёлилар қаҳқача этиб кулуб юбордилар. Ман ҳам шу сўзларни сўзладим:

— Сиз бу сўзларингизни қайси ерда сўзларсиз? Берлиндами ва ё Лундундами, ўзингизни зан этурсиз... ақлингиз қайси ерда? — деб эрдимки, А. афандининг чехралари буришиб, ачиғлари бирлан манға қараб:

— Сан ёшсан, ҳали санға гап тушғани йўқ, — деб эрдилар, ман жавобан:

— Афандим? Бу вақтда ёшға қарамайди, ҳар бир киши фикр, ақл, зеҳн, хизмат, ҳамиятга қараб қолғондир.

Зиёлилар ҳам А. афандининг сўзларина фоят даражага мукаддир бўлдилар. Вужудлари титрамакға бошлади. Мани ҳам ҳамиятим қайнай бошлади ва зиёлиларға қарши:

— Ажабо! Бизлар ўн-ўн беш киши иттифоқ этиб, шу етим болани тарбия қилсак бўлмайдими? — дедигим вақтда Н. ва Й. афандилар масрур бўлиб қабул этған каби бошларини қимилдотдилар-да, сўнгра шуни илова этдилар:

— Сўзладиғинғиз тўғри, аммо А. афанди келсунлар, сўнгра музокара этамиш.

Бу сўзларина қарши А. афанди фоят ваҳшиёна бир назар бирлан:

— Сизлар ўзингизни зиёлиман дейсизлар, аммо ... қилғон ишларинғиз ҳеч бири зиёлиларнинг ишлариға ўхшамайди?

Фақир А. афандининг бу сўзларина фоят даража хафа бўлиб, шундօғ дедим:

— Демак, сизнинг занинғизча, зиёли бўлмак учун ҳамиятсиз, раҳимсиз ўлмак лозимдирми?.. Агарда зиёли бўлмак учун шу шарт лозим эса, балки, сизни зиёли ўлмоқингиз лозимдир. Бизнинг занимизга зиёли ўлмак фоят мушқул бир нарсадир. Зиёли Миллат, Ватан нима эдифини билур ва зиёли миллат учун жонини, молини фидо этар ва миллатнинг тараққийси учун доимо ҳаракат этар. Вақти келғанда, миллат учун ўзини ҳалокат вартасина ташламакга муҳайё бўлур. Сизнинг билмағингиз лозимдирки, бизнинг миллатимизга садо ва сўз бирлан зиёли номини олғон инсонлар лозим эмас. Балки, хизмати, ҳаракати, ёрдами ва ҳиммати бирлан зиёли номини олғон инсонлар лозимдир. Йўқ эса, «Миллат», «Ватан», «Маданият» — шунга ўхшаш сўзларни билмак билан инсон зиёли бўлмайдир. Агарда шунларнинг маънисини сўрар эсам, балки билмасангиз деб эрдим, А. афанди фоятда хафа бўлиб, биздан ажралдилар. Биз ҳам буни кўриб, кулиб қолдук. Бирда қарасам заволли бола бир деворга суюнмиш ётиюр.

— Сан ҳозирча бориб тур. Эрта ва ё бириси кун кел. Ул вақтда сани ўз ёнимизда тарбия этамиш!

— Раҳмат, раҳмат, Худо хайр берсун, — деб кетди.

Бизлар ҳам иттифоқ бирлан ҳар биримиз ҳар тарафга, А. афандини ҳолига таассуф этуб тарқалдук.

Муҳаррам
«Садойи Туркистон» №58,
1915 йил 6 феврал

РИСОЛАЛАР

АДИБУС-СОНИЙ

Макотиби ибтидоия шогирдларина алифбодан сўнг ўқутмак
учун мумкин даражада очиқ тил ва осон таркиблар ила
ёзилмиш қироат китоби

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИЙМ

Ҳамд

Аллоҳ таоло ҳазратлари бизни йўқдан бор қилди. Кичик эдик, катта қилди. Оч эдик, ризқ беруб тўйдирди. Ялангоч эдук, кийим берди. Кўрмак учун кўз берди. Эшитмак учун қулоқ берди. Сўзламоқ учун тил берди. Юрмак учун оёқ берди. Ишламак учун қўл ҳам куч берди. Яхшини ёмондан, оқни қорадан айирмак учун ақл-хуш берди. Хусусан, бизга иймон бериб, ўзининг бирлигига инонтириди. Барча пайғамбарларнинг афзали бўлган Мұҳаммад алайҳиссалом ҳазратларига бизни уммат қилди. Ҳам динларнинг энг ҳақ ва тўғриси бўлган ислом дини ила мушарраф қилди. Бу нарсаларнинг ҳар бири Аллоҳ таолонинг берган улуғ неъматларидир. Булардан бошқа қанча неъматлар бергандирки, ёзмоқ ва санамоқ ила адo қилмоқ мумкин эмасdir. Бу неъматларнинг ҳар бириси учун Аллоҳ таоло ҳазратларига доимо ҳамд ва шукр этмак барчамизга вожибdir. Аллоҳ таолога айтиладирган ҳамд ва шукурларнинг энг яхшиси берган неъматларини ўз ўрунларига ишлатмак ва буюрган ишларини чин кўнгил ила қилиб, қайтарган ишларидан бор куч ила ўзини тортмоқликдир.

Байт

Банданинг ҳаргиз қўлидан келмағай
Неъмати Ҳақ шукрини этмак тамом.
Яхшиси улдурки, ҳар бир неъматин
Ўз ериға сарф қилгай хосу ом.
«Қил!» — деганин жону дил бирла қилуб,
«Қўй!» — деганин ўзига билгай ҳаром.

САЛОВОТ

Бизнинг динимиз — ислом, ўзимиз мусулмондирмиз. Бизга ислом динини ўргатган ва мусулмонлигимизга сабаб бўлган афандимиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳазратлариридир. Бу зот Аллоҳ таолонинг энг яқин ва энг суюклик бандаси эдилар. Шул сабабли бошқа бандаларига тўғри йўлларни кўрсатмак ва эгри йўллардан қайтармак учун бу зотни элчи қилиб юборди ва ҳамма бандаларига бош ва пайғамбар қилди. Бу зот ҳам ниҳоятда тўғрилик ила Аллоҳ таолонинг ҳамма буйруқларини саҳобаларига ўргатдилар, саҳобалар боболаримизга ва боболаримиз бизга еткурдилар. Шу йўл ила биз мусулмон бўлдик. Мана шул Муҳаммад алайҳиссалом бизнинг пайғамбаримиз ва биз шул зотнинг умматлариурмиз. Шунинг учун бу зотнинг ўzlарига ва барча авлод, қариндош ва саҳобаларига Аллоҳ таолодаң раҳмат тиласамак ва бу зотни ё гуртган йўлларидан ва айтган сўзларидан заррача чиқмаслик ҳар бир мусулмонман деган кишига лозимдур.

ИЛМ

Илм — билмаган нарсаларини билганлардан ўрганмоқдир.

Одам боласи туғилган замонда ҳеч нарсани билмас. Ҳаттоқи сўзламоқ, ёзмоқ, яхшини ёмондан, оқни қорадан айирмак каби энг керакли нарсалардан маҳрумлик ҳолда дунёга келур. Сўнгра оз-оз ўрганмоқ ила ҳар нарсани билур.

Оталаримиз, оналаримиз, улуғларимиз ва муаллим афандиларимиз ушбу билган нарсаларимизни ўргатмаган бўлсалар эди, ҳозирда биз ҳам ҳеч нарсани билмас эдук. Шунинг учун одам болаларига зиёда лозим бўлган нарса — билмаганларини билганлардан сўраб ва ўқуб ўрганмак, яъни илм деган азиз ва фойдали нарсани қўлга олмак учун ҳаракат қилмоқдир. Илм — одамнинг зеҳнини очар, ақлини орттирас, билмаган нарсаларини билдирур, дунёда баҳтли ва иззатли қилур. Охиратда саодатли ва шарофатли қилур.

Байт

Илмдур дунёда энг яхши ҳунар,
Илмсииздан яхшидур гунг ила кар.

Ҳар киши илм-ла бўлса ошно,
Иzzату давлатда бўлгай доимо,
Илмсиз одам залилу хор ўлур,
Илмсизлардан ҳамма безор ўлур.

АХЛОҚ ДАРСЛАРИ

Одоб

Бир киши Луқмони ҳакимдан: «Одабни кимдан ўргандингиз?» — деб сўрамиши.

Луқмони ҳаким: «Одабни одобсизлардан ўргандим», — деб жавоб бермишлар.

Ул киши яна сўрамишки: «Одабни одобсизлардан қандай ўргандингиз?»

Луқмони ҳаким жавоб бермишларки: «Доим кишиларнинг қилган ишларига ва сўзлаган сўзларига диққат ила қараб юрдим. Кимдан ёмон сўз эшитсан, ул сўзни ҳеч бир сўйламадим, кимдаки бир ёмон иш кўрсам, ул ишни ҳеч бир қилмадим, шунинг ила одобли бўлдим».

Ҳисса: одобли бўлурман деган киши ҳар нарсага иззат кўзи ила боқуб, иззат олур. Қайси иш кўзига яхши кўрунса, ул ишни қилмоқға ҳаракат қилур. Ва қай иш кўзига ёмон кўринса, ул ишдан ўзини тортур. Бундай қилган киши, албатта, одобли бўлур.

Искандар Зулқарнайн

Ўтган замонда Искандар деган улуғ бир подшоҳ бор эди. Бир кун бир девонага йўлиқди. Девонанинг баъзи ҳаралатлари подшоҳга хуш келуб, айтдики: «Эй девона, мандан бир нарса сўрагил». Девона айтдики: «Эй подшоҳи олам, пашшалар манга ҳар вақт ташвиш берадурлар. Юз ва қўлларимни чоқуб, хафа қиладурлар. Буюрсангизки, пашшалар манга бундай озор бермасалар».

Подшоҳ айтди. «Эй девона, мандан шундай нарса сўрагилки, ул нарса маним ҳукмимда бўлсун. Ман пашшага нечук буйруқ қилурман?»

Девона айтди: «Эй подшоҳ, дунёдаги маҳлуқларнинг энг кичкинаси ва ожизроғи пашшадир. Шул пашшагаки ҳукмингиз юрмаса, эмди сиздан нима сўрарман?»

Ҳисса: Дунёда сенинг на ҳожатинг вор,
Сўрагил они сан Худодан, эй ёр.

Лофчи

Бир лофчи киши бор эди. Лоф ва ёлғон сўзларни кўп сўзлар эди. Бир кун бир мажлисда денгизларнинг аҳволидан ва денгизда кўрган томошаларидан ҳикоя қилди. Мажлисдаги кишилардан бири сўрадики: «Эй биродар, сиз денгизда кўп саёҳат қилганга ўхшайсиз, денгизларнинг балиқлари қандай бўлур экан?»

Лофчи ул кишига бокуб: «Ҳалигача сиз денгиз балиқларини кўрганингиз йўқми? Денгиз балиқлари туяга ўхшаш икки узун шохли бўлурлар», — деди.

Мажлисда ўлтурганлар билдиарки, ул бечора на түяни кўрган экан ва на денгиз балиғини. Барчалари бирдан кулишиб юбордилар. Лофчи уялиб, мажлисдан чиқиб кетди.

Ҳисса: Ўгул, парҳез қил сан ҳам ҳамиша лофу ёлғондан —
Ки яхшидур сукут этмоқ, айтуб ёлғону ёлғондан.

Икки йўлдош

Икки киши дўст ва йўлдош бўлиб, сафарга чиқдилар. Йўлда бир айиқ чиқиб, буларга югуриб ҳужум қилди. Буларнинг бири ёш ва чаққон эди. Шу сабабли тезлик ила қочуб, бир ерга бекинди. Аммо иккинчиси ўзининг кексалиги ва кучсизлигидан қочолмай қолди. Начора, ўзини бир ерга ташлаб, ўликга ўхшаб қимирламай ётди. Айиқ келуб, буни исқаб-исқаб, ўлук гумон қилиб, зарар еткурмай ташлаб кетди.

Айиқ кетгандан сўнгра йўлдош бекинган еридан чиқуб келди ва кулиб айтдики: «Эй йўлдош, қулоғинга айиқ нима деб шивирлади?»

Йўлдош жавоб берди: «Айиқ қулоғимга, бундай ожизлик вақтида сени ташлаб кетадурғон кишига бундан сўнг асло йўлдош бўлма, деб шивирлади».

Ҳисса: Шундай кишилар ила дўст ва йўлдош бўлмоқ керакки, шодлигингга шод, хафалигингга хафа бўлсун. Ошга ўртоқ, бошга тўқмоқ бўлмасин.

Тўғри жавоб

Отаси ўлуб, бир киши ўлди бой,
Ки қолди анга молу мулк, сарой.
Онинг олдига бир фақир келиб,
Салом айлади кўп тавозе қилиб,

Деди: «Ман санга түгма қардошман,
Бу молу манолингга йўлдошман.
Отангдан чу қолди санга бунча мол,
Бўлиб бер менга ярмини ушбу ҳол».
Ул одам деди ҳайрат ила анго:
«Нечук сан қариндош ўлурсан манго?»
Фақир айди: «Эй меҳрибоним, эшиит;
Кулоқ сол, бу арзи ниҳоним эшиит,
Сану ман ҳама олам инсонлари,
Эмасмизми бир одам ўғлонлари?»
Бу сўзни эшиитгач, табассум қилиб,
Бир олтун чиқарди, деди: «Ол келиб»
Ул айди: «Биродар, бу қандай сухан,
Манга шулмидир ҳисса меросдан?»
Жавобида ул марди ширин калом,
Деди: «Сокит ўл, билмасун хосу ом.
Эшиитса гар ўзга қариндошлар,
Узогу яқин, ёру йўлдошлар,
Бўлиб олсалар, молу мулк тамом,
Санго тегмагай бир тийин, вассалом».

Панд

Яхши муомалани дўст ва душманга баробар қилмоқ ло-
зимдур. Чунки яхши сўз дўстларнинг дўстликларини орт-
туур. Душманларингни дўстликка айлантирур.

Назм

Бўлур хулқу хуш ҳам сучук тил била,
Етаклаб улуғ филни қил била.
Чиқар яхши сўз-ла илон инидан,
Ёмон сўз ила мусулмон динидан.

Жўрофия

Ернинг аҳволини билдирадурғон илмни жўрофия дейи-
лур. Ер бизнинг кўзимизга текисга ўхшаб кўринса ҳам, ас-
лида текис эмас. Балки пўртахолға ўхшаш юмaloқdir. Ав-
валларда «Ер ҳўқизнинг шохida турадир», деган сўзларга
ҳар ким ишонғон бўлса ҳам, ҳозирғи замонда андоғ сўзлар-
нинг аслсизлиги ҳар кимга маълумдир. Ер ҳеч нарсанинг
устида турmas. Балки ҳавонинг ўртаси муаллақ турадур.

Пўртахолнинг юзи ўзининг пўсти ила қоплонғонига ўхшаш ер юзининг ҳам тўртдан уч бўлаги шўр сувлар ила қопланмиш, қолғон бир бўлаги тош, қум ва туфроғлар ила қопланмишдур.

Сув ила қоплонғон ўринларини денгиз, кўл ва дарё дейилур. Тош, қум ва туфроғлар ила қопланмиш ўринларини қуруғлиқ дейилур.

Денгизлар беш бўлак бўлиб, Баҳри муҳити кабир, Баҳри муҳити ҳинд, Баҳри муҳити атлас, Баҳри муҳити мунжамиди шимолий, Баҳри муҳити жанубий деб аталурлар. Ушбу денгизлар қуруғликнинг атрофини ўраб олмиш улуғ денгизлардур. Булардан бошқа қуруғликнинг орасига ёриб кирмиш ниҳоятда кўп кўл ва денгизлар бордур. Машхурроқлари: Оқ денгиз, Қора денгиз, Шимол денгизи, Каспий денгиз, Манош денгизи, Баҳранг денгизи, Болтиқ денгизи, Аталар денгизи, Мармара денгизи, Азов денгизи, Баҳри аҳмар, Япония денгизи ва Чин денгизларидур. Қуруғлиқ ҳам беш қитъага бўлиниб, Европа, Осиё, Амриқо, Африқо, Австралия деб аталур.

Ҳажжож ила дарвеш

Ўтган замонда Ҳажжож исмли бир золим подшоҳ бор эди. Кўп уламо ва сайдларнинг бошларини кесмиш ва қонларини тўкмиш эди. Анинг жабр ва зулми шул даражага етмишдур, тарих китобларининг ҳар бирида анинг исмини Ҳажжожи золим деб ёд қилмишлар.

Мана ушбу Ҳажжож бир кун йўлда бир дарвешга йўлиқди. Олдига чақириб: «Эй дарвеш, маним ҳақимга бир яхши дуо қил!» — деди. Дарвеш кўлини дуога кўтариб: «Ё Раб! Бу золимни жонини тезроқ олгайсан», — деб дуо қилди. Ҳажжож аччиғланиб: «На учун бундай ёмон дуо қилурсан?» — деди. Дарвеш: «Агар сан тезроқ ўлсанг, гуноҳинг кўпаймас. Ва барча фуқаро сенинг зулмингдан қутулур. Шунинг учун маним бу дуом ҳам санга ва ҳам барча кишиларга фойдалидур», — деди. Дарвешнинг тўғри жавоби Ҳажжожга хуш келуб, кўп инъомлар берди. Ҳам ул кундан бошлаб зулмдан қўл йиғди.

АХЛОҚ ДАРСЛАРИ

Тарбияли бола

Тарбияли бола улуғларни иззат ва ҳурмат қилур. Ўзи баробарига яхши муомала қилур. Ва ўзидан кичикларға шафқат ва марҳамат қилур. Ҳар кимнинг қадрини билур. Ўзи-

дан рози қилмоқға ҳаракат қилур. Қўлидан келганича бошқа инсонларға ёрдам берур. Инсонликға ярашған ишлардан ўзини тортмас. Ярашмаған ишларнинг (қанча фойдалик бўлса ҳам), яқинига бормас. Ўзи билмайдурған сўзларға ва қўлидан келмайдурғон ишларға асло аралашмас. Ҳар ишда тўғриликдан айрилмас. Доимо яхшини яхши, ёмонни ёмон дер. Ҳар сўзни вақтига ва жойига қараб сўзлар. Ҳар ишда бир фойдани кўзлар. Ўзлариға ёки бошқа инсонларға фойдаси тегмайдурғон ишларға қадам қўймас. Ҳеч кимнинг ишиға, кучига зарар еткурмас. Тарбиясиз, ёмон болаларга қўшилмас. Ота ва онасининг, муаллим ва халфаларнинг сўзларидан чиқмас. Ҳар ишда инсофни қўлдан бермас. Бирордан бир яхшилик кўрса, эсидан чиқармас. Қўлидан келмаган ишни устиға олмас. Устиға олган хизматини қилмай қолдирмас. «Миллат» деган сўзни жонидан ортиқ суяр.

Шафқат ва марҳамат

Одам болалариға лозим бўлган яхши ишларнинг бири муҳтоjlарға шафқат ва марҳамат қилмоқдур. Шафқат ва марҳамат эса бирор бир нарсани сўрағон вақтида бор бўлса, аямасдан бермак, агарда йўқ бўлса, ширин сўз ила узр этмоқ ва қўлдан келганича бошқаларға ёрдамда бўлмоқдур. Жаноби Ҳақ таоло ҳамма маҳлуқларни бир-бирига муҳтоj ва бир-бириға сабаб қилуб яратмишдур. Подшо гадоға, гадо подшоҳға, бой факирға, кофир мўминға, мўмин кофирға ҳосил, ҳамма бир-бириға муҳтождир.

Бу муҳтоjлиқ ёлғиз инсонлар орасида бўлмай, инсонлар ила дунёдағи жонлиқ ва жонсизларнинг барчасини орасида ҳамма вақт кўрилмақдадур. Инсонлар минмоқ, юкларини ортмоқ, ерлариға экин сочмоқ, сут ва гўштларини емоқ ва ичмоқ учун от, туя, эшак, қўй, сигир, ҳўкиз, балиқ, товуқ каби ҳар хил ҳайвонларға муҳтоj бўлурлар.

Ҳайвонлар эса ризқларини ўткармоқ ва болаларини тарбия қилмоқ учун кўп вақтларда инсонлар тарафидан экилган ўт, пичан ва галлаларға ва солинган иморатларға муҳтоj бўлурлар. Шул сабабли шафқат ва марҳамат тўғрисида инсонлик, ҳайвонлик, кофирлик, мўминлик, яқинлик, узоғлик, бойлик ва факирлик каби фарқларни эътибор қилмай, барчани баробар кўрмоқ лозимдур.

Али ила Вали

Али исмлик фақир бир бола бор эди. Бир куни оч қолди. Нон излаб кўчаға чиқди. Кўшнилардан бирининг Вали исмлик бир ўғли бор эди. Вали қўлиға бир парча нон ушлаб, эшигининг олдида еб турган эди. Бечора Али эса очликдан ўлум даражасига еткан эди. Валининг қўлидағи нонни кўргани замон олдига бориб, бўйнин эгиб, «ўртоқжон, озгина нонингдан берсанг-чи», деди. Вали эса тош кўнгиллик, шафқатсиз бола эди. Шу сабабли Алининг ҳолига ҳеч бир раҳм қилмай: «Бор кет, санга берадурган ноним йўқ», — деди. Орадан кўп вақт ўтмади. Бир кун Валининг бир эчкиси йўқолди. Вали эчкисини ахтармоқ учун далаға чиқди. Кўп юрди, охирида ташна бўлди. Ҳар тарафдан сув излади, ҳеч бир ердан сув тополмади. Сувсизликдан йиқилмоқ даражасига еткан ҳолда узоқдан кўзи Алига тушди. Али бир дараҳтнинг соясида қўйларини ўтлатиб, олдига бир кўзада сув қўйиб ўтируши эди. Вали шодлик ила Алининг олдига бориб: «Биродар, сув бермасант, ташналиқдан ўлурман», — деди. Али фақир бўлса ҳам олийжаноб бир бола эди. Валининг ҳолига шафқат ва марҳамат қилуб, кўзани узатди. Вали тўйгунича сув ичиди, ташналиқ балосидан қутулди. Ва ўзининг улда қилған марҳаматсизлиғига Алидан афу сўраб, миннатдорлик изҳор этди.

Исроф, бухл ва саховат

Исроф ўринсиз ва заруратсиз ерларга молни сарф этмакдир. *Бухл* энг зарурий ерлардан ҳам молни қизганмоқ ва аямоқдур. *Саховат* эса ҳар иккисининг ўртаси бўлиб, молни зарур ва фойдалик ўрунларга сарф қилуб, зарурсиз, фойдасиз ўрунлардан сақламоқдур. Исроф ила бухл дин юзасидан ҳаром ва ақл юзасидан энг ёмон ва мардуд саналған ишлардандур. *Саховат* эса хўйларнинг энг яхшисидур. Исроф қилғувчини мусриф дейилур. Бухл қилғувчини бахил ва хасис дейилур. Саховат қилғувчини сахий ва жўмард дейилур. Мусриф киши ҳар қанча давлатлик бўлса ҳам, охир бир кун фақирлик ва хўрлик балосига йўлиқади. Бухл киши ҳар қанча бой бўлса ҳам, молининг ҳузур-ҳаловати, тириклигининг лаззати ва шавкатидан қуруқ ва маҳрум қолур. Сахий кишининг кундан-кун моли кўпайиб, иззат ва обрўйи ортар. Ўз баробарлари орасида сўзи ўткур ва эътиборлик бўлур.

Мактаб

Болалар туғулуб, олти-етти кунлик бўлғанларида оналари бешикка солурлар. Кеча ва кундуз тинмасдан ҳаракат қилуб, кўкрак сутлари ила тарбия қилурлар. Қачонки болалар олти-етти ёшга етсалар, мактабга берурлар. Мактабда муаллим ва халфалар кўкрак кучлари ила тарбия қилурлар. Бунга қараганда, мактаб болаларнинг иккинчи бешикларидур.

Аввалги бешикда болаларга оналари сут эмизиб, танларини ўстурурлар. Иккинчи бешикда муаллимлар илм ва одоб ўргатуб, ақл ва фикрларини ўстурурлар. Болалар учун танинг саломатлиги лозимдур. Аммо ақл ва фикрнинг саломатлиги ундин ортиғроқ лозимдур. Чунки ақл ва фикрсиз тандан на ўзи учун ва на бошқа кишилар учун ҳеч бир фойда йўқдур. Шул сабабли болаларга аввалги бешикдан кўра, иккинчи бешик бўлган — мактаб яхшироқ ва фойдалари оқдор. Аввалги бешикда сут ва таом беруб боқсан ота ва она қандай дўст ва азиз бўлсалар, иккинчи бешикда илм ва одоб ўргатуб, тарбия қилған муаллим ва халфалар ондин ортуғроқ дўст ва азиздурлар.

Байт:

Эрур мактаб маорифнинг макони,
Замонидур бунинг ёшлик замони.
Киши қилгай кишини ушбу мактаб,
Битиргай ҳар ишини ушбу мактаб.
Бу мактабда ўқуғон ҳар бир инсон,
Билуб илму одоб бўлғай мусулмон.
Неча илм ол, одоб дунёдаким бор,
Чиқубдур барчаси мактабдан, эй ёр.

Искандар ила Арасту

Ўткан замонда Искандар Румий деган бир подшоҳ бор эди. Анинг Арасту отлиғ бир олим ва доно устоди бор эди. Искандар устодини ўз ёнига бош вазир қилиб, барча мамлакат ишларини шунга топшурмиш эди. Бир иш қиласа, шунга маслаҳат ила қилур эди. Эшикдан келса, ўрнидан туриб, жой берур эди. Узининг отасидан ортуқ иззат ва хурмат қилурди.

Бир куни вазирлардан бири Искандардан сўрадиқи: «На учун Арастуни отангииздан ортуқ иззат қилурсиз?» Искан-

дар айтди: «Отам гүёки мани осмондан ерга тушурди. Аммо, устодим Арасту мани ердан осмонға күттарди, яни отам мани дунёға келмогимга сабаб бўлди. Устодим илм ва одоб ўргатуб, мартаба ва иззатимнинг ортмогига сабаб бўлди. Шунинг учун устодимни отамдан ортуқ иззат қилурман».

Устодни отадан ортиқ иззат қилмоқ керак.

Ўқумоқ, ёзмоқ

Ўқумоқ, ёзмоқ илми қийин бир иш эмасдур. Балки, оз вақт мактабда ғайрат қилмоқ ила ўрганиладурғон бир ҳунардур. Локин, бундан ҳосил бўладурған фойдалар ниҳоятда кўпдур. Тилсиз, қулоқсиз бир одам ила соғ ва саломат бир одам орасида қанча фарқ бор бўлса, ўқумоқ, ёзмоқни билмаған кишилар ила буни билған кишилар орасида шунча фарқ бордур. Балки, буларнинг ораларидағи фарқ аларни кидан ортиғроқдур. Чунки тилсиз киши ҳар хил ишоратлар ила тилли кишиларнинг қиласурғон ишларини қила олур. Қулоқсиз киши ҳам бировнинг сўзини шундай ишоратлар ила била олур. Аммо ўқумоқ, ёзмоқ илмини билған одамларнинг қиласурғон ишларини буни билмаған одамлар ҳеч бир йўл ила қилолмаслар. Балки, ўқумоқ, ёзмоқ илмини биладурғон бир кишиға муҳтоҷ бўлурлар. Бундан муаллим билурки, ўқумоқ, ёзмоқ илмини билмаған одамлардан тилсиз, қулоқсиз кишилар яхшидур.

Аҳмад ила онаси

Аҳмад олти ёшлик бир бола эди. Ҳар вақт онасининг олдида ўтурса, онаси эски ҳикоялардан сўйлаб, Аҳмадни овутиб ўтиради. Бир куни Аҳмадға онаси айтди: «Ўғлум, Аллоҳи таоло энг аввал отамиз Одам алайҳиссаломни туфроғдан яратди. Сўнгра онамиз ҳазрати Ҳавони яратди. Икковларини жаннатга қўйди. Бир емишни кўрсатиб: «Буни емангиз», — деди. Бир куни шайтон буларни алдаб, ул емишдан едириди. Шунинг учун Аллоҳ таоло буларни койиб, жаннатдан чиқарди. Икковлари ер юзиға тушиб, эр ва хотун бўлдилар. Биз барчамиз шуларнинг болаларимиз».

Аҳмад бу сўзни эшиштач: «Онажон, сиз ҳазрати Одам ила Ҳавони кўрганмисиз?» — деди. Онаси: «Йўқ, ўғлим, китоблардан ўқуб билдим», — деди.

Аҳмад қўлига бир китоб олуб, ҳар қанча варақлаб кўрса ҳам, кўзига қора чизиқлардан бошқа ҳеч нарса кўринмади.

Онаси Аҳмаднинг бу ҳолини кўриб: «Ўғлим! Сан мактабда ўқумагунча китобдаги нарсаларни кўролмайсан», — деб Аҳмадни мактабга берди. Аҳмад бир оз мактабда ўқуғандан сўнгра, онасидан эшитган ҳикояларини китоблардан ўқиб, ўзи биладурғон бўлди.

Ота-она

Дунёда болаларға энг дўст ва меҳрибон кишилар ўзларининг ота ва оналари дурлар. Ҳар она ўз боласини аввал тўққиз ой қорнида кўтариб юради. Сўнгра қанча азоб ва меҳнатлар ила туғар. Бола туғулган замонда «инга» деб йифламоқдан бошқа бир нарсани билмас. Она бечора шу болани гоҳ кўтаруб, гоҳ ётқизуб, гоҳ турғузуб, гоҳ ўтқузуб тарбия қилар. Йигласа, овутар. Оч қолса, эмизиб тўйғузар. Ал-ҳосил, боланинг хурсандлиги ва саломатлиги нима ила бўлса, ҳар бирини қилур. Керак бўлганда, молини ва жонини боласидан аямас. Ота эса кеча ва кундуз ишлаб топган нарсасини болаларининг ош, нон ва кийимларига сарф қилур. Бунинг устига «Ўзумдан сўнгра болаларимға қолсун, болаларим кишига муҳтоҷ бўлмасин», деб бир нарса орттириб кўймоқ ҳаракатида бўлур. Ота-онанинг кеча ва кундуз Худодан тилаган нарсаси болаларининг саломатлиги ва узун умр кўрмоғи, дунё ва охиратда баҳтли бўлмоғидур. Болаларга бундай дўстлик ва яхшиликни ота-онадан бошқа ҳеч ким қилолмайдур. Шул сабабли болаларға ўз ота ва оналарини чин кўнгил ила дўст тутмоқ, буюрган ишларини қилмоқ, қайтарган ишларидан қайтмоқ лозимдор.

Байт

Кишининг бор эрса ото ва оноси,
Фаниматдур анга аларнинг ризоси.
Худонинг қошида қабули яқиндур,
Ото ва ононинг болага дуоси.
Оларнинг ким оғритса кўнгилларини,
Қиёматда бўлгай жаҳнам жазоси.

Бола қурбони

Бир хотун ўзининг тўрт ёшлиқ қизини етаклаб боғчага чиқди. Ул вақт баҳор фасли эди. Богча ёниға кўкарган яшил ўланлар ва новда учиди очилишга яқинлашған гул ғунчалари ила зийнатланмиш эди. Яшил ўланлар орасида ҳар та-

рафға чўзилиб кетған узун-узун йўллар боғчанинг ҳуснини орттурмиш ва ўтадурғон улуғ сув боғчани иккига айирмиш эди.

Бу боғчаға кирғанда ёш қизнинг кўнгли очилуб, ҳар тарафға югурмоқға бошлади. Гоҳо ўланлар устиға ётуб юмаланур эди. Гоҳо кўзиға яхши кўринған гулларни узиди, кўксига тақуб, онасиға кўрсатарди. Онаси сув бўйида ўтириб, қизнинг ёқимли ҳаракатларини томоша қиласади. Лекин бу хурсандлик узоққа бормади. Сув бўйида янгиғина очилғон бир гулни кўриб, узаман, деганда қизнинг оёғи тойиб сувға йиқилди. Онаси бу ҳолни кўриб. «Дод, болам! Сан ўлгунча ман ўлай!»— деб қизнинг орқасидан ўзини сувға отди. Бу товушни боғбон эшишиб, югуриб келди. Буларни бу ҳолда кўриб, кийимларини ечиб, ўзини сувға ташлади. Бориб, аввал онасини кутқармоқчи бўлганди, онаси: «Мани қўй, аввал боламни кутқар», — деб боғбонга ялинди. Боғбои ҳам қабул қилиб, аввал болани кутқариб, сув четиға чиқарди. Боғбон қайтуб борғунча бечора она хийла ерға оқуб бормиш, ўз жонини боласига қурбон қилмиш эди.

Биродарға муҳаббат

Иброҳим ўз қариндош ва биродарлариға муҳаббатлик бир бола эди. Бир кун қўшнисининг уйига чиққанда қўшниси бир хизмат буюрди. Иброҳим аввал хизматни яхшилаб қилганлиги учун қўшниси олма берди. Олмаға қизиқиб, емоқчи бўлганида уйда касал бўлиб ётган синглиси эсига тушди. Олма ёлғиз ўзидан ўтмади. Синглисининг олдига кируб: «Укам, қўшнимиз берган бу олмани санга келтурдим! Е!» — деди. Синглиси суюнуб, олмани олди. Ярмини ўзи еб, ярмини яна акасига берди. Бу йўл ила бир олмани икковлари еб хурсанд бўлишдилар.

Ҳисса: Биродарлар бир-бирлариға шундай муҳаббатлик бўлмоғи лозимдур.

Кўр ила дўхтири

Яхшифина бой бир кўр киши ҳар вақт бозорға чиқиб, ҳар хил нарсалар олурди. Лекин кўзи кўрмаганлиғи учун яхши-ёмонни айира олмас эди. Яхши деб ўйлаб олған нарсаларининг кўпи ёмон нарсалар эди. Бир қуни кўзининг пардасини олдурмоқ учун бир дўхтирини уйига чақирди.

Дўхтири келиб, кўзини пардасини олди. Бир неча кундан сўнгра кўзи очилуб, уйидағи нарсаларни кўрмоққа бошлади. Бозордан олғон нарсаларининг ҳар бири кўзиға ёмон кўринди. Боруб: «Сан маним уйимдаги нарсаларимни олуб, ўрниға ёмон нарсалар кўйибсан», — деб дўхтириңинг этағидан тутди. Дўхтири: «Йўқ, биродар! Аввал сан кўр эдинг. Бозордан олган нарсаларингни барчаси ёмон нарсалар эди. Сан они билмас эдинг. Эмди кўриб, аларнинг ёмонлигини билдинг», — деб жавоб берди.

Хисса: Нодон киши шул кўрга ўхшайдир. Яхши деб ўйлаған нарсаларининг кўпи ёмон нарсалар бўлур. Илм дўхтириға ўхшайдир. Ўқиган кишиларнинг кўзларини очар. Сўнгра ёмон ишларнинг ёмонлигини билиб, ондан ўзларини тортурлар.

ФАННИЙ ДАРСЛАР

Йил (сана)

Бир йил ўн икки ойдир. Бир ой 4 ҳафта ила 2 ёки 3 кундир. Бир ҳафта 7 кун бўлур. Бир кун 24 соат. Бир соат — 60 дақиқа (минут). Бир дақиқа 60 сония (секунд)дур. Бир сония эса кўз юмиб очгунча ўтадурган бир замондир.

Йилнинг икки хил ҳисоби бордир. Бири офтобнинг кўринишидан ҳисобланур. Буни *санаи шамсия* (*қуёш йили*) дейилур. Иккincinnси ойнинг кўринишидан ҳисобланур. Буни *санаи қамарий* (*оӣ йили*) дейилур.

Қуёш йили ҳисоби ила бир йил уч юз олтмиш беш кун ва олти соат бўлиб, 52 ҳафтадан бир кун ва олти соат ортиқдур. Ой йили ҳисоби ила бир йил уч юз эллик тўрт кун бўлиб, эллик ҳафтадан тўрт кун зиёдадур.

Ой йили ойлари

Ой йили ҳисоби ила ойларнинг арабча исмлари ушбулардур: муҳаррам, сафар, робиул аввал, робиул охир, жумадул аввал, жумадул охир, ражаб, шаърон, рамазон, шаввол, зулқаъда, зулҳижжа. Бу ҳисоб мусулмонларнинг диний ибодат ва байрамлари учун юрутилур.

Йил боши муҳаррам ойининг биринчи кунидур. Бу кунда кўп мусулмон мамлакатларида йил боши байрам ясалур.

Муҳаррамнинг ўнинчи куни ҳазрат имом Хусайн (розиаллоҳу анху)нинг Карбалода шаҳид бўлғон кунлари дур. Шунинг учун ислом вилоятларида бу кун ашуро мажлислиари ясалуб, хутба ва дуолар ўқилур.

Робиул аввалнинг ўн иккинчи куни кўп ерларда мусулмонлар мактаб ва дўконларини ёпуб, иш ва касбларини ташлаб, Мавлуд байрами қилурлар. Мавлуди шариф ўкутурлар. Чунки бу кун Мавлуд куни, яъни Пайғамбаримиз (салаллоҳу алайхи вассаллам)нинг дунёға келған кунларидур.

Рамазони шарифда рўза тутулиб, ҳар кечадар тарових намози ўқулур. Шавволнинг биринчи куни ийди рамазон намози ўқулур. Уч кун байрам ясалур. Зулҳижжанинг тўқизинчи куни ҳар (иили) Маккаи мукаррамада ҳожилар Арофат тогига чикурлар. Зулҳижжанинг ўнинчи куни Ийди курбон намози ўқилур. Уч кунгача қурбонлиқ сўйилур. Тўрт кун байрам қилинур.

Қуёш йили ойлари

Қуёш йили ойларининг русча, арабча, румча¹ номлари:

Арабча	Русча	Румча	Кун
Ҳамал	Март	Март	31
Савр	Апрель	Найсон	30
Жавзо	Май	Майис	31
Саратон	Июнь	Хазирон	30
Асад	Июль	Тамуз	31
Сунбула	Август	Ағустус	31
Мезон	Сентябрь	Ийлул	30
Ақраб	Октябрь	Ташрини аввал	31
Қавс	Ноябрь	Ташрини соний	30
Жадий	Декабрь	Конуни аввал	31
Далв	Январь	Конуни соний	31
Ҳут	Февраль	Шабот	28

¹Туркча.

Хут ойи ҳар тўрт йилда бир марта бора 29 кун, уч марта бора 28 кун бўлиб, 29 кун бўлғон йилни санаи кабис ёки зурил деб аталур. Йил боши арабчада ҳамалдан бошланур. Русчада январдан бошланур. Румчада конуни сонийдан бошланур.

Асрлар

Ҳар юз йилни бир аср дейилур. Пайғамбаримиз (саллаллоҳу алайҳи вассаллах)нинг Маккадан Мадинага ҳижрат қилған (кўчкан) кунларидан бошлаб саналган асрни *асри ҳижрий* дейилур.

Ҳазрати Ийсо алайҳиссаломнинг туғилғон кунларидан саналған асрни *асри мелодий* дейилур.

Ҳозирги асrimiz, асли ҳижрийнинг 12-нчиси, асли мелодийнинг 20 -нчисидур. Ўтган асрларга қарағанда, бу аср, илм ва ҳунарнинг энг тараққий қилғон ва кўпайғон асидур. Ўткан асрларда минг кишининг кучи ила бир ойда ишланадурғон ишларни бу асрда мошиналар кучи ила кунда ишлайлар. Ўткан асрларда от ва ароба ила бир ойда босиладурғон йўллар, бу асрда ўт ароба ва пароходлар ила бир кунда босилур. Гўёки бу асrimiz илм ва ҳунар асидур. Эмди бу асрға лойиқ кишилардан бўлмоқ учун илм ва ҳунар лозимдур.

Илм ва ҳунар иши ўқумоқ ва ўрганмоқ учун ёшлиқдан гайрат қилғон кишиғанина ҳосил бўлур.

Фасллар

Бир йилда тўрт фасл бордур. Бири — ёз, иккинчиси — куз, учинчиси — қиш, тўртинчиси — баҳордир. Ҳар фасл уч ой бўлур. Ёз ойлари: саратон, асад, сунбуладур. Куз ойлари: мезон, ақраб, қавсдур. Қиш ойлари: жадий, далв, хутдур. Баҳор ойлари: ҳамал, савр, жавзодур. Ёз фаслида ҳаволар исир, экин ва мевалар пишар, мактаб ва мадрасаларда ўқушлар тўхтатулур. Куз фаслида мактаб ва мадрасалар очилур. Ўқушлар бошланур. Экинлар ўрилур. Дараҳтларнинг япроқлари тўкилур. Ёмғурлар ёғар. Сувлар музлар. Баҳор фаслида дараҳтлар япроқ чиқарур. Гуллар очилур. Булбуллар сайрап. Ўтлар кўкарур, экинлар экилур, жонлиқ ва жонсиз маҳлукларнинг ҳар бирида сирли бир кўриниш ва суюнчли бир ҳаракат пайдо бўлур, ҳар тарафдан кишининг қулоғига хуш овозлар келур, димоғига хуш ислар кирмоқча бошлар. Шунинг учун фаслларнинг яхиси баҳор саналур.

Кунлар

Кунларнинг форсча, туркча исмлари ушбулардур

Форсча	Жума	Шанба	Якшанба	Душанба	Сеҳшанба	Чаҳоршанба	Панжшанба
Туркча	Жума	Жума эртаси	Позар	Позар эртаси	Соли	Чаҳоршанба	Панжшанба

Жума ҳафтанинг боши, кунларнинг саййиди ва мусулмонларнинг ҳафталиқ улуғ байрамларидур. Бу кун мусулмонларнинг жумаларга йифилиб, жума намози ўқийдурғон кунлари, ёру дўстлари, хеш ва акробалари ила кўрушуб, аҳвол сўрашадурғон кунлари, мажлис ва жамият (гал)лар ясад, диний, васлий суҳбат ва маслаҳатлар қилишадурғон кунларидур. Шунинг учун жума кунлари ишчиларга ишларини кўймоқ, косибларга касбларини тарқ этмоқ, шогирдларга ўкушларини тўхтатмоқ, савдогар ва амалдорларга дўкон ва маҳкамаларини ёпмоқ диёнат юзасидан лозим ишлардур. Шанба иудейларнинг, якшанба христианларнинг ҳафталиқ байрамларидур. Буларнинг ҳам ҳар қайлари ўз байрам кунларини таъзим қилуб, юқорида этилғол ишларнинг ҳар бирини қилурлар.

АХЛОҚ ДАРСЛАРИ

ЁЛГОНЧИЛИК

Ҳар ким бўлғон ишни бўлмади деса, бўлмағон ишни бўлди деса, ул киши ёлғончи дейилур. Ёлғончилик гуноҳларнинг улуғи, ҳадияларнинг бузуғидур. Ёлғончиларнинг пайдо бўладигон зиёнлари ниҳоятда кўпдур. Ёлғончини Ҳақ таоло дўст тутмас. Ҳалқ орасида сўзининг эътибори қолмас. Ҳеч ким анинг сўзиға ишонмас. Ҳамманинг кўзиға ёмон кўринур. Чунки, ёлғон сўзнинг, албатта, асли чиқмай қолмас. Бу кун ё эрта ёлғонлиги билинуб, сўзлагувчининг уялмоғига, шарманда бўлмоғига сабаб бўлур. Ул сўзни чинликка чиқармак учун яна неча ёлғонларни сўзламоқ лозим келур. Бу ёлғонлар ҳам бир кун маълум бўлур. Охирида ул сўзлагувчининг исмини одамлар ёлғончи дерлар. Рост сўзласа ҳам, ёлғонга ҳисоб қилурлар.

Ёлғончи бола

Бир мактабда Ҳабиб исмлик бир ёлғончи бола бор эди. Ҳабиб доимо ёлғон сўзлар ва ҳар кимни алдар эди. Муаллим афанди Ҳабибга: «Ёлғон сўзлама», деб кўп насиҳатлар қилди. Жазолар берди, асло бўлмади, чунки Ҳабиб ёшликтан ёлғонга одат қилғон эди. Ёшликтан одат бўлғон ишни ташламоқ қийин бўлур. Бир вақт Ҳабиб неча кунгача мактабга келмади. Ҳар кун эрталаб: «Мактабға бораман», деб уйидан чиқар эди. У ерда-бу ерда ўйнаб, яна уйига: «Мактабдан келдим», деб борур эди. Ота-онасини: «Бу кун буни ўқидук, буни ёздуқ», деб ёлғон сўзлар ила алдар эди.

Бир кун Ҳабиб мактабға келди. Муаллим афанди тафтиш қилғонда, Ҳабибнинг бир ҳафта бутун узрсиз мактабдан қолғонлиги маълум бўлди. Шул сабабли Ҳабиб мактабдан қувланди.

Бул хабарни ота-онаси эшишиб, алар ҳам бу ёлғончи Ҳабибни уйдан қувладилар. Ҳабиб бечора ёлғончилик сабабидан ҳам мактабдан ва ҳам уйдан қувланди.

Ёлғончилик зарари

Бир чўпон саҳрова қўйларини ўтлатуб юрур эди. Кўзиға яқин ердан бир қишлоқ кўринди. Чўпон қишлоқиларни алдамоқ учун ёлғондан: «Бўри келди, бўри келди!» — деб қичқурди. Буни эшишиб, қишлоқилар қўллариға калтак, тўқмоқ кўтариб югуришдилар. Келиб қарасаларки, бўридан ҳеч бир асар йўқ. Қўйлар баҳузур ўтлаб юрибдилар. Чўпон эса илжайуб, кулиб турибдур. Қишлоқилклар чўпоннинг ёлғондан қичқирғонини билиб, хафа бўлиб, ўз жойлариға қайтиб кетишдилар.

Иттифоқо эртасига бирдан икки бўри келиб, қўйларға югурдилар, чўпон қўрқиб, бир дараҳт устиға чиқди. Бор овози ила: «Дод, бўри келди», деб қичқира бошлади. Лекин қишлоқилар: «Бу кун ҳам ёлғондан қичқираб, бизни алдар», деб ёрдамға келмадилар. Бўрилар бир неча қўйларни бўғиб ўлдирдилар. Чўпон бечора ўз жонини зўрга қутқариб қолди. «Ёлғончи» деб аталғон кишининг чин сўзиға ҳам ҳеч ким яхши ким ишонмас.

Тўғрилик

Тўғри сўзлик болаларни ҳар ким яхши кўрар. Кундан-кунга даражаси ва обрўси ортар. Ҳар ким олдида сўзи мак-

бул ва ўзи эътиборлик бўлур. Улуғ-улуг хизмат ва ўринларга лойик кўурлар. Бора-бора қўлига зўр-зўр ишлар топширилур. Ёлғончи болалар эса бу неъмат ва бу давлатларнинг барчасидан қуруқ қолурлар. Тўғри болалардан жаноб Ҳақ таоло ҳам рози бўлур. Шул сабабли ҳар бир сўзда тўғрилик или ҳаракат қилмоқ лозимдур. Сўзда тўғрилик эса ёлғон сўз сўзламаслиkdir.

Ориф ила Содиқ

Бир кун Ориф ила Содиқ иккиси ўйнашуб, мактабнинг деворига осилғон соатни синдиридилар. Муаллим афанди Орифни чақириб: «Соатни ким синдириди?» — деб сўради. Ориф тўғри сўзлик бир бола эди. Шунинг учун «Содиқ ила иккимиз ўйнашуб синдиридик, гуноҳимизни кечирсангиз эди, афандим!» — деб тўғри жавоб берди.

Муаллим афанди Содиқни чақириб: «Соатни нима учун синдиридингиз?» — деб сўраганида, Содиқ: «Тақсир! Ман йўқ эдим. Орифингиз синдиригандир», — деб тонди. Сўнгра бошқа болаларнинг гувоҳликлари ила муаллим билдики, Орифнинг сўзи чин экан, соат синдиригланларнинг бири Содиқ экан. Муаллим Орифга қараб: «Ўғлим Ориф, тўғри сўзлаганинг учун санинг гуноҳингни кечирдим, бундан кейин эҳтиёт бўл!» — деди. Сўнгра Содиқга бокуб: «Ёлғончи Содиқ! Сан ҳам тўғри жавоб берсанг эди, гуноҳингни кечуар эдим. Энди ёлғон сўзлаганинг учун бир кун мактабда таомсиз қолурсан. Ҳам соатнинг ярим баҳосини тўлайсан», — деди.

Ориф тўғри сўзлади, кутулди. Содиқ ёлғон сўзлади, тутилди.

Ҳайвонлар

Ерда юрадирган, осмонда учадурган, сувда яшайдурган катта ва кичик жонли нарсаларнинг ҳаммасини ҳайвонлар дейилур.

Ҳайвонлар дафъатан икки қисмга бўлинурлар. Бир қисмини суякли ҳайвон, иккинчи қисмини суяксиз ҳайвон дейилур.

Суякли ҳайвонлар ҳам аввалдан беш синфга бўлинурлар.

Биринчиси: ерда юрадирган ва болаларини тугуб, кўкрак сутлари ила боқадурган иссиф қонли ҳайвонлардур. Булар-

нинг кўплари тўрт оёғли бўлурлар. Ораларида от, ҳўқиз, туя, ит, мушук, қўй ва эчкиларга ўхшаган уйларда, саҳроларда боқилиб, кишидан қочмайдургандарни бордур. Буларни: аҳли уй ҳайвони дейилур. Йўлбарс, айик, бўри, тулки, буғи ва кийикларга ўхшаган, кишидан қочадургандарни, тоғларда, чўлларда ўз ҳолича яшайдургандарни бордур. Буларни ёбони (ёввойи), қир ҳайвонлари дейилур.

Кушлар

Суяклик ҳайвонларнинг иккинчи қисми болаларини тухумдан чиқарадурғон икки оёғли ва икки қанотли ҳайвонлардурки, буларнинг барчаларини қуш дейилур. Қушлар ҳам ерда юрадилар ва ҳам ҳавода учарлар. Кўкракли ҳайвонларга ўхшаган булар ҳам иссиф қонлик бўлиб, аҳли ва ёввойи исмлари илинг икки қисмга бўлинурлар. Товуқ, фоз ва ўрдакларга ўхшаган кишига ўрганғонларини аҳли, уй қуши дейилур. Лайлак, қарға, қорчиғай, чумчуқ ва булбулларга ўхшаган, кишидан қочадургандарини ёбоний, қир қуши дейилур.

Уй қушлари узун муддат кишини кўрмасдан турсалар, қир қуши бўлиб қолурлар. Қир қушлари ҳам оз вақт кишининг кўлидан таом еб турсалар, ўргануб, уй қушлари қаторига кируглар. Қушларнинг ораларида кўршапалакга ўхшаган боласини туғиб кўкрак сути илинг боқадургандарни ҳам, кундузлари учолмай, кечалари учадурғонлари ва ҳам ўрдак ва гозларга ўхшаган сувларда кўп юрадурғандарни бордур. Суяклик ҳайвонларнинг учинчи қисми — зувоҳиф ва балиқ, совуқ қонли ҳайвонлар каби, буларнинг бир қисмлари қўлсиз, оёқсиз бўлиб, ерда суриниб юрурлар. Бундай ҳайвонларни зувоҳиф дейилур. Илон бу қисмданур.

Илонларнинг сувда юрадурғонлари, қуш ва қурбақаларни еб тириклик қиласурғонлари ва болаларини тухумдан очадурғонлари ҳам бордур. Тўртинчи синфи, яъни совуқ қонли ва сувда яшайдурғон қўлсиз, оёқсиз ҳайвонлардур. Бу синф ҳайвонларни балиқ дейилур.

Балиқ сув ичида нафас олур. Сувдан чиқса, нафас ололмасдан, оз вақтда ҳалок бўлур. Кўп вақтларда улуғроғи кичикроқларини еб (ютиб), тириклик қиласурлар. Балиқ бола очмоқчи бўлганда, сув ичида тухум кўюр. Тухуми тариқфа ўхшаган майда, ҳам ниҳоятда кўп бўлур. Бир балиқнинг тухумидан мингларча балиқлар пайдо бўлур. Шунинг учун балиқ кўп баракатли ҳайвондор. Балиқ кишилар орасида энг кўп ейиладурғон ҳайвондор.

Балиқлар ҳам қушларга ўхшаган ҳар хил исмда ва ҳар хил сувратда бўлурлар.

Курбақа

Бешинчи синф яна сувда яшайдурғон совуқ қонли ҳайвонлардур. Лекин бу туғилғон замонда қўлсиз, оёқсиз бўлса ҳам, каттароқ бўлғон сари сувратини алиштириб, охирида қўл ва оёғли ёки тўрт оёғли бир сувратға киур. Курбақа синфидандур.

Курбақа ҳам сувда ва ҳам қуруғда, нафас олмоқға қодир бир ҳайвондур. Боласи аввалан қора туслик, юмалоқ бошлиқ ва думлиқ бир қурт сифатида бўлиб, сув ичилада тухумдан туғулур. Биз они *итбалиқ* деб атаемиз.

Биринчи кундан сўнгра ранги бир оз оқариб, аввал икки қўл, сўнгра икки оёғ чиқариб, тўрт оёғли ҳам қўйруқли бир ҳайвон сувратига киур. Бора-бора қўйруғи қисқариб-қисқариб, йўқ бўлуб, ҳозирғи қурбақа сувратига киур.

Суяксиз ҳайвонлар

Юқорида ёзилғон беш синф ҳайвонларнинг ҳаммаси суякли ҳайвонлар эди. Энди алардан бошқа бир қисм ҳайвонлар бордурки, буларни *суяксиз ҳайвон* дейилур. Суяксиз ҳайвонлар ҳам суякли ҳайвонларға ўхшаб неча синфа бўлинурлар. Лекин ҳар бир синф ҳам юмшоқ танли бўлиб, ҳамма аъзоси тери илин ва сувдан иборат бўлур. Баданидан заррача суяқ топилмас. Шунинг учун бу қисм ҳайвонни суяксиз дейилур. Ниначи, бузоқбоши, пашша, ари, қумурсқа ва бошқа ҳар хил куртлар бу қисмдандурлар.

Ҳайвонларнинг фаросат ва майшатлари

Жаноби Ҳақ ҳайвонларға ўзларини душмандан сақла-моқ, ризқларини топиб емоқ ва болаларини боқмоқ учун бир фаросат (ҳис) бермишдур. Баъзилари қочиб, баъзила-ри қопиб, баъзилари чақиб, баъзилари тепиб, баъзилари заҳар сочиб, ўзларини душмандан кўрурлар¹. Баъзилари ўзларига ўхшаш ҳайвонларни тутуб еб, баъзилари ердан чиқсан ўтларни, дараҳтларнинг илдизларини, лой ва қумларни, дон ва меваларни топиб еб, ризқларини ўткарурлар. Бола очмоқ, ётуб ухламоқ учун баъзилари ер остида, баъзилари дараҳт ўстида, баъзилари тоғларда, баъзилари боғларда, баъзилари қуруғда, баъзилари сувда ўзларига

¹ Ҳимоя маъносида.

максус уй (макон) ясаб олурлар. Кўкракликлари эмизуб, кўкраксизлари керакли таомларни ҳар қайдан бўлса ҳам топиб келтируб, болаларини тарбия қилурлар. Ҳайвонлар орасида чумолига ўхшаш қишликларини ёзда йиғиб оладурғонлари бордур.

Бойқуш, укки, кўршапалакларга ўхшаш кундузлари ухлаб, кечалари ризқ излайдурғонлари бор. Айиқ, илон, қурбақа ва пашшаларга ўхшаш бутун қиш таом емасдан, қотиб ухлаб, аввал баҳордан уйғониб чиқалурғонлари бор. Ҳайвонларни ҳар бири нутқ (сўзлашмоқ), ақл, илм каби улуғ неъматлардан маҳрумдурлар. Шундай бўлса ҳам, таълим ва тарбия ила баъзи ҳайвонларга баъзи ҳаракатларни ўргатмоқ, тўти, майна каби қушларга баъзи сўзларни ўргатмоқ мумкиндур.

Инсоннинг бошқа ҳайвонлардан фарқи

Одам болаларини инсон дейилур. Инсон ҳам ҳайвон жинсидандур. Чунки ҳайвонда бўлғон емоқ, ичмоқ ва ухламоқ ишлари инсонда ҳам бордир. Инсонда бор оёқ, қўл, кўз, қулоқ ва оғиз каби аъзолар ҳайвонда ҳам бордир. Бундай ишларда инсон ила ҳайвон орасида фарқ оздур. Инсоннинг бошқа ҳайвонлардан фарқи фақат ўқимоқ, ёзмоқ, сўз сўйламоқ, ҳар ишга ақл ва фикр юритмоқ иладур. Булар эса жаноби Ҳақнинг ёлгиз инсонга берған улуғ неъматларидур. Бошқа ҳайвонлар бу неъматлардан маҳрумдурлар. Воқеан, бошқа ҳайвонларда ҳам фаросат бор. Ит эгасини танийдур, кўп вақт кўрмаса ҳам, эсидан чиқармас. Кўрган замон суюниб, қўйруғини ликиллатиб, эгасини оёғини ўпар. Лекин бу фаросатини сўз ила баён қилолмас. Бундан маълум, буларга инсон бўлмоқ учун ўқумоқ, ёзмоқ илмини билмоқ лозимдур. Ўқимон кишилар ҳам ишини ақл ва фикр ила ўйлаб қилурлар, дуруст сўз сўйламоқни ҳам ўрганурлар. Дунёға келиб, ўқимоқ, ёзмоқни ўрганмасдан, ёлгиз емоқ, ичмоқ ва ухламоқ ила умр ўткарган кишиларнинг бошқа ҳайвонлардан фарқлари йўқдир.

Ҳайвонларнинг инсонга фойдалари

Ҳайвонларнинг ҳар қайсиларини инсонга ҳар хил фойдалари бордур.

Гўёки жаноби Ҳақ ҳайвонларни инсонлар учун яратмишдур. Инсон ҳайвонларнинг ҳар биридан ҳар сувратда

фойдаланур. Қўй, сигир ва эчкиларни сўйиб, гўштларини ер, териларидан кафш, маҳси ва бошқа ҳар хил кийим ва асбоблар ясар. Тирик вақтларида сутларини соғиб ичар. От, эшак, тuya ва хачирларга минар. Юклар ортар. Хўкизни қўшқа қўшар. Балиқларни тутуб ошар. Ит ва қушлар ила ов қилур.

Алҳосил, ҳайвонларнинг ҳар бирлари инсонларга ҳар сувратда фойда еткарурлар. Баъзилари қон ва жонлари ила ва баъзилари куч ва қувватлари ила хизмат қилурлар. Ҳайвонларнинг бу хизматлариға муқобил инсон тарафидан ҳам ҳайвонларга шафқат, раҳм ва меҳрибонлиқ лозимдур.

Шул сабабли ҳайвонларни сабабсиз ўлдирмоқ, урмоқ, қийнамоқ, оч ва ташна қолдурмоқ, оғир юкларни ортмоқ ва кўп ориғлатиб қўймоқ қаттиғ зулм ва улуғ гуноҳлардан саналур.

Бахилнинг боғи қўкармас

Ўтмиш замонларда бир бахил бор эди. Аниңг бойлиғи шул даражага етишғон эдикӣ, молининг ҳисобини ўзи ҳам билмас эди.

Лекин бу бойлиқдан на ўзиға ва на аҳли аёлиға ва на бошқаларга ҳеч бир фойда йўқ эди. Чунки, аниңг эътиқодича, бойлиқдан мақсад ёлғуз кечакундуз ҳаракат қилиб, мол йифмоқ эди. Аммо мол йифмоқдан асл мақсад нима? Молни қандай ерларга сарф қилмоқ керак? Емоқ, ичмоқ, мактабу мадрасаларга, фақиру муҳтожларга ёрдам бермоқ керакми? Йўқми? Бу хусусларида ҳеч бир ўйламас эди. Ҳаттоқи, ўзининг аҳли авлодининг таом ва кийимлариға ўхшаш энг зарур ўринларга ҳам минг мاشаққат ила ақча чиқарур эди.

Бозордан нон олса, (арzonлиғи учун) куйған ва қотканларини, мева олса, чуриғон ва сасифонларини олур эди. Кийимлари эса ҳар вақт эски, йиртиқ ва кирлик бўлур эди. Бисотида Аҳмад исмли биргина ўғли бор эди. Баъзи бир эшонларнинг далолатлари ила бир кун ўғлини мактабга олиб борди. Муаллим афанди мактаб низомларини баён этканда, муаллимлар вазифаси учун ҳар ойда бир сўм тўлаб турмак лозим эканини ҳам сўзлаб ўтди. Бир сўмни эшиккач, бой жанобларининг кўзлари ўйнади.

Муаллимнинг юзиға бокуб: «Ойда бир сўм?.. Йўқ, афандим, ўғул ўқутмак мани ишим эмас экан, аввалги домлалар ҳафтада бир нонга қаноат қилурдилар. Ойда бир сўм қайдан чиқади? Юр, ўғлим, ўқумасанг ҳам бир ризқинг

ўтар. Ман мунча дунёни ўқиб топмадим», — деб ўғлини қайтуб олиб кетди. Аҳмад бечора отасининг баҳил ва ҳиссислиги соясида дунёда яшамоқ, инсон қаторига кирмоқ учун энг зиёда лозим бўлғон илм ва маърифатдан маҳрум бўлиб, жоҳил ва нодонлиқ ила ўёди. Кўп ўтмади, ажал келиб, бойнинг ёқосидан тутди. Аввалда анинг руҳини тарбия қилмоқ, яъни ўқитмоқ учун ойда бир сўмни кўзи қиймагон баҳил эмди ҳамма дунёсини шул Аҳмадга ташлаб, ўзи бир оз дока ила бўзға ўралуб, охиратга сафар қилди. Аҳмад эса ёшлиқда илм ва тарбия кўрмағон, қасб-ҳунар ўрганмағон эди. Шунинг учун яхши ва ёмонни айирмайдигон ва молнинг қадрини билмайдурғон мусриф бир киши бўлиб чиқди. Тўрт-беш нафар ёмон кишиларга қўшилуб, ҳар хил қабоҳат йўлларига юрмоқға ва бир тийинлик ўрунга йигирма тийинлаб сарф қилмоқға бошлади. Отасининг шунча ҳасислик ила жаъм қилғон молини оз вақт ичидатамом қилуб, ўзи фақир ва муҳтоҷ бир ҳолға тушди.

Бахилнинг моли, мусрифнинг ҳоли шундай бўлур.

Молнинг қадрини сахий билур

Бир вақт Андижон шаҳрида қаттиғ зилзила бўлуб, ҳамма иморатлар йиқилди. Кўп кишилар том ва деворларнинг остида қолуб, ҳалок ва мажруҳ бўлдилар. Кўп фақиру бечоралар уйсиз, жойсиз, оч ва яланғоч қолдилар. Буларнинг фойдалариға ҳар тарафдан ионалар йифилди. Ҳар шаҳардан ул бечораларға ақча, таом ва кийимлар юборилди. Ҳар ерда неча-неча кишилар иона йигиб юбормоқға мутасадди бўлмиш эдилар.

Шул мутасаддиларнинг баъзилари Тошканда иона сўрамоқ учун бир бойнинг уйиға бордилар. Бойни жаҳл ва ғазаблиқ бир ҳолда кўрдилар. Сўнгра ғазабининг сабабини билдиларки, хизматкори учи ёқилмаған бир гугуртни ерга ташлагани учун ондин койиб турган экан. Мутасаддилар бу ҳолни кўриб, бир-бирлариға боқуб: «Бир гугурт учун мунча ғазабланган, иона сўраб нима қилурмиз?» — дедилар. Лекин яна шунча ерга келиб, ҳеч нарса демасдан кетмоқни муносиб кўрмай, нима учун келганларини бойға билдирулар. Бой эса тезлик ила ичкари кириб, беш юз сўм ақча чиқаруб, мутасаддиларнинг қўллариға берди. Мутасаддилар ҳайрон бўлишдилар.

Бой жаноблари буларға боқуб: «Нимага ҳайрон бўлурсиз? Агарда ман бир гугуртнинг бекор кетмоғига рози бўла-

дурған даражада мусриф бўлсайдим, ҳозирда бундай хайр ишларға бериладурғон ақчаларни қандай жамъ қилурдим? Сахий бўлурман, деган киши молнинг қадрини билур. Ериға қараб, пулиға савдогарлик қилур. Ериға қараб, мингларча сўмнинг юзига боқмас», деди.

Ўрунли саховат

Бир бой ўғлини тўй қилмоқчи бўлди. Бир неча ёру дўстларини чақириб, маслаҳат сўради. Дўстлари уч-тўрт кун шаҳар ҳалқиға ош бермоқни, созанда ва ҳофизлар келтуриб, базм ва зиёфат қилмоқни маслаҳат кўрдилар.

Бой эса мол қадрини билгувчи эсли ва инсофли бир зот эди. Шул сабабли аларнинг берган маслаҳатларини ва кўрсатган йўлларини мувофиқ топмади ва аларға бокуб, ушбу сўзларни сўзлади: «Азиз биродарларим, тўй деган бир саховатдур. Саховат эса фақир, муҳтоҷ, оч ва яланғочларнинг ҳақларидур. Ош берғанда шуларға бермоқ лозимдур. Ҳолбуки, орамиздағи урф-одатларға қараганда, ман ошни сиз ҳурматлиларға ўхшаш, янги тўнли зотларға берсам кепрак. Агар урфу одатдан чиқиб, фақир ва муҳтожларни чақирсан, эҳтимолки, ҳар ердан ошга чақирилуб ўрганған баъзи янги тўнлиларимизни кўнгиллари қолур. Ва агар фақирларни қўйиб, бойларни чақирсан, ўзимга ва ҳам аларға зиён еткурған бўламан. Чунки ўзимнинг қанча молим ўрунсиз сарф бўлур. Алар эса ошға борурмиз, деб ўз ишларидан қолурлар. Ҳусусан, муаллим ва мударрисларни чақириб, мактаб ва мадрасалар ишига қанча шогирдларни мунтазир ва саргардонликлариға сабаб бўлмоқни зўр гуноҳ деб ўйлайман, шул сабабли ҳалқға ош бермоқ учун сарф қиладурған ақчаларимни мактаб ва мадрасаларға, фақир ва муҳтожларға улашуб, ўғлимни суннатга мувофиқ хатна қилдирсан дейман, шояд сиз ҳурматлилар ҳам мани айбага буюрмай, бу фикримга қўшилиб, ёрдам берсангиз».

ФАННИЙ ДАРСЛАР

Ҳаво

Дунё юзи «ҳаво» исмлик бир жисм ила тўла бўладур. Сув ила тўлғон бир ҳовуз ичида сув кирмаған ҳеч бир ўрун қолмайдур. Шунга ўхшаш дунё юзида ҳам ҳаво кирмаған бўш ўрун йўқдур. Ҳаво ўзи рангсиз, тиниқ, юмшоқ бир жисм бўлғонлиги учун бизим кўзимизга кўринмайдур.

Бир елпигич ила киши ўзини елписа, юзиға совуқ бир нарса келиб тегадур. Мана шу юзға теккан нарса елпигичнинг ҳаракати ила қимирилаған ва тўлқинланған ҳаводур. Бир олманинг думидан ип бойлаб, бошдан тез айлантурулса, «фув-фув» деган бир товуш чиқадур. Мана бу товуш олмадан чиққани йўқ. Балки шул олма ила ҳавонинг бир-бирига тегмоқ ва суйкалмогидан пайдо бўлған товушдир.

Ер юзидағи инсонлар, ҳайвонлар ва дараҳтларнинг ҳар бирлари шул ҳаво ила тириқдурлар. Сувсиз ерда балиқ тириклиқ қилмайдур. Шунға ўхаш ҳавосиз ерда биз ҳам тириклиқ қилолмасмиз. Чунки нафас олмоқ учун балиқға сув, бизға ҳаво лозимдур. Ҳавосиз нафасни ичига олмоқ мумкин эмасдур. Нафас олғонимизда ичимизға ҳаво кирап. Фойдалилари ўпка орасидан боруб, қонға қўшилур. Фойдасизлари нафасни қўйғонимизда ташқари чиқиб кетадур. Бундан маълум бўладики, биз доимо ҳаво ютиб турамиз. Агарда бир-икки минут ҳавосиз қолсак, нафас олмасдан бўғи-луб ўламиз. Бир биз эмас, бошқа ҳайвонлар ҳам шундайлар ва инсон ва ҳайвонларнинг ичларидан чиқғон ҳаволар заҳарлануб, иккинчи ютишга ярамай қолурлар. Буларни эса ўланлар ва дараҳтлар ютиб, тириклиқ қилурлар.

Булут

Бир қозонға сув тўлатиб остидан олов ёқилса, бир оз исигандан сўнг ул сувдан буғ чиқа бошлайдур. Агарда оловни ҳадеб ёқилаверса, сув қайнаб-қайнаб озая бошлар. Охираша сувнинг ҳаммаси буғ бўлиб чиқуб кетуб, қозон қуруб қолар. Бундан маълум бўлурки, сув исигон сари буғ бўлиб осмонға кўтарилиур экан. Ер юзидағи денгизлар, кўллар ва дарёларни қўёш иситған сари, ондағи сувлар буғ бўлиб, осмонға чиқа бошлайдур. Куз ва қиш кунларида эрталаб сув бўйларида туриб диққат қилган киши сувдан доимо буғ чиқиб турғанилигини кўп яхши биладур. Мана шул сувлардан пайдо бўлғон буғлар ердан бир неча сожин юқорига кўтарилиғондан сўнгра бир-бирлариға қўшилиб қалинлашурлар. Шамол кучи ила ҳар тарафга юриб, ҳаракат қилурлар. Қуёш, ой ва юлдузларнинг олдиларини тўсиб кўк юзини қорайтуурлар. Биз шул буғ йигинларини булат деб атаймиз.

Сўнг

ЕР ЮЗИ

Макотиби ибтидоиянинг 3—4-синф шогирдлари учун мўътабар китоблардан интихоб этилиб, Туркистон шеваи туркия-синда тартиб ва таҳрир ўлинмиш жуғрофия рисоласи

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИЙМ

1. Муқаддима

Жаноби Ҳақ таъолий ҳазратлари бизни ердан яратмишдур. Чунки бизим туғулодурғон, ўсадурғон, тириклиқ қила-дурғон ҳам ўлғондин сўнгра кўмиладурғон ўрнимиз шул ердур. Бас, ер бизим онамиз ва умрлик ватанимиздур. Бир кишига ўз уйи ва маҳалласининг аҳволини билиб турмак қандай лозим бўлса, умрлик ватан аслиси бўлғон ернинг аҳволини билмак ондан ортуғроқ лозимдур. Лекин бир кишининг умри ҳар қанча узун бўлса ҳам, ер юзини тамом айланиб, кўруб билолмас. Ер юзидағи инсонларни, ҳайвонларни, ҳукуматларни, шаҳарларни, тоғларни, чўлларни, денгизларни, наҳрларни ва шуларға ўхшаш керакли нарсаларнинг барчасини кўриб, билмак бир киши учун мумкин эмасдур.

Аммо жўғрофия илмини ўқуғон кишилар бу нарсаларнинг ҳар бирини осонлик ила билурлар, шул сабабли ҳозирда болаларга жўғрофия киритмақ, ибтидоийдан бошлаб ўрта ва олий мактабларгача дарс жадвалига жўғрофия киритмак, бутун дунёдаги маданий миллатлар тарафидан қабул ўлинмишdir.

2. Ернинг суврат ва ҳаракати

Ер тарбуз ёки апельсинға ўхшаш юмaloқdir. Ер ҳеч нарсанинг¹ устида турмас, балки Аллоҳи таъолийнинг қудрати ила отилған тўп замбаракига ўхшаш ҳаво орасида юруб туродир. Ернинг икки хил ҳаракати бор: бири — юмала-ниш, иккинчиси — айланиш. Юмалагандага² аробанинг фил-

¹ Бу ўринда шогирдларға ернинг думалоқлигини далоил нақлияси-ни баён этмак лозимдир.

² Олмага ўхшаш бир нарсани ердан юмалатиб ҳамда думидан ип боғлаб, бошдан айлантириб кўрсатмак ва ул нарсани чироқға ўхшаш бир нарсаға ул бир тарафини, сўнгра айлантириб иккинчи нимарсани тутиб, кеча ва кундуз ҳусулини тушунтирумак муаллим афандиларнинг вазифаларидур.

дирафига ўхшаб ўз ўқининг атрофида юмаланур. Ва бу ҳаракатни ҳар бир 24 соатда бир маротаба тамом қилур. Бундан бир кеча-кундуз ҳосил бўлур. Шул сабабли бу ҳаракатни ҳаракати юмия (кунлик ҳаракат) ва ҳаракати меҳвария (ўқ атрофида ҳаракат) дерлар.

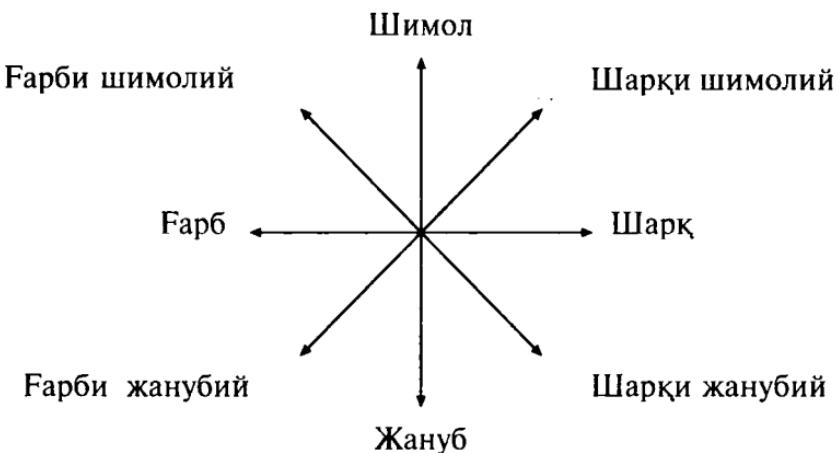
Айланонда эса қуёшнинг атрофида айланур. Бу ҳаракатини 365 кун ва олти соатда тамом қилур. Бундан йил ҳосил бўлур. Шул сабабли бу ҳаракатни ҳаракати санавия (йиллик ҳаракат) ва ҳаракати даврия (айланма ҳаракат) дерлар.

3. Асбоб ва атрофларнинг исмлари

Ернинг шакл ва сувратини тамоман чизуб кўрсатғон нарсани курраи мусаннаъ (глобус) дейилур. Юмaloқ қилунмасдан, қозоғ устига чизилгон бўлса, курраи мастаҳа дейилур.

Ерни икки паллага бўлиб кўрсатғон, қофазларни нисфи курра (полушария) дейилур.

Ерни қитъя ва мамлакатларға бўлуб, ҳар бирини бўлакбўлак кўрсатған қофазларни харита (карта) дейилур. Бир неча хариталарни йигуб дафтар қилингон бўлса атлас дейилур. Ернинг кун ботғонға ўхшаб кўрунғон тарафини Fарб, кун чиққанға ўхшаб кўрунғон тарафини Шарқ дейилур. Fарбга қараб турғон кишининг ўнг ёғини Шимол, сўл ёғини Жануб дейилур. Fарб ила Шимол орасини Fарби шимол, Fарб ила Жануб орасини Fарби жануб, Шарқ ила Шимол орасини Шарқи шимол, Шарқ ила Жануб орасини Шарқи жануб дейилур. Хариталарнинг уст ёғи Шимол, ост ёғи Жануб, ўнг ёғи Шарқ, сўл ёғи Fарб эътибор қилинмишдур.

4. Ер юзи¹

Ер юзи сув ила қуруғлиқдан иборатдур. Ер юзининг тўртдан бир бўлаги қуруғлиқ ва уч бўлаги сув ила қопланмишдур. Қуруғлуқ беш парчага бўлинур: Оврупо, Осиё, Африқо, Амриқо, Австралиё.

Буларнинг ҳар бирини қитъа дейилур. Булардан Оврупо, Осиё, Африқо қитъаларини барри аъзиқ (эски дунё) дейилур, Амриқо ва эски Австралиё қитъаларини барри жадида (янги дунё) дейилур.

Барча ёғи сув ила ўралғон қуруғлиқни ата (жазира) дейилур. Уч ёғи сув ила ўралуб, ёлғиз бир ёғи қуруғлуқфа туташғон жойларни ярим ата (шаба жазира) дейилур.

Ярим атанинг қуруғлуқфа туташғон тор жойини барзаҳ дейилур. Учи ингичка бўлуб, сувға узойиб чиқған жойларни бурун дейилур. Юқори кўтарулғон жойларни баланд бўлса тоғ, паст бўлса тепа дейилур. Устидан доимо тутун, олов чиқиб турадурғон тоғларни ёнар тоғ (вулқон) дейилур. Сувсиз, текис жойларни чўл, экин ўсадурғон сувлук жойларни дола (ува) дейилур. Тоғ ва тепалар устидағи мол ўтлайдурғон текис жойларни яйлов (қир) дейилур. Икки тоғ орасидағи тор йўлларни дарбанд (дара) дейилур. Денгиз, кўл ва наҳрларнинг бўйларини соҳил дейилур.

5. Сувлар

Ер юзини тўртдан уч бўлагини қоплағон сувлар аввало тўрт қисмга бўлинур: денгиз, кўл, наҳр, ўқёнус. Ўқёнус деб бутун қуруғлиқни ўраб олган шўр сувларни айтилур. Ўқёнус сувлари бешга бўлинур: Баҳри муҳити кабир, Баҳри муҳити атлас, Баҳри муҳити ҳинд, Баҳри муҳити шимолий, Баҳри муҳити жанубий. Баҳри муҳити шимолий или Баҳри муҳити жанубий доимо муз ила қопланиб турғони учун Баҳри мунжамид, яъни Муз денгизи деб аталур.

Денгиз деб қуруғлиқнинг орасиға ёриб кирғон шўр сувларни айтилур. Кўл деб барча ёғи қуруғлиқ ила ўралғон сувларни айтилур. Наҳр деб тоғлардаги булоқлардан, қор ва ёмғурлардан пайдо бўлуб, бир-бириға қўшилуб, зўрайған сувларни айтилур. Наҳрлар кўлларға ва денгизларға бориб қуюлодурлар. Наҳрларнинг чиқодурғон ерларин ман-

¹ Ахтар: ушбу дарснинг ҳар бирини харита, курраи мусанналардан, расмлардан кўрсатиб ўқутмак ва ҳар бир жумласина дуруст савол қўйиб сўрамак муаллим афандиларга муҳаввальдур.

баъ, бориб қуядурғон ерларин мансуб дейилур. Икки денгизнинг бир-бирига қўшиладурғон тор жойларини бўғоз дейилур. Инсон кучила қозилғон бўғозларни қанол дейилур. Қуруғлиқ орасига суқулиб кирғон сувларни кўрфаз дейилур. Параҳўдлар кириб турадурғон кўрфазларни ли-ман дейилур.

6. Оврупо қитъаси

Оврупо қитъаси Осиёнинг гарб тарафида, Африқонинг шимол тарафида воқеъ улуғ бир ярим атадур. Бу қитъанинг шимол тарафи бутун Баҳри мунжамид, шимоли шарқ тарафи Ўрол тоғлари, Ўрол наҳри, Баҳри Ҳазар (Каспий денгизи) жануб тарафи Қоғоз тоғлари, Баҳри сиёҳ (Қора денгиз), Истанбул бўғози, Мармара денгизи, Дарданел (Чаноқ қалъа) бўғози, Баҳри сафид (Оқ денгиз), Сипта (Жабали ториқ) бўғози, гарб тарафи бутун Баҳри муҳити атлас ила ўралмишdir.

Оврупо қитъаси бошқа қитъаларнинг кичиги бўлса ҳам, ўзининг ободлилиги ва халқининг маориф, хунар, саноат, тижорат, зироат ва сиёсатдағи тараққийсига қарашанда, энг биринчиси ва ҳокимиmdir. Кенглиги 180 минг мураббаъ мил бўлиб, тўрт юз (400) милёнга яқин аҳолиси вордур. Аҳолисининг барчаси оқ жинсдан бўлуб, 25 ми-лёнчаси мусулмон, қолғонлари христиан ва бир оз яхудий-дур.

Ер юзидағи энг зўр ҳукуматлар, мадраса ва дорилфуннлар, фабрик ва завудлар, темир йўл ва парахўдлар, шаҳар ва мамлакатлар жумласи бу қитъададур. Оврупонинг ҳавоси яхши бўлуб, ерида ҳар хил мева ва экинлар етишодур. Ер остидан олтун, кумуш, темир, кўмир каби ҳар хил фойдалик конлар чиқодур. Атрофи кирған-чиқған бўлиб, ата ва ярим аталари, кўрфаз ва лиманлари, денгиз ва бўғозлари, кўл ва наҳрлари кўпdir. Оврупода катта-кичик 21 мамлакат вордур. Ҳукуматларнинг беши шимолий Оврупода, олтиси ўрта Оврупода ва ўни жанубий Овруподаурлар. Шимолдаги ҳукуматлардан биринчиси ҳам каттаси Русия императўриғидур.

7. Русия императўриғи

Русия мамлакати ерининг кенглиғи жиҳатидан ер юзидағи мамлакатларнинг (Англатардан сўнгра) энг улуғидир. Оврупонинг ярмидан кўпроғи, Осиёнинг учдан бири Ру-

сия мулкидир. Бунга қараганда Русия ҳукумати бутун ер юзининг (такрибан) олтидан бир бўлагида ҳокимдур.

Русиянинг Овруподаги ерини Оврупойи Русий дейилур. Осиёдағи ерини Осиёи Русий дейилур. Оврупойи Русийнинг шимол тарафи Баҳри мунжамид, шимоли шарқ тарафи Ўрол тоғлари, Ўрол наҳри ва Баҳри Ҳазар, жануб тарафи Қоғоз тоғлари, Қора денгиз, Туна шаҳри, Румония ҳукумати, гарб тарафи Австриё ҳукумати, Гермония (Олмониё) ҳукумати, Болтиқ денгизи, Извеч, Нурвеж ҳукуматидур. Кенглиғи (100000) юз минг мураббаъ милдур. Аҳолиси юз ўн милёнча бўлуб, тўқсон (90) милёни руслар, қолғонлари мусулмон, поляк, яхудий, армани каби турли миллатлардан иборатдур.

8. Денгиз, кўрфаз, кўл ва наҳрлари

Оврупойи Русийнинг шимол тарафида Баҳри мунжамиди шимолий ва бундан пайдо бўлғон Абиз денгизи ҳам Печуро ва шимолий Руйна наҳрлари вор. Печуро Баҳри мунжамиди шимолийфа, шимолий Руйна Абиз¹ денгизига қўйилур.

Гарб тарафида Болтиқ денгизи ва бундан чиқғон Бугани, Финланда ва Рига кўрфазлари ҳам Нева ва гарбий Руйна наҳрлари вор. Нева наҳри Финланда кўрфазина, гарбий Руйна Рига кўрфазина қўйиладур. Жануб тарафинда Қора денгиз ва бундан пайдо бўлғон Азоқ денгизи ҳам Дўн, Днепр ва Днестр наҳрлари вор. Дўн наҳри Азоқ денгизина, Днепр ва Днестр наҳрлари Қора денгизга қўйилодур. Шарқ тарафинда Баҳри ҳазар ва бунга қўйиладурғон Волға ҳам Ўрол наҳрлари вор.

9. Идора ва шаҳарлари

Русия ҳукумати ерининг кенглиғи, аҳолисининг қўплиғи ва қувваи аскариясига қараганда Оврупо ҳукуматлари орасинда биринчи даражада ҳисоб қилинса ҳам, мамлакатининг ободлиғи ва аҳолисининг илм-маърифат, ҳунар ва саноатдаги тараққийсига З-нчи даражада санолур.

Мамлакат низомларини қарамак учун Государственный дума (Мажлиси мабъусон) ва Государственный совет (Мажлиси аъён) исмли маҳкамалари вор. Бунга қараганда идораси машрутадур.

¹ Абиз—Баренц денгизи (С. А.)

Русия ҳукумат тили русча, ҳукумат мазҳаби проваслав-нийдур. Шундай бўлса ҳам ислом, яхудий, маъжусий, қат-үлик, лутеран мазҳаблари ила амал қилғувчилар, туркча, форсча, полакча, арманича каби ҳар хил тиллар ила сўйла-шадурғон кишилар кўпдур. Баҳри мунжамиди шимолий-дағи «Зомбили жадид», Кўлқуеф ва Вайғач аталари ҳам Русияга тобеъдур.

Русия императўрлигининг пойтахти Петроград шаҳри-дур. Бу шаҳарни 1703 йилда Пётр Великий Финланда кўрфа-зига яқин ерида Нева шаҳрининг бўйига бино қилмишдур. Шул сабабли тижорат ва аскарий жиҳатдан Русиянинг биринчи шаҳридур. Бир ярим милён аҳолиси вордур. Русиянинг эски пойтахти Масков шаҳридур. Бу шаҳарнинг аҳолиси бир милён олти юз минг бўлуб, тижорат ва саноат жиҳатинча Петрограддан қолишмайдур. Булардан сўнгра Варшава, Киеф, Харкуф шаҳарлари, Қора денгиз бўйни-да Адеса ҳам Севастопўл шаҳарлари, Дўн наҳри бўйинда Ростўф шаҳри ва Вўлга наҳри бўйинда Астрахан, Саратов, Самара, Симбир, Қозон, Екатиринбург, Кострўма ва Ярослав шаҳарлари, Ўрол наҳри бўйинда Ўренбург шаҳ-ри, шимолий Руйно бўйинда Архангелски ҳам Волуѓда шаҳарлари машҳурдир.

10. Финланда

Оврупойи Русийнинг шимолий қисмида, Болтиқ ден-гизи соҳилида мухторият¹ (автономия) бир вилоятдир. Ҳозирча бу мамлакатнинг ўзига маҳсус темир йўллари, парахўд ва дорилфунунлари, телегром ва телефонлари, ўз исмига ясағон чақа тангалари ва мамлакатни идора қила-дурғон мажлиси мабъусонлари (сеймодари) вордур. Бутун мамлакатнинг кули идоралари ўз қўл ва ихтиёrlаринда-дур. Марказ идораси Фелсинфорғ шаҳри бўлиб, Виборғ, Обо шаҳарлари машҳур шаҳарлардур. Аҳолиси фин ва швед-лар бўлуб, барчаси 2 милёндур. Маориф ва маданият жи-ҳатидан руслардан қолишмайлар, балки баъзи ахлоқ-одоб хусусларидан неча мартаба ортуқдурлар. Мазҳаблари луте-ран.

¹ Бир мамлакат иккинчи бир ҳукуматнинг қўлида бўлиб, барча дохилий ишлари ул мамлакатни ўз аҳллари қўлиға топшурулса, шундай мамлакатни мухториятли, автономияли дейилур.

11. Извеч-Нурвеж қироллиғлари

Шимолий Овруподаги ҳукуматларнинг иккинчиси Извеч (Швеция), учинчиси Нурвеж (Норвегия) қироллиғлари дур. Бу ҳукуматлар Исқандинавиё ярим атасинда бўлуб, шимолий тарафи Баҳри мунжамиди шимолий, гарб тарафи — Баҳри мұхити атлас, жануб тарафи — Сунд бўғози, Исқажароҳ бўғози ва Болтиқ денгизи, шарқ тарафи — Болтиқ денгизи ва Русия ҳукумати ила ўролмишдур.

Аввалда Извеч ва Нурвеж бир ҳукумат бўлса ҳам, ҳозир бир-бирисидан тамом айрилғон ва ҳар бирининг ўзига маҳсус мажлиси мабъусони ҳам қироли вор. Извечнинг аҳолиси 4 милёнча бўлиб, пойтахти Истуқул шаҳридур. Нурвежнинг аҳолиси 3 милёнча бўлуб, пойтахти Христониё шаҳридур. Машхур шаҳарлари: Футбурғ, Малму, Вопса шаҳарлари дур. Иккисининг идораси ҳам машрутадур. Мазҳаби — протестант ва тили шведчадур. Машхур Исқандинавиё тоғлари ила Винар, Витар ва Мулар кўллари бу мамлакатдадур.

12. Англтара қироллиғи¹

Шимолий Овруподаги ҳукуматларнинг тўртинчиси Англтара қироллиғидур. Бу мамлакат Баҳри мұхити атласда Британиё, Ирландиё ва Шотландиё каби бир неча аталардан иборатдур. Аҳолиси 42 милён бўлуб, аксари протестант мазҳаби ила амал қилур. Пойтахти Лўнгдон шаҳридур. Машхур шаҳарлари: Ливерпул, Бермингем, Фласку ва Дублин шаҳарлари дур. Идораси: машрутадур, тили инглизчадур. Оқ денгиздаги Малта ва Қибрис аталари ҳам Англтараға тобеъдур. Машхур Таймс наҳри бу мамлакатда, Лўнгдон шаҳридан ўтадур.

13. Донимарқа қироллиғи

Шимолий Овруподаги ҳукуматларнинг бешинчиси Донимарқа (Дания) қироллиғидур. Бу мамлакат Болтиқ ва шимол денгизлари орасинда Исланда, Фивний, Лоланда, Фолстр, Бурнхўлм исмлик бир неча аталар ила Жўқланда ярим атасиндан иборатдур. Аҳолиси икки ярим милёнча (2500000) бўлиб, аксари протестант мазҳабинадур.

¹ Англтара ҳукумати мамлакатининг кенглиғи ва аҳолисининг кўплиғи уруш ва суро пораҳўларининг кўплиғи ила дунёning энг улуғ ва зўр ҳукуматидур. Беш қитъанинг ҳар бирида мустамлакаси вор. Бугун аҳолиси 400 милёнчадур. Лўнгдон шаҳри дунёning энг улуғ шаҳридур. Аҳолиси 5,5 милёндур.

Пойтахти Исланда¹ атасинда Кўпенхог шаҳридур. Машхур шаҳарлари: Алсинур, Авдонис, Форхус, Вибург ва Олбург шаҳарлариидур. Идораси машрутадур. Баҳри муҳити атлас ила Баҳри мунжамиди шимолий орасиндағи Исланда атаси ҳам бу ҳукуматға тобеъдур. Машхур Ҳақла ёнар тоғи (вулқони) Исланда атасиндадур.

14. Олмония императўрлиги

Ўрта Овруподаги ҳукуматларнинг биринчиси Олмония (Германия) императўрлигидур. Бу ҳукуматнинг шимолий тарафи Шимол дengизи, Донимарқа ҳукумати ва Болтиқ дengизи, шарқ тарафи Русия ҳукумати ва жануб тарафи Австрия ва Извечра ҳукуматлари, гарб тарафи Франсия, Белчиқ ва Фламанд ҳукуматлариидур. Аҳолиси олтмиш милёнча (60000000) бўлуб, аксари катўлик ва протестант мазҳабларидандур. Пойтахти Берлин шаҳридур. Машхур шаҳарлари: Франкфурт, Мийунхин, Штутхардт, Дармштатд ва Ҳамбург шаҳарлариидур. Идораси машрутадур, тили немисчадур. Олмониянинг жанубида машҳур Кира ўрмон тоғлари ва бу тоғлардан чиқуб, Қора дengизга қийиладурғон машҳур Туна — Дунай наҳри вордур. Шимол тарафинда Болтиқ дengизина қийиладурғон Висла ва Одер наҳлари, шимол дengизина қийиладурғон Элба, Визир наҳлари вордур.

15. Франсия жумҳурияти

2 нчиси Франсия жумҳуриятидур. Бу мамлакат шимолий тарафи Шимол дengизи, Подокла бўғози ва Манш дengизи, гарб тарафи Баҳри муҳити атлас, Госқония (Босқой) кўрфази, жануб тарафи: Франсияни Испаниядан айирған Пирана тоғлари, Оқ дengиз, шарқ тарафи Италиё, Извечра, Олмониё ва Белчиқ ҳукуматлариидур. Аҳолиси 39 милёнча бўлуб, катўлик мазҳабига амал қилурлар.

Пойтахти Париж². Машхур шаҳарлари: Лион, Бўрду, Марселиё, Шарбург, Ҳовр, Кола ва Руан шаҳарлариидур. Идораси: жумҳурият, тили франсузчадур³.

¹ Исланда — муз ерлари деган сўздир. Ҳақиқатдан Исланда атаси муз бўлуб, дунёнинг энг совуқ мамлакатларидандур. Ёнар тоғлари, иссиқ булоқлари кўпдур. Кенглиғи Даниядан катта бўлса ҳам, аҳолиси юз мингдан ортмайдур.

² Париж шаҳри энг зийнатли ва чиройли шаҳрдур.

³ Франсузча тил бутун дунёга ёйилиб, умумий тил ҳукминда кирмишидир.

Оқ дengizdaғи Kўrsika атаси Баҳри мұхити атласида Олорун, Рей, Хиліл, Fурдо, Сен ва Удасасон аталари Франсияға тобеъдур. Франсиядан чиқуб, Париждан ўтатурғон машҳур Сен нахри Манш дengизина қўйиладур. Lура, Жирандо нахрлари Госқониё кўрфазина, Руна нахри Оқ дengиздағи Лион кўрфазина қўйиладур.

16. Flamang қироллиги

3 нчиси Flamang (Хўлланда) қироллигидур. Бу мамлакатнинг шимоли гарб тарафлари Шимол дengизи, жануб тарафи Белчиқо ва шарқ тарафи Олмониё ҳукуматлариidur. Ахолиси олти милёнча бўлиб, пойтахти Амстердам¹ шаҳридур. Mashхур шаҳарлари: Laҳи, яъни Faға, Лувардан (Зул), Утраҳт, Ҳарлем ва Ротердам щаҳарлариidur. Идораси машрута, тили немисча ва франсузчадур. Бу мамлакатда илм ва ҳунар ниҳоятда тараққий учун ахолиси кўп бойдур. Шимол дengизидан пайдо бўлғон Зуйдрза кўрфази вор. Рейн ва Муз нахрлари бу мамлакатдан бир неча қисмга бўлинуб ўтуб, шимол дengизина қўйиладур.

17. Belchiқo қироллиги

4 нчиси Belchiқo (Belgия) қироллигидур. Бу мамлакатнинг шимол тарафи Flamang ҳукумати, гарб тарафи Шимол дengизи, жануб тарафи Франсия ва шарқ тарафи Олмониё ҳукуматлариidur.

Ахолиси етти милёнча бўлуб, протестант мазҳабинададур. Пойтахти Бруксил (Брюссел) шаҳридур. Mashхур шаҳарлари: Мунс, Анварс, Фанд, Бруж, Номур, Орлиун, Лиёж ва Ҳаслат шаҳарлариidur. Идораси машрута, тили франсузчадир. Бу мамлакатда Темир ва кўмир конлари ниҳоятда кўпдур. Жануб тарафида Ордан тоғлари вор. Франсиядан чиқадурғон Исқут ва Муз нахрлари бу мамлакатдан ўтибдур. Темир йўлининг кўплиги ва ахолисининг илм ва ҳунари соясинда ниҳоятда бой мамлакатлардандур. Бу мамлакатни ҳозирда Германия ҳукумати олуб ва қанчалар идора қилиб турибдур.

¹ Амстердам шаҳри Flamang ҳукуматининг асл пойтахти бўлса ҳам, қироллари кўп вақт Laҳи шаҳринда турғанлиги учун бу ҳам пойтахт эътибор қилинур. Атама мунқисм бўлуб, бу аталар бир-бирина 290 кўпприк или туташирилмишдур.

18. Австриё ва Можаристон

5 нчиси Австриё ва Можаристон императўригидур. Австриё ва Можаристон (Венгрия) иккиси бўлак-бўлак, икки мамлакат бўлса ҳам, бир подшоҳга тобеъ бўлғонлиги учун бир ҳукумат саналадур. Подшоҳлари Австриё импера-тўри ва Можаристон қироли деб аталадур.

Бу мамлакатнинг шимол тарафи Олмония ва Русия ҳуку-матлари, шарқ тарафи Русия ва Румониё ҳукуматлари, жа-нуб тарафи Румониё, Сербиё ва Қоратоғ ҳукуматлари или Адриатик денгизи, гарб тарафи Извечра ва Олмониё ҳуку-матларидур. Туркиядан олинғон Бўсна — Ҳерцоговиня дав-лати ҳам қўшилғон ҳолда, аҳолиси 47 милёнча бўлуб, ак-сари катўлик, қолғонлари протестант, православ, мусул-мон, яхудий мазҳаблариндадур.

Пойтахти Вена шаҳридур. Машҳур шаҳарлари: Будапеш-та, Прага, Трупод, Пурну, Қракўв, Трийиста, Зора, Лей-бах, Грач шаҳарлариидур. Идораси машрута, тили немисча ва можарчадур. Машҳур Алп ва Қорпот тоғлари, Платин ва Нузиidl кўллари, Болтиқ денгизига қуйиладурғон Тавна ва Дністр наҳрлари жумласи бу мамлакатдадур. Австриё ҳукумати Оврупода энг кучлик ва нуфузлиқ ҳукуматлар қаторидан саналур.

19. Извечра (Швецария) жумҳурияти

6 нчиси Извечра жумҳуриятидур. Бу мамлакатнинг ши-мол тарафи Олмониё, шарқ тарафи Австриё, жануб тара-фи Италиё, гарб тарафи Франсия ҳукуматлариидур. Аҳоли-си уч ярим милёнча бўлуб, аксари протестант ва қолгон-лари катўлик мазҳабидадур. Пойтахти Берн шаҳридур. Машҳур шаҳарлари: Женева, Лузанна, Позл, Сюрих, Арғу ва Свин шаҳарлариидур. Идораси жумҳурият бўлуб, кўп хал-қи франсузча, италёнча тиллар или сўйлашурлар. Извечра-ни Франсиядан Жура тоғлари или Женева кўли айирадур. Италиёдан Алп тоғлари или Можур ва Луғону кўллари айи-радур. Извечрада булардан бошқа Зура, Нуфшатл, Лусир-на ва Можур исмли машҳур кўллари, Ту, Рун, Эйс, Тисс исмлик наҳрлари, турли қайнар булоқлар, хушҳаво тоғ ва тепалар ниҳоятда кўпдир. Шул сабабли ёз фаслида ҳар та-рафдан кўп сайёҳлар келуб истироҳат қилурлар.

20. Пўртигиз жумхурияти

1. Жанубий Овруподаги ҳукуматларнинг биринчиси Пўртигиз (Португалия) жумхуриятидир. Бу мамлакатнинг шимоли ва шарқ тарафлари Испаниё мамлакатига ёпишғон бўлиб, гарб ва жануб тарафлари Баҳри муҳити атлас ила ўралмишдур. Аҳолиси беш милёнча бўлуб, мазҳаблари катўлик. Идораси жумхуриятдир. Пойтахти Лизбон (Лиссабон) шаҳридур. Машҳур шаҳарлари: Пўрту, Бриганса, Аввара, Фору шаҳарларидур. Испаниёдан чиқадурғон Минху, Дуру, Тож ва Вадий ал-ғана наҳрлари бу мамлакатдан ўтуб, Баҳри муҳити атласга қўйиладур. Баҳри муҳити атласдағи Осу ва Модара аталари бу мамлакатга тобеъдур. Авваллари бу мамлакат араблар идорасида эди.

21. Испаниё қироллиги

2 нчиси Испаниё қироллигидур. Бу мамлакатнинг шимол тарафиға Госқония кўрфази, Франсия ҳукумати, шарқ тарафи Оқ денгиз, Сипта бўғози ва Баҳри муҳити атлас, гарб тарафи Пўртуғалиё ҳукумати ва Баҳри муҳити атлас ила ўралмишдур. Аҳолиси ўн саккиз милёндан зиёда бўлуб, катўлик мазҳабидадур. Идораси машрута, тили испанча, пойтахти Мадрид шаҳридур. Машҳур шаҳарлари: Барсилина, Валенсиё, Кастилиё, Кордова, Силвиё ва Фирнота шаҳарларидур. Оқ денгиздаги Минўрқа ва Майўрқа атала-ри ҳам бу мамлакатга тобеъдур. Бу мамлакатнинг исми авваллардан Андалус бўлиб, араблар идорасида эди. Араблардан қолғон машҳур асарлардан Сильвиё шаҳринда «Ал-қасир» саройи, Фирнота шаҳринда «Ал-Ҳамро» ва «Ал-Байз» саройлари ва Кўрдўва (Куртуба) шаҳрида «Жомеъ ал-Кабир» масжиди ва «Мадинатул-Захро» саройи ҳозирда ҳам бордур. «Жомеъ ал-Кабир» масжиди алҳол калисоға айлантирилғанишдир. Испаниёда Тахо, Дуэро, Вадий ал-ғана наҳрларидан бошқа Вадий ал-Кабир исмлик машҳур бир наҳр бўлуб, Баҳри муҳити атласга қўйиладур.

22. Италиё қироллиги

3 нчиси Италиё қироллигидур. Бу мамлакатнинг жанубида гарби шимолидан шарқи жанубига қараб узайғон бир ярим ата ила Сардиниё, Сижилиё, Алба ва Лепари исмлик бир неча аталардан иборатдур. Шимоли Франсия,

Исвичра, Австриё ҳукуматларидан Алп тоғлари ила айрил-мишдур. Шарқи жануб, гарб тарафлари эса Вандик кўрфа-зи, Адриатиқ денгизи, Тарн кўрфази, Юнон денгизи, Оқ денгиз, Тиранин денгизи ва Жануҳ кўрфази ила ўралмиш-дур. Аҳолиси 35 милёнча бўлуб, катўлик мазҳабинадур. Пойтахти Румо¹ шаҳридур. Машҳур шаҳарлари: Турино, Милан, Вандик, Флоринса ва Ниапол шаҳарлариидур. Идораси машрута, тили италёнчадур. Алп тоғларидан чиқуб, Адриатиқ денгизина қуйиладурғон По наҳри ила Румо шаҳрининг ёнидан ўтуб, Оқ денгизга қуйиладурғон Тибр ва Арну наҳрлари ва ҳам машҳур Везу ва Этна ёнар тоғлари² Италиёдадур. Шимол тарафида Можор, Каю ва Фордў исмлик кўллар вор. Ўртасида Перужиё, Пулсано ва Фучино исмли кўллари вор³. Сижилия атасини Италиёдан Мусино бўғози ва Сардиниё атасини Бунифачио бўғози айира-дур.

23. Сербистон қироллиғи

4 нчиси Сербистон (Сербия) қироллиғидур. Бу мамлакатнинг шимол тарафи Австриё, шарқ тарафи Румониё ва Булғориё, жануб тарафи Юнонистон, гарб тарафи Албаниё, Қаратоғ ва Австриё мамлакатлари ила ўралмишдур. Пойтахти Белград шаҳридур. Машҳур шаҳарлари: Самандра, Аликсиноч ва Зайчар шаҳарлариидур. Идораси машрута, тили сербчадур.

24. Қаратоғ қироллиғи

5 нчиси Қаратоғ қироллиғидур. Бу мамлакат Адриатиқ денгизи бўйинда, Сербиёнинг гарбинда, Австриёнинг жа-нубида, Албаниёнинг шимолида кичкинағина бир ҳукуматдур. Аҳолиси уч милёнча, мазҳаби православ, идораси машрута, пойтахти Чатина шаҳридур. Денгиз бўйида Бўр исмлик машҳур шаҳарлари ҳам вор.

25. Арновуд (Албания) ҳукумати

6 нчиси Арновуд (Албания) ҳукуматидур. Бу мамлакат Адриатиқ денгизи бўйича Қаратоғ, Сербистон ва Юно-

¹ Католик мазҳабининг бошлиғи папа Румо шаҳрида туродур.

² Везувий ёнар тоғлари Италиёда Неапол яқинида бўлуб, Этна ёнар тоғи Сижилиё атасидур.

³ Италиё кўл ва наҳрларининг кўклиғи соясинда Оврупонинг энг манбат ва маръи мамлакатларидан ҳисобланадур.

нистон мамлакатлари орасинда янгиана ясалғон¹ бир ислом ҳукуматидур. Аҳолиси бир ярим милёндан зиёдроҳ бўлуб, аксари ислом мазҳабидадур. Пойтахти — Дурасти ва машҳур шаҳарлари Ишқудра, Уфрида ва Авлуния шаҳарлари-дур.

26. Румониё қироллиги

7 ичиси Румониё қироллигидур. Бу мамлакат шимолдан Австриё, шарқдан Русиё, Қора денгиз ва гарб тарафидан Сербиё ҳукуматлари ила ўралмишдир. Аҳолиси олти ярим милёнча бўлуб, аксари проваслав мазҳабидадур. Пойтахти Бухарист (Букраш) шаҳридур. Машҳур шаҳарлари: Яш, Тулжа, Йиркуки, Кустанча, Силастра ва Абраил шаҳарлари-дур. Идораси машрута, тили руминчадур.

27. Туркия императўрлиги

8 ичиси Туркия императўрлигидур. Туркия ҳукуматининг энг кўп ери Осиёдадур. Овруподаги ерини Оврупойи Усмоний, Осиёдағи ерини Осиёйи Усмоний² дейилур. Оврупойи Усмоний шимолдан Булфориё, шарқдан Қора денгиз, Истанбул бўғози, жанубдан Мармара денгизи, Чаноқ қала (Дардонил) бўғози ва гарб тарафидан Аталар денгизи ва Булфориё мамлакати ила ўралмишдур. Туркиянинг Овруподаги аҳолиси уч ярим милёнча бўлуб, аксари мусулмондур. Пойтахти Истанбул ва Овруподаги машҳур шаҳарлари: Адирно, Қирқ калисо ва Чаркоскую шаҳарлари-дур. Идораси машрута, тили туркчадур. Туркия императўри сиёсий жиҳатдан «Султон» ва диний жиҳатдан «Халифа» аталур.

28. Булфориё қироллиги

9 ичиси Булфориё қироллигидур. Бу мамлакат шимолдан Румониё, шарқдан Қора денгиз, жанубдан Туркия, Аталар денгизи, Юнонистон ва гарбдан Сербиё мамлакатлари ила ўролмишдур. Аҳолиси уч ярим милёнча бўлуб, аксари проваслав мазҳабидадур. Пойтахти Сўфиё. Машҳур

¹ Сербистон ва Қоратоғ ҳукуматларининг баъзи жойлари ҳозирда Австриё ҳукумати тарафидан забт ва хароб қилинишдур.

² Туркия ҳукуматини энг аввал ясағон кишининг исми Усмон бўлғонлиги учун бу ҳукумат Усмоний ҳукумати аталур.

шаҳарлари: Русчик, Вана, Бурғос ва Филба шаҳарлари дур. Идораси маршрута, тили булғорчадур¹.

29. Юнонистон қироллиғи

10 иччиси Юнонистон (Греция) қироллиғидур. Бу мамлакат Оврупонинг энг жанубида бўлуб, шимол тарафи Булғориё, Сербиё ва Албаниё ҳукуматлари, жануб ва гарб тарафлари Аталар денгизи, Оқ денгиз, Юон денгизи ила ўролмишдур. Аҳолиси 6 милёнча бўлуб, аксари проваслав мазҳабидадур. Пойтахти Афина (Отина) шаҳри дур. Машхур шаҳарлари: Пъера, Лариса, Тархӯла, Глус, Фордича, Фўрсала ва Салўник шаҳарлари дур. Идораси маршрута, тили юончадур. Аталар денгизидағи ва Юон денгизидағи қўп аталар ила машхур Грид атаси Юнонистонга тобеъдур.

30. Кичкина ҳукуматлар

Юқорида зикр ўлинмиш 20 ҳукуматдан бошқа Оврупода яна беш адад кичкина ҳукуматлар вор. Биринчиси Австрия ила Исламия орасинда Лихтинштийн принслиғи бўлиб, аҳолиси 9.500, марказ идораси Вадус қарясидур. Иккинчиси Монаку принслиғи бўлуб, аҳолиси 13 минг, марказ идораси Монаку шаҳари дур. Учинчиси Пиранда тоғлари орасинда, Андур қаряси дур. Тўртингиси Италияда, Сан-Марина ҳукумати бўлуб, аҳолиси 8 мингдур. Марина ҳукумати Оврупонинг энг эски ҳукуматлари дандур. Бешинчи-си Франсия, Белчиқо ва Германия ҳукуматлари орасинда Люксембург дуқалиғидур (герцоглик). Аҳолиси 31 минг бўлуб, маркази Люксембург шаҳри дур.

31. Осиё қитъаси

Эски дунёning иккинчиси Осиё қитъасидур. Бу қитъанинг шимол тарафи Баҳри мунжамиди шимолий ва Баҳранг бўғозидур². Шарқ тарафи бутун Баҳри муҳити кабирдур, Жануб тарафи Малақо бўғози³ ила Баҳри муҳити ҳиндуур, гарб тарафи Боб ал-мандуб бўғози, Шоб денгизи, Сувайш канали, Оқ денгизи⁴, Аталар денгизи, Чаноқ

¹ Ушбу Румониё, Булғориё ва Юнонистон мамлакатларида мусулмон ва яхудий ҳам қўпдур.

² Ушбу Баҳранг бўғози ила Осиё Амриқодан айриладур.

³ Малақо бўғози ила Осиё Австралиёдан айриладур.

⁴ Бобал-мандуб бўғози, Шоб денгизи, Сувайш канали, Оқ денгизи ила Осиё Африқодан айриладур.

қала бўғози, Мармара денгизи, Истанбул бўғози, Қора денгиз, Қофқоз тоғлари, Каспий денгизи, Ўрол наҳри ва Ўрол тоғларидур. Лингки 43 милён мураббаъ чақириб бўлуб, Оврупо ила Африқо қитъаларининг иккисидан ҳам кенгроқдур. Бунга қараганда Осиё ҳам Оврупо каби улуғ бир яrim ата шаклиндадур.

32. Осиёнинг машҳур денгизи, кўрфаз ва бўғозлари

Осиёнинг шимол тарафинда Кўрск денгизи, Ўби кўрфази, Тор кўрфази, Нийсон ва Баҳранг кўрфазлари вор. Шарқ тарафинда Баҳранг денгизи, Япон денгизи, Сариг денгизи, шимолий ва жанубий Чин денгизлари вор. Баҳранг денгизидан пайдо бўлгон Анор кўрфази, Ухучқа, Япон денгизлари орасинда тотор бўғози, Япон ва Сариг денгизлари орасинда Курия бўғози, Сариг денгиздан пайдо бўлгон Пачили кўрфази, шимолий ва жанубий Чин денгизлари орасинда Фу Кинъ Онг бўғози, жанубий Чин денгизидан пайдо бўлгон Тунгҳин ва Сиам бўғозлари вор. Жануб тарафинда Малоқо бўғозидан бошқа Баҳри муҳити ҳинддан пайдо бўлган Бангола кўрфази, Амон денгизи, Амон кўрфази, Басра кўрфази, Адан кўрфази. Басра ва Адан кўрфазлари орасинда Хурмуз бўғози, Ҳиндистон ила Сарандиб атаси орасинда Ёлк бўғози вор. Фарб тарафинда эса юқорида мазкур бўғоз ва денгизлардан бошқа Шоб денгизидан пайдо бўлгон Ақба кўрфази ила Оқ денгиздан пайдо бўлгон Искандарун кўрфази вор. Булардан бошқа Туркистоннинг шимоли гарбидаги Орол денгизи вор¹.

33. Осиёнинг ҳаво ва табиати

Осиёнинг шимол тарафлари ниҳоятда совуқдур. Ҳусусан, Баҳри мунжамиди шимолий соҳиллари доимо қор ва музлар ила қоплануб ётган тоғ ва саҳролардан иборатдур. Ўрталарининг ҳавоси мӯътадил ва жануб тарафларин ҳавоси иссиқдур. Ер остидан олтун, кумуш, мис, темир, кўмир, туз ва нефть конлари чиқодур. Ёқут, феруза, олмос каби қийматлик тошлар топиладур. Ўрта ва жануб тарафларида буғдои, арпа, шоли каби ҳар хил экинлар, дорчин, қаламфир, чой ва қаҳва каби хушбўй (ислик) дараҳтлар ўсадур.

¹ Осиё Овруподан ушбу аталар денгизидан бошлаб, Ўрол тоғларигача саналғон денгиз, бўғоз, тоғ ва наҳрлар ила айриладур. Орол денгизи кичкина бўлғонлиги учун баъзи жуғрофияларда Орол кўли деб атайдурлар.

Узум, анор, анжир, пўртахол, хурмо, нок ва лимун каби ҳар хил мевалар етишадур. Жануб тарафларинда маймун, фил, каркидон, арслон, қоплон, илон ва тимсоҳ каби қўрқинчлик ҳайвонлар кўпдур.

34. Осиёнинг саканаси

Осиёнинг бутун аҳолиси 900 милёнга яқиндор. Жинси жиҳатинча, Осиёнинг ғарб ва жануб тарафлариндағи ҳалқи оқ жинсдан бўлуб, ўрта ва шарқ тарафлариндағи ҳалқининг барчаси сариф жинсга мансубdir.

Дин юзасидан буларнинг 180 милёнчаси мусулмон, бир ози христиан ва яхудий, қолғонларининг жумласи маъжусий ва мушриклардур. Фақат Хитой (Чин) мамлакатида Аллоҳ таолонинг бирлиғига ишонуб — «қунфужиyo» исминда бир мазҳаб тутадурғон кишилар ҳам вордур.

Осиёда энг кўп сўйланадурғон тиллар: туркча, форсча, арабча, хитойча, русча ва инглизча тиллардур. Японияда япунча, Ҳиндистонда урдуча тиллари ҳам машҳурдур. Осиё ҳалқи зироат ва тижорат ишларинда бир оз тараққийланғон бўлсалар ҳам, саноат ва сиёsat тўғриларинда кўплари овруполиларга асир ҳукминдадурлар. Бу асирикдан ўзининг илм ва ҳунар ҳусусидағи саъӣ ва ҳаракати соясинда ёлғуз Япония миллиати кутулмушдур.

35. Мамлакат ва ҳукуматлар

Осиё қитъаси, аввало, у катта ва кичик 9 мамлакатга тақсим топадур: 1) Осиёи Русий, 2) Афғонистон, 3) Эронистон, 4) Ҳиндистон, 5) Ҳинди чиний, 6) Балужистон, 7) Осиёи Усмоний, 8) Хитой, 9) Япония.

Осиёи Русийнинг ўзи беш парчага бўлинур. Буларнинг уч парчаси Русиё ҳукуматининг идорасида бўлғон: 1) Қофқоз, 2) Сибириё, 3) Туркистон мамлакатлариidor. Иккиси Русиё ҳимоясида бўлғон Бухоро ва Хива хонлиqlариidor.

36. Қофқоз

Қофқознинг атрофи шимолдан Қофқоз тоғлари, шарқдан Каçпий денгизи, жанубдан Эронистон, Осиёи Усмоний ва ғарбдан Қора денгиз ила ўролмишдур. Аҳолиси саккиз милёнча бўлуб, аксари мусулмон ва қолғонлари христиандур. Мусулмонлар: чаркас, лазги, тотор, турк ва пир-

сиёнлар бўлуб, христианлар: гуржи, армани ва руслардур. Кофқознинг марказий идораси Тифлис шаҳридадур. Катта шаҳарлари: Боку¹, Ботум, Поти, Кутаиси, Ширвон, Эри-вон, Нахчеван ва Танжа шаҳарлариидур.

37. Сибириё²

Сибириёнинг атрофи шимолдан Баҳри мунжамиди шимолий, шарқдан Баҳранг бўғози ва Баҳри муҳити кабир, жанубдан Чин ва Туркистон мамлакатлари ва гарбдан Ўрол тоғлари ва Ўрол наҳри ила чекланмишдур. Аҳолиси олти милёнча бўлуб, аксари қалмоқ, мўғул, монжур, устиёқ, тунғус, чўқчи, бошқирд ва сомуид номиндағи маъжусий тоифалардур. Булардан христиан ва мусулмон динларини қабул этканлари ҳам бор. Оврупойи Русий ва Туркистонға яқин жойларида³ руслар, қозоқ, қирғиз, тотор, каби мусулмонлар ҳам кўпдур. Катта шаҳарлари Тўмск, Табўлск, Ўмск, Иркутск, Якутск ва Владивосток шаҳарлариидур.

38. Туркистон (Ўрта Осиё)

Туркистоннинг ҳудуди: шимолдан Сибириё, шарқдан Чин, гарбдан Каспий денгизи, жанубдан Афғонистон ва Эронистон мамлакатлари ила маҳдуддур. (Бухоро ва Хева хонликлари қўшилмаған ҳолда.) Кенглиги бир ярим милён мураббаъ чақиримдур. Аҳолиси 7 милёнча бўлуб, аксари турк-ўзбек, такатуркман, қозоқ, қирғиз, торончи ва пирсиён номиндағи мусулмонлардур. Бир ози рус, яхудий ва армани каби бошқа миллатлардур. Туркистондаги турк-ўзбек, торончи ва пирсиёнларнинг кўплари савдогарлик ва бир ози дәҳқончилик ва мардикорлик ила тирикчилик қилурлар. Руслар сипоҳгарлик, дәҳқончилик ва савдогарлик қилурлар. Яхудий ва арманилар эса умуман савдогардурлар. Дўхтурлик, адвокатлик каби фойдалик хунарларнинг аксари яхудийлар қўлиндадур.

¹ Боку шаҳри нефть конлари ила машҳурдир.

² Сибириё дунёнинг энг совуқ мамлакатидур. Русиёда кўп гуноҳкорларни шул мамлакатга юборуб, олтун конларида ишлатурлар.

³ Ҳусусан, Оқмўлинск, Тўрақўргон областларида.

39. Туркистон идораси

Туркистон мамлакати идора жиҳатидан беш областга бўлинадур: Сирдарё облости, Самарқанд облости, Закаспий облости, Фарғона облости ва Еттисув облости. Бу областларнинг жумласи бир генерал-губернатур ва ҳар бири бирор военний губернатур тарафидан идора қилинур. Генерал-губернатурниң турадурғон ери Тошканд шаҳридур. Шул сабабли Тошканд шаҳри бутун Туркистоннинг марказ идораси саналур. Сирдарё облатининг ҳам марказ идораси Тошканд шаҳридур, катта шаҳарлари: Чимканд, Авлёёта, Туркистон, Оқмасжид ва Фазали шаҳарлари дур.

Самарқанд облатининг марказ идораси Самарқанд шаҳридур. Катта шаҳарлари: Каттакўрғон, Ўратепа, Хўжанд шаҳарлари дур. Моварахазар облатининг марказ идораси Асхабод, катта шаҳарлари: Краснавод ва Марв шаҳарлари дур. Кўп аҳолиси пирсиён, такатуркманлардур. Фарғона облатининг марказ идораси Искоблуғ шаҳридур. Катта шаҳарлари: Хўқанд, Андижон, Наманган, Марғилон ва Ўш шаҳарлари дур. Еттисув облатининг марказ идораси Олмаота (Верний) шаҳридур. Катта шаҳарлари: Ёрқанд, Тўқмоқ ва Қоракўл (Прежевалск) шаҳарлари дур. Туркистонда ҳукумат тили русча бўлса ҳам умумий тили туркчадур. Фақат Самарқанд, Хўжанд, Ўртатепа ва Чашт каби баъзи шаҳар ва қишлоқларда «тоҷик» номинда ярим форсий илиа сўйлашурлар.

40. Бухоро ва Хева хонликлари

Туркистонда юқорида мазкур областлардан бошқа ярим мустақил икки мусулмон ҳукумати бордур. Бири Бухоро хонлиғи, иккинчиси Хева хонлиғидур. Бухоро хонлигининг аҳолиси 2.300000 бўлиб, жумласи мусулмондур. Марказ идораси ўзининг «Маъдани илм» исми илиа бутун дунёда машҳур Бухоройи шариф шаҳридур. Катта шаҳарлари: Кармана, Фиждувон, Қоракўл, Чоржўй, Китоб, Шаҳрисабз шаҳарлари дур. Бухорода шаҳар аҳолисининг тили тоҷикча бўлса ҳам саҳро ва ҳукумат тиллари туркчадур.

Хева хонлигининг аҳолиси 650 мингча бўлуб, барчаси мусулмондур. Марказ идораси Хева шаҳридур. Бу хонликларнинг иккиси ҳам русиё ҳимоясинда бўлуб, тараққиёти замонадан бутун маҳрумдурлар, фақат Хева хони Исфандиёр ҳазратларининг ҳаракати илиа ислоҳотга қадам қўйил-

ғонлиғи эшитилмақдадур. Бухорода эса ислоҳот сўзининг тилға олмак ҳам мумкин эмасдур. Ҳатто бутун олами исломда жорий бўлғон усули жадид мактаби Бухорода ҳануз ҳаром саналмакдадур.

41. Туркистонда темир йўллар

Туркистондағи темир йўлларнинг биринчиси Ўрта Осиё темир йўлидур. Бу йўл Каспий дengизи бўйидаги Красновод шаҳридан бошлаб, Асхабод, Марв, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларидан ўтуб, Тошкандгача чўзилған бўлуб, узунлиги 1748 чақиридур. Бу йўлнинг икки бутоғи вордур. Кушка бутоғи ва Андижон бутоғи. Кушка бутоғи Марв шаҳридан бошлаб, Афғонистон чегарасидағи Кушка истеҳкомигача чўзулғон бўлиб, узунлиги 294 чақиридур. Андижон бутоғи Самарқанд ва Тошканд орасиндағи Чирнаево истансасидан бошлаб, Хўжанд ва Марғилон шаҳарларидан ўтуб, Андижонға тўхтайдур. Бунинг узунлиги 306 чақиридур¹. Иккинчиси Тошканд, Ўренбург темир йўлидур. Бу йўл Тошканддан бошлаб, Туркистон, Оқмасжид (Провский) ва Газали шаҳарларидан ўтуб, Ўренбург-Сара темир йўлиға қўшиладур. Бунинг узунлиги Тошканддан Ўренбурғгача 1736 чақиридур².

42. Афғонистон³

Афғонистон шимолдан Туркистон, шарқдан Ҳиндистон, жанубдан Балужистон ва фарбдан Эронистон мамлакатлари илиа ўралмишдур. Аҳолиси: 3 милёнча бўлуб, барчаси мусулмондур. Фақат шарқдағи Кофиристон вилоятида бир оз маъжусийлар вордур. Идораси мустақала, расмий тили афғонча, пойтахти Кобул шаҳридур. Машҳур шаҳарлари: Жалолобод, Газна, Кандаҳор, Чатрол, Балх ва Бадахшон шаҳарларидур.

¹ Ушбу Андижон йўлинда аксар аъзоси мусулмондан бўлғон бир ширкат тарафиндан Хўқанд истансасидан Наманганд шаҳригача бир темир йўл ясолуб, 1913 йилдан бошлаб юқ ва йўловчилар қабул эта бошлади.

² Арс истансасидан бошлаб Еттисув вилоятиға қараб бир бутоқ Оқсувга етади. Ҳозирда одам юқ ола бошлади. Хўқанддан бир бутоқ Наманганд ва Жалолобод воситасила Андижон темир йўлиға қўшилиб одам ҳам юқ ола бошлади.

³ Афғонистон ислом хонликлари орасинда Туркиядан сўнг, аскарий жиҳатдан энг кучлидур.

43. Эронистон¹

Эронистоннинг шимоли Осиёй Раисий ва Каспий денгизи, шарқи Афғонистон ва Балужистон, жануби Омон дengизи ва Басра кўрфази, Осиёй Усмонийдур. Аҳолиси 9 милёнга яқин бўлиб, расмий мазҳаби исломдур. Идораси машрута, расмий тили форсийчадур. Пойтахти Техрон шаҳридур. Машхур шаҳарлари: Ҳамадон, Исфаҳон, Табриз, Шероз ва Нишопур шаҳарлариидур.

44. Балужистон

Балужистоннинг шимоли Афғонистон, шарқи Эронистон, жануби Омон дengизи ва гарби Ҳиндистон мамлакатидур. Аҳолиси бир милёнга яқин бўлуб, аксари мусулмон ва бирози маъжусийдур. Идораси мустақала бўлуб, Англтара ҳимоясида бир ислом хонлиғидур. Пойтахти Калот шаҳридур.

45. Ҳиндистон

Ҳиндистоннинг шимоли Чин мамлакати, шарқи Ҳинди чиний ва Бангола кўрфази, жануби Бахри муҳити ҳиндий ва гарби Омон дengизи, Балужистон ва Афғонистон мамлакатлариидур. Жанубдағи Сарандиг (Цейлон) атаси ила Молдива ва Лакидо йигинди аталари бўлуб, 55 милёнчаси мусулмон, 5 милёнчаси христиан ва қолғонлари будда ва браҳма мазҳабидағи маъжусийлардур.

Ҳиндистон мамлакати идора жиҳатидан учга бўлунур: 1) Англтара идораси, 2) Англтара ҳимояси, 3) Мустақил ҳукуматлар.

Англтара идорасида бўлғон ерларнинг марказ идораси Декли шаҳридур. Машхур шаҳарлари: Калкута, Мадрас, Бўмбай, Банорас, Аллоҳобод, Лаҳнав ва (Сарандиг атасинда) Қўлумбо шаҳарлариидур.

Англтара ҳимоясинда бўлғон ҳукуматларнинг машхурлари олтидур:

1. Кашмир ҳукумати бўлуб, пойтахти Кашмир шаҳридур.

¹ Аҳолисининг ноиттифоқлиги сабабли Эронистоннинг истиқололи йилдан-йилга йўқолуб Раисёй ва Англтара ҳукуматларининг таҳт нуфузига кирмакдадур.

2. Синдия ҳукумати бўлуб, марказ идораси Гувалюр шаҳридур.

3. Низом ҳукумати бўлуб, марказ идораси Ҳайдаробод шаҳридур.

4. Майсур ҳукумати бўлуб, марказ идораси Майсур шаҳридур.

5. Ражпутон ҳукумати бўлуб, марказ идораси Гувалюр шаҳридур.

6. Локидю аталаридур.

Мустақил ҳукуматлари учдур: 1) Непал ҳукумати бўлуб, пойтахти Катманду шаҳридур. 2) Бутан ҳукумати бўлуб, пойтахти Тасисдун шаҳридур. 3) Молдива ҳукумати бўлуб, пойтахти Мола шаҳридур.

Булардан бошқа Бангола кўрфази соҳилида Франсия ва Омон денгизи соҳилида Пўртиғиз ҳукуматларининг ҳам бир неча шаҳарлари вордур¹.

46. Ҳинди чиний

Ҳинди чиний ярим атасининг шимоли Чин мамлакати, шарқи Чин денгизи, жануби Сиём кўрфази ила Малоқо бўғози ва гарб ёғи Бангола кўрфази ила Ҳиндистон мамлакатудур. Аҳолиси 30 милёнча бўлуб, аксари маъжусий ва бир ози мусулмондур. Ҳинди чиний мамлакати идора жиҳатидан етти қисмга бўлунур:

1. Ҳинди чин англизий бўлуб, иккига бўлунур: бири шимолда Асам ва Бирман мамлакатлари бўлуб, машхур шаҳарлари: Мондалай ва Рангун шаҳарларидур.

2. Малақо бўғозининг соҳилида Бўғозлар мустамлакоти бўлуб, марказ идораси Сингапур шаҳридур. Бу мамлакатларнинг иккиси ҳам Англтара идорасидандур. Малақо бўғозининг жанубида Жуҳур ҳукумати бўлуб, пойтахти Жуҳур² шаҳридур.

3. Шимоли шарқида Тункан ҳукумати бўлуб, пойтахти Хануй шаҳридур.

4. Шарқда Аннам ҳукумати бўлуб, пойтахти Хуна шаҳридур.

¹ Молдива ҳукумати бутун Молдива йигинди аталарини идора қилиб турғон бир мусулмон сultonлиғидур. Франсаға қараган шаҳарлар: Бундшири, Кориқол, Шондир, Нагар, Виёнун шаҳарларидур. Пўртиғизға қараганлари: Фуво, Диюдамон шаҳарларидур.

² Жуҳур мамлакати Англтара ҳимоясинда кичкина бир мусулмон хонлиғидурки, ҳалқининг ҳам барчаси мусулмондур.

5. Камбуж ҳукумати бўлуб, пойтахти Пномпиф шаҳридур.
6. Қушиншин мамлакатидур. Марказ идораси Сайғун шаҳридур. Ушбу Тункан, Аннам, Камбуж ҳукуматлари Франсия идорасидандур.

7. Мустақил Сиём қироллиги бўлуб, пойтахти Понгқўк шаҳридур (Ҳинди чинийда ушбу Сиём ҳукуматидин бошқа мустақил ҳукумат йўқдур).

47. Осиёи Усмоний (Туркия)

Осиёи Усмонийнинг шимол ёғи Қора денгиз, Истанбул бўғози, Мармара денгизи ва Чаноқ қала бўғозларидур, шарқ ёғи Қофқоз ва Эрон мамлакатлари, Басра ва Омон кўрфазларидур. Жануб ёғи Омон денгизи ила Адан кўрфазларидур. Фарб ёғи Боби ал-мандуб бўғози, Шоб денгизи, Сувайш канали, Оқ денгиз ва Аталар денгизи бўлуб бир, катта ярим атадур.

Бу мамлакат икки парчаға бўлунуб, шимол ёғи Онатўли¹ ва жануб ёғи Арабистон отолодур. Иккиси бирга қўшилғонда аҳолиси ўн милёнча бўлиб, аксари араб, турк ва курд каби мусулмонлар, қолғонлари арман, грек каби турли миллиатлардан иборатдур. Арабистоннинг машҳур шаҳарлари Маккаи мұкаррама, Мадинаи мұнаввара, Санъон, Ҳадида-вал-хуфуф шаҳарларидур. Онатўлининг машҳур шаҳарлари: Бурса, Искидор, Измир, Куния, Трабзун, Арзерум, Бағдод, Басра, Шом, Байрут, Қуддуси шариф, Искандарун ва Антакия шаҳарларидур. Арабистоннинг шарқи жанубида Англтара ҳимоясинда бўлған Сакат имомлиғи (хонлиғи) ва гарби жанубида Англтара ҳимоясида бўлғон Адан мамлакати вордур. Булардан бошқа ўртасинда яна бир неча мустақил шайхликлар вордур.

48. Чин² (Қитой) жумҳурияти

Чин ҳукумати шимолдан Туркистон ва Сибирия, шарқдан Япония, Сариқ денгиз, шимолий ва жанубий Чин денгизлари, жанубдан Ҳинди чиний ва Ҳиндистон ва гарбдан Ҳиндистон ва Афғонистон мамлакатлари ила ўралмишдур.

¹ Ҳозирги матбуотда Суриё исми ила машҳур бўлғон Арзи Фаластин бу рисолада Онатўлиға қўшилиб зикр қилинади. Шом, Байрут, Қуддуси шариф шул Арзи Фаластиндадур.

² Чин ҳукумати дунёning энг эски ва кишисининг кўплиғи жиҳатидан дунёning энг улуғ ҳукуматидур.

Аҳолиси 400 милёндан зиёда бўлуб, 70 милёнчаси мусулмон ва қолғонлари қунфучиё ва будда мазҳабидаги маъжусийлардур. Пойтахти Пекин шаҳридур. Машҳур шаҳарлари Тёнчин, Шанхай, Сучуан, Қантун, Хонғчоу, Мұхдин, Кошғар ва Фулжа шаҳарларидур. Идораси жумхурият ва тили қитойчадур. 1911—1912 йиллардағи ихтилол (тўпаплон) сабабли бу мамлакатнинг шимолидан Монгулиё айрилуб, Русиё ҳимоясина ва жанубидан Тибет қитъаси айрилуб, Англтара ҳимоясина кирғони сабаблик кенглиғифа хийла зарап келди. Ҳозирда Монгулиёнинг марказ идораси Урго шаҳри, Тибетнинг марказ идораси Лихоса шаҳридур.

49. Япония императорлиги

Япония мамлакати Чин ҳукуматининг шарқига ёпишған Курия ярим атаси ила Баҳри мұхити кабир ичидағи аталардан иборатдур, аҳолиси 60 милёнча бўлуб, аксари будда мазҳабидадур. Пойтахти¹ Токиу шаҳридур. Машҳур шаҳарлари Сивул, Юқохомо, Қито, Осақа, Нағасақа ва Порт-Артур шаҳарларидур. Идораси машрута, тили япунчадур. Бу мамлакатда франсузча, инглизча ва қитойча тиллар ила сўйлашадурғон кишилар ҳам кўпдур.

50. Осиёнинг машҳур ата ва ярим аталари

Баҳри мунжамиди шимолийда:

- 1) Янғи Сибир аталари.
- 2) Лихов аталари (иккиси ҳам Россияға тобеъдур). Бағри мұхити кабирда:
  - 1) Қамчатка ярим атаси (Россияға тобеъдур).
  - 2) Сахалин атаси (ярми Россияға, ярми Японияға тобеъдур).
  - 3) Курил аталари.
  - 4) Бизу аталари.
  - 5) Непун атаси.
  - 6) Сиқуқ атаси.
  - 7) Киюсу атаси.
  - 8) Курия ярим атаси.
  - 9) Қурмуз атаси (Японияга тобеъдур).

¹ Қитойларға ўхшаш япунлар ҳам, умуман сариф жинсдантурлар. Илм, маърифат, ҳунар ва саноат тўғриларинда овруполиларни йўлда қолдирмак даражасинда ғайрат ва жиҳод этмакдадурлар.

Бахри мұхити ҳиндда

- 1) Малақо ярим атаси (ярми Англтара ва ярми Сиём ҳукуматига тобеъдур).
- 2) Андоман аталари.
- 3) Никубор аталари (Сиём ҳукуматига тобеъдур).
- 4) Сарандиб атаси.
- 5) Суматра атаси.
- 6) Локиди аталари (Англтарага тобеъдур).
- 7) Молдива аталари (мустақил ислом ҳукуматидур).

Оқ денгизда:

- 1) Қибрис атаси (Англтарага тобеъдур).
- 2) Рудус атаси (бошқа бир неча аталар ила баробар ҳозирда Оврупо давлатларининг ихтиёриндадур. Хоҳласа Туркияға, хоҳласа Юнонистонға топширадур).

51. Машхур тоғлари

- 1) Истонувди тоғлари (Сибирияning шимоли шарқисиндан жанубға қараб Чинғача чўзиладур).
- 2) Верхун тоғлари (Сибирияда Истонувди тоғларининг бир бутоғидур).
- 3) Ҳинғон тоғлари (Чиннинг шимоли шарқийсида бўлуб, зўр Ҳинғон ва кичик Ҳинғон исмлари ила иккиға айрилодур).
- 4) Соён тоғлари (Сибирия ила Чин орасинда).
- 5) Олтой тоғлари.
- 6) Тёншан тоғлари (Туркистон ила Чин орасинда).
- 7) Қуилунг тоғлари (Чиннинг ўртасинадур).
- 8) Қорақурум тоғлари (Чиннинг ғарби жанубида).
- 9) Ҳимолай тоғлари (Чин ила Ҳиндистон орасинда).
- 10) Ҳиндикуш тоғлари (Афғонистонда).
- 11) Элбурз тоғлари (Эронистоннинг Каспий денгизи соҳилинда).
- 12) Аарат тоғлари (Эронистон, Онатўли ва Қофқоз орасинда).
- 13) Тотор тоғлари (Сибириёнинг Япун денгизи соҳилинда).
- 14) Оликсандруй тоғлари.
- 15) Қоб тоғлари (Туркистонда).
- 16) Ҳот тоғлари (Жанубий Ҳиндистоннинг шарқ-ғарб соҳилларини иҳота қилмишдур).

52. Машхур кўллар

- 1) Бойқол кўли
2) Болқош кўли
3) Чони кўли } Сибирияд
- 4) Иссиқкўл } Туркистонда
5) Орол кўли }
- 6) Хоргут кўли } Чинда
7) Тенгри тур кўли }
- 8) Ормиё кўли Эронистонда
- 9) Ван кўли } Онатўлида
10) Лут кўли }

53. Машхур наҳрлар

Ислами	Манбалари	Мансублари
1) Ўби наҳри	Олтой тоғи	Ўби кўрфази
2) Энасой наҳри	Олтой тоғлари	Энасой кўрфази
3) Лена наҳри	Бойқол кўли	Баҳри мунжамиди шимолий
4) Амур наҳри	Олтой тоғлари	Ўхучка денгизи
5) Гувонгу (Хувонхи) наҳри	Қуилунг тоғлари	Печили кўрфази
6) Тонзи сирён (Зангкор) наҳри	Қуилунг тоғлари	Сариф денгиз
7) Камбуджо (Макунға) наҳри	Қуилунг тоғлари	Жанубий Чин денгизи
8) Брахмапутра наҳри	Ҳимолай тоғлари	Бангола кўрфази
9) Хонч (Ганг) наҳри	Ҳимолай тоғлари	Бангола кўрфази
10) Ҳиндус наҳри		Омон кўрфази
11) Дажла наҳри		Бу иккиси Онатўлида Турус тоғларидан чиқуб, энг охирида бирлашуб, Шаттлараб исмлануб, Басра кўрфазина қўйилур.
12) Фрот наҳри		

13) Қизил ирмоқ наҳри	Онатўли	Қора денгиз
14) Ўрол наҳри	Ўрол тоғлари	Каспий денгизи
15) Жайхун наҳри (Амударё)	Тёншан тоғлари	Орол кўли
16) Сайхун (Сирдарё) .	Тёншан тоғлари	Орол кўли ¹

54. Африқо қитъаси

Эски дунёning учинчиси Африқо қитъасидур. Африқонинг шимол тарафи Сита бўғози ва Оқ денгиз, шарқ тарафи Сувайш канали, Шоб денгизи, Боб ал-мандуб бўғози ва Баҳри муҳити ҳинд, жануб тарафи Баҳри муҳити кабир ва гарб тарафи Баҳри муҳити атлас ила ўралмишдур. Бунга қараганда Африқо қитъаси улуғ бир атадур. Баҳри муҳити ҳиндидағи Мадагасқар атаси ҳам Африқодан ҳисобланур.

Африқонинг аҳолиси 150 милёнча бўлуб, акси ислом мазҳабинда бўлған занжий, барбария ва баъдавий араблар ила бутпарастлардур. Соҳил тарафларида бир ози христиан ва яхудийлар ҳам бордур. Бунда аҳолининг акси мол боқиши, деҳқончилик, савдогарлик ила тирикчилик қилур. Кўп савдолари фил суюги, туяқуш қаноти ва хурмо каби моллар иладур.

Африқо қитъаси дунёning энг иссиқ мамлакатидур. Ўрталари бутун кум, чўллардан иборат бўлуб, ўзини ваҳший халқидан бошқа киши туролмайдур. Шул сабабли аҳволи ҳануз маълум бўлмамишдур. Кўп ерларида экин ва мевалар қиши фаслида етишадур. Африқо қитъаси катта-кичик 16 мамлакатга бўлинадур.

55. Миср ва Нуба

Биринчи Миср ва Нуба мамлакатларидур. Бу мамлакатнинг шимоли Оқ денгиз, шарқи Сувайш канали ва Шоб денгизи, жануби Ҳабашистон ва Судан мамлакатлари, гарби Саҳрои кабир, Троблис, гарбда Бенғози мамлакатлари ила ўралмишдур. Аҳолиси ўн милёнча бўлуб, акси мусулмон араблардур. Пойтахти Мисри ал-Қоҳира шаҳридур.

¹ Бизим ватанимиз бўлғон Туркистоннинг ободлиги ушбу Жайхун ва Сайхун наҳрлари иладур. Бутун Туркистон ерлари шул наҳрлардан сув ичадур.

~~Машхур~~ шаҳарлари: Искандария, Сувайш, Пурт Саид, Исмоилия; Рашиду (Нуба мамлакатининг марказ идораси бўлғон) ва Хартум шаҳридур. Ҳозирда Англтара идорасинададур¹. Машхур Нили муборак наҳри Виқториёнда кўлидан чиқуб, бу мамлакатни суғориб, Оқ денгизга қўйиладур.

56. Троблис ва Бенғози

Иккинчиси Троблис ва Бенғози мамлакатидур. Бу мамлакат шимолдан Оқ денгиз, шарқан Миср, жанубан Саҳрои кабир ва гарбан Тунис мамлакатлари ила ўралмишдур. Аҳолиси бир ярим милёнча бўлуб, барчаси ислом мазҳабиндағи араблар ва барбариялардур. Марказ идораси Троблис шаҳридур. Машхур шаҳарлари: Дарна, Марзук, Вағдомус шаҳарларидур.

57. Тунис

Учинчиси Тунис мамлакатидур. Бу мамлакат шимолдан ва шарқдан Оқ денгиз, жанубдан Троблис, гарбдан Жазоир мамлакати ила маҳдуддур. Аҳолиси икки милёнча бўлуб, барчаси ислом мазҳабидаги араблар ва барбариялардур. Марказ идораси Тунис шаҳридур. Машхур шаҳарлари: Қирвон, Бизорта, Асфоқс ва Кобус шаҳарларидур. Бу мамлакат аввали Туркияники бўлса ҳам, ҳозирда Франсия ҳимоясинда бир беклиқдур.

58. Жазоир

Тўртинчиси Жазоир мамлакатидур. Бу мамлакат Оқ денгиз, Тунис, Саҳрои кабир ва Фос мамлакатлари ила ўралмишдур. Аҳолиси беш милёнча бўлуб, аксари ислом мазҳабиндағи араблар ва барбариялардур. Кейин келуб ўрнашган франсуузлар ҳам кўпдур. Марказ идораси Жазоир шаҳри. Машхур шаҳарлари: Қустантин, Бўн, Буси ва Тулмасон шаҳарларидур. Бу мамлакат аввалда Туркияники эди, ҳозирда Франсия идорасинададур.

¹ Миср ҳукумати расман Туркияга тобеъ саналуб, мувақатан Англтара идорасинда эди. 1914 йил охириларида Англтара ҳукумати ўзиники қилуб эълон қилди. Ҳозирда шул Миср устида Англтара ила Туркиё ҳукумати урушиб турибдур. Худо кимга зафар берса Миср ўшаники бўлса керак.

59. Фос

Бешинчиси Фос мамлакатидур. Бу мамлакат Оқ денгиз, Сипта бўғози, Баҳри муҳити атлас, Саҳрои кабир ва Жазоир мамлакатлари ила ўралмишдур. Аҳолиси саккиз милёнча бўлуб, барчаси араблар ва барбарийлардур. Пойтахти Марокаш шаҳридур. Машхур шаҳарлари: Фос, Работ, Танжа, Ҳакина ва Малия шаҳарларидур. Бу мамлакат аввалда мустақил бир ислом султонлиги бўлса ҳам 1911 йилдан бери Франсия ҳимоясинда бир хонлиқ бўлуб қолди¹.

60. Саҳрои кабир

Олтинчиси Саҳрои кабирдур. Бу мамлакат Троблис, Жазоир ва Фос мамлакатларининг жанубинда Миср ҳудудидан Баҳри муҳити атласгача узайған қумлоқ чўллардан иборатдур. Аҳолиси: тупроқ исмийндағи баъдавийлар бўлуб, тўрт милёнча тахмин қилинур. Мазҳаблари ислом, тиллари арабчадур. Тирикчиликлари мол боқмак, туз, хурмо ва фил суяги каби нарсаларни дengiz бўйларига келтуруб сотмоқ иладур. Ҳеч бир ҳукуматга тобеъ бўлмасдан ўз ҳолларича яшайдурлар.

61. Санагомбия²

Еттинчиси Санагомбия мамлакатидур. Бу мамлакат Баҳри муҳити атлас, Кения шимолий ва Саҳрои кабир мамлакатлари ила ўралған бўлуб, Саноғол ва Гомбия наҳларининг орасинدادур. Аҳолиси ўн икки милёнча бўлуб, занжи, араб ва барбариёлардан иборатдур. Аксари мусулмон ва бир ози бутпарастдур.

Ички тарафлари ерлик ҳукуматлар идорасинда бўлса ҳам, соҳили франсуз, англиз, пўртигиз ҳукуматлари идорасинدادур. Франсузларнинг марказ идораси Санлуи шаҳри, англизларники Батурист шаҳри ва пўртигизликларники Тимбу шаҳридур.

¹ Троблис, Тунис, Жазоир ва Фос мамлакатларин тарихда «Балади барбарија» деб атайдилар. Булар ичинда маориф ва маданиятнинг бир оз тараққий қилғони Тунис ва Жазоир мамлакатидур.

² Санагомбияда тимсоҳ, дengiz айиги, маймун, оқ қарамисқа ва чигиртка каби заарарлик ҳайвонлар кўпдур.

62. Кения¹

Саккизинчиси Кения мамлакатидур. Бул мамлакат Санагомбиядан бошлаб, Кения кўрфазининг шимол ва шарқ соҳилларидан иборатдур. Аҳолиси умуман занжи (қора жинсдан) бўлуб, ўн беш милёнча таҳмин қилинадур.

Дин юзасидан аксари мусулмон ва бир ози бутпарастдур. Идора жиҳатидан тўққиз мамлакатга бўлинур:

1) Англтара ҳимоясинда бўлғон Сиерра Лиона жумхуриятидур. Марказ идораси Фритаун шаҳридур.

2) Мустақил Либериё жумхуриятидур. Марказ идораси Мунруё шаҳридур.

3) Франсияга тобеъ Фил диши соҳилидур. Марказ идораси Франбосан шаҳридур.

4) Олтун соҳилида Ашанти ҳукуматидур. Марказ идораси Қумас шаҳридур. (Бунда Англтаранинг Қобқувост ва Германиянинг Тўгу исмлик жойлари вордур.)

5) Франсияга тобеъ Доҳума ҳукуматидур. Марказ идораси Обума шаҳридур. (Бунда Англтаранинг Лоғуст исмлик бир лимани вордур.)

6) Англтараға тобеъ Нижирия мустамлакотидур. (Бунда Набин исмлик ҳукумат ҳам вор.)

7) Германияга тобеъ Фомардан мустамлакотидур.

8) Франсияга тобеъ «Кўнғу Франсияси» мустамлакотидур.

9) Пўртиғизға тобеъ Ангула мустамлакотидур.

63. Судан

Тўққизинчиси Судан мамлакатидур. Саҳройи кабир, Нуба, Ҳабашистон, Кўнғу, Кения ва Санагомбия мамлакатларининг орасиндағи кенг ерни Судан дейилур. Бу мамлакатнинг бир ози Миср ҳукуматиға тобеъ бўлиб, Судани мисрий атолур.

Қолған жойлари бир неча ерлик ҳукуматлар тарафиндан идора қилинур. Ерлик ҳукуматларининг машҳурлари: Флата, Бомбара, Бурну, Вадой, Бофирми, Дорфур, Фурдуған ва Сўқўту ҳукуматлариидур.

Аҳолиси умуман занжилар бўлуб, ўттуз милёнча таҳмин қилинур. Дин юзасидан аксари мусулмон ва бир ози бутпарастдур. Бу мамлакатнинг гарб тарафи Нигер наҳридан ва ўрталари Чод қўлидан сув ичодур.

¹ Бу соҳиллар Шимолий Кения ва Жанубий Кения исмлари ила иккига айриладур.

64. Кўнғу ҳукумати

Ўнинчиси Кўнғу ҳукуматидур. Бу мамлакат Судан, Франсия Кўнғуси, Ангула, Қопланду, Зангибор мамлакатларининг орасида бўлуб, аҳолиси ҳануз лозиминча маълум эмасдур. Кўнғу нахри бутун мамлакатга сув беруб, Баҳри муҳити атласга оқадур. Марказ идораси Кўнғу мансубига яқин Бума шаҳридур. Бу мамлакат 1844 йилда Оврупо давлатларининг иттифоқи или ясолуб, Белчиқо ҳукуматининг ҳимоясига топширилмишдур.

65. Домара мустамлакоти

Ўн биринчиси Германиянинг Домара мустамлакотидур. Бу мамлакат Баҳри муҳити атлас соҳилида Қопланду ва Ангула мамлакатларининг орасида бўлуб, шимолдәғи Кунана нахридан жанубдафи Уранжир нахри мансубигача чўзилмишдур. Аҳолиси: удолпу, домард, домоқу ва ҳутанту номиндафи баъдавий халқлар бўлуб, аҳволи ҳануз лозиминча, маълум ўлмамишдир.

66. Умид буруни (Қопланд) мустамлакоти

Ўн иккинчиси Англтаранинг Умид буруни (Қопланд мустамлакотидур). Бу мамлакат, аввалда, Африқонинг жанубий учиндаги Қоб мамлакатиданфина иборат экан. Ҳозирда Кўнғу, Зангибор, Музамбик, Ангула ва Домара мамлакатлари орасидағи барча мамлакат ва ҳукуматлар ушбу Умид буруни мустамлакотига қўшилмишдур. Идора жиҳатидан Қоб, Нотол, Қофаристон, Уронж, Трансвол, Удозия исмлари или бир неча қавмга бўлинуб, жумласи Англтарага тобеъдур. Машҳур шаҳарлари: Қобмаки (Баҳри муҳити кабир соҳилида) Умид буруни, Жоржтаун ва Пуролизабет шаҳарлари, Нотолники, Дурбон, Урожники, Блумфунтин ва Трансволники, Притўрия шаҳарлариидур.

67. Музамбик

Ўн учинчиси Пўртиғизға тобеъ Музамбик мустамлакотидур. Бу мамлакат Баҳри ҳинд соҳилида Зангибор ва Қопланд мамлакатларининг орасинададур. Аҳолиси икки милёнча бўлуб, барчаси бутпараст ва занжилардур. Машҳур шаҳарлари: соҳилда Келеман ва Суфала шаҳарлариидур.

68. Зангибор¹

Ўн тўртинчиси Зангибор султонатидур. Бу ҳукумат Баҳри муҳити ҳиндий соҳилида Судан, Кўнғу, Қопланд ва Музамбик мамлакатлари орасидадур. Аҳолиси уч милёнча бўлуб, ислом мазҳабиндаги занжилар ва кўчиб келган араблардан иборатдур. Марказ идораси Зангибор атасида бўлғон Зангибор шаҳридур.

69. Африқойи шарқий Англизий

Ўн бешинчиси Англтаранинг Африқойи шарқий мустамлакотидур. Баҳри муҳити ҳинд соҳилида Сумаол, Ҳабашистон, Судан, Кўнғу ва Зангибор мамлакатлари орасида бўлуб, Англтара идорасидадур. Машхур шаҳарлари Зангибор султонлигидан олингон Мумбоз шаҳридур.

70. Сумол

Ўн олтинчиси Сумол мамлакатидур. Бу мамлакат, Боб ал-мандуб бўғозидан бошлаб, Адан кўрфази ва Баҳри муҳити ҳинд соҳилларида, Африқойи шарқий англизий ва Ҳабашистон мамлакатлари орасидадур. Бу мамлакатнинг Боб ал-мандуб бўғози ёнидағи Убуқ, Лиманис Ҳабашистон ҳудудигача Франсияга тобеъдур. Адан кўрфази соҳилидаги Барбара шаҳри ва атрофи Англтараға тобеъдур. Адан кўрфази соҳилининг бир қисми ва Баҳри муҳити ҳинд соҳили Италиёға тобеъдур. Ўртада бир кичкина ислом ҳукумати ҳам бордур. Марказ идораси Ҳирар шаҳридур.

71. Ҳабашистон

Ўн еттинчиси Ҳабашистон мамлакатидур. Бу ҳукумат Судан, Сумол ва Африқойи шарқий англизий мамлакатлари орасинда мустақил бир ҳукуматдур.

Аҳолиси саккиз милёнча бўлиб, барчаси христиан мазҳабиндадур. Пойтахти Фувандор шаҳридур. Бу мамлакатнинг шимолида Боб ал-мандуб бўғозига яқин Асот лиманидан бошлаб, Масуъя лиманигача бўлғон ерлар Аритара мустамлакоти исмила Италиё идорасидадур.

¹ Бу мамлакатнинг шимол тарафиндан бир оз ерини Германия ва бир озини Англтара ҳукуматлари забт этмишлар. Демак буни ҳам талай бошламишлар.

72. Африқо атрофидаги машхур аталар

Баҳри муҳити атлас:

- 1) Осура аталари.
- 2) Яшил бурун аталари.
- 3) Мадар аталари (Пўртиғизга тобеъдур).
- 4) Қонория аталари (Испанияға тобеъдур).
- 5) Осониён атаси
- 6) Сант-олон атаси (Англтараға тобеъдур).

Баҳри муҳити ҳинд:

- 1) Мадағоскар атаси.
- 2) Кумур атаси (Франсияға тобеъдур).
- 3) Мосқорин аталари¹.
- 4) Аллабро аталари.
- 5) Омиронт аталари.
- 6) Сишел аталари (Англтараға тобеъдур).
- 7) Скутара атаси (Англтара ҳимоясида бир ислом ҳукуматидур).

73. Машхур кўллар

- 1) Чод кўли (Суданда).
- 2) Викториё-ниёнза кўли (Зангибор мамлакатининг шимолида).
- 3) Тонгонико кўли (Зангибор ва Қўнгу мамлакатлари орасинда).
- 4) Ниёсо кўли (Музамбик мамлакатининг гарбида).

74. Машхур нахрлар

- 1) Нил нахри (Викториё-ниёнза кўлидан чиқуб, Оқденгизга қўйиладур).
- 2) Санагал нахри (Саҳройи кабир Санагомбия мамлакатлари орасиндан чиқуб, Баҳри муҳити атласга қўйиладур).
- 3) Фобия нахри (Санағомбиянинг жанубидан чиқуб, Баҳри муҳити атласга қўйиладур).
- 4) Нигер нахри (Судан ва Нижир мамлакатларидан ўтуб, Кения кўрфазига қўйиладур).

¹ Мосқорин аталаридан Рейонун — Бурбун атаси Франсияға тобеъдур. Бунда шакарқамиш, қаҳва оғочи ниҳоятда кўпдур.

5) Кўнғу наҳри (Кўнғу мамлакатидан ўтуб, Кения кўрфазияга қўйиладур).

6) Уранжир наҳри (Қопланд мамлакатидан ўтуб, Баҳри муҳити атласга қўйиладур).

7) Замбази наҳри (Қопланд ва Музамбик мамлакатларидан ўтиб, Баҳри муҳити ҳиндга қўйиладур).

75. Амриқо қитъаси

Барри жадид, яъни янги дунёning¹ биринчиси Амриқо қитъасидур. Амриқонинг шимол тарафи Баҳри мунжамиди шимолий, шарқ тарафи Баҳри муҳити атлас, жануб ва гарб тарафлари Баҳри муҳити кабирдур. Бунга қараганда, Амриқо қитъаси ҳам Африқо каби улуғ бир ата шаклиндадур². Амриқо қитъасининг ҳавоси: шимолда ниҳоятда соvuқ, ўртада фоятда иссиқ ва жануб тарафларида ўртачадур.

Ери ниҳоятда манбат ўлуб, бошқа қитъаларда етишадурғон экин ва емишларнинг барчаси бу қитъада зиёдасида етишадур.

Тоғлари: олтун, кумуш, олмос, зумрат, темир ва қўмир конлариға ниҳоятда бойдур. Аҳолиси юз эллик (150) милёнча бўлиб, аксари Овруподан кўчиб борғон: инглиз, испаниол, пўртиғиз, франсуз каби христианлардур. Ерли халқни овруполилар «ҳиндий» дерлар. Ҳиндийлар умуман қизил жинсдан бўлуб, кўплари бутпарамастурлар. Амриқо қитъаси: Шимолий Амриқо, Ўрта Амриқо, жанубий Амриқо исмлари ила уч қисмға бўлинур.

76. Шимолий Амриқо

Шимолий Амриқо тўрт мамлакатға бўлинур.

1) Груланд атаси.

2) Янги Британия ёки Канадо мамлакати.

3) Жамоҳири мутаффақаъи Амриқо.

4) Мексиқо жумҳурияти. Груланд атаси Амриқонинг шимолий шарқида улуғ бир ата бўлуб, Дўнимарқ ҳукуматига тобеъдур. Бу атанинг ичкари тарафлари доимо қор ва музлар билан қоплануб турғонлиги учун ҳеч ким турмай-

¹ Амриқо қитъаси авваллардан номаълум эди. 1492 санаи мелодийда Христофф Колумб исмли бир киши топган. Шул сабабли бу қитъани янги дунё дерлар.

² Амриқо қитъаси атрофидаги аталар ила баробар Осиёдан ҳам улуғ бўлиб, дунёning энг катта қитъасидур.

дур. Фақат соҳил тарафларинда овчилиқ ила тирикчилик қиласурғон эскиму деган ваҳший халқлар бордур. Бунлар қирқ мингча тахмин қилинурлар. Машҳур шаҳарлари: Фут-гоб ва Ярадриқоб шаҳарларидур.

77. Янги Британия

Иккинчиси Янги Британия мамлакатидур. Бу мамлакат Амриқонинг шимолидадир, бир неча ата ва ярим аталар ила Канадо мамлакатидан иборатдур. Аҳолиси тўрт ярим милёнча бўлуб, аксари англизлардур. Канадо ҳукумати англизларнинг имтиёзли вилоятларидан санолур. Ўзининг маҳсус мажлис мабъусони бор. Марказ идораси жанубий шарқида йўтава шаҳридур. Расмий тили англизча ва расмий мазҳаби протестантдур.

78. Жамоҳири мутаффақаъи Амриқо¹

Учинчиси Жамоҳири мутаффақаъи Амриқо ҳукуматидур. Бу мамлакат Канадо ва Мексико ҳукуматлари ила Баҳри муҳити атлас ва Баҳри муҳити кабир ўқёнусларининг орасидадур. Фарбидаги Аласқа қитъаси ҳам бу мамлакатга тобедур. Аҳолиси тўқсон милёнча бўлуб аксари протестант ва катўлик мазҳабларидадур. Пойтахти мамлакатнинг Шарқ соҳилига яқин ерда Вашингтон шаҳридур. Машҳур шаҳарлари: Вашингтоннинг шимолида Нью-Йўрк, Бостун ва Баҳри муҳити кабир соҳилида Сан-Франсисқо шаҳарларидур. Расмий тили англизча бўлуб, французча ҳам суйланадур. Идораси мутаффақаъ жумҳуриятдур.

79. Мексико жумҳурияти

Тўртингчиси Мексико жумҳуриятидур. Бу ҳукумат Шимолий Амриқонинг энг жанубида ва Баҳри муҳити кабир ила Мексико кўрфазининг орасинда 27 адад кичкина ҳукуматларнинг бирлашмогидан ҳосил бўлғон бир жумҳуриятдур. (Аввалда Испанияга тобеъ эди.)

¹ Бу мамлакат аввалда Англтара идорасинда эди. 1776 йилда Вашингтон исмлик бир киши бош бўлуб, 9 йилча халқни Англтара ила уруштуруб, охирида голиб келмишлар. Дохилда 450 кичкина жумҳурият ва хорижий ишларда барчаси бир ҳукуматдан иборат бўлғон ушбу ҳукуматни вужудга чиқормишдур. Ҳозирда дунёнинг энг ҳунарли ва кучли ҳукумати бўлмишдур.

Аҳолиси ўн тўрт милёнча бўлуб, аксари оқ жинс ила қора ва қизил жинсларнинг қўшилмоғидан ҳосил бўлған «молиз»лардур. Пойтахти Мексико шаҳридур. Машхур шаҳарлари: Варақзуз, Фувада, Ложар ва Монзаниллу шаҳарларидур. Аксарлари катўлик мазҳабидадур. Тиллари испанчадур.

80. Ўрта Амриқо Мексиқодан бошлаб Қўлумбиягача чўзулғон ингичка ерларни Ўрта Амриқо дейилур. Ўрта Амриқо етти мамлакатга бўлунуб, идора қилинур.

Исми	Аҳолиси	Марказ идораси
1) Фватемоло жумҳурияти	2 милён	Фватемоло шаҳри
2) Хўндурас жумҳурияти	550 минг	Кумоёғу шаҳри
3) Салвадур жумҳурияти	1 милён	Сан-Салвадур шаҳри
4) Никарагуво жумҳурияти	450 минг	Лион шаҳри
5) Куста Риқа жумҳурияти	350 минг	Сан-Жувази шаҳри
6) Панама мамлакати	400 минг	Панама шаҳри
7) Англтаранинг Хўндурас мустамлакоти	25 минг	Бализий шаҳри

81. Жанубий Амриқо

Панама барзаҳидан бошлаб, жанубдаги Ҳуран бурунигача узайған бир мамлакатдур

Исми	Аҳолиси	Пойтахти
1) Қўлумбиё жумҳурияти	4 ярим милён	Буғуто шаҳри
2) Ваназуа жумҳурияти	2 ярим милён	Қарақас шаҳри
3) Хатти устуво жумҳурияти	1 ярим милён	Куиту шаҳри
4) Гвиано мамлакати (бу мамлакат учға бўлинуб, Англтара, Ҳўлланда ва Франсияга тобеъдур):		
Англтара Гвианоси	300 минг	Жўржтоун шаҳри

Ҳолланда Гвианоси	80 минг	Помаринду шаҳри
Франсия Гвианоси	32 минг	Крин шаҳри
5) Бразилия ҳукумати ¹	14 милён	Юджанеру шаҳри
6) Перу жумҳурияти	4 милён	Лима шаҳри
7) Бўливия жумҳурияти	3 милён	Шукизақо шаҳри
8) Шили жумҳурияти	3 ярим милён	Сантиёғу шаҳри
9) Оргонтин жумҳурияти	5 милён	Бунанусайрис шаҳри
10) Пароғовой	650 минг	Осаниюн шаҳри
11) Уругувай жумҳурияти	1 милён	Монтавидану шаҳри

82. Амриқонинг машҳур дengиз ва kўrfazlari

1) Бофун дengизи, 2) Антиқ дengизи, 3) Ҳудсон kўrfazi, 4) Мексико kўrfazı, 5) Сантурان kўrfazı (барчаси Баҳри муҳити атласдан ҳосил бўлғон), 6) Мовил дengизи (Баҳри мунжамиди шимолийдан ҳосил бўлғон), 7) Баҳрак дengизи, 8) Бристул kўrfazı, 9) Куқ kўrfazı, 10) Қолифорниё kўrfazı, 11) Таҳвонта kўrfazı, 12) Панамо kўrfazı (Баҳри муҳити кабирдан ҳосил бўлғон).

83. Mashҳur naҳri va kўllari

Сан-Луран наҳри (Сан-Луран kўrfaziga қуйиладур), Миссисипи наҳри (Мексико kўrfaziga қуйиладур). Миссипи наҳри (Миссисипи наҳрига қуйилодур), Буюк Осора кўли (Канадо мамлакатинда), Супарюр кўли, Мичиган кўли, Ориё кўли, Ҳуран кўли (Янғи Британиё ила Жамоҳири мутаффақа ҳукуматлари орасинда), Амазон наҳри (Бразилиянинг шимолинда Баҳри муҳити атласга қуйила-дур), Лоплата наҳри, Кўларадо наҳри (иккиси ҳам Оргонтин мамлакатиндан ўтиб, Баҳри муҳити атласга қуйила-дур).

84. Mashҳur toғ va atalari

Амриқо қитъасида: шимолий Амриқонинг фарб соҳилида Қасқод, Рути тоғлари ила жанубий Амриқонинг бутун фарб соҳилини ўраган Анд тоғларидан бошқа муҳим тоғлар йўқдур. Амриқо атрофинда (хусусан, шимолида) ата ва ярим аталар ниҳоятда кўп бўлса ҳам, муҳимроғи: Антил дengизидағи Антил аталаридур. Бу аталар Буюк Антил,

¹ Бразилия ҳукумати улуғ бир императўрликлур. Бутун Амриқода жумҳуриятни қабул этмағон ёлғуз шул ҳукумат қолмушдур.

Кичик Антил ва Боҳомо исмлари ила учға бўлинур. Буюк Антил: Куба, Ямайка, Пуарто-риқу ва Ҳайти исмлиқ тўрт улуғ атадан иборатдур.

Куба атаси Жамоҳири мутаффақаъ ҳимоясида бир ҳукуматдур. Марказ идораси Фованна шаҳридур, Ямайка атаси Англатараға тобеъдур.

Ҳайти атасининг шарқида Сан-Доминиқу, фарбида Ҳайти исмлик икки жумҳурият вордур. Ҳайтининг марказ идораси Пургу-пранс, Сан-Дўминиқу шаҳридур.

Пуарто-риқу атаси ҳам Жамоҳири мутаффақаъ ҳимоясинда бир ҳукумат бўлуб, марказ идораси Сан-Жуван шаҳридур. Кичик Антил аталари Пуарто-риқудан Ваназуала-ғача тизилғон майдага аталар бўлуб, аксари Англтара ва қолғонлари Франсия, Ҳолландиё, Дўнимарқа ва Жамоҳири мутаффақаъ ҳукуматлариға тобеъдур.

Боҳама аталари эса Англтара идорасидадур. Булардан бошқа жанубда Англатара идорасида бўлғон Қолқонда аталари ва Баҳранг денгизида Жамоҳири мутаффақаға тобеъ Алаутиён аталари вор.

85. Ўқёнусиё (Австралиё) қитъаси¹

Янги дунёнинг иккинчиси Ўқёнусиё қитъасидур. Бу қитъа Осиёнинг жанубида. Баҳри муҳити кабир ила Баҳри муҳити ҳинд орасинда бир неча катта ва кичик аталардан иборатдур. Ўқёнусиё қитъасини Осиёдан жанубий Чин денгизи ила Малоқо бўғози ойирадур. Амриқодан Баҳри муҳити кабир, Африқодан Баҳри муҳити ҳинд айирадур. Аҳолиси 55 милёнча таҳмин қилинур. Бундан 5 милёнчали мусулмон ва қолғонлари молиз жинсидан бўлғон ерли маъжусийлар ила Овруподан кўчиб борғон христианлардур. Ерли халқнинг кўписи овруполилар ила улфат бўлмасдан йилдан-йилга озайиб кетмакда ва ўрунлариға овруполилар тўлмакдадур.

Ўқёнусиё қитъаси: Молизиё, Молонизиё, Пулунизиё, Микрунизиё аталари ила тўрт қисмга бўлинур.

86. Молизиё

Молизиё Осиёнинг жанубида Ўқёнусиёнинг шимоли фарбида воқеъ бир неча аталардан иборатдур. Ўқёнусиёнинг

¹ Ўқёнусиё қитъасидаги аталарнинг энг каттаси Австралиё атаси бўлғонлиги учун баъзи жўғрофияларда қитъани шул исм ила атайдур.

энг обод халқи кўп бўлғон ери ушбу Молизиё қисми бўлуб, аҳолиси 44 милёндан зиёдадур. Молизиё аталаридан шимолдаги Филиппин аталари Жамоҳири мутаффақаъи Амриқо ҳукуматига тобеъ, марказ идораси Манила шаҳридур.

Ўртадаги Салаб атаси ва Бурнау атасининг кўп қисми шарқда Мулук атаси ва жануб тарафда занжирдек чўзилғон Сунд аталари¹ барчаси Ҳўлландиё ҳукуматига тобеъдур. Марказ идораси Женева атасида Батавиях шаҳридур. Бурна атасининг шимолида Англатаранинг бир оз мустамлакоти илиа Бурнау исмлик бир кичкина ислом ҳукумати вордур. Суматра атасининг гарбий учида Оча исмлик бир ислом ҳонлиги вордур.

87. Молонизиё

Молонизиё жанубий Ўқёнусиёда воқеъ Кина жадид, Австралиё, Тасмониё ва Янги Зеланда исмлик тўрт улуғ ата илиа бир неча майдардан иборатдур. Кина жадиднинг аҳволи ҳануз лозиминча маълум эмасдур. Шундай бўлса ҳам гарб қисми Ҳўлландиёники, жануб қисми Англатараники ва шимол қисми илиа гарб тарафида бўлғон Бисмарк, Янги Британиё аталари ва Солумун аталаrinинг шимол қисми Германияники сонолур.

Австралиё, Тосмониё ва Янги Зеланда аталари бутун Англтара идорасидадур. Австралиё атасининг аҳолиси 7 милёнга яқин бўлуб, марказ идораси шарқи жанубида Сидний шаҳридур.

Тасмониёнинг аҳолиси² бир милёнча бўлуб, марказ идораси Ҳуборт шаҳридур. Янги Зеланда Қуқ бўғози илиа бирбиридан айрилғон икки улуғ атадур. Аҳолиси 800 мингча бўлиб, марказ идораси шимолдаги атада Ўқланд шаҳридур. Булардан бошқа шарқдағи Янги Қалдуниё атаси Франсияга тобеъ. Футуначи, Янги Хиберия аталари ва Солумун аталаrinинг жанубий қисми Англтарага тобеъдур.

¹ Сунд аталаrinинг энг катталари Жода ва Суматра аталаridur. Суматра атасида Матоҳ номлиқ одам ейдурғон қавм бордур. Булар гуноҳкорларни ўлдируб, гўштларини емак или жазо берар эканлар. Унларда кексароқ қариндошларини емак одати вор бўлса ҳам, ҳозирда бутун ташламишлардур. Сунда аталаrinинг шарқий учидаги Темир атасининг бир қисми Пўртиғизга тобеъ.

² Тосмониёнинг аҳолиси англиз муҳожирлариidur. Асл аҳолиси бўлғон молизлар тамом мунқариз бўлмишдур.

88. Пулунизия, Ява ва Миқронизия

Ўқёнусиёнинг шимол ва шарқида Баҳри мұхити кабир ўртасиға сочилғон ниҳоятда кўп майда аталар бордурки, буларнинг қисми шарқийсими Пулунизия ва қисми шимолийсими Миқронизиё дейилур. Пулунизиянинг машҳур аталари: шимолда Ҳовой аталари ўз бошиға бир ҳукуматдур. Финикс, Унюн, Туниё, Монохики, Куқ ва Шотом аталари Англтарага тобеъдур. Моркиз, Тувомуту, Сусита ва Тубовой аталари Франсиёға тобеъдур. Сомбо аталари Германияға тобеъдур.

Миқронизиядаги аталардан Мориён, Полоус, Корулин, Ролиқ ва Моршол аталари Германияға тобеъдур. Жилберт ва Аълис аталари Англтарага тобеъдур.

Сўнг

«ЕР ЮЗИ» китобидаги айрим истилоҳ ва атамаларга изоҳлар

Англтара — Англия.

Баҳри мұхити мунжамид — Атлантика океани.

Баҳри мұхити кабир — Тинч океани.

Баҳри мұхити ҳинд — Ҳинд океани.

Баҳри мұхити шимолий — Шимолий муз океани.

Баҳри мұхити жанубий — Антарктида.

Белчиқо — Бельгия.

Ваназуа — Венесуэла.

Дўнимарқ — Дания.

Исвекра — Швейцария.

Исвек — Швеция.

Нурвеж — Норвегия.

Пўртиғиз — Португалия.

Жамоҳири мутаффақаъи Амриқо — Америка Кўшма Штатлари.

Ҳинди чиний — Ҳинди хитой.

Сакана — аҳоли, яшовчилар, турувчилар.

Манбат — унумдор.

Лингк — майдон, кенглик.

Эслатма: нотўғри талафғуз қилиниб ёзилган сўзлар учун нашрга тайёрловчи мұхтарам китобхонлардан узр сўрайди. Бу китобдаги номлар, атамалар арабча, туркча манбалардан олингани, жаҳонда содир бўлған катта-кичик урушлар туфайли мамлакат ва шаҳарларнинг географик номлари ўзгариб кетганлиги сабабли ушбу китобдаги атамаларнинг ҳозирги шаклини топиш маҳсус тадқиқот таълаб қиласиди, нашрга тайёрловчи бу камчиликларни кейинги нашрларда зътиборга олади. — С. А.

НИКОҲ ТЎФРИСИДА

Жаноб муаллиф ва муҳаррири «Тараққий»дин илтимос қилурманким, никоҳ масаласи хусусида мани бу беш-олти калима сўзимга «Тараққий» саҳифасидан жой берсалар.

Қола набийи саллоллоҳи алайҳи васаллам никоҳ суннати «Фаман рағба ан суннати фолис мани» мазмунicha бир оқил ва болиғ кишига тазаввиж, яъни уйланмоқ суннат муаъкадаларини бири бўлмоқиға ҳеч шубҳа йўқдур. Бунга биноан ҳар ким ўз кафуввани топиб, оли қадарал ол тўй-томуша қилиб, имом афандиларимиз фасиҳ ва мавзун иборатлар бирла ақди шаръий қилиб, бир важҳи суннат хутба ўқилиб, қизни куёв қўлига таслим қилурлар. Ҳуб яхши, аммо икки-уч моддаи мувассафаси бордурки, анинг фасхига қўшиш қилмоқ уламои зулэҳтиромларимизга ва ағниёларимизга вожиб даражасида муҳим ва зарурдир. Биринчisi, қалмоқ ва хитой тоифаларидан қолғон бир расми қабиҳадурким, никоҳдан бир кун муқаддам беш-ён нафар созанда ва жувонларни жам қилиб, неча хил афъоли қабиҳа, гайримашруълар бирла ўз ёру биродарлариға базм қилиб кўрсатиб, оғаринлар уюштирас эдилар. Бу ишни шаръян ҳаромлиғи изҳори минал шамсдир. Аммо авомунносга чинон шойиъ бўлмишдирки, мартабай истиҳолдин ўтуб; суннат, балки вожиб даражасига етубдур.

Закот бермоқ бўлғон ҳолда бир бой закот бермаса, ҳеч кимнинг иши йўқ, аммо ўғлини уйлантириб, базм бермаса, авомлар ўртасида маломатга мустаҳиқ бўлур.

Иккинчи никоҳ куни келинни куёв ҳовлисиға олиб борурда кўриладиргон бир расми шаниъадурки, бир арабага келинни солиб, ул арабанинг олдида икки-уч нафар хотунлар беибо чирманда чалиб ва ҳофизлик қилиб бормоқлари. Агарчи куллиятан бўлмаса ҳам аксар жойда кўрилмоқдадур. Бу бадбахтларнинг аврат овозини эшитиб, кўп мусулмонлар гунаҳкор бўлмоқдадур.

Учинчи, даллол ва ялочи масаласидурким, муни ҳаромлиғидин зиёда заарлари ҳам бор. Чунончи бир ҳовлида ялочи ўйнаса, жамиъ хотунлар ани атрофида туруб ўртаға маъжусий оташпастлардек оташ ёқурлар, баъзи жойлар-

да ул бадкирдорларнинг ўйинини эркақлар ҳам бир та-рафда туруб томошо қилурлар ва баъзи нодонлар қўлла-рига танга олиб ўюнчисини чоқириб, бир аъло фоҳиша-бозлик қилурлар. Буларнинг бу ишларини бўлак мастура хотунлар кўриб туурлар. Мазкур эркақларнинг бир кўзла-ри ўюнчидаги бўлса ҳам, бир кўзлари бошқа хотунларда бўлур, ҳосили калом, тоқати исломиятдан хориж бир хи-лоф шаръидурки, буни шафеъи ва давоми аҳолии ислом-ни ғайрат ва ҳамиятдин бутун-бутун жудо қилур. Бас, бу афъоли қабойиҳларни фасхига уламолар кўшиш қилмаса-лар, бу ишларни шаръян жоиз эконлигини авомунносга билдурмасалар, авомуннос бул хилофи шаръий ишларни истиҳдол ва истиҳфонида мудовомат қилсалар керак ва бул эътиқод фосидалари бора-бора уламоларга ҳам таъсир қил-са, бул хилофи шаръиларда авомунносга мутобаат қилса-лар керак, балки мутобаатлари ҳам кўринмакдадир. Ҳатто-ки баъзи аҳли илмлар бу ишларни жавозият ва шаръили-гини таважжух қилмоқдадурлар. Ё раб, мундай фасо ахлоқ ва мундай беҳамиятликдурки, шундай хилофи шаръилар-ни манъиға эллик-олтмиш минг мусулмондин бир ғайрат соҳиби топилмас.

«Тараққий», 1906 йил, 3 феврал

Ҳар беша гумон мубарки холист, шоядки паланг хуфта бошад¹. Мазмунича: ғайрат ва ҳамият соҳиблари алҳамду-лиллоҳ мавжудурлар. Чунки бундин муқаддам базм ва яло-чилар ҳақида ёзғон мақоламизни «Тараққий» саҳифасида ўқуғон кишилар хаттики муҳофизи шаръийи шариф бўлғон қозийи исломимиз бул тўғрида изҳори мамнуният қилди-лар. Баъзи маҳаллаларда ижтимоъ бўлиб, ҳар ким тўйида бачча ва ялони ўйнатса, маҳаллага кўшилмасун ва аралаш-масун деб фотиҳа ўқуғонлари эшитилди. Бул жаноблар-нинг амсоллари кўпаймоғини самим бирла вожибул ву-жуддин тилаб ва истидоъ қилиб дермизки, бораколлоҳ, яшосун ғайрат, яшосун ҳамият, олами исломият. Бул та-риқа хилофи шаръиларни манъиға энг аввал ғайрат қил-ғон жанобларни табрик ва таҳсин қилиб, бошқа маҳалла-ларнинг ҳам бул жанобларга лоҳақ бўлмоқларини илтижо қилурмиз. Аммо фуқароларни соҳиби ғайратлари «паланг хуфта» манзалласидадурларки, «паланг хуфта»ни қуввати ҳеч ерга етмас. Мисола, бир маҳалла имоми ё элликбоши-

¹ Ўрмонни тинч деб ўйлама, шоядки бир йўлбарс ухлаб ётгандур.

си бош бўлиб манъ қилсалар, иккинчи маҳаллаға таъсир қилмас, иккинчи маҳаллаға таъсир қилса, учинчи маҳаллаға йўл топилмас ва бул хилофи шаръилар чунон шойиъ бўлмишдирки, баъзи беҳамиятлар маҳаллаға қўшилмасликга рози бўлиб, базм ва ялочини таркиға рози бўлмас, чунки ота-боболаридин қолғон расм эмиш, бас, бул расми қабиҳаларни манъ ва фасхи уламоий зулэҳтиром ва қуззоти ислом ва ҳукуматдорон некномларимизга лозимдурки, бул жаноблар ҳар бир ижтимоъларида иттифоқ қилиб, фалон ва фалон ишларни муҳолифи шаръийи шариф бўлғон важҳидин манъ қилдук ва ҳар ким қилса фалон жазога мустаҳиқ бўлур, деб ҳукм қилмоқлари бирла бул хилофи шаръилар бутун орамиздин кўтарилиб ва бул ишларни сабаби бирла дунёни ва охиратда сазовори охири азим бўлмоқларида шаръян ва ақлан ҳеч шубҳа йўқдир. Яхудийлар забиҳни ман қилмоқ тўғрисида қилғон ҳамият ва жасоратлари бутун Туркистон мамлакатига таъсир қилғондек буни ҳам таъсири бутун Туркистон мамлакатига хусусан, Фаргона музофотлариға таъсири маълумимиздур. «Ҳайрун нос ман янфаън нос» — ҳадиси шариф маолинча, сифоти ҳайруннослик бирла мутассиф бўлмоқларида ҳам шак йўқдир. Зероки, бул ишларни ман қилмоқ — мусулмонларни дин ва дунёлариға фойда еткурмақдур. Дунёлариға фойда шулки, бул хилофи шаръиларини сабабидин охиратда тортадурғон дўзах азобларидин холос бўлурлар, дунёлариға фойда шулки, бачча ва ялочини бир кечалик муздиға берадурғон ўттуз-қирқ сўмлари ўз киссаларининг манфаатига қолур.

Ҳамадин бул моддаси ажаброқдурки, муҳолифи шариат ва бидъат бўлғон бадбаҳт ва баччаларни муздлари ўттиз сўм, қирқ сўм бўлиб, куёв-келин қўшулемоқларини хилтиға энг амада зарур бўладурғон хутба ўқуфувчи имом афандиларимизни муздлари йигирма тийин ё ўттиз тийин бирла бир ўн тийинлик даструймолдир. Ё раб, мундай бетартиб ва бенизомлик бўлурму.

Фарёд аз замонаи бемеҳр каж ҳаром,
Хунрези жонистони ғамангез бенизом¹.

«Тараққий», 1906 йил, 7 феврал

X Ўзинг бедор қил, ё раб, бизни бу хоби ғафлатдан,
Ҳидоят қил тариқи ҳақ сори роҳи залолатдан.

¹ Бемеҳр, ҳаром, жонлар қонини қонунсиз тўкиб, ғамга ботиравчи замондан фарёд.

1905 нчи, 17 нчи октябрда берилмиш манифест, яъни ҳуррият жумла Русия фуқароларини асирик зиндонидан озод қилиб, ўз ҳукуқи диния ва дунявияларини талаб қилмоқда ва ўз мамлакатларини ислоҳида ва ўз мактаб ва мадрасаларига тартиб ва низом ижро қилмақда. Ҳурлиқ, мухторлик ато қилинди ва бул ҳуррият воситаси ва соясида жумла Русия фуқаролари оли алалхусус неча замонлардин бери ҳар гӯшада сиқилиб ётқон мусулмонлар қафасдин озод бўлғон қушлардек ҳар тарафга парвоз қилиб, ўз ҳукуқи миллия ва маолияларини талабида чунон гайрат ва ҳамият қила бошладиларки, ёлғуз мусулмонлардин Петербурғ шахриға юборилган аризалар 500 дин зиёдага болиғ бўлди. Ҳеч бир шаҳар, вилоят қолмадики, давлат Думасиға мусулмонлар тарафидин вакиллар сайланмоққа маслаҳат ва машварат қилинмағон бўлса ва ҳеч бир вилоят қолмадики, ислоҳи мамлакат ва ижройи аҳкоми шариат хусусида мажлис-мушоваралар қурулмоғон бўлса. Аммо биз Туркистон вилоятининг мусулмонлари ҳануз асирик зиндонида туфроғ емакдамиз. Жумла вилоятлардин миллати-миллати садолари эшитилмакдадур. Аммо бизнинг вилоятимизда нафси-нафси наволари тараннум этилмакдадир. Ҳаммада изҳори ҳаққоният, бизларда исрори нафсоният, ҳаммада гайрат ва ҳамият зуҳури, бизларда ихтилоф ва ғафлат ҳузури.

Биза нечун иттифоқ ўрниға одати ихтилоф ўлмиш,
Магар бизларға рўзи ўлмамиш миллатда гайратдан.

Ҳамманинг мактаб ва мадрасалари мураттиб ва мунзим, бизларға усул ва тартиб макруҳ ва маҳрум, оли алалхусус биз Тошканд мусулмонлариға суннат ўрниға бидъат, уфоқ ўрниға нифоқ, ваъз ва насиҳат ўрниға жанг ва шикоят, гайрат ва ҳамият ўрниға хавфу ғафлат. Истеъмоли мажлисларимизнинг энг амада заруриётидин ўлмиш ибодат учун бино қилинғон масжидларимизнинг дарвозаҳонаси шикоятхонаға мубаддал ўлмиш. Ваҳоланки, шикоятни рамлиғида шак ва шубҳа йўқдир. Имомларимизнинг вазифалари қавмлариға ваъз ва насиҳат бирла аҳком шариатни билдириб, гайри-машруъ ишлардин қайтармоқ бўлғон ҳолда ўз вазифаларини адо қилмоққа тўй ва маърака ахтармоқдин қўллари бўшамас. Агар қавмларини олдига тушуб тўй ва маъракага юрмасалар ўшал куни имоматдин маъзул бўлур эмишлар. Чунки авомунноснинг /эътиқодида имомлик қавмнинг олдига тушуб тўй ва маърака ахтармоқдин иборатдур ва аъёни қавмга хушомад қилиб, гирдин экмакдан киноятдур.

Ваҳоланки, имомлар ноиби Расуллулоҳ саллоллоҳу алайҳи васалламдурлар. Оллоҳ таолий анбиё алайҳим-ус-саломға ўз аҳқомларини бандалариға еткүзмакни ваъз ва насиҳат бирла одамларни динга ва яхши амалларға далолат қилмакни амр қилди. Ул жаноблар ҳар қайсилари маъмур бўлғон вазифаларини адо қилмак учун ўз нафслариға турлук-турлук жафоларни раво кўрдилар. Ҳаргиз ва ваъз насиҳатдин забони муборакларида қусурлик кўрулмади, хусусан, ҳазрат Расули акрам саллаллоҳи алайҳи васалламнинг даҳани муборакларидин тўти руҳлари парвоз қилғунча «умматим», «миллатим» калималарини забони муборакларидин кўймадилар. Қани бизларда ул жанобларға мутобақат, қани ул жанобларға мувофақат. Қачонки ул жаноб «Кулли нафси зоиқатул мавт» мазмунича дорулғанодин дорулбақоға риҳлат қилдилар. Умури ҳидоят ва муҳофазатдин ва миллати хулафойи рошидин алайҳим ар-ризвонни вазифалари ўлди. Ул жаноблар ҳам ҳар қайсилари ўз замонларида миллат учун чунон гайрат ва жасорат кўрсатдиларки, бутун Форс ва Туркистон балки, аксар Ҳиндистон мамлакатлари бул жанобларнинг замонларида шарафи Ислом бирла мушарраф бўлди. Ҳаммалари ўзларини миллатға қурбон қилдилар. Бас, бул жанобларни ноиб ва ворислари уламойи киром ва умаройи зулэҳтиромлар ўлдилар.

Бул жанобларда ҳам яқин замонларғача ўзлариға лозим бўлғон вазифаларни адосида қусурлик кўрилмади. Аммо бул замондин юз йилдин зиёдроқ муқаддам замондин бошлаб оҳиста-оҳиста миллат деворининг ҳар тарафига раҳналар пайдо бўлди. Мунга сабаб уламо ва умароларимизнинг ўз нафсларини риоясида ҳаракат қилмоқлари бўлди. Подшоҳ ва ҳонларимиз бўлса, миллатға қилғон хизматлари танҳо хотун олмоқ ва кучук уруштиromoқ ва бегайрат ва ҳаққоният диндор кишиларни бадарга қилмоқ ва тутуб ўлдирмоқ бўлди. Миллат нима, шариат нима, билмадилар ва қарамадилар. Шунинг учун миллат деворини раҳналари тобора зиёда бўлди. Бўзахўрлик, қиморбозлик, баччабозлик, базм қилмоқ ва ялочи ўйнатмоқ, эркакни хотун қилмоқ ва хотунни эркак қилмоқ, зино қилмоқ, шикоят қилмоқ ва бир-бирларини ҳақорат қилмоқ, хусусан, оғизга ҳақорат қилмоқким, куфри сариҳдур ва шуларга ўхшаш ҳаром амаллар ўрталарида чунон шойиъ бўлдики, ҳаромлиги ҳеч кимнинг дилидин хатир қилмади. Бу ишларни алҳол бизларнинг ота-боболаримиз расмлариду, деб истеъмол қилмоқ-

дадурлар, ҳаттики баъзи мўйисафедларимиз бизлар йигитлик вақтимизда мундай ишларни қилар эрдук ва мундай базмларни қилур эрдук, бизларнинг баччаларимиз мундай ўюнчи эрди, қани ул баччалар, замона фосид бўлди, йигитлар хотун бўлди, деб ўтган замонларга фахр ва бу замонға афсус ва надомат қилурлар. «Инноллоҳа йағирмо ба қавми йағир мо ба нафсиҳум». Мазмунича: охирил амр бу афъоли қабиҳаларимизни сабабидан мулк-мамлакатимиз тағайиур ва табаддул бўлиб, асир-у, хор-у залил бўлдук.

Вақтики ҳукуматдорларимиз бизларни бул тариқа гафлатда ва жаҳолатда топдилар. Миллатимиз деворининг қолғон ерларига раҳна солиб, шариатимизни ободлигина энг амада сабаб бўладургон масжид ва мадраса вақфларини таваққуф қилиниб, қозиларимизнинг номларини «народний судья» ном қўйилиб, уч юз сўмдан васиқа қилмоқ қозиларимиздин олинди. Қозиларимиз ҳукумларини положениега мувофиқ қилмоққа мажбур бўлдилар ва соира-соира раҳналар пайдо бўлди. Аммо ўз ҳукуматдорларимизнинг кўзларини гафлат чунон қопламишки, ҳануз ўз нафсларининг фойдасини ахтармоққа машғулдирлар ва ул фойдадин миллат ва шариатга хоҳ фойда ўлсун, хоҳ зарар ўлсун ҳар бир ҳаракатларидин манфаати шахсиялари мақсаддир. Ва ҳар фикрларида риояни нафслари мавжуддир.

Уламоларимизда ҳукумат йўқки, миллат деворини раҳналарини ислоҳ қилсунлар ва ҳукуматдорларимизда файрат йўқки, бу ислоҳда уламоларимизга ёрдам берсалар, алалхусус, ҳар миллат соҳиблари ўз ҳуқуқи миллия ва маолияларини талабида ҳур ва муҳтор бўлғон бу замонда ва ҳар вилоятда ислоҳи мамлакат учун мажлис, мушоваралири қурулғон бу асрда бизнинг Тошканд шаҳрида ислоҳи мамлакат хусусида на бир ижтимоимиз бор ва на бир маслаҳатимиз бор ва на ҳуқуқи диния ва дунявиямизни талабида бир ариза бердук ва на давлат Думасига вакил сайламоқ хаёлимизга келур. Ёлғон бўлмасун, мундин бир-икки ой муқаддам уламо ва ҳукуматдорларимизнинг файрат томурлари ҳаракатга кириб, ўз ҳуқуқларини талабида ариза бермоқ учун икки-уч бор ижтимоъ қилдилар. Афсуски, ул ижтимоълари ҳам ёлғуз палов ва зиёфатхўрлик бирла нафсониятдин иборат бир мажлис бўлди. Ариза бермоқ мунда турсун, аризани тартибиға ҳам иттироқ қила олмадилар. Чунки ҳар ким ўз манфаати шахсиясини мулоҳазасида сўз сўзлади.

Кўрқурманки, биз бечоралар шул фафлат ва шул ихтилоф ва шул нафсоният соясида ҳама мустафид бўлғон ҳурриятнинг неъматларидин ҳам маҳрум қолмасак деб. Агар шундан ҳам маҳрум бўлсак, миллатимизнинг деворига солинган раҳналар тобора зиёда бўлмоғида ҳеч шубҳа йўқдир. Агар шул ҳол бирла кетсак, тонгла қиёматда биз, аҳли исломни қўлларимиз кимнинг яқоларида бўлса керак.

Биз фуқаролар, қўйдек мусулмония, амалдорларимиз чўпон мисллик бўлиб, тонгла бизларнинг аҳволимиз борасида масъул бўлсалар керак. «Кулликум раоъ ва кулликум масъул ан раията», орамизда бўлган раҳналарни ислоҳи ҳукуматдорларимизнинг қувват ва ғайратлари бирла мумкиндир. Лоақал шунга ҳам бир ғайрат қилмасалар, мисола бу раҳналарни бир нечаси бачча ва ялочиларни ўйнатмоқдурки, мундан муқаддам газетларда ёзилиб эрди ва ул газеталарни ўкуғон кишилар ғайрат ва ҳамият қилишиб, неча ерларда бу ишларни манъиға фуқароларни ўзлари кўшиш қилишлари, аммо ерларда манъиға мувофиқ ўлсалар ҳам баъзи жойларда қўлларида ҳукумат бўлмағон важҳидин манъ қилмоққа қодир бўлмадилар. Агар ҳукуматдорларимиз бул ишларда уламо ва фуқароларга ёрдам бериб бош қўшсалар эрди, бутун Туркистон вилоятидин бу ишларни барҳам бермоқ мумкин эрди. Бас, бу ишларни тўғрисидин қиёматда савол ўлса, кимнинг доманин тутармиз. Иккинчи дўхтур масаласидурки, боқияси бор¹.

«Тараққий» газетаси, 1906 йил, 7 март

БИЗНИ ЖАҲОЛАТ – ЖАҲЛИ МУРАККАБ

Ҳар миллатнинг мактаб ва мадрасаси ўлдиги қаби, бизни ҳам мактаб-мадрасаларимиз гарчи бенизом ва беусул ўлса ҳам, йўқ демак даражада оз эмас. Ҳар миллат авлодини тарбиялаш ва таълими улумда кўрсатған ҳиммат ва ғайрати қаби бизларда ҳам ўз маъсум авлодларини жаҳолат ва фафлат зулматида қолмоқиға ҳеч бир ризолари ўлмай, қўлларидан келганча таълим ва тарбияти авлодда қусурлик кўрсатмакчи зотлар мавжуддирлар. Ва лекин дунёға нима учун келгонини билмай, илм ва маорифга асло рафбат қилмай, жонидин ширин болаларини кўча-бакўча кездириб, бечора маъсумнинг азиз умрини жаҳолат оташина

¹ Газетада Мунаввар қорининг дўхтирларга бағишлиланган мақоласи босилмаган.— С. А.

ёндиргувчи беҳамият ва бедиёнат оталар ҳам орамизда оз эмасдур. Кўп диндошларимизни кўрармизки, ўз фарзандларини асло мактабга бермай орқаларидин эргаштириб, руслар эшигига ўzlари каби хизматчиликка ўргатиб, дунё ва охиратнинг саодати ўлғон илм ва маорифдин маҳрум қўймоқдин ҳеч бир ибо қилмаслар. Баъзи азизларимиз бордурки, ўғлини қўлидин тутиб мактабга олиб борур. Муаллимдан толиб қилурға: «Тақсир, шу ўғлимни гўшти сизники, устихони бизники, бир илож қилиб, тезлик ила нақд ва насия ёзмоқни ўргатиб берурсиз», дер. «Эшагига яраша тушови» деган ўзбек мақолича, муаллимлар ҳам аксарлари қонуни таълим-тарбиядин бутун-бутун бехабар кишилар ўлуб, балки ўқув ва ёзувни ҳам лозиминча билмасликлари важҳидан бечора маъсумаларни истеъоди зотиясиға наззора икки йил зарифида жамиъ лавозумоти динияни билдиromoқ мумкин ўлғон ҳолда, тўрт-беш йилгача ҳижжа усули бирла дунё ва охиратга фойдаси бўлмагон Фузулий, Навоий, Хўжа Ҳофиз ва Бедил каби мушкул манзума китобларга умри азизини барбод этарлар.

Эй ватандошлар! Диққат назари ила боқинг! Бир болани мактабга бермакдан мақсади вожибот диниямиз ўлғон илми қироат, масоили эътиқодия, фарз, вожиб, суннат мустаҳаб, ҳаром, макруҳ, намоз ва рўза, ҳаж ва закотларни ҳам заруроти дунявиямиз ўлғон илми ҳисоб, жугрофия, таворих, хусусан, «Тарихи Ислом» каби фойдалик илмларни билдурмоқ ўлғон ҳолда жоҳил домлаларнинг «таълими фалоний, қоши қаро, қаро кўзи, қаро юзи, оҳ, сўзи ширин», деб болаларни фасод ахлоқига биринчи сабаб ўладурғон манзума китоблар ўлмиш.

Бу хусусда отада айб йўқ, чунки бу бечорани эътиқодида болани ўқутмоқ ёлғиз нақд ва насия ёздурмоқдин ибратдур. Муаллимда ҳам айб йўқ, чунки бу зикр қилинғон улуми зарурияларни бечора муаллимнинг ўзи билмас, балки баъзиларини исмини ҳам эшитган эмас. Бечора на қилсан? Ноҳор, бефойда бўлса ҳам мактабларда болаларга ўқитгудек булардан бошқа бир китоб топилмағон замонларда ўзи ўқиб, билган китоблари шу китоблар ўлдиги чун эски ўрунларда эски тушларин кўрмакдадурлар. Мани сўзимдан Фузулий, Навоий, Хўжа Ҳофиз, Бедиллар каби улуғ зотларни таҳқир қилди, деб гумон қилинмасун. Чунки мани гаразим бу китобларни зотан бефойда демак эмас, балки ёш болаларга бу китобларнинг таълими бефойда, демакдир. Мисола бир болага Фузулий ўrniga илми қироат, Навоий

ўрнига масоили эътиқодия, Хўжа Ҳофиз жойига масоили амалиёт, Бедил бадалига илми ҳисоб ўқитилса, дин ва дунёси учун қанча фойдалар ҳосил қилиб, мусулмон ўлур. Бильякс, бу китобларнинг ўзи ўқитулғон ҳолда бу фойдалардин маҳрум қолиб, балки фасод ахлоққа мубтало ўлмоғи ҳам эҳтимолдир. Чунки бу китобларни тасниф қилғон зотлар Оллоҳ таолийға қурбат пайдо қилғон кишилар ўлғонлари учун айтган сўзларининг зоҳири шариатга муҳолиф ўлса ҳам, ҳақиқати мувофиқдир. Чунончи мавлоно Фузулий дерки, фард:

Санамлар саждасидур бизда тоат тангри-чун, зоҳид,
Киши кўрсанг сен, ўз динингда таклифи намоз айла.

Ёки

Хўблар меҳроби абруйсина майл этмаз фақиҳ,
Ўлса коғирдур, мусулмонлар, анго қилманг намоз.

Мавлоно Ҳофиз дерки:

Май нўшки, умри жовидоний ин аст,
Кайфияти рўзгори фоний ин аст.
Ҳангоми гулу, лолау ёрон сармаст,
Хушбош, дамеки, зиндагоний ин аст.

Бу каби сўзларнинг зоҳирий муҳолифи китоб, суннат бўлса ҳам, ҳақиқати бир бошқадир. Аммо ёш болалар, шубҳа йўқдурки, буни ҳақиқатда билмаслар. Балки ўқитган муаллимлари ҳам билмаслар. Ночор зоҳири ила амал қилиб, фасод ахлоқға мубтало бўлмоқ ҳавфи бордур. Баъзи жуҳало дермишки, бу тартиб ҳазрат Имоми Аъзамнинг тартиблари, буни бузаман деган кишининг ўзи бузулур. Ажабо, бу каби жаҳолат ҳам бўлурми? Бу жаҳли мураккаб эмасму? Чунки бу жоҳиллар ҳазрат Имоми Аъзамнинг умрларида бу китоблардин ҳеч бир асар ўлмағонини билмаслар. Билмаганларини ҳам билмаслар. Қачон ул жанобнинг замонларида Фузулий ё Бедил, ё Хўжа Ҳофиз, ё Навоий бор эди? Қачон ул жаноб бу китоблардин болаларга таълим бердилар. Ул жаноб каби зотнинг ҳақларига бу каби бўлғон ифтиро, туҳмат қилғон жоҳилни иншооллоҳ ўзи билур.

Баъзи нодонлар дермишки, шу китобларни ўқимагунча болаларнинг саводи чиқмас. Бу ҳам эътиқоди фосид ва даъвойи бедалилдур. Чунки бу эътиқод дуруст бўлса эди, Туркистон вилоятидин бошқа вилоятларда ҳеч кимнинг саводи ўлмас эди. Ваҳолонки, бошқа вилоятларда хат билмайдургон киши юздан ўн бўлса, Туркистон вилоятида

юздан тўқсондир. Мундин ҳам маълум ўлурки, савод чиқмақ бу китобларни ўқумоққа муваққуф эмас, балки бу китоблар фоят қийинликидидин болаларни бесавод қолмоғига ҳам сабаб ўлур. Чунки бу китоблар ўқилодурғон мактабларда эллик боладин ўн бола тўрт-беш йилда базўр ушбу китобларнинг ўзинигина хатини тануб чиқур. Бошқа китобларни яна дуруст билмас. Аммо бу китоблар ўқилмайдурғон жадид мактабларида икки йил ичида эллик болани қирқ тўққизи балки ҳаммаси алассавия неча хил илмлардан имтиҳон бериб чиқар. Боз бу китобларни ҳам билур. Хайр, дурустроқ ҳам билмасун? Лекин, билмагони бирла бу боланинг на дунёсиға ва на охиратига ҳеч бир зарари йўқ. Чунки бу китобларнинг ўзини дунё ва охиратга ҳеч бир фойдаси йўқ. Балки зарарининг эҳтимоли болада зикр қилинди. Хайр, келайлик садади каломғаки, ўғлини мактабга бермакдин мақсади нақд ва насия ёздурмоқ ўлғон жоҳил отанинг ўғлиға қилғон муаллим бечоранинг тарбияти, чеккан машаққатини ва маъсум бечораға мактабда берган кулфатини ёзиб битирмак мумкин эмасдир. Кўргуси ва билгуси келган киши бизнинг Тошканд мактабларининг бирига кириб, икки соат истиқомат қилсун. Шунча демак мумкиндирики, муаллим афанди қўлида зўр бир таёқ, қайси боланинг боши ҳаракатдин қолса, ушбу таёқ шу боланинг бошида ўлур. Аммо ўқуғон-ўқумағони ила ҳеч кимнинг иши йўқ. Бошини қўмирлатиб ўлтирса кифоя қилур. Ҳаттоқи, ўтган йилларда бу тариқа золим муаллимларнинг таёқи остида вафот қилмоқ ҳам воқеъ ўлди.

Бу тариқа золим ва бадхулқ, жоҳил муаллимларнинг тарбиясида ўсан болалардин нима умид қилмоқ керак? Фасоди ахлоқдин бошқа бир иш ўрганмас. Жоҳил оталарни умид этдуклари нақд ва насия ёзмоқ ҳам танҳо ўндан бир, йигирмадан бир болага ҳосил ўлуб, бошқалари эса «мактабда ўқумоқ, игна ила ҷоҳ қазимоқдан ҳам қийин (мушкул) экан», дея-дея қочар-кетар. Бунга сабаб муаллимнинг бадхулқлиги, мактабнинг бенизомлиги ўлур. Агар бизларнинг мактабларимиз бошқа миллатлар мактаблари каби бир низомга қўйилиб, яхши муаллимлик вазифасини лозиминча адо қилурлиқ кишилардин муаллимлар тайин қилинса эди, маъсум авлодларимизнинг руҳини ҳаётига, дунё ва охиратининг саодатига биринчи сабаб ўладурғон илм ва маорифдин бу даражада маҳрум ўлмакиға сабаб бўлмас эдук.

Эй қардошлар,вой миллатдошлар!!! Кўзимиз фафлат уйқусидин очиб, атрофимизға назар солмакимиз лозим-

дир. Ҳар миллат ўз саодат ҳол ва истиқболини муҳофазатига биринчи восита илм ўлмакиға қаноат ҳосил қилиб, илм ва маорифга ортиқ даражада кўшиш қилган бу замонда бизлар бу гафлат ва жаҳолатимизда давом этсак, истиқболимиз ниҳоятда хавфлик ўлуб ҳамма оламга масхара ва кулгу ўлмогимизда ҳеч шубҳа йўқдир. Балки, бу жаҳолат зулматида саодати ухравиядин ҳам маҳрум қолмоқ хавфлидир. Бу жаҳолат натижасидурки, ўзимиз ерлик мусулмонлардан ўлдигимиз ҳолда мусоғир рус ва яхудийлар эшигига мардикор ва хизматчи ўлдук. Бу жаҳолат хоҳишидурки, миллат фойдаси учун жонин қурбон қилмоққа лойиқ арслон каби йигитларимиз бутун миллатни ёдларидин чиқориб, истеъдод ва ғайратларини чойхона ва пиваҳоналарга сарф этмакдадурлар.

«Тараққий» газетаси, 1906 йил, 14 июн

САБАБИ ТАРТИБ

Болаларга ўқув, ёзув билдирилган учун усули савтияниң осонлиги неча йиллик тажрибалар ила маълум ўлдигиндан жумла ислом вилоятларининг макотиб ва мадрасалари бу усул ила тазийин ва ислоҳ этдиклари каби 1319—1320 (милодий 1902—1903 — С. А.) йилларда бизнинг Туркистон вилоятининг ҳам кўп муаллимлари бу усулни ўз орзу ва ихтиёрлари ила қабул этиб, мактабларда бу усул ила таълим бермакка бошламишлар эди. Локин, таассуфки, ғайратлик муаллимларимизнинг ҳаракатлари узоққа бормади. Тездан бу усулни тарқ этиб, эски усулларини фойдалик топиб, анга ружуъ этдилар. Бунга сабаб на ўлди? Жумла макотиби исломияга ярағон усули савтия Туркистон мактабларина ярамадими? Хайр, афандиларим, албатта, ярап эди. Балки бу усулнинг воситаси ила ҳанузгача Туркистон мусулмонлари хийли тараққий топар эдилар.

Муаллимларнинг бу ружуъларина сабаб аввало усули савтияниң надан иборат эконин билмаганлари, сониян Туркистон шевай туркияси ила тартиб этилмиш усули жадида китобчаларина молик ўлмағонлари ўлди. Модомики, бу сабаблар мавжуд экан, муаллим афандиларимиз ружуъларида ҳақли эдилар. Чунки ул вақтларда Туркистон мусулмонларининг гумонларича, усули савтия ёлғиз ИброХим Ҳаққийнинг «Ақоид» манзумаси ила «Ўқу Куръон яхшилаб» мисрасини кўп зикр этган тоторча бир тажвид ман-

зумадан иборат ўлуб, ҳамма мактабларда, ҳатто кўчаларда турлук савтлар ила ул икки рисолани ўқита бошламишлар эди. Ул рисолалар ўз тилларида ўлмадигиндан маъносини болалар тугул, муаллимларнинг ўзлари ҳам дуруст билмас эдилар. Ҳол бўйла ўлса, усули савтиядан на фойда ўлсун, албатта, оз муддатда халқни ҳам, муаллимларни ҳам усули савтиядан кўнгиллари қолиб, усули қадимияга қайтмаклари табиий, ҳам қайтдилар. Эмди эса, алҳамдулиллоҳ, ул замонлар ўтиб, Туркистон мусулмонларини ул вақтларда дамини кўрсатган усули савтия бу вақтларда бошқа аъзоларини ҳам кўрсатмакка бошлади. Истанбулдан, Мисрдан, Қозондан ва ҳар тарафдан муқтадир муаллимлар келиб, оҳиста-оҳиста ҳар ердан мактаб очмакка, Туркистон муаллимларина усули савтия надан иборат эконин имтиҳонлар воситаси ила билдурмакка бошладилар. Туркистон муаллимлари ҳам усули савтия болалариға ҳарфларнинг овозлари ила танитмоқ, ўқулғон сўзларни ёздириб, маъносини билдириш, Ҷедил, Ҳўжа Ҳофизлар каби форсий ва мушкул китобларнинг бадалиға эътиқод, имло, ҳусниҳат, илми ҳол, ҳисоб, тарихи ислом, жўғрофия, ҳандаса, ҳайъат ва соирлар каби диний ва дунёвий илмларни ҳар кимнинг ўз тилида ёзилмиш китоблардан ўқитиб билдиришдан иборат эконин билиб, ҳар бирларининг кўнгиллариға усули савтияни қайтадан қабул этмак фикри тушди. Лекин на қилсунлар, бу этилмиш ишларнинг ҳеч бирина доир ўз тилларида ёзилмиш китоблари йўқ. Истанбулча, тоторча ёзилғон китоблардан эса ўз тилларини дуруст билмаган ёш болаларга бир нарсани билдириш мумкин эмас даражада машаққатдур.

Эмди Туркистон мактабларина усули савтиянинг умуман жёрий бўлмоғонида бир манъи бор эса, ул ҳам китобсизликдир. Чунки фақир усули жадида тарафчиси ўлдигиндан кўринган муаллимни усули жадида таклиф этмакда ва алардан «Ўз тил ва хатимида китоб йўқ, тоторча китобларни ўзимиз билмаймиз, билсамиз ҳам, болаларга билдира олмаймиз», жавоблари ила алзом этилмақда ўлдигим каби ўзим ҳам беш йилдан бери китобсизлик меҳнатини чекмакда, болаларга ўқитган нарсаларимни алифбога қадар Туркистон тили ва хатига таржима қилиб, ёзиб ўтмакдаман. Модомики, ҳол бўйла экан, Туркистон мұҳаррирлари ҳанузгача усули жадида китобларини таҳрир ва таржимасини шурув этмаганлари фақир қалам ожизонасини, гарчи ҳолига номуносиб ўлса ҳам, оли қадар алҳол усули

жадида китобчаларини таҳрир ва таржимасини маҳсур ва мажбур этди.

Ҳар ишни алифбосидан, яъни аввалидан бошлаб қилмак қонуни адабдан ўлдиги учун таҳрир этгон китобчалиримни бошлаб алифбосини, яъни бу «Адиби аввал»ни бостириб ҳурматлу муҳаррир ва муаллимларимизни интизори олияларина тақдим этмагим ила баробар риҷо қулurmизки, маним бу китобчамни назари диққат ила боқуб, кўринингон нуқсонлариндан усули савтияға хилоф ўлғон ёки болаларға билдурмаки мушкул ўлғон ерларидан фақирни огоҳ қилмак ила ёрдам берсалар, шоядки 2-чи табъиким бенуқсонроқ ўлурди. Вассалом.

«Тужжор» газетаси, 1907 йил, 8 октябр

ТОШКАНДДА МУСУЛМОН ЖАМИЯТИ

Тошкандда бундан тўрт сана муқаддам очилмиш бир мусулмон «Жамияти хайрия» вор. Бу жамият бошида ёшларнинг саъй ва ижтиҳоди ила очилган бўлса ҳам, баъзи сабаблара мубаний Тошканд афниёларина топширилмиш ва шул замонгача ёшлардан фақат бир-икки кишининг таҳрик ва иштирокила бойлар тарафидан идора қилинмоқда эди.

Жамият афниёи киром қўлларида ўз шаънига муносиб зўр ишлай олмаган бўлса ҳам, моддий жиҳатдан ҳийли қувватланди. Етти минг сўмдан зиёда сармояга молик бўлди. Ҳар йили икки-уч мартаба умумий мажлис ва ўн-ўн икки мартаба идора мажлислари ясад, аъзолардан пул йиғди. Ариза бериб, иона сўровчи беш-ўн (нафар) фақир ва ожизлара ёрдам бериб турди.

Афниёи киром жамиятдан ўз ёрдам ва ионаларин дариф тутмадилар. Бунинг исботи учун Тошканд афниёларидан ҳурматлук Орифхўжа эшон жанобларини ўтган йил жамиятга бирдан минг сўм иона берганларин ва шаҳарнинг ўртасидан бир ҳовлиларини «Дорул ожизин» учун инъом қилғанларин зикр этмак кофи ўлса керак.

Лекин олти-етти милён мусулмонли Туркистоннинг маркази ўлан Тошкандда очилмиш бир мусулмон жамиятининг жузъий (майда) ишлар илангина қаноат этуб турмогидан Тошканд ёшлари ҳар вақт сиқиладурлар ва санавий ҳисобнома ва сарфномаларини газеталарда ёзуб, нашр этмакдан уйолурлар эди, биноаналайҳ, Тошканд жамияти халқ ҳам ҳукумат номинда бутунлай эътибордан тушмиш

ва ўлмакка маҳкум, оғир бир хастиликка дучор ўлмиш каби эди.

Жамиятнинг эски обрўсин қайтармак ва уйқудан уйғатмак учун бирдан-бир чора идора ишларини бутунлай ёшлар қўлина бермак, лоақал идора аъзоларининг аксарини ёшлардан сайламак фикри такрор-такрор талқин ўлинса ҳам, бунга эътибор этувчи оз эди, балки «Жамият ёшлар қўлина берилса, йиғилган пулларни сарф қилиб та- мом қилурлар, ўzlари пул йиғолмай, шунинг ила жамият белул бўлиб ёпилур», дейучилар кўпроқ топилур эди. Ёшлар эса жамиятдан ҳамон умид узмийлар, энг оғир ишларни ишлийлар ва ҳар йили бир-икки мартаба қўзгатиб, умумий мажлислар ва сайловлар қилиб ва ўзларидан кўпроқ киши ўткармакка мулойимона ҳаракатларда бўлиналар эди, лекин келажакда ағниёларнинг иона ва ҳимматлари жамият учун биринчи даражада лозим ўлдифини эътиборга олиб, онларға қаршу жиддий ҳаракатлардан мумкин қадар сақланар эдилар.

Ёшларнинг бу совуққонлик ва сабрликлари бу сана яхши натижалар берди. Бойларнинг ўzlари иттифоқ қилиб, ўз ораларидан фақат бир раис ва машварат аъзоси вериб, бошқа аъзоларнинг барчасин ёшлардан сайладилар, ёшлар ҳар ишда бойлар ила машварат қилиб турмакни, бойлар ҳам ҳар вақт қўлларидан келган ёрдам ва ионаларини дариг тутмасликни бир-бирларина ваъда қилишиб, қўлга-қўл беришиб, иттифоқ ила ишга тутиндилар.

Бу иттифоқнинг натижаси ўлса керакки, Тошканд жамияти бу йил бутунлай бошқа тусга кирди. Уйқудан уйғониб, кўзларин уқалаб, атрофга назар сола бошлади. Қонунида зикр этилган моддалардан бирин-бирин фойдаланмакка шурув қилди, бошлаб бир неча йилдан бери қарор берилубда очилмай ётган «Дорул ожизин»ни расман очуб, бир неча мискин ва ожизларни тарбияга олди. Бир неча мактаб ва мадрасаларга юз сўм ва икки юз сўмлаб ионалар берди. Бир неча бева ва бечораларга ойлик ионалар вермакда ва олтмиш қадар фақир ва қашшоқ болаларни турли мактабларда ўқитуб тарбия қилиб турмакдадир.

Жамиятнинг янги аъзолари бундай сарф илагина қаноатланмади, балки молия жиҳатини қутламак учун аъзоларнинг йилда берадургон олти шар сўм садақалари кифоя қилмаслигини билиб, пул топмакка ҳам янги йўллар излади, бошлаб «Грамофон общество»сила сўйлашиб, ҳар бир пластинкадан ўн тийин олмоқ шартила бир неча ҳофиз-

ларни ва ўз тарбиясидаги мактаб шогирдларининг товушин сотди, бундан фақат шу йил ичиндагина лоақал икки минг сўм кирса керакдур.

Учинчи йўлда шаҳар боғининг ёзлик театрусида бир мартаба испектакл қўйиб, олти юз сўмга яқин фойда қилди. Бунинг устига, ушбу августнинг 8-куни рамазон муносабатила Шайх Хованди Тахур боғида бир мартаба «Томоша кечаси» ясади, ушбу томоша кечасининг даромад ва буромади ушбу тариқа бўлди:

Сотилган билетлардан	1387 сўм 54 тийин.
Чойхонадан дохил	59 сўм 42 тийин.
Жаъми даромад	1446 сўм 96 тийин.
Масорифи билет маркаси	126 сўм 14 тийин.
Бошқа масорифлар	233 сўм 65 тийин.
Жаъми масориф	359 сўм 79 тийин.
Жамиятга қолган хос фойда	1087 сўм 17 тийин.

Мусулмонлар тарафиндан биринчи мартаба ясалган ушбу томоша кечасиндан бунча фойда ўз-ўзидан чиқмади, балки бунинг учун Тошканд ёшларининг кўп файрат ва ижтиҳодлари ҳам чарчамай ва ҳеч кимнинг шикоят ва ҳақоратига қулоқ солмай қилган саъй ва ҳаракатлари ўлди.

Бу томошалар жамиятга фақат моддий жиҳатдангина фойда келтуруб қолмай, балки маънавий жиҳатдан ҳам кўп фойдалар келтурди.

Тошканд жамиятининг исмини унугтан ёки ҳеч бир жамият деган сўзни эшиитмаган Тошканд мусулмонларининг етти яшаридан етмиш яшаригача жамиятнинг вужудидан хабардор бўлди, рус, яхудий ва арманилар фойдаланиб ўрган ўринлардан фойдаланмак мусулмонларга ҳам мумкин эканлиги очиқ билинди, бу эса Тошканд мусулмонларининг ҳийли руҳлари кўтарилиғига ва жамиятга муҳаббат илиа қарамоқларига сабаб ўлди, шул сабабли ушбу томошаларни бошқарган ёшларга ва буларга ёрдам бериб турган шаҳар политсиямейстрина жамият аъзоси чин кўнгулдан ташаккур этадур ва келажакда яна шундай хизматларда бўлиниб, ҳалқ ва жамиятга фойда еткуродургон ўш йигитларимизнинг амсолларин кўпайтирмакни жаноби Ҳақдин истидоъ қиласадур.

*Жамият раиси муовини: Мунаввар қори
«Самарқанд» газетаси, 1913 йил, 20—23 август.*

ЖАМИЯТЛАР ҚАНДАЙ ОЧИЛУР

Маориф ва маданият боғчасининг биринчи дарвозаси мактабдир. Ер юзиндаги маорифли миллатларнинг ҳар бирлари маданият боғчасина шул дарвозадангина кирмишлар, яъни маориф ва маданият йўлина сафар прогроми ясалганда, биринчи моддасини шул «Мактаб очмак» масаласини қўймишлар. Ишларини шул «мактаб»дангина бошлайлар. Мактаб очуб, билғеъл иш бошлагонларидин сўнгра ҳар тарафдин турли-турли нуқсонлар ва эҳтиёжлар кўрила бошламишdir. Мактабни очуб қўя қолгон ила иш битмаслиги, балки анинг фарқи ва давоми учун моддий ва маънавий ёрдам ва маънованатлар, файрат ва ҳимматлар лозим эконлиги онглашилмишdir. Бунинг учун энг яхши чора ўлароқ «Жамият»ни тузмишлар. Яъни расмий бир қонун доирасинда халқдан иона йиғиб, очилмиш ва очиладурғон мактаб ва дорулулумларнинг нуқсон ва эҳтиёжларин енгиллик ила ислоҳ қилмоқ ва адo қилмоқ усулини ижод этмишлар. Бора-бора бу «Жамият» шул қадар тараққий қилмиш ва раҳмат касб этмишки, маданий миллатларнинг бутун тараққиёти диния ва эҳтиёжиёти миллиялари учун энг ишончли суюнчиқ ва муттакои эттеҳоз ўлинмиш ва уларда маданият нарвонининг биринчи босқичи мактаб, иккинчиси жамият экон, ҳозир кўп ерларда мактабни иккинчиликка қолдируб, биринчи босқичлик номи муқадасасини жамият ўзина олмишdir.

Маориф ва маданият йўлина янги қадам қўя бошлагон Туркистон мусулмонлари ҳам, табиий, шул босқичларни босмакка ва шул дарвозалардан кирмакка мажбурдурлар. Биноаналайҳ ҳозирда бизим Туркистон тараққийпарварони кўброқ шул мактаб ва жамият атрофида айланмакдалар. Лекин бу мактаб жамиятларни очмак учун қандай тадбирлар лозим? Ҳукуматдан қайси йўл ила ижозат олинур? Қандай устав ва програмлар ила очмак фойдали бўлур? Мана бу хусусларда идорадан йўл ва машваратлар сўраб мактуб ёзурлар. Бундай мактаблар ниҳоятда кўб бўлғонлиги учун ҳар бирина айрим-айрим жавоб ёзуб ўлтирумак идора учун ҳийли мушкуллик бўладур. Тараққий миллат ва маориф учун бундан фойдали ишларга ташаббус қила бошлагон зотларга ташаккур этмак ила баробар сўраган саволларининг жавобини хусусий мактуб ила беролмағонимиз учун афуларини рижо қилурмиз. Ва жамият очмак хусусидаги саволларина жавобан ушбу мақолани тақдим қила-

миз: ҳозирда Тошканд, Ўренбурғ, Қозон, Боку, Бофчасарой каби мусулмони кўб бўлғон шаҳарларнинг ҳар бирида мусулмон жамиятлари бор. Бир ерда жамият очмоқчи бўлғон кишиларға аввало шул шаҳарлардағи жарida идораларина ёхуд машҳурроқ кишиларға мактуб ёзуб, жамият қонунномасини, яъни уставини сўрамак лозим. Мактуб олғон зотлар ҳам бундай фойдали илтимосни аҳамиятсиз қолдурмасдан, уставни топуб юборадурлар. Мана бу уставлардан бир нечасини қўлға киритгандан сўнгра беш-олти киши бир ерда ўтуруб, шул уставларни ўқуб чиқурлар. Машварат қилишуб, шунлардан бирини айнан ёхуд бир оз ислоҳ ила қабул қилурлар. Ёхуд бунлардан интиҳоб қилуб, янги бир устав ясарлар. Жамиятга муносиб бир исм топуб қўюрлар.

Устав сайламоқ ёхуд интиҳоб қилмак қайси моддаларини нима учун киритилганлигини аҳли мажлисга яхшилаб тушундирмак учун мажлисда замондан ва илми ҳуқуқдан, ҳеч бўлмағонда, жамият ишларидан хабардорроқ бир кишининг вужуди¹ лозимdir. Устав ясолуб, тамом бўлғондан сўнгра: «Ушбу аризамиз баробаринда топширилмиш қонун доирасинда бир жамият очмакка рухсат берсонгиз экон», мазмунида бир ариза ёздируб, лоақал беш кишидан устав ҳам аризани имзолатиб, военний губернатўрга топширилур. Ушбу ариза ва уставға қўл қўйған кишилар жамиятнинг муассислари деб аталурлар. Ҳукуматнинг рухсат бермоғи осонроқ бўлсун учун уставнинг кўб кенгайиб кетмаслиги ҳамда муассисларнинг ҳукумат қошида эътиборлироқ кишилардан бўлмоқлари яхшироқдур. Бундай кишилар топилмоғон тақдирда, суд ҳукми ила айблланмоғон ва ҳукумат қошида сиёсий жиҳатдан шубҳали саналмағон ҳар бир кишининг муассисликка киришмоғи мумкиндири. Ариза берилғондан сўнгра муассисларни тафтиш ва исправка қилуб кўрмак учун аризалари палиса идорасина топширилур. Бу вақтда, эҳтимолки, бъязи билмағон кишилар тарафидан кўрқитувлар ҳам воқеъ ўлур. Жамиятга ижозат сўрамак мухолифи низом бир иш ўлмай, ҳалқ учун ҳам, ҳукумат учун ҳам фойдали бир иш бўлғонлиги учун бунда кўрқиш ва кўркутишларга сабаб бўладурғон ҳеч бир нарса йўқдур. Биноаналайҳ ҳеч бир кўрқмасдан, чарчамасдан, бу ишнинг орқасидан юрмак лозим.

Агарда бирор сабаб ила биринчи мартабада тасдиқ қилмасдан рад қилинса, они тузотиб, иккинчи мартаба, ик-

¹ Яъни иштироки.

кинчи мартаба рад қилинса, учинчи мартаба мурожаат қилмакка аввалдан жазм ва қарор беруб қўймак керак. Агарда мастьул муассислар орасинда бу ишнинг орқасиндан юурурға лойиқ кишилар бўлмаса, ёнларина бир адвокат ёллаб, шунинг воситаси илиа юрутулса, яна енгилроқ бўлур.

Жамиятға рухсат берилғондан сўнгра, аввало, мастьуллар йигилишиб, ўз оралариндан бир садрнишин, бир саркотиб ва бир хазиначи сайларлар. Қолғонлари идора аъзоси ҳисоб ўлинурлар. Бу кундан эътиборан жамиятнинг ҳақиқий хизмати бошланур. Пул топмак, аъзо кўпайтиришак ва қонун доирасида жамият воситасила манфаати умумияга хизмат қилмак каби улуғ ҳиммат, файрат ва фидо-корликларға навбат келур. Фақат иш бу даражага етганда, муассис ёнина бир неча ўzlари каби фидокор миллат ходимлари тўпланғон бўлиб, мақсадларина оҳиста-оҳиста етуша бошлайлар. Ишда миллий бир жамиятни вужудга чиқармак учун керак ўлан йўл, тартиб ва тадбирлар шундан иборатдур.

Кўшеш бадасту по ё ин аз асар навмид нест,
Ин зори дом охир мекашад нахжирро¹.

«Садойи Туркистон» 1914 йил, 14 июн

«ТУРОН» ТЕАТРИ ОЧИЛИШИДА СЎЗЛАНГАН НУТҚ

(1914 йил 27 февралда Тошканда «Колизей» театри биносида «Турон» труппасининг расмий очилиши муносабатида сўзланган нутқ.)

Жамоат!

Сиз хурматлуларга тиётр хусусида бир неча сўз айтмакка жасорат қилиб, қаршуларингизга чиқдим. Бу хусусда маним густоҳона ҳаракатимни афу этмаганингизни ожизона рижо қилурман.

Бизни Тошканд шаҳрида бир неча мартаба миллий тиётрлар ўйналган бўлса ҳам, холис Туркистон тилида ҳануз бир тиётр ўйналмағонлиги барчамизга маълумдир. Шул сабабли баъзи кишиларимиз тиётрға, эҳтимолки, ўйинбозлиқ ёхуд масҳарабозлиқ кўзлари илиа боқурлар. Ҳолбуки, тиётрнинг асл маъноси ибратхона ёки улуғлар мактаби, деган сўздур. Тиётр сахнаси ҳар тарафи ойнабанд қилин-

¹ Оёқ-кўл ҳаракатда бўлса, из қолдиради, умидсизлик келмас. Тузоққа интизорлик охир ўлдиради.

ғон бир уйға ўхшайдурки, унга ҳар ким кирса, ўзининг ҳусн ва қабиҳини, айб ва нуқсонини кўруб ибрат олур. Ва бу саҳнада кўзига ёмон кўрунган паст одатлардин ва бузуқ ахлоқлардин узр қўлмоқға ҳаракат қилур. Биноаналайҳ тиётрни бузуқ ахлоқ касалларининг энг ёқимли давосига ўхшатган киши ёлғончи бўлмаса керак, деб ўйлайман.

Тиётр саҳнасига чиқиб, юзига ун суртиб, бир масхарабоз шаклига киргон зотлар гўёки табиби ҳозиқ мисолин-дадурлар. Бунлар аччиқ роман¹ларни ширин даволари илиа халқға едирурлар ва аччиқ насиҳатларни сучук сўзлари илиа халқға эшидурурлар. Биз шу зотларга ва тиётрларга қандай кўз илиа боқомогимиз керак? Муни ўрганмак учун биз ўзимиздан бошқа мутараққий мамлакатларга боқайлик. Мисли устимизга ҳоким бўлуб турғон русларга, туркларга, немисларга, франсузларга, яхудийларга ва бошқаларга, кўб узоқ кетмайлук, энг яқин қўшниларимиз бўлғон Қофқоз мусулмонларига. Бундан ўттиз йил муқаддам Қофқоз мусулмонларидин энг аввал чиқиб тиётр китоблари ёзган ва юзига ун суртиб тиётр саҳнасига чиқғон, адаби шаҳид Мирза Фатҳали Охундов жанобларига халқ қандай кўз илиа қаради? Марҳум Охундов халқнинг нуқсонини кўрсатғон, миллат тараққийсиға ва мамлакат ободлиғига хизмат қилғон, исми ҳар ерда ҳақорат илиа зикр қилинурди ва ўзидан ҳар ким нафрат қилурди. Лекин ўттиз йил ўтгандин сўнг марҳум Охундов жанобларининг чеккан мاشаққатлари ва тортғон заҳматларини миллат ўйлаб, тақдир қилуб, онинг хотираси ва руҳининг шодлиги учун улуғ бир юбилей, яъни дуо мажлиси ясадиларки, ҳозирға қадар бундай улуғ мажлис мусулмонлардин ҳеч бир киши учун ясалғони йўқдур. Марҳум Охундов тутган йўлнинг улуғ фойдалари ҳозирда кўринмакда бошлади. Қофқозиянинг ҳар бир ерида жамияти хайриялар очилуб, аларнинг тиётру шуъбалари ташкил топди, буларнинг энг машҳурлари Бокуда «Нажот жамияти»дурки, бу жамият тиётр воситасила Қофқоз халқининг ахлоқини хийла ислоҳ қилди, фафлатдин уйғонтирди, тараққий ва маорифга ҳавасларин ортдириди. Ҳозирда тиётр воситасила ҳар йил мингларча ақча жамъ қилур. Юзларча мусулмон фақир ва ожизларга ёрдам берур. Қўлидан келгунча миллатининг номус ва обрўсини ҳифз қилур ва шаҳарнинг атрофида бўлғон қишлоқларда ўттузға яқин мактаблар очуб, ислом болаларини тарбия ва таълим қилур.

¹ Роман — ахлоқ.

Юзларча миллат болаларини тарбия қилуб, ўқитуб, ҳақиқий миллат ва ватан ходимлари этиб майдонға чиқаруп.

Модомики, бизим энг яқин құшниларимиз ва ватандошларимиз да диндошларимиз бүлғон тоторлар ва Қоғыз мусулмонлари бу тариқа тараққий ва тамаддунга қадам күйдилар. Ва ёлғиз тиётр воситасила ўз миллат ва ватанларина бунча хизматлар күрсатдилар. Биз, туркистонликлар на учун онлардин ибрат олмаймиз? На учун ўз тилимизда тиётрлар ясаб, орамизда бүлғон бузук одатларни йүқ қилмоқға ҳаракат қилмаймиз? На учун Туркистонда биргина бүлғон жамиятимизни ва фақирликдин инқирозга юз тутган мактаб ва маорифимизни ободлиғига саъй ва кўшиш қилмаймиз?

Бизим Туркистон мамлакати туфроғ, сув ва ҳаво жиҳатидин энг бой мамлакатлардин бўла туруб, на учун ўзумиз бундан фойдалана олмаймиз?

Мана, кетба-кет етган бундай саволларга жавоб бермак учун нодонлиқ ва оламдин хабарсизлик, демакдин бошқа чора йўқдур. Бу нодонлиқ ва дунёдин хабарсизлик балосидан кутулмак учун энг аввал орамизда ҳукм сурган бузук одатларнинг бузуқлигини билмак ва ўрганмак керакдур.

Бас, бизга бу билдурғувчи ва ўргатувчи ёлғиз тиётр саҳнасиidor. Сониян онларни тарқ қилмак керакдурки, они тарқ қилдирувчи яна жамият ва тиётр воситасила очилгон мактаб ва мадарасамиздур. Шул сабабли ҳимматли ёшли римиздан ва ҳимматли бойларимиздан бу тиётрларга фақат ўюн ва масхарабозлик кўзила боқмасдан, миллат ва ахлоқ жиҳатидан энг ибратли бир манзара ва улуғлар учун очилғон фойдали бир мактаб назари ила боқмоқларини ожизона арз ва истирҳом қилурман.

«Туркистон вилоятининг газети», 1914 йил, 2 март

МАҚБУЛ ҚУРБОНЛАР

Бутун дунёдаги ҳурриятчилар орасида бир сўз бор: «Ҳуррият берилмас, олинур. Ҳеч нарса ила олуб бўлмас, фақат қон ва қурбон илагина олуб бўлур». Мана бу жумлалар ҳақиқатга шул қадар мувофиқдурки, ҳазрати Одамдан шул вақтгача ҳеч бир давлат ва мамлакатда ҳурриятнинг берилгани, қон ва қурбонсиз берилгани тарихларда кўрилмайдур. Балки, ҳар замон ва ерда ҳуррият берилмаган, олинган ҳам кўп қон ва қурбонлар баробаринагина олинган. Биз-

нинг Руссияда ҳам ҳозирги ҳуррият 1772 йил (Пугачёв ихтилиоли) дан давом этуб келган тортишувлар, тўкилган қонлар, берилган қурбонлар баробаринагина олинди. Ушбу 145 йил ичинда Руссияда ҳуррият учун мингларча олимларнинг баданлари турма ва зинданларда чуриди. Мингларча файласуфлар қўл ва оёқлари боғланган ҳолда Сибирия саҳроларида умр ўтказдилар. Мингларча доҳийлар азиз ватанларидан айрилиб, чет мамлакатларда қочиб юрмакка мажбур бўлдилар. Мингларча қаҳрамонлар кўкракларин ўқса, бўйинларин дор арқонларина қурбон этдилар. Мингларча гуноҳсиз мазлумлар ва мазлумалар ўзларининг маъсум қонлари ила ер юзини лолазор этдилар. Лекин ҳуррият учун кўрилган шундай жабр ва жафолар, тўкилган қонлар ва берилган қурбонлар жаноб Ҳақ даргоҳида шул кунгача қабул бўлмаган тусли ҳуррият йўлида кўрилган бутун плонлар емирилиб келди. Ҳурриятчиларни тутмоқ, қамамоқ, осмоқ, кесмоқ ҳозиргача давом этди.

Бутун Руссияда ҳуррият учун қилинган саъй ва ҳаракат, тўкилган қон ва берилган қурбонларга энг оз кўшилғон ва ҳуррият йўлида энг оз зарар кўрган бир миллат бор эса, ул ҳам ёлғиз Туркистон мусулмонлари эди.

Эски ҳукуматнинг 1916 йил 25 июн фармони хоинона ва золимонаси (Туркистонда ҳарбий мардикор олмоқ фармони) Туркистон мусулмонларининг ҳам кўзларин очуб, билмажбур ҳурриятчилар қаторина киритди. Зотан, аввал фармон шундай ҳикматсиз, мантиқсиз ва нодонлик ила берилғон эдики, телегромни ўқигон ҳар бир киши ҳеч ўйламасдан: «Бу фармон Туркистон мусулмонларини ҳукуматга қарши оёқландуруб, қирмак ва ерларини қочоқларга бермак учун маҳсус чиқорилғон интибоҳнома», — деб ҳукм қилмоққа мажбур эди. Чунки аввал фармонда на халқни ҳозирламоқ йўллари бор ва на мардикорликни неча адаллиги бор ва на муҳлат бор? Фақат «Фронт орқасидаги хизматлар учун Туркистон, Сибирия ва Қофқоз инонародециларидан 19 дан 31 ёшгacha бўлган эр кишиларни чақираман», деган қисқача сўздан иборат бўлган ул фармоннинг ҳозиргача аскарий хизмат хаёлларина ҳам келмаган бир халқ орасида қандай ҳаяжон туғдирмоғи ишлар бошидағи кишиларга, албатта, маълум бўлса керак эди. Тўсатдан чиқарилғон бундай оғир фармон ёлғиз инсонларнигина эмас, ҳайвонларни ҳаракатга, қаршуликка мажбур этмоғи табиий эди. Шуни билиб туриб аввал фармонни истисносиз, шарҳсиз, плонсиз бутун Руссияга нашр этдилар. Ҳам ама-

лий суратда халққа ҳеч бир тушунтирмасдан, ишга киришдилар. Ишнинг ҳақиқатини билмоқ учун маҳкамаларға борған гуноҳсиз мусулмонларни отидилар, тутдилар, алҳосил, Туркистоннинг золим маъмурлари маълум 1916 йил июл фожиасини қўлдан ясад майдонға чиқардилар.

Бу фожиада Тошкандда Калкин, Колесников ва Мочаловлар, Жиззахда Ивановлар, Семиречинский вилоятида, билмайман, тағин кимлар шул қадар «қаҳрамонлик» кўрсатдиларки, уйдаги хотун-қиз, бешикдаги болалар, ҳеч нарса қўлидан келмайдурғон чол ва кампирлар, тилсиз ҳайвонлар, жонсиз иморатлар ва моллар ҳеч бири истисносиз суратда отилди, кесилди, ёқилди, ёндурилди.

Фақат, баракат берсунга баъзи кишиларнинг саъй-ҳарачатлари соясида Туркистонга генерал Куропаткин, Тевкелев ва Керенскийлар келуб, ишнинг бир оз олдини тўсдилар. Аввалги юқорида исмлари ёзилғон «қаҳрамон»лар шул қадар газабға минғон эдиларки, мусулмонларнинг гўштларин кабоб қилиб емак ул «қаҳрамонлар»нинг ошкора ва раъдзабонлари ўлмиш эди. Агарда яна бир ой булар ўз ҳолларина қўйилганда, эҳтимолки, Туркистоннинг кўп шаҳар ва қишлоқлари ҳозирда кишисиз, бўш харобазорлардангина иборат бўлиб қоларди.

Алҳосил, Туркистон мусулмонлари зулм панжасининг остида шул қадар эзилдилар ва ҳуррият, ҳуқуқ йўлида шул қадар кўп қурбон бердиларки, бир-икки ой ичida бошқа миллатларнинг 145 йил ичida берган қурбонларига қувлаб этишдилар.

Мана бу қурбонлар жаноб Ҳақ даргоҳида энг мақбул қурбонлар бўлди. Чунки бу шаҳидларнинг отилғон, кесилғон, осилғонда тўкилғон ва мазлумларнинг қўзлариндан оққан ёшлари ҳануз қуrimaғон, ҳуқуматга қаршулик тухмат ила зинданларга солингғон мингларча мусулмонларнинг судлари ҳануз тамом бўлмағон, воений судларнинг адолатсиз ҳукмлари ила осилғон шаҳидларнинг баданлари ҳануз чурумағон эдики, жаноби Ҳақ бу зулм ва истибоддларнинг амирларидан тортиб, маъмурлариғача, шоҳларидан тортиб, қоровуллариғача ер билан яксон қилди.

145 йилдан бери тортишиб келғон ҳуррият қаҳрамонлари ишчилар ва аскарлар ила баробар Туркистон мусулмонларини ҳам онларнинг ваҳшиёна зулм ва жабрларидан қутқариб, Ҳуррият, Мусовот ва Адолат замонлар яна бита кўрди: «мақбул қурбонлар».

«Нажот» газетаси, 1917 йил, 26 март

«ШҮРОЙИ ИСЛОМ» ҚАРОРНОМАСИ

Муҳтарам мусулмонлар!

Ҳозирғи қийматчилик ва озиқсизлиқ шул қадар қўрқинчилуқ даражага бордикি, кўп оиласлар, фақир ва бечоралар пулга ҳам озук тополмасдан, кўчаба-кўча саргардон бўлиб, неча кунларгача оч турмоқса мажбурият кўрурлар. Ҳозирда давом этуб тургон даҳшатлиқ уруш, бу йилги сувсизлиқ ва чоғирдка балолари бу ҳолни минбаъд яна қўрқинчлироқ даражага олиб борадирғонга ўхшаб кўринадур. Туркистон мусулмонларининг съезди мана шул ҳолни эътиборға олинмак орамизда бўлуб тургон баъзи бидъат ва исрофот ишларини, чунончи, тўй, маърака, гап, базм, ялончи, қозоқлар орасидаги улоқ, пойга ва жаноза куни бўладурғон исрофотни билкуллия барҳам бермоқфа қарор берди.

«Шўрайи исломия»нинг 12 апрелда воқеъ умумий мажлисида Тошканднинг қозилари ва уламолари ҳам бу ишнинг аксарини шариатга хилоф топдилар ва ўз оралариндан бир комиссия сайлаб, тўй ва маъракаларни шул комиссияларға топшурдилар.

Биринчи. Жаноза куни имом ва уламоларға йиртиш ва чопонлар улашмоқ, қариндош-уругларға қора кийимликлардек нимарсалар бермоқ, йуғучи ва отунларға ижрои хизматларидан зиёда ҳар хил кийимлар бермоқ, отунлар келиб товуш чиқориб ўқимоқ, садр қиммоқ, хотунларға улашилайдирғон етти, гул, қовоқ оши, қор ёғди, лайлак келди, қовунтарвуз, йигирма, қирқ, ҳайит, фотиҳа ва йил ошидек ҳалқ-қа ош бериладурғон исрофидир; қозоқлар орасидаги йил оши, пойгалар ва аҳли касабалар тарафидан арвоҳ, пари исми билан бериладурғон ош ва зиёфатларни йўқ қилинди ва булар бадалиға жаноза куни давлатлик кишилар уламо-имомларға пул бериш, ҳайрот қиммоқлари ҳам юқорида мазкур маърака кунларида маҳалладан уч-тўрт киши чақириб, хатми Куръон қилдирмоқлари мумкинdir.

Иккинчи. Қиз тўйларида совчигарчилик, патир, кичик тўй, қозон қайтариш, катта тўй, базм ва кеча исрофлари ва юз кўрап, ҳайитларда мол ёйиб, келин кўрмоқ, қиз оши бермоқ ва никоҳ кунларида ялончилар ўйнамоқ, ёр-ёр айтмоқ, хотунларнинг ҳар бирига алоҳида нон ва ошлар тортмоқ, «тўққиз-тўққиз», сандуқларда чуриб кетадурғон гулкўрпа, фалак, кўрпалардек фойдасиз моллар, кўчалардин миёнча кўтариб ёки ароба ва туяларга фалла ва бошқа хил нарсалар ортиб тўй юбормоқ, қозоқлардаги қалин олмоқ ва шунга ўхшаш исрофот ва бидъатлар билкуллия мамнуъдир. Бунлар ўрнига келин ва куёв тарафлари кийим

ва зарурият уй асбоблари тўғрисинда пул ила битишсунлар, ҳам никоҳ куни куёв ўзи ошналари ва маҳалла кишилари бирлан бекарнай, фақат сурнай билан боруб, никоҳ қилурлар ва келин тараф ўз қариндошлари бирлан келинни олиб борурлар. Фақат куёв ила борадурғон кишиларнинг йигирма-қирқ кишидан ошмаслиғи лозимдур. Чорлари ҳам марта ба куни бўлиб, куёв ила бирга борадурғон кишилардин келин ила борадурғон хотунлар ҳам ўн кишидан ортуқ бўлмасун. Чорлари фақат таом емоқ учунгина бўлиб, туғиб олиб кетмоқлари ва яна бешик тўйи, чиллагаризонлар бутунлай йўқолиб битсунлар.

Учинчи. Ўғил тўйида атрофдаги маҳаллалардан одамлар чақируб, ош бермоқ, улоқ бермоқ, хотун оши бермоқ, хатна қилинадурғон болаларға наша ва ҳам кўчабакӯча саргардон қилиб, оқча йигмоқ ва шунларға ўхшағон исрофлар билкуллия мамнӯйдир. Фақат давлатлик кишилар уламо ва имомларни чақируб, кичикроқ бир мавлуд мажлиси ясад ва фақир кишилар маҳалладан уч-тўрт кишинигина чақируб, ўғилларини хатна қилдиурлар.

«Шўрайи исломия» давлатлик кишилардин илтимос қиладурки, мавлуд мажлисини ҳам кўб катта юбормасдан, мумкин қадар қасди риоя қилсалар (тежаб сарф қилсалар) ҳам тўйда... пул ва фалла сарфи маҳаллаларидағи оч ва ялангоч, бева-бечораларға, мактаб ва мадраса ва «Жамияти хайрия»ларға берсалар.

Ушбу тартибга муҳолифат қилғон кишиларнинг маърака ва тўйлари тўхтамли ва айбнома (протокол) ёзуб, қозиларға топшурмоқ ва шаҳар бошлиқлариға ҳавола қилинади. Бундай кишиларға иттифоқи муслиминни бу ким омилини ва шаръян ҳаром бўлғон исрофгарчилигини белги учун муҳтарам қозилар шариатға мувофиқ қаттиғ жазоға мустаҳқ қиладурлар. Муҳтарам маҳалла имомлари ва маҳалла комитетларидин илтимос қиладурки, ушбу эълонномани халқقا тушунтириб, халқни ушбу тартибдан чиқмаслигига тарғиб ва ташвиқ қилсалар эди. Чунки жаноби Ҳақ таълий исроф қилғувчиларни сўймас.

«Шўрайи ислом» раиси муовини

Мунаввар қори

Комиссиялар:

Мулло Саид Аҳрорхон маҳзум,
Мулло Муродхўжа эшон,
Мулло Абдусамеъ қори.

«Нажот» газетаси, 1917 й., 27 апрел

ХИТОБНОМА

ЎЛКА МАОРИФ КОМИССАРИАТИ ТАРАФИДАН: Мусулмон мактабларида дин дарслари

Ўткан 1918 йил 4 ноябрда Маориф комиссариати тарафидан чиқарилғон 38 рақамли буйруқнинг 6-моддасинда мусулмон мактабларида дин дарслари ўқитмоқ тўғрисинда тубандаги сўзлар ёзилғон эди:

«Мусулмон халқи ўртасиндағи тараққиётнинг озлигин ва унлар орасиндағи таассуб ва қоралиқларни эътиборға олиб, дин дарслари тўғрисинда мусулмон мактаблариға истисно қилинур, ҳам мусулмон мактабларидан шогирдлариға (имомлар тарафиндан ўқитилмоқ шарти ила) таҳорат ва шунга ўхшаш муҳимроқ ҳавойижи динияларин ўргатмакка муаллимларға ихтиёр берилди».

Бутун Туркистон жумҳуриятиндағи ерлик мактабларда дин дарсларини ўқитув ва мактабда ибодатлар қилдирув манъ қилинғон ҳолда, ёлғуз мусулмонлар учун истисно тариқида дин дарсларини бермоқға рухсат этилуб, чиқорилғон мазкур буйруқ ё халқ орасига тамом тарқалмаган ва ёхуд тарқалған бўлса ҳам, муҳтасар бўлғонлиги учун мазмунни яхши англашилмағон. Биноаналайҳ, халқ орасинда ерлик мактабларға муҳаббат ва рағбат ўрнига нафрат пайдо бўлиб, гўё ерлик мактабларда дин дарслари ўқитилмайдир, шубҳасила кўп кишилар болаларини олиб, эски мактабларға берғонликлари ва баъзи ўринларда ерлик мактабларни очмоққа халқнинг мамониъат кўрсатганлиги ва болаларин мактабларға бермағонликлари эшитиладур. Ҳолбуки, юқорида ёзилғон буйруқ мусулмон мактабларинда дин дарслари ўқутмоққа комил ихтиёр берадур. Мисола, буйруқда «Таҳорат ва шунга ўхшаш муҳимроқ ҳавойижи динияларин» дейилганки, муҳимроқ ҳавойижи диния орасина намоз, рўза, ҳаж, закот, эътиқодот, ахлоқ ва одоб мамошират ва мукаммал суратда Куръони карим ва шунларға ўхшаш заруриёти диниянинг ҳар бири керакдур. Буйруқда манъ қилинган бир нарса бор бўлса, ул ҳам имомлар томонидан ўқитилмоғидур. Ҳолбуки, Русия мактабларида дин дарсларин ҳар вақт пўплар юриб ўқитганлар. Мусулмон мактабларида эса дин дарсларин шул вақтгача имомлар юриб ўқитмасдан, фақат мактаб муаллимларининг ўzlари ўқитғонлар, шул сабабли ул шарт мусулмон мактабларида дин дарсларини мукаммал суратда ўқитмоққа

ҳеч бир халал келтирмайдир. Ибодат масаласига келғонда, мусулмонлар учун ҳар ерда мұбад ғана масжиддир. Мусулмон болаларин ибодатдин ҳеч ким мань қылғони йүқ, улар тиляған ўринларида муаллимлари бошлиқ тиляғанларича ибодат қила билурлар. Мусулмон мактабларида дин дарслари ўқитмоқ түғрисидағи буйруқни бу тариқа тағсил бермак ила буни ҳам илова қилинүрки, ерлік мактабларида дин дарслари ўқитмоқ учун муаллимларга комил ихтиёр берилған.

Бу ихтиёрдин фойдаланиб, ҳар бир муаллим ўзининг дарс жадвалиға лоақал ҳафтада уч-түрт соат дин дарслари киригуб (бошқа фанларнинг соатига зарап еткүрмаслик шарти ила), ул соатларни ибодат, эътиқодиёт, Қуръон ва ахлоқ каби қисмларга бўлиб ўқитмоққа вижданан мажбур ўлса керак. Ҳозирғача бაъзи мактабларда дин дарслари берилмас экан, иш ҳукумат нуқсонидан эмас, балки муаллимларнинг нуқсонлари ва буйруқдан хабарсизликларидан. Бу хусусда қўл остиларидағи муаллимларға тегишли буйруқ ва маълумотни бермоқ ва дин дарслари учун мүфассал програмлар тузиб эълон этмак маҳаллий маориф шўйбалари ҳузуридағи турк шўйбаларининг вазифаларидир. Эски мактабларға келсак, уларда на илм-билим бор ва на дин бор. Балки ёш болаларнинг руҳоний ва ҳам жисмоний жиҳатдан хароб этилиб ётган танбалхоналардир. Биноаналайҳ, ундей заарали мактаблари етарлик ёки мактаблар очилғон ҳар бир ўринда ёпар. Даромадларнинг текисроқларини ижтимоий таъминотга ёзиг, майшатларин ундан таъмин этдирмоқ, ёшроқларин таълим ва тарбия курсларида бир оз ўқитиб, янги мактабларға муаллим ўлароқ ўрнаштиromoқ лозимдур.

Аммо ёлғиз Қуръони каримни ҳифз этдирмоқ мақсади ила давом этуб турғон қориҳоналар (бошларида мұқтадир қорилар турмоқ шартила) ёйилмасдан, аввалги ҳолларида давом этмаклари мумкиндур.

**Ўлка Маориф комиссари: Мұҳаммадамин Афандизода
Турк шўйбаси мудири: Мунаввар қори**

«Иштирокион» газетаси, 1919 йил, 28 апрел

ТУРКИСТОН ВАҚФЛАРИ ҲАҚИДА

Туркистон илгари ўз замонасиға кўра маданиятга эга эди. Уша даврда Туркистон ҳукмдорлари, уламолар ва зиёлиллар маданий-маърифий ишга жиддий аҳамият берар эдилар, ҳар бир киши халқ маориф ишига бор нарсаси билан

ёрдам беришни савоб деб биларди. Ана шунинг учун Туркистанда улкан мадрасалар, мактаблар, кутубхоналар ва корхоналар төгдек қад ростлаган эди. Ҳар бир киши ўқитувчи ва ўқувчиларни моддий таъминлаш учун вақф таъсис этар, бунинг учун ўз ерлари, саройлари, дўконлари ва умуман бериши мумкин бўлган барча нарсаларини ўқув юртларининг тўлиқ мулки қилиб берарди. Шу боис мударрис ва талабалар вақф томонидан таъминлангани сабабли ўша даврда ҳеч нарсага муҳтожлик сезишмаган, ҳозирги интернат ва стипендиянинг ўрнини босгани учун ўзларини маданият ва маориф ишига бағишилаган эдилар. Ана шу ҳимоя остида буюк олимлар, профессорлар ва файласуфлар вояга етган. Ҳатто катта шаҳарлардаги, хусусан, Самарқанд, Бухоро, Қўқон, Тошкентдаги ва айрим қишлоқлардаги улкан мадрасалар ҳамда уларнинг қолдиқлари, Самарқандда Мирзо Улуғбек томонидан қурилган обсерватория биноси маданият ва маориф ўша пайтда қанчалик юксак бўлганига гувоҳлик беради. Ўша пайтдаги тараққиётга вақфлар сабаб бўлган. Вақфлар факат руҳоний предметларни ўргатиш учунгина таъсис этилмас, балки умумтаълим фанларини ўқитиш учун таъсис этилган. Диний таълим ҳам, худди рус мактабларидағи каби, умумий фанлар ва предметлар қатори, мустақил предмет сифатида киритилган.

Кейинги вақтларда Туркистанда содир бўлган урушлар оқибатида, хонларнинг ҳукмронликка интилишлари, турли босқинчиларнинг ҳужумлари туфайли маданият-маърифат ривожи тўхтаб қолди, баъзи олим, уламолар табиий равишда вафот этдилар, бошқалари турли мамлакатларга кўчиб кетдилар, қадимги маданиятни эслатувчи мадраса ва вақфлар ҳозиргача сақлааб қолинди. Ҳар қандай маданиятли халқнинг ҳукумати мадрасасо ва вақфларни омиллик билан бошқариш орқали давлат газнасига зарар келтирмай, ушбу мадраса ва маориф даражасини кўтариши ҳамда ўқув ишини тўғри йўлга қўйиши мумкин эди. Аммо Туркистон, туркий халқларининг бахтсизлигига кўра, эски рус ҳукуматлари томонидан забт этилди ва халқнинг маданий-маърифий масалалари ўзига қолинга солинди. Эски рус ҳукумати маҳаллани халқтарни руслаштириш мақсадини таъқиб этгани боис маданият-маърифат излари Туркистон тупроғидан тамом йўқолди.

Победоносцев, Ильминский ва Остроумов сингари миссионерларнинг назорати остида ва уларнинг ташаббуси

билин энг йирик вақфлар газна фойдасига тортиб олинди; мадрасалар ҳамда мактабларда фақат соғ диний характердаги фанлар қолди; ҳалқ учун зарур бўлган фанлар, хусусан, жўрофия, математика, физика ва бошқа амалий фанлар бутунлай манъ этилди ва бу фанларни маҳфий ўргатувчи ўқитувчилар гўё инқилобчи каби таъқиб остига олинди ёки панисломчи сифатида оғир жазоларга тортилди. Янги мадраса ва мактаблар солиши, эскиларини таъмирлаш қатъий манъ қилинган эди. Шунингдек, маданий-маърифий ишларга хизмат қилувчи янги вақфларни таъсис этиш ҳам манъ этилган бўлиб, умумтаълим фанларини ўрганишни истовчилар рус тилини билиш ва билмаслигидан қатъи назар, бу фанларни рус тилида ўрганишлари шарт эди. Эски рус ҳукуматларининг ҳалқ маорифига нисбатан бундай сиёсати тимсолини кўрган Туркистон турк ҳалқлари ўз маданият-маорифларининг қолганини асраш учун, маданият ва маърифат ўчоғи бўлган мактаб ва мадрасаларини сақлаш учун уларни соғ диний таълим-тарбия учун мўлжалланган муассаса деб, вақфларни эса руҳоний институтларни ушлаб туришга хайрия мақсадида таъсис этилган муассаса, деб кўрсатишга мажбур эдилар.

Шундай қилиб, ҳалқ диний таълимни ўрганиш пардаси остида мадраса ва мактабларда динга умуман алоқаси бўлмаган форс ва араб тилини, юнон фалсафасини ўрганарди. Ниҳоят, 40—50 йил мобайнода умумтаълим фанларини ўқитувчи олим мударрисларнинг биронтаси қолмай ўлиб кетдилар, уларнинг ўрнини умумтаълим фанлари ва руҳоний таълимотга эга бўлмаган, мадраса, мактаб ва вақфларнинг ташкил этилиш тарихини ва вазифасини билмаган, чор ҳукуматининг кўрсатилган сиёсати таъсирида тарбияланган мутаассиб муллолар эгаллади. Улар ҳалқнинг ушбу ўқув юртларини чор ҳукуматининг тазиикидан омон сақлаб қолиш мақсадида, айтилган ўқув юртларини ҳийлага ўтиб, диний характердаги муассаса, деганларига шубҳа ҳам қилмасдилар. Оқибатда мутаассиб муллолар мадраса ва мактаблар ҳақиқатда ҳам ҳалқнинг диний эҳтиёжини қондириш учун мўлжалланган экан, деб чиппа-чин ишондилар. Мазкур муллолар ўзларининг янгилиш фикрларини кенг ҳалқ оммасига ёйиб, тарқата бошладилар. Шу боис ҳалқ ва муллоларнинг ўзлари мадраса ва мактаб ҳамда вақфларни диний ва хайрия характеристидаги муассаса, деб ҳисоблай бошлаганлар.

Ўзгаришдан сўнг сиёsat ҳам бошқа томонга айланди, аммо эски ва янгилиш фикр муллолар орасида ҳам, ҳалқ

орасида ҳам йўқолмади, ҳатто ҳокимият тепасида турган баъзи ўртоқлар вақфни фақат ҳалқни диний ва хайрия эҳтиёжларини қондирувчи муассаса ҳисоблаб, ўз лойиҳаларини ўша руҳда тузмоқдалар.

Юқорида баён этилганлардан маълум бўляпти:

1. Вақфлар хайрия ва диний эҳтиёжлар учун эмас, балки ҳалқнинг маданият ва маърифатини юксалтириш учун таъсис этилган.

2. Туркистон ҳалқларининг миллий мактаб ва мадрасалари — умумтаълим фанлари ва санъат манбаидир.

3. Миллий мактаб ва мадрасаларни диний бўёқقا бўяш эски чор ҳукуматининг сиёсатига асосланган бўлиб, ҳалқни руслаштириш ҳамда туркий қавмлар маорифига йўл бермаслик сиёсатини талаб этади.

4. Ана шунга кўра туркий ҳалқлар кенг омма орасида айтилган муассасалар диний характерга эга, деган янгилиш фикрдан қутула олмаяптилар.

Баён этилган шароитга кўра, бир томондан, кенг омманинг руҳий кайфияти билан ҳисоблашиш, иккинчи томондан, вақф масаласини керакли йўлга кўйиш чораларини кўриш зарурияти туғилмоқда. Вақфлардан тушаётган даромадлар ва ҳукумат қурилиш ҳамда бошқа ўзгаришлар тарзида бераётган ёрдам ҳамда ўқитилаётган фанларнинг ўқитиш программасини ўзгартириш орқали мавжуд мингларча мактаб ва мадрасаларни ҳозирги оғир аҳволдан қутқариб, уларни диний муассасадан маданий-маърифий манбага айлантириш мақсадга мувофиқдир.

Ушбу масалаларни ҳал қилиш мақсадида Маориф ҳалқ комиссариати қошидаги Турк шўйбаси уламолар ва меҳнаткаш зиёлилар билан ҳамкорликда бир неча марта мажлислар ўтказди ва мазкур лойиҳани тақдим этиш тўғрисидаги хуло-сага келди.

(Туркистон Республикаси ҳалқ маорифи бўлимлари мудирларининг 1920 йил 30 июнда ўтган съездидаги нутқ.)
(Русчадан таржима.)

ҲУЖУММИ? МУНОЗАРАМИ?

«Қизил байроқ»нинг 131-сонида «Илмий хизмат» унвонли бир мақола кўринди. Ул мақола «Бирор» имзосила ёзилиб, онда маним шахсимга ҳийли ўринсиз ҳужумлар, «ота гўри қозихона»лар қилинмишдир.

Бунга сабаб эса маним расмий бир мажлисда бутун маориф аҳвлари, муаллимлар, маориф комиссари ва шаҳар

маориф мудирлари ҳузурида ўзбек маориф ишларини ҳозирги таназзулнинг сабабларини кўрсатган вақтида «Бирор»ларнинг қошида энг муқаддас саналган ва анга тил тейдирмоқ қонунан гуноҳ бўлган «имло масаласи»га-да густоҳона тил тейдириб кетганлигим бўлмишидир.

«Бирор» ҳазратлари кашф этган ва тамом турк дунёсининг онга бўйсунмоги вожиб бўлғон муқаддас имлосининг баъзи нуқсонларини кўрсатмоқфа бошқаларнинг ҳақлари бўлса-да, ман бечоранинг ҳақим йўқ эмиш. Чунки май бир вақтларда бошлаб усул жадида мактаблари очганман, ул мактабларда ўқитмоқ учун «Адиби аввал», «Адибус-соний», «Ҳавойижи диния»ларга ўхшаш бир неча китоблар чиқорғонман ҳам ул китоблардан сотиб, қорнимни тўйғузганман. Шул сабабли ман гуноҳкор энди. Ман имло масаласидан сўз очар эканман, ёлғуз «Адиби аввал» ва «Адибус-соний»ларимни сотмоқ учунгина сўз очар эмишман, мактабларда дин дарслари ўқитулсин десам, фақат «Ҳавойижи диния»мни пул қилиб, қорин тўйдирмоқ учунгина деяр эмишман.

Мана, «Бирор» ҳазратлари «Қизил байроқ»нинг яқин бир бетини тўлдириб манга қилинган ҳужумнинг руҳи ва хулосаси. Китобларим хусусида ман шуни деб биламанки, «Ҳавойижи диния» — диний бир китоб. Онинг ила «Бирор»ларни бирорлар ила бир иши ва алоқаси йўқ. Ҳам «Ҳавойижи диния»мдан 12 йил муқаддам бутун ҳақ табъи-лари ила бир ширкатга 225 сўм бадалига сотилғон. Биноан-алайҳ, онинг сотилуви ва сотилмовини маним қорним ила-да алоқаси йўқ.

Ман, мактабларда дин дарслари ўқитилсин, деганимда «Ҳавойижи диния»ни хотиримга келтургоним йўқ. Фақат дин дарслари ўқитилмоғони сабабли бутун халқни ўзидан бездириб, ҳаробликка юз тутган мактабларни такрор оёқға босдирмоқ учун лозим бўлғон чораларнинг бири мактабларга мукаммал суратда дин дарслари киритмоқдир, дедим.

Бу кун бу сўзни бир ман эмас, маориф комиссари ва маориф мудирларида икрор этадирлар. Мактабларга дин дарси киритмоқ сизга ёқмас экан, онинг учун бир мангаги-на ҳужум этманг-да, толеъингиздан, замондан шикоят этинг. Чунки замон бузуқ. Халқ нодон, дин тўғрисида, имло тўғри-сида сиздек «доҳий»ларнинг орқасидан эргашилмайдур.

«Адиби аввал» ва «Соний»ларга келганда онларнинг нусхаси дунё юзида ҳозир йўқ. Такрор босилиб дунёға чи-қар экан, онинг 20 йилдан бери имло тўғрисида ҳар бир табъида тадрижий суратда ислоҳ этилиб келган асосли бир

йўли бор. Ул сизнинг бир-бирига мухолиф бўлғон бузук имлоларингиз, ўринсиз ҳужумларингиз ила ҳисоблашмасдан, ўз маслакида давом этиб, ҳақиқий янги имлони (Сизнинг ҳозирги бузук имлоингизни эмас) халқ орасида сездирмайчагина тарқатадур.

Такрор босилмас экан, онинг руҳина яхши бир фотиҳа (агар сизда инсоф ва виждон бўлса) ўқумоқингиз керак. Чунки бир вақтларда ва сизга ўхшаш қаҳрамон ёзувчилар тарафидан янги имлонгиз ила ёзилиб ва босилиб, бутун мактабларни китобдан таъмин этган ҳозирги мактаб китобларингиз йўқ бир замонларда (ҳолбуки, ҳеч нарсангиз йўқ) филжумла халқнинг эҳтиёжини ўтаган, онинг учун ул китоблар доим сизнинг ҳужумингизга нишона ва ёзувчилари эса сизнинг қошингизда авантуррист бўлмаса керак эди. Мажлисда сўйланган сўзларга келгандা «Бирор» ўртоқ маним сўзларимга бутун хиёнат этган.

Танқид ва мунозара қонуни шул эдикни, ул мани сўзими бутун кўчириб, ўзининг танқид ва мунозарасини аниг устида қилмоқ керак эди.

Ҳолбуки, «Бирор» ўртоқ маним сўзларимдан ўзиға кепрак жойларини териб, онинг устиға ўзидан-да бир қадар илова қилиб, сўнгра танқид ва мунозара қонунин ташлаб, тўғридан-тўғри ҳужум бошлиғон. Манга бундай ҳужумлар эндиғина эмас, балки «Бирор»лар ҳануз онадан туғулмаган замондан бери бўладир. Бир вақтларда остроумовчилар, иккинчи вақтларда уламолар ҳужум этдилар. Ман онларнинг ҳужумларига қарамасдан, ҳамон ўз маслагимда давом этдим. Бу кун «Бирор»лар ҳужум этар экан, ул ҳам маним ишдан ва маслагимдан тўхтата олмайдир.

Бу ҳужумни мен жавобга ҳам арзитмас эдим, фақат маним мажлисда этган сўзларимни хиёнат тариқида бузиб ёзилғанлиги маним жавобга мажбур этди.

Ман аввал мажлисда ўз фикримнингина эмас, расмий бир ҳайъатнинг фикрини ҳамда 20 декабрда маориф шўъбасида Маориф комиссари, маориф мудири ва бошқа маориф аҳллари тарафиндан ўзбек маорифининг асбоби таназзули тўғрисинда сўйланган фикрларнинг таржимонигина бўлдим. Маорифнинг таназзули тўғрисида 7 моддадан иборат бир маъруза ҳам 2 моддадан иборат чораларин сўйладим. Шул жумладан, асбоби таназзулдан бири этуб вақтсиз чиқарилғон имло масаласин ва имлочиларнинг кўзлали ҳануз бир фикрга келмай туриб, бутун мактабларга шу имлони мажбурий эълон қилғонликларин Куръон ҳарфларини мактаб китобларидан чиқорғонликларин бу ишга,

бир тарафдан, мактабларда болалар ёзувини оталар, оталар ёзувини болалар билмасликлариға, иккинчи тарафдан, маориф душманларининг мана янги имло чиқариб, Куръонни бузмоқчи деб халқ орасига ифбо тарқатмоқла-рига ва бу воситалар ила қора халқнинг янги мактаблардан безуб, эски мактабларнинг такрор ривож топмоғига сабаб бўлғонлигини кўрсатдим.

Бундан сўнг имло масаласининг асосина кўчиб: «Ислоҳи имло масаласи фақат ҳақиқатан керакли бир масала ҳам янги бир масала эмас. Бу тўғрида Туркияда қарийб қирқ йилдан бери, Қоғоз ва Татаристонда қарийб 20 йилдан бери қанча олимлар, профессорлар ишлаб туродирлар. Биздан-да бир неча ёшлар чиқиб, жиддий ҳаракатлар кўрсатдилар. Бунларнинг бу файрат ва ҳаракатлари шоён тақдир.

Онга бу тўғрида лозим бўлғон табиий, тадрижий йўлдан чиқуб, ҳануз пишмаган бир асосга ва бир йўлга қўйилмағон бир имлони халқнинг оғзига куч ила тиқмоқ бўлиб қўйғон қадамлари хато», — дедим. Бундан сўнгра бошқа масалаларға кўчдим.

Чораларига келганда, имло масаласида айнан мана шу йўлларни кўрсатдим: «Имлои ҳозираға ёлгуз авом халқнингина эмас, хосларнинг-да қаршулиқларин, янги имлони атрофимиизда бўлғон Бухоро, Хева, Афғонистон, Озорбойжон ва Туркиягина эмас, Туркманистон, Фаргона ва Самарқанд областларида ҳануз қабул этилмоғонлиқларин ҳам авом халқнинг янги мактаблардан безмоқлариға имло масаласининг-да, буюқ сабаблардан бўлғонлигин эътиборға олуб, бу масала (ҳақида) ҳайъат тубандаги фикрни арз этадур:

1. Мактабларда янги имло ёлгуз туркий сўзлардангина татбиқ этилиб, арабий сўзлар ҳозирда ўз ҳуруф ва имлолари ила ёзилсунлар.

2. Форсий ва баъзи ўз тилимиздек бўлуб қолғон арабий сўзларни туркча чўзгилар ила (масалан, макотибни мактаб суратида مکتب – мактаб – ёзмоқ. (Бу ўринда «Бирор» ўртоқ «ҳозир»ни حاضر – حاضر суратида ёзмоқ деб ўз тарафидан қўшарға бунга ҳайъат асл로 рози эмасдир.)

Асосан мувофиқ бўлса ҳам, бунга оидда тадрижий йўллар ила киришулсан. Аммо «мутахассис»га ўхаша ёт араб сўзларини турккаси топилар экан, туркча ёзилсан. Турккаси топилмас экан, «мутахассис» суратида ўн ҳарф или ёзмасдан, мутлақ имлосила ёзилсан.

3. Турк адабиётидан араб сўзлари тамом чиқарилмагунча мактаб китобларидан арабий сўзларга маҳсус бўлғон ҳарфларни чиқариб ташламоқ аслро мувофиқ эмасдур.

4. Туркча сўзларда ҳамзаларини хуруфи муттасила суратида ёзмоқ, (ї) ни (Ў) суратида икки ҳарф ила ёзмоқ мувофиқ эмас. Сўз шул ўрунга етганда ҳайъат раёсати тарагиндан: «Имло масаласи шунда тўхтатулсун, қолғони съездда музокара қилинур», деган таклиф тушди. Ман ҳам таклифга бўйсуниб, сўзни иккинчи масалага кўчирдим.

Мана, имло масаласи тўғрисида маним сўйлағон сўзларим шул. Бу сўзларни ман ҳайъатнинг қарорига ҳам мүфассал ёзиб, бир неча цензурлардан кечирғондан сўнг сўйладим. Ўқувчилар буни ҳам, бу сўзлар учун «Биров»-нинг манга қилғон хужумини кўрсунлар-да, манга «Биров» ўртоқнинг қандай хиёнат этганлигин ўzlари ҳал этсунлар. «Биров» ўртоқ ёлгуз хиёнат илагина қаноатланмағон, балки бир оз тараққий қилиб, ифвогарлик йўлиға ҳам киришган. Гўё ман ул мажлисда деган эмишманки: «Николай замонасида қандай бўлса-да, бир маориф бор эди. Ҳозир бўлса, маорифнинг тузалиши эмас, ўзи ҳам йўқ». «Биров» ўртоқ бу сўзларни уялмасдан қандай тўқиб чиқарди экан? Ифвогарлик учун бундан бошқа йўл топилмадими? Ҳолбуки, маним бу хусусда айтган сўзим шул эди: «Николай замонасида Ҳўқандда ўндан зиёда усули жадида, беш-олти русский-туземний мактаблар бор эди. Самарқандда ҳам шул қадар эди. Инқилобдан сўнгра бунлар йигирмадан ортди. Ҳозирда эса Ҳўқандда мактаб деса бўладурғон икки-учгина қолғон, Самарқандда эса йўқ деярлик. Бутун кучни маорифга берган шўролар ҳукумати замонида мактаблар ҳозирғача бир неча ҳисса ортгон бўлса керак эди. Ҳолбуки, кундан-кунга йўқолиб борадир. Бунинг, албатта, сабаблари бўлса керак. Бизга шул сабаблар ила курашмоқ лозим», — дедим-да, сўнгра сабабларини сана-маққа киришдим. Маним бу сўзларим ёзувда ва майдонда «Биров» ўртоқнинг шунчали ифвогарлик йўлиға кирмоғидан онинг очиқ имзосин қўймагони сабабли ким эконин билмасам-да, олчоқ бир ҳариф эконлигига шубҳам қолмади. Биноаналайҳ, бошқа сўзлариға жавоб бермоқнида лузум кўрмайман. Бундан сўнг холис илмий ва адабий мунонзарага мувофиқ ўлмоқ шартила, имло масаласига кўчаман¹.

¹ Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг ушбу мақоласи тугамаган. Газета таҳририяти мақолани кесиб, унга ўз муносабатини билдириб, «Биров»ни ҳимоя қилган ва ўз муддаосини «Хулоса, қори афандини авом ҳалқ орасидан чиқиб, матбуот майдонига қадам босишлари билан табрик этамиз», деб ифодалаган. (С. А.)

ТУРКИСТОНДА ВАҚФ ИШЛАРИ

Туркистонда ҳозирғача маълум бир йўлга қўйилмаган чатоқ ишлардан бири вақф ишларидир. Инқилобдан бери вақф ишлари учун юзларча комиссиялар тузилди. Турлук лойиҳалар ясалди. Лекин кутилган бир натижа чиқмади.

Кейинги вақтларда вақфларни халқ қўлига бериш сиёсати майдонга чиқди. Бунинг учун ТуркЦИК томонидан бир лойиҳа тузилиб, қози ва мударрис қурултойидан ҳам ўтказилди. Самарқанд, Фарғона областларида вақф шўролари тузилиб, ишга ҳам киришиди. Сирдарё обlastida ҳам мундан бир ой муқаддам турлук ташкилотлар тарафидан вақф шўроси учун вакиллар сайланиб тегишлиқ ўртоқларга топширилди. Эски шаҳар ижроқўмида сайлов қарорномалари ойлаб ётгандан сўнгра тасдиқ қилинуб, музофот ижроқўмига топширганлиги эшитиладир. Ҳар ҳолда у ерда ҳам ёта-ёта зерикгач, ундан ҳам тасдиқ қилинуб, Сирдарё-мизда ҳам вақф шўроси ишга киришса керак.

Вақф шўролари ишга киришган билангина кутилган натижа чиқарми, йўқми? Унисини келгуси кўрсатур. Ёлғуз ҳозирғача вақф ишларини бу тариқа чатоқ ҳолда қолдирив келган кўп сабабларнинг энг каттаси вақфларни сарф ва бошқариш тўғрисидаги фикрларнинг турликлигидир. Бир-бирига тамом тескари бўлган бу фикрлар бирлашмаган тақдирда вақф ишлари тағинчуволур. Ҳар ким ҳар томонга қараб тортар, уришилур, сўкишилур, натижада такрор вақфларнинг тоғ каби мадрасалар бино қилишдан ва улардаги ўкувчи ва ўқитувчиларнинг таъминоти учун қолдирган миллионларча вақфларидан кутган мақсад-муқаддаслари шу чоқғача бўлиб келганидек поймол бўлур. Бунчалик вақфлар, бунчалик мадрасалардан халқнинг маориф ва маданияти номига фойдаланиш мумкин бўлмас.

Бошқа мутараққий ислом мамлакатларида кўпдан буни тушуниб, бу тўғридаги ихтилофи афкорни орадан кўтарганлар, вақф ишларини маълум бир йўлга қўйиб, маориф бюджетининг буюк бир қисмини вақфдан керагича истифода қилмоқ, вақфларнинг руҳларини шодлантирмоқ бўлсак, аввало бу тўғридаги ихтилофларни бир ёғлиқ қилиб, фикрларни бирлаштиришимиз керакдир. Вақф ишлари тўғрисида инқилобдан бери бошлуча тўрт фикр роль ўйнаб келди:

1-ҳасадчилар, 2-тафритчилар, 3-ифротчилар, 4-мўътадиллар фикри.

Ҳасадчилар кимлар? Маълумки, Туркистон вақфлари мусулмонлар тарафидан дин, маориф ва маданиятлари учун тахсис этилуб, қолдирилғон хос ва холис сармояъи миллийларидир. Башқа миллатлар қаторида умумий маориф сармоясидан фойдаланиш устига ўзларининг ушбу миллий сармояларини ҳам яхши бир йўлга қўя олмаслар, эҳтимолки, тез кўтарилиб (тараққий қилиб) ўзларини мустамлакачилар қуллиғидан қутқарсалар. Ерлик халқнинг доимо жаҳолатда қолуб, кул бўлиб туришларини истаган мустамлакачилар, албатта, буни кўролмайдурлар. Ҳасад қилурлар. Шунинг учун қайси йўл билан бўлса-бўлсун вақфларни ё бутунлай хазинага олмоқ ва ё ҳеч бир яхши йўлга киришга йўл бермасдан, ҳамиша чатоқ бир ҳолда қолдириш ҳаракатида бўлурлар.

Вақф ишлари дуруст йўлга кира бошладими, дарров бир чатоқ чиқориб, ишни бузадилар. Бу жиноятни тўғридан-тўғри ўзлари қилмасдан, ерликлардан бир неча алданган ёки сотилган кишилар топиб, улар воситаси билан ишлайдилар-да, лабларини ялаб, «ерлик ишчиларнинг ўзлари шундай истайдирлар», деб кўзларини лўқ қилиб қараб тура берадирлар, жуда бўлмаган тақдирда отини «Шарқ сиёсати» қўйиб, вақфларни подшоҳ замонасининг бутун муллоларни ўз ихтиёларига қолдириш фикрини қувватлайдирлар. Бундан мақсадлари эса бир оз вақт шундай қолдириб, замони келганда: «Қачонгача муллолар вақфни ўринсиз еб ётадирлар, буни хазинага олмоқ кепрак», деган бир фикрни қувватлаб ўткаришdir.

Мана бу фирмани биз ҳасадчилар, мустамлакачилар, деб таъбир этамиз. Инқилобдан бери вақф ишлари шул фирманинг ҳабис фикрларига қурбон бўлиб келди. Кейинги, ТуркЦИК лойиҳаси или шояд бу фирманинг фикрига эҳтимом берилган бўлур, деб умидланамиз.

Тафритчилар кимлар? XIX асрнинг бошларидан то Россия инқилобигача бўлган бир муддатда Туркистон мадрасаларининг тарихини ва бундан бўлган таълим-тадрис йўлларини, вақфларда бўлган суиистеъмолларини ва етиштирган шогирдларини бир даража назардан кечирилса, кўнглида андак миллий ва диний ҳис бўлган ҳар кишининг кўзидан беихтиёр ёш оқадир. Бу хусусда ҳозиргача кўп ёзилди, сўзланди, такрор тафсиллаб ўлтирумакни лу-

зуми йўқ, фақат шунигина айтиш мумкинки, сўнг асрларда кўп мадрасаларимиз диний ва дунёвий уламолардан таомом тозаланиб, холис илмсизлар еткузатурган бир танбалхона ҳолига келган эди. Ўтганда Буали, Форобий, Тафтазоний каби ҳакимлар ва олимлар етишдирган Туркистон мадрасалари кейинги кунларда тузукроқ бир мударрис ёхуд имом ҳам етиштира олмайтурган бир ҳолга тушган эди. Ҳозирда мавжуд баъзи дурустроқ мударрис ва имомларимиз эрса мадрасаларнинг тартиблилиги соясида эмас, мадрасаларнинг тартиб ва қонуний хорижда ўзларининг қилғон хусусий ташабbus ва файратлари орқасидагина фавқулодда заколари соясидагина етишгандирлар.

Вақф тўғрисида шундай бир фикр борки, вақфларни илгаридек ҳар бир мадрасанинг ўзига бериб ва ҳар бир мадрасага икки-уч мударрис белгилаб, уларнинг шогирдлари бўлсун-бўлмасун, мадраса вақфини боҳузур еб ётишларига пул берилсун эмиш. Шундай бўлғон тақдирда тадрижан шогирд ҳам йигилар эмиш ҳамда вақфнинг шартига ва шароитига мувофиқ бўлар эмиш, қисқаси, Николай замонида мадрасалар ва вақфлар қандай идора қилинган бўлса ва нималар ўқитилган бўлса, ҳозирда ҳам шундай бўлсун эмиш¹. Ислоҳ-мислоҳдан ҳеч бир оғиз очилмасун эмиш.

Бу фикрнинг бошида турувчилар ҳар кимга маълум, биз буларни тафритчилар ва инфишочилар, замондан хабарсиз, ҳалқни қоронгуда қолдирғувчилар, деймиз.

Ҳасадчилар ила тафритчилар баъзи моддаларда бирлашиб ҳам кетарлар.Faқат ҳасадчилар билиб ва тафритчилар алданиб бирлашурлар.

Ифротчилар кимлар? Ҳасадчиларнинг сиёсати ҳabisасига тушунгган ва тафритчиларнинг жаҳолат ва таассубидан куйганлардан бир фикр келиб чиқодурки, булар «Қўй, бу мадрасаларнингдан ва бу муллоларнингдан ҳеч бир умид йўқ. Модомики, вақфлар ўз ихтиёrimизга берилди, ҳалқ назарига бир неча мадрасаларни лиқиллатиб қўяйлик-да, вақф бадаллари ила бир неча ибтидоий мактабларни тарбия қилойлик. Бизнинг ҳаётимиз ва нажотимиз шул мактабларга боғлиқdir, эскини ҳар қанча ямасанг-да, эски, эскини ямаб овора бўлуб ўтиргандан кўра, бутун ташлаб, янгисининг ҳаракатида бўлган яхши, дейдирлар. Биз буларни ифротчилар, узоқни кўра олмағучилар, янги қилиб бераман

¹ Чор қироат деган эски юонон мантиқини ва унинг ҳошияларини ўқуб кун кечириш бўлмаса керак. *Идора.*

деб уҳдасидан чиқолмай, халқни эскидан ҳам маҳрум этиб, яланғоч қолдирувчилар, деб таъбир этамиз.

Мўтадиллар кимлар? Бу ҳақда келар сонда¹.

«Ҳақиқат» журнали, 1922 йил, 2-сон

ТУРКИСТОН ШЎРОЛАР ЖУМҲУРИЯТИДАГИ МАОРИФПАРВАР ЁШЛАРГА ХИТОБ

Бир вақтлар чор ҳукумати ва унинг хоин миссионерлари қўл остида жуда оғир ҳоллар кечирган Туркистон маорифпарварлари, шўролар ҳукумати даврида хийла кенг план ва ғоялар билан ишга киришган эдилар: беш йил инқилоб даврининг аввалги йилларида маориф ишларимиз ғоят ёруғ ва зўр умидлик бир ҳолга кира бошлаган ва бу йўлда асосли бир замин ҳозирлана бошлаган чоғда маориф бирдан турғунлик ва тушкунликка йўлиқиб қолди.

Бунинг сабаблари жуда кўп бўлса ҳам, каттароқлари — маориф ишларида кўрпага қараб оёғ узатмаганимиз, маориф аҳларининг халқдан узоқлашганликлари, маориф ишларида Туркистон халқининг Оврупо гази билан ўлчаганлиги, кило каби хусусий ва фанний равишда ҳал этиладиган масалаларда Туркистон ёшларининг ўзаро ихтилоф қилиб, ҳар турли араз ва ситеzlар билан бир қадар вақт маориф ишларидан чеккага чиққанликлари ва, буларнинг устига, Самарқанд ва Фарғонада беш йилдан бери давом этиб келган «босмачилик ҳаракатлари»дир. Бунинг устига, янги иқтисод сиёсати орқасида кўп мактабларимизнинг таъминоти маҳаллалардаги маблағларга ва маҳалий халқнинг ўз эркига қолдирилди.

Бу ҳақиқатларни кўра ва била туриб шу юқоридаги сабаблар билан курашмасак ва ўзаро жанжалларимизни бир тарафга ташлаб кўйиб, қўл-қўлга беришиб, бутун тиш ва тирноғимиз билан маорифга ёпишмасак, Туркистон маорifi ўлди ва Туркистоннинг порлоқ келажагидан умид узулди, демакдир. Чунки, Туркистоннинг порлоқ келгуси, балки ҳёти ва қўрқинчли қоронғиликдан кутулиши фақат маорифгагина боғлиқдир. Туркистон халқи маориф ва маънавият нарвонининг биринчи поясига эндиғина қадам босди.

¹ «Ҳақиқат» журналининг бошқа сонлари чиқмагани учун ушбу мақоланинг давоми босилмаган. (С. А.)

Бу тўғрида ҳали қилинадиган хизматлар жуда кўп, кўзланган мақсад жуда узоқdir. Моддий ва маънавий томондан ишланмаган ишларнинг ҳали мингдан бири ҳам ишланган эмас. Маориф ва маданият йўлида ҳали бизнинг тилимизга олинмаган, балки, хаёлимизга ҳам келмаган буюк хизматлар ва ечилмаган масалалар бор — фаний ва илмий тадқиқот ва мубоҳасалар бир томонда турсин, ибтидоий мактабларни бир йўлга қўйиш учун ҳам керакли чораларни ҳануз топа олганимиз йўқ. Тил ва адабиёт масаласида эса, ҳалигача унинг бошлиғичи бўлган ёзув ва имло тўғрисида асосли бир йўл тополмасдан, турлимиз турли томонга тортишиб, кўзланган мақсаддан чеккага чиқиб кетдик. Шу саналган камчиликларни қанча оғир бўлса бўлсин, иқрор қўлмоқ билан бирга биз, Туркистон маориф ходимлари, устимизга тушган фоят муҳим ва масъулиятли вазифаларни — қанча оғир бўлса-бўлсин, комил сабот ва матонат, улуғ қаҳрамонлик ва олижаноблик билан ийроқ қилишимиз лозим, буни инкор қилиб бўлмас. Мана шу ҳолларни эътиборга олиб, Тошкентнинг бутун ўзбек маорифпарвар ёшлари ва масъул маориф-маданият ишчиларининг умумий йиғини, Туркистонда маориф ишчиларининг сусайиши ва маориф ходимлари орасидаги жанжалларнинг сабабларини яхши англаб билмакни лозим топиб, шунга маҳсус бир ҳайъат сайлади. Бу ҳайъатнинг бир неча кунлик фаолияти натижасида маориф ишчилари орасидаги бутун англашмовчиликларнинг бартараф қилингандиги тўғрисида ўзаро бирлик ясалиб ва аҳдномалар тузуди. Маориф ишларимизнинг энг оғир ва буҳронлик бир вақтида шу ишни паастлаш ва йўқолишдан қутқариб қолмоқ учун бирлашган Тошкент ўзбек маориф-маданият ходимлари, бутун ўлгадаги маорифпарвар ўзбек шоввозлари шу бирлашмани самимий бир тантана билан эълон қилмоқ баробарида, уларга қуидаги таклифларни қилади:

1) Бутун ўлгадаги ўзбек маориф-маданият ходимлари ўз ораларидаги барча жанжал ва битишмасликларни ташлаб, кўл-кўлга берилиб, маорифнинг юксалиши учун ортиқ даражада зўр гайрат билан ишласинлар.

2) Халқни маорифга ва маорифни халққа яқинлаштирумoque учун қўлларидан келган ҳар бир чорага киришсинглар.

3) Самарқанд ва Фарғонада халқнинг бутун хўжалик ишларини ва бунинг орқасида маориф ишларининг барбод бўлишига сабаб бўлган босмачилик билан курашиш ишида бор кучлари билан ҳукumatга ёрдам берсинглар.

4) Туркистон ўзбекларнинг маориф ва маданият ишларини тўғри бир йўлга қўймоқ учун Тошкентда «Нашри маориф» исмийда бир жамият очиш ҳаракатига киришилди. Шу жамият расмийлашгандан сўнг матбуотда эълон қилиниши билан дарҳол шу жамиятнинг ҳар ерда шўъбаларини очишга киришсиналар. Ерли халқнинг маориф ишларида бизда муттаҳиди фронт ташкил этилмоқдадир. Шунга яқиндан аралашмоқ ва умумий душманимиз бўлғон жаҳолат билан курашмакка барча ўзбек маориф-маданият ходимларини даъват қиласиз.

Мунаввар қори Абдурашидхонов
Маннон Рамз
Шокиржон Раҳими
Захириддин аълам
Элбек
Шаҳид Эсон
Салимхон Тиллахонов
Ҳамид Сулаймон
Холмуҳаммад Охундий
Мажид Қодирий.

«Туркистон» газетаси, 1923 йил, 1 январь

«НАШРИ МАОРИФ» УЮШМАСИНИНГ АҲАМИЯТИ

Маданий мамлакатларнинг ҳар бирида маориф-маданият ишларини одатдан халқ ўзи олиб борадур. Ҳукумат эса ёлғиз раҳбарлик ва ёрдамчилик вазифаларинигина адо этиб турадир. Шул сабаблик онгли миллатлар ўзаро илмий, фанний, адабий ва ижтимоий уюшмалар ва «Нашри маориф» жамиятлари тузуб, ҳукуматларининг раҳбарлик ва миллатларининг ёрдами орқасида халқни маориф ва маданият жиҳатлардан юқори кўтарилишига, оқартирилишига хизмат ва ҳаракат қилурлар. Дунёнинг энг маданий мамлакатларига назар солсак, унда маориф ва маданият ишларини ҳукумат усталларидан кўра кўпроқ жамоат усталларида, маориф назоратидан кўпроқ «Нашри маориф» уюшмаларида ишланганлигини кўрамиз. Ҳукумат арбобларининг ҳам кўброги маҳсус соатларда ҳукумат кабинетларида расмий вазифаларини адо этганларидан сўнгра қолғон бўш вақтларида жамоат кабинетларида ўлтириб, халқнинг тараққий ва таолийси, маориф ва маданиятининг йўлида виждоний вазифаларини адо этадурлар.

Буларнинг хизматлари, ҳаракатлари ўз халқ ва миллатларининг маданий даражасига, ахволи руҳиясига мувофиқ бир суратда бўлғонлиги учун, табиий, афкор омма, халқ ва миллат буларга ёрдам берар ва орқаларидан эргашар.

Мана бу йўллар билан бугун Оврупо ва Амриқо халқлари ҳавода учар, денгиз остида сузар, дунёning энг нариги бўлаклари билан воситасиз хабарлашар бир ҳолға, бир маданиятга етишдилар.

Ҳэнди ўз ҳолимиз ва ўз тарихимизга боқсак, бир вақтлар Оврупо ваҳший экан, биз маданий эдик, Оврупо по-послари «Осиё осмонига жисман учдими, руҳан учдими?» каби диний низолар билан бир-бирларини бўгушар эканлар, усмонли турклари Истанбулни фатҳ этмоқ, Туркистон турклари мадраса ва расадхоналар бино қилмоқ каби маданий ишлар билан машғул эдилар.

Сўнгралари Оврупо халқи маориф ва маданият йўлида ишлади, бу ҳолго етишли; биз тушдик, ухладик, бу ҳолға етушдук. Бугунгача Оврупо халқи осмонга учар экан, бизда соч ва соқол низолари, овруполилар денгиз остида сузар экан, бизда узун ва қисқа кийим жанжаллари, Оврупо шаҳарлари бутун электрик билан иситилур ва ёритилур экан, бизда мактабларда жўғрофия ва табиёт ўқитиш, ўқит-маслик ихтилофлари... давом этади.

ХХ аср бошларидан эътиборан бизда ҳам *маориф* ва *маданият* сўзларини оғизга олувчи, тараққиёт ва таолийнинг кераклигидан матбуотда ёзувчи, мажлисларда сўзлагувчилар чиқди, билфеъл, янги усул мактаблари очилди. Газеталар чиқорилди, «Жамияти хайрия» ва «Нашри маориф» уюшмалари ташкил этилди, фақат чор ҳукуматининг политсиялари, охранная отделениялари бундай маданий ишларда ерлик халққа очиқ йўл бермади. Бир томондан очилса, иккинчи томондан ёпа берди. Шундай бўлса ҳам, ул замоннинг ёшлари, тараққийпарварлари ўз мақсад ва маслакларида собит қадам бўлдилар, бир газетани ҳукумат ёпса, иккинчи исмда, буни ёпса, учинчи исмда газета чиқариб турдилар. Жамият ва мактабларнинг ҳам бирини ёпса, иккинчисини очиб, бирини қисса, иккинчисини кенгайтириб туришдан тўхтамадилар. Ҳукуматнинг қувиш ва сиқишилари уларни умидсизлантирмади, мақсад ва маслакларида давом этдилар. Ҳеч мумкин бўлмағон бир замонда четга ўқувчилар юбордилар. Мактабларни ўрта даражаларга қадар олиб бордилар. Жамиятлар четга кетувчи ўқувчиларга, мактабларга моддий ва маънавий ёрдам берарлик

даражада кучга эга бўлди. Газеталари афкор оммани ҳийли қўлга олиб, 3—4 минг нусха сотилатурғон мартабага етди. Тўртингчи синфларга етарлик мактаб китобларимиз ҳозирланди. Ҳукумат ҳам маҳсус мақсад билан очқон русско-туземний мактабларини янги миллий мактабларга рақобат қила олмаслигини англаб, оз бўлса ҳам ислоҳ этмакка мажбур бўлди.

Мана бу юқорида саналғон ва бу кунда тарих саҳифалариға топширилғон миллий-маданий хизмат ва ҳаракатларнинг ҳеч бири ҳукумат усталларида эмас, ёлғиз жамоат усталларида ишланган ишлардир. Ҳукумат усталлари эса ул замонда бундай харажатларга том маъноси билан хилоф ва қарши борар эди. Бу қаршилик, қувиш ва қисишлиар жамоат хизматчиларининг кўнгилларига шул қадар теккан ва зериктирган эдик, инқилоб бўлиб, ерлик ҳалқнинг маориф ва маданиятига таолий ва тараққийсига қарши усталлар йиғилғон кундан бошлаб, ҳар бирлари ҳар ерда отилиб, ҳукумат усталлариға миндилар-да, жамоат усталларини бутун тарк этдилар ҳам ўз мақсад ва маслакларини ёлғиз расмий кабинетларда ўлтириб, давлат пули, давлат қонуни ва ҳукумат кучи билан вужудга чиқармоқ фикрига тушдилар. Ҳалқ фикри, ҳалқ аҳвол руҳияси, ҳалқ даражай маданияси ва ҳалқ ёрдами кўпинча эътиборга олинмади. Бизнинг энг буюк хато ва янгилишимиз ҳам шунда эди. Ҳам бундай улуғ инқилоб вақтида бизга ўхшаш маданиятсиз миллатга мундан бошқа чора, эҳтимолки, йўқ ва топилмас-да эди. Мана бу воситалар билан биз қора ҳалқдан узоқлашдик, ўзимиз билан бирга мақсад ва маслагимиз ҳам узоқлашди.

Бундан, табиий, маориф ва маданият душмани бўлган қоринпарастлар, мутаассиблар истаганларича истифода этдилар. 16-йилларда янги мактабларга рақобат қила олмогон эски мактаблар буқун даҳшатлик суръатда тараққий этдилар. Эски Тошкент маориф шўъбасининг сўнгги олғон ҳисоби бўйинча, бутун янги мактаб шогирдлари 4000 тўлмағон ҳолда эски мактаб ва қозихоналарда 7000 қадар миллат боласининг эзилиб ётқонлиги кўринадир.

Бу ҳоллар Туркистон маориф ва маданият маркази бўлғон Тошкентда, агарда биз Тошкентдан қанча четта чиқа берсак, маориф ва маданият ишларимиз шунча заифлана ва ҳалқнинг маорифига ва маориф ходимларига назари шунча ёмонлана борадир. Бу кун янги мактабларни «куфр уяси» деб эътиқод қилғон ва янги мактаб муаллимларин-

дан шайтондан қочқон каби қочқон ва қўрқкан кишиларни, ўринларни, қишлоқларни, ҳатто шаҳарларни топмоқ мумкин.

Бунга сабаб, бир томондан, ҳалқнинг нодонлиги ва мутаассиб уламонинг иғвоси бўлса, иккинчи томондан, бизнинг ёшлар ва маорифпарварларимизни ҳалқ фикри ва ҳалқ ёрдамини бутунлай унутиб, ёлғиз ҳукумат кучи ва ҳукумат пули билан иш кўрмоқ ҳаёлиға тушганлари ва бу ҳаёл орқасида ҳалқдан ҳийли узоқлашганлиқларидир. Агарда биз аввалда бир неча инқилобларни кўриб тажриба ҳосил қилғон бўлсак, табиий, бу беш йиллик инқилоб даврида маориф ва маданият йўлида ўйлаб ишлаган, қора ҳалқни тамом қўлға олиб, тараққий ва таолий йўлиға ўзимиз билан бирга олиб кетган ва бу восита билан инқилоб давридан қора ҳалқни фикр, маориф ва маданият жиҳатида жуда кўб фойдаландирғон бўлар эдик.

Энди бўлар иш бўлди. Инқилоб денгизларининг тўлқинлари пасайди. Ҳар иш ўз йўлиға ва ўз тартибиға кира бошлиди. Бу кунгача давлат сармоясидан таъмин этилиб келган маориф ва маданият муассасаларининг кўпрак қисми маҳаллий сармояга ва ҳалқ ёрдамига қолдирилди. Бу кунгача маориф ва маданият ишларини ҳукумат кучи ва ҳукумат йўли билан олиб бормоқ ҳаёлида бўлғон маорифпарвар ёшларимиз энди ҳалқ кучи ва ҳалқ ёрдами билан олиб бормоқ фикрига келдилар. Бунинг учун ҳалқ фикри ва ҳалқ руҳи билан ҳисоблашмоқ лозимлигини ҳам шояд англагандирлар. Ишлар бу фикр ва бу йўл билан юритилган тақдирда ҳалқни ҳам маориф ва маданият ишлари атрофига тўпламоқ ва ородаги англашилмовчиликларни ҳалқقا тушириш ва амалда ишлаб кўрсатиш йўллари билан орадан кўтармак мумкинлиги тажриба билан маълумдир.

Табиий, бундай ишларни энди ёлғиз ҳукумат кабинетларида ўлтириб эмас, балки жамоат усталларида ва қора ҳалқ орасида ишламак лозимдир. Бунинг учун ҳар ерда «Нашри маориф» уюшмалари очмоқ ва бутун маорифпарварларни, ёшларни, чолларни шул уюшма атрофига тўпламоқ керакдир.

Туркистоннинг ҳаёти, Туркистоннинг најоти ёлғиз маорифга ва маданиятнинг тараққийси эса бутун ҳалқнинг «Нашри маориф» уюшмалари атрофига тўпламоғига боғлиқдир. Шундагина биз маданий миллатлар қаторига кира оламиз, шундагина маданият дунёсида ўз ҳукуқимизни ола оламиз.

«Туркистон» газетаси, 1923 йил, 4 март

ЎЗБЕКИСТОНДА ВАҚФ

Фақат Ўзбекистон жумхуриятида вақф бор, бошқа ёқларда йўқдек.

Ўзбек халқи ўзига айрим катта бир жумхурият бўлиб тузилгандан кейин вақф ишлари яна ҳам аҳамият касб этадир.

Бош вақф идораси вақфни кенг доирада идрок қилиш учун тузган лойиҳаси 15 декабргача Йиқилобқўм ҳайъат раъиясига тақдим қиласа керак. Бу лойиҳа Шўролар Марказий Ижроқўми томонидан ҳам тасдиқ этиладир. Шу вақтгача айрим бўлган Бухоро, Хоразм жумхуриятларидағи вақф мулклари жуда сустлик билан келган, кўп мулклар рўйхат қилиниб, рўйхатга олиш ҳам вақф қарамоғидаги эски-янги мактабларни қандай ҳисоблаш ва бошқалар учун Бош вақф идораси томонидан бир таълимот юборилди.

Хоразм, Бухоро жумхуриятларидағи вақф мулклари 1925 йил биринчи апрелигача рўйхат қилинуб бўлғусидир.

Миллий жумхуриятларга бўлиниш муносабати билан Ўзбекистон жумхурияти доирасидаги вақф мулкларидан фойдаланиш Қозогистон, Қорақирғизга ўтиб кетадир. Мана бу масала жумхуриятлар тузилиб битгунча идора қилиш тегишли ҳукумат идораларининг қўлида бўладир.

Вақф мулки бўлиб-да ҳозиргача бошқа ҳукумат идораларининг тасарруфида бўлган жойлар 25-йилнинг биринчи апрелигача Бош вақф идорасига ўтказиш учун тегишли идоралар билан чораси кўрилур.

Бухородаги вақф мулклари мамлакатнинг тўртиндан бирини, Хоразм вақф мулклари мамлакатнинг учдан бирини ташкил этгани ҳолда ўшал жумхурият комхозларининг қўл остида идора қилиниб келадир, десак, хато бўлмас. (Бундан оз бир қисми вақф идораларида тасарруф қилинадур.) Вақф ерларидан деҳқонларга бўлиниб берилмаган боғлар, чорвоқлар бордирки, булар ҳар кимларнинг қўлида ётадир. Шуларни Бош вақф идорасига ўтказиш чораси кўрилмоқда ва лойиҳалари тайёрланмоқдадир.

Бош вақф идораси Ўзбекистон доирасидаги вақф сармояларини хусусий фондда сақлаш ҳаракатида. Бош вақф идорасининг ҳозирғи сармояси 700 минг сўмдир, агарда мамлакат мулклари рўйхатга олиниб бўлса, вақф даромадини ўн мартаба орттириш кутиладир.

Ҳозир вақф таъминотида, Хоразм ва Бухордан ташқари, 85 бошланғич мактаб, 6638 ўқувчи, 2—3 босқич мак-

таб, 400 ўқувчи, 10 саводсизлар курси, 6 таълим-тарбия курси бор. Бундан бошқа вақф шефлигига клуб, қироатхона, хотин-қиз билим юрти ҳам 25 стипендия олғувчи бор. Демак, Баш вақфнинг умумий даромадидан 89 ярим проценти илмий ишларга сарф бўлиб, қолгани идора ишчиларига кетадир.

Бош вақф идораси ўзининг кейинги планида кўрсатилган ишларни бажариб, бутун вақф мулкларини инвентарга олса, ундан чиқодирғон даромадга қилинадурган ишлар жуда кўп. Бухоро ва Хоразмда таълим-тарбия курслари очиш, янги мактаб бинолари солиши ҳам четларда ўқувчи талабаларга кўпрак ёрдам бериш биринчи вазифалардан-дир. Шунинг билан бирга даромад манбаларини кўпайтириб, бузилган дўкон, саройларни тузатиш керак.

«Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1924 йил, 11 декабр

ҚОРАЛАШ ЯХШИ ЭМАС

Тошкент округ маориф ходимлари қурултойида
(1927 йил) сўзланган нутқ

Маърузачининг таъбири бўйинча, бизнинг муаллимларимиз ичидаги мактаб бошқа-ю, сиёsat бошқа, деядурғон кишилар бор эмиш.

Мактаб қайси синф қўлида бўлса, шу мактабларда шу синфнинг мағкураси тарқалади ва илгари сурилади. Бу гапга кўнмаганларни янглишғон, ўжар кишилар, деб айтишга жасорат қиласиз. Жадидчиликка қандай баҳо бериш тўғрисида қўйидаги асосларни келтираман: жадид мактаби қай вақтда ва кимлар қўли билан вужудга чиқди? Мана буни текшириш учун 20 йил илгарига қарааш, албатта, лозим. Ҳозирги пайтда ўрта маълумотга эга бўлган кишилар Масков ва бошқа жойларга бориб ўқишини ҳавас қилса, авваллари саводи чиқсан (ҳар) бир киши Бухоро(га) бориб ўқишини ўзи учун бир шараф деб билар эди. Чунки улар илмни фақат дингина деб билар эдилар. Мұхит ҳам шуни тақозо қиласиз. Ўша вақтнинг ҳукумати ҳам шу фикрни қувватламаса, ундей эмас. Жадид мактабини ташкил қилингандар ҳам эски мактаб, мадраса ва қориҳоналарнинг етиштирған кишилари эди. Улар ёлгиз Богчасаройда чиқадурғон Исмоил Гаспринскийнинг газетасини ўқидилар ва шу орқали мактабни яхши тушуниб, китоблар олдирад эди. Буларга баҳо янглиш ва ортиқча берилган. Чунки ўша вақт-

даги жадид мактабига уламо, бой — ҳамма ва ҳамма қарши эди. Жадидлар шароит ичинда(н) жасорат билан чиқиб иш бошлиғон эканлар, буларга бериладургон баҳо ҳам шундан ортиқ бўлмаслиги лозим эди.

Жадидлар шу мактабга яхши назар билан қарагон кишиларни ўзига дўст кўриб, қучоfiga тортар эди. Буларнинг бой, руҳоний, савдогар бўлишидан қатъи назар, секинсекин жадидлар дўсти кўпайиб, турли гурухлардан иборат бир жадидлар тўдасини ташкил қилди.

Инъомовни жадидларни алоҳида синф қилиб кўрсатиши номаъкул гап. Жадидлар, палисанинг кўрқинчи қаттиқ бўлса ҳам, қийинчиликларни ўз устига олиб, газет чиқорди ва уни халқа тарқатди. Жадидларнинг энг азоб тортгон даври Керенский вақти бўлди. Керенский вақтида идораларга уламолар миниб олди. Мактабга ёрдам бериш у ёқда турсин, (ҳатто) чор ҳукумати вақтида берилиб келтан мөҳиёналар ҳам берилмади. Тўхтади. Уламоларнинг ўша вақтдаги кучга молик бўлғонларини жадидлар думага 11 та, уламолардан 65 та вакил сайланниши билан исбот қиласман. Жадидлар ўз уламолари, бойларига қарши рус социалистлари билан бирга қўлга-қўл бериб ишлади.

Кўқон мухториятини рус меньшевиклари тузди. Чўқаев унга жуда яқин эди. Убайдулла Хўжаев, Низомиддин¹лар мухториятга қатнашди. Ўша вақтда жадидларнинг отаси бўлиб ҳисобланган мен ўзим лоақал «Миллат мажлиси»га аъзо бўлиб ҳам сайланмадим. Жадидлардан Кўқон мухториятига қисман аралашғон кишилар бўлса ҳам, кўпчилик четда турғон.

Яна бир гап борки, жадидлар Октябрь инқилобини яхши қарши олмаган эмишлар. Октябрь инқилобини рус ишчилари қилганини ҳеч ёшириб бўлмайди. Биз уларнинг тайёрига айёр бўлиб ишлай бошладик. Октябрдан кейин жадидлар Керенский сиқинтисиндан қутулди. Мактабларни ҳукуматга бериб, ўзлари шўро муассасаларида ишлай бошладилар. Октябрь ўзгаришига жадидлар раҳбарлик қилди, дейиш ҳам, Октябрни улар яхши қарши олди, дейиш ҳам хато гап.

Жадидлар Октябрь инқилобига ёмон қараган бўлсалар эди, 20—21-йилларгача шўро идораларида ишлаб келмас эдилар. 21-йилдан бошлаб жадидлар катта хато қилди. Турккомиссия томонидан қилингон ҳаракатларни мустамлака-

¹ Низомиддин Хўжаев назарда тутилмоқда.

чилик, дедик. Ҳақиқатдан улар мустамлакачи экан, уларга қарши курашмай, бутун ишни ташлаб, араз қилиб, ўзимизни четга олишимиз катта хато бўлган. Шу ишимизга пушаймон қилиб, шу вақтгача ишлаб келсак ҳам, хизматларимиз хатомизни ювиб кетар даражага бормаганга ўхшайди.

Чор ҳукуматини йиқитиш жадидларнинг тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат бўлиши яширин эмас. Наинки биз жадид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқача таъбир билан айтганда, дўконда насия ёзадургон ходимлар етказсан. Шу ишга ақлли одам шу баҳони беришда у ёқ, бу ёқни мулоҳаза қилсин. Жадид мактаби очишимизга сиёсий ва маданий курашчилар тайёрлаш баҳоси берулмаганига таассуб билдира олмай ўта олмайман. Бу ерда шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, ўша вақтдаги жадид мактабини битириб чиқсан баъзи йигитларимиз ҳозир масъул ўринларда туради. Жадидлар чор ҳукуматини йиқитиб, Туркия ёки Польшага ўхшаш бойлар ҳукумати ташкил қиласди, деган назариялар ҳам йўқ эмас эди.

Ўша вақтда бир мажлисда рус мустамлакачилари билан курашамиз, деган эдим. Агар борди-ю, рус ўртоқлар шу гапимга араз қилиб «Ол, мамлакатингни, ўзинг идора қил!» деса, мен уларнинг оёғига ёпишиб, энг аввал айтар эдимки, биз сиз билан эмас, сизнинг бойингиз, уламойингиз ва мустамлакачиларингиз билан курашамиз, дер эдим. Жадидларнинг шўро ҳукуматига дўстлигини қўйидаги хужжатлар билан исбот қиласман: январь инқилобида 12 соатлик ҳукумат бўлди. Ростовский ва Абдусафийхонлар одам қидириш режасини тузди. Шунда жадидлар қочиб ётди. Қачонки большевиклар ғолиб бўлди, деган хабар эшитилгандан кейин чиқиб, большевикларга қарши бўлғонларни суд қилиб, отиб юборилди.

Биз халқнинг аҳволи руҳияси билан ҳисоблашиб, ер ислоҳоти, паранжи масалаларини 30 йилсиз ҳал қила олмас эдик. Большевиклар фирмаси бу ишни ўн йилда бажариб қўйди, биз ўша вақтда зиёли деб русларнинг ўрта ва олий мактабларида ўқугон кишиларни айтар эдик. Жадидлар билан коммунистларнинг ҳаёти боғлангон эди. Булар ўлса ўлади, тирилса тирилади. Ўлгунча инқилобни ҳимоя қилишга тайёр. Жадидларнинг бир, иккитасидан гуноҳ ўтган экан, ҳаммасини қоралаш яхши эмас.

«Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1927 йил, 7 июнь

Восточний отдел уполномочени ўртоқ Агидулинга тар-
жимаси: ўртоқ Карутскийга ҳам Московдан келган
мехмон ўртоққа

Маҳбус Мунаввар қори Абдурашидхоновдан

АРИЗА

Бугун ман маҳбусларнинг гуноҳкори ва энг ҳақсизи си-
фатинда ҳар ҳуқуқдан маҳрум ва ҳатто энг оғир гуноҳли-
лар ҳам фойдаланадурғон уборний ва ювинишга ҳам чи-
қорилмасдан, одиночкада яшайман. Бунга сабаб, эҳтимол-
ким, показаниеларимға ишонилмағонлиғи, нотўғри деб
гумон қилинмоғлиғи бўлса керак. Ҳолбуки, ман ҳар нима
сўроқлар бўлса ҳам тўғри ва очиқ жавоб бера бошлиғоним-
дан, бошқаларға ўшаб, ойлаб айбимдан тониб сизни ва
ўзимни (масалан, Салимхон) қийнаб турғоним йўқ. Бу-
нинг учун сиздан олғон мукофотим бу кунги одиночний
қийноғи бўлди. Ушбу аризам ила баробар сизга Намангандан
ва Тошканд ташкилотлари тўғрисинда энг сўнгги маълу-
мотимни топшураман. Эҳтимолки, бу запискамга ҳам инон-
массиз, нотўғри гумон қиласиз, арестантлик ҳуқуқимни
бундан ҳам озайтирасиз, лекин, чорам йўқ, асириман сиз-
нинг қошибингизда. Бир пашиба қадар қувватга эга эмасман.
Бир бармоғингиз билан андак боссангиз, эзилиб ҳалок
бўлишимға кўзим етадир. Шу ҳолимни била туриб, нима
мақсадда сизга нотўғри маълумот бераман? Ўлумдан қўрқа-
ним йўқ. Чунки ҳозирги ҳаётдан ўлимни минг марта бояхши,
деб биламан. Ҳар минутда ўзимға ўлим тилайман.
Фақат ҳозир ўлум ҳам мандан ҳазар қиласадур. Нотўғри маъ-
лумот билан сиёсий идорани алдаб, ўзимни оқлаб, қутул-
моқчи бўламанми? Йўқ. Ёлғон билан сиёсий идорани ал-
долмаслиғимни ва ҳар бир ёлғоннинг мани айб ва гуноҳ
ботқоғига ортиқроқ ботира боришлиғини жуда яхши анг-
лайман.

Бунда ўтурғон намангандлик ўртоқлар: «Бизнинг сири-
мизни бошлаб очқан шу бўлди», деб манга қарши тиш
қайраб ўтурадурлар. Салимхон кўп сизга яхши кўринмоқ
учун манга хат ёзиб, хизматчи бола орқали камеранинг
тешигидан манга ташлағондир. Ва шу бола орқали икки
кун қистаб, мандан жавоб ёздириб оладир. Ва ул жавобни
тўғри сизга чиқариб берадир. У мани ҳозирғи положениега
тушишимға, балки, сабаб бўладир. Маним сизга берган
нотўғри маълумотимни қувватлайтурғон «дўст»ларим шу-

ларми? Буларнинг ҳар бирлари мумкин бўлса, ўзлари учун мани қурбон қилишга ва ўз айбларин ҳам маним устимга оғдаришга тайёрдурлар. Шунинг учун маним олдимда биргина йўл қолгон, ул ҳам бўлса, бу бутун қолгон ва билгон ишларимни ҳеч бир қўрқмасдан ва яширмасдан, очиб ўртоға ташлаш ва бошимни сиёсий идоранинг остонасига қўйиб, ундан ушбу Тошканд ва Наманган кишиларини маним эски исмим ва шуҳратимга қарамасдан туриб текширишни ўтуниш ва ўзимни бутунлай шул идоранинг ҳимоясига таслим этиш. Манга бундан бошқа нажот йўли йўқ эконлигига иймон келтирганман. Агарда умумий сиёсат талаб этар экан, сиёсий идоранинг кўрсатуви бўйича гарча ўз зараримга бўлса, баъзи фидокорликлар кўрсатмакка ҳам ҳозирман. Сиёсий идоранинг мақсади ҳам, албатта, манга ўхшаш бир неча ерлик зиёлиларни бор-йўқ айблар билан айблаб йўқотиш бўлмасдан, шул Тошканд ва Наманган ташкилотларининг ҳақиқий юзларин очиш бўлса керак, деб ўйлайман. Мана шу юқоридағи иймон ва ишончлар ила ёзган ушбу сўнгғи заявкамдаги ҳар бир жумланинг тўғри ва самимийлигига жавобгарман. Фақат бу заявкамга ул машҳур миллатчи Мунаввар қорининг «эски ашулласи», деб қаралмасдан, оддий бир гуноҳкорнинг очиқ юрак билан қилғон иқори, берган маълумоти, деб қаралмоғини ва шул асосда текширишга такрор илтимос қиласман. Чунки бу икки саҳнага ман сўнгдан-да, содда ва нодон ва алданувчи ролда чиққанлигимни ҳозир сезиб ўтураман.

Бу «запискам» билан ман ўзимни ташкилотчиликдан оқламоқчи эмасман. Балки, сўнгғи Наманган ва Тошканд ташкилотларидағи ролим ва иштироким сизнинг қошингизда иқрор ва амалан айтмакчиман, ҳақиқатда эса ўзим ҳам бир ташкилотда бўлғон эдим. Бутун идораларни ерли тилда юргизиш ва булардан ишловчи овруполиларни ҳам ерли тилда сўзлашга ва ёзишга мажбур этиш ва бунга тўсқинлик кўрсататурғон буюк рус миллатчилари ила курашмак учун бутун ерли зиёлиларни бир ташкилот байроғи остига тўплаш каби хаёллар ила доим бош қотирадим, фақат 24—25-нчи йиллардан бошлаб маним фикримда ўзгариш пайдо бўлди. Ҳали ерли халқнинг маданий дараҷаси бутун идора ишларини ерли тилда юргиза олатурғон бир даражага етмаганилигига қаноат ҳосил қилдим. Ҳар қандай бир маҳфий ташкилот бўлмасин, сиёсий идорадан қути-

лолмаслиғига кўзим етди, ҳам ман ўйлағон ишларни ҳуку-
матнинг ўзи ишлаб, яхшироқ бажаришлиғига иймон кел-
тиридим. Шунинг учун 24—25-нчи йилдан бошлаб ўзимни
эски ташкилотдан тортиб олиш ила баробар, бошқаларни
ҳам шундан қайтариш фикрига тушғон эдим. Лазиз ва Са-
лимхонларга шул фикрлар ва шул йўлда муомала қила
бошағон бўлсам ҳам, Наманган масаласига келганда «за-
пискам»да ёзилғон бўш хаёллар мани йўлдан адаштириди.
Қартайған ҳолимда бу кунги фалокатга мани дучор этди.
Энди ихтиёrim сизнинг қўлингизда, ўлдирсангиз, мана
бошим, агарда ўз ҳимоячангизга олиб ишлатаман, десан-
гиз, қолғон умримни фирмәнинг ва шўроларнинг сиёsat
манфаатигагина сарф этиб, эски гуноҳларимни ўз қўлим
 билан тозаламоққа тайёрман.

Мани ҳайётимга келганда, энг камбағал бир оиласдан
бўлиб, бутун умримни ҳалқ манфаати ва ҳалқ фойдасига
сарф этган бир жамоат ходимиман, умримда пулга, мол-
га, амалга қизиқмадим. Билиб туриб, бир хаёлот ва жино-
ят қилиб айбланган эмасман. Энг фақирона бир турмушқа
қаноат қилдим. Бисотимда биргина ҳовлим бўлса, унинг
ҳам оиласдан зиёдасини ҳалқ фойдасига, маорифга ҳадя
қилдим. Унда ҳозир «Биринчи май» мактаби давом этадир.
20-йил ўрталариға қадар Туркистоннинг биринчи инқи-
лобчиларидан саналардим. 20-нчи йилда «рисқуловшина»-
лар группасига кириб, аксилинқилобчилик ботқоғига бот-
дим. Бунинг тафсилини кейинги «заявлениям»да ёзаман. Ул
чоқларда ман билан бирга ишлаганларнинг баъзилари чин-
дан ва баъзилари пул ва амал тамаъида мунофиқлик со-
тиб, исмларини ул ботқоқдан тортиб олдилар. Ман бўлсам,
ул вақтларда фирмәнинг баъзи сиёсатига қўшила олмадим.
Мунофиқлик қилишга виждоним қабул этмади. Шунинг
учун аксилинқилобчилик ботқоғидан жисмимни тортиб
олғон бўлсам, исмимни тортиб ололғоним йўқ. Агарда ёрдам
қиласар эканман, шўроларнинг дохилий ва хорижий сиёса-
тига хизмат қилиб, исмимни ҳам ул ботқоқдан тортиб олар-
ман, умидидаман.

1930 йил, 13 май

ХОТИРАЛАР

Ман Бухорда экан, Тошканддан «Иттиҳоди тараққий» ўрнига «Иттиҳоди миллый» ташкил этилғонлиги тўғрисида хат олғонлиғимни аввалги хотирамда ёзғон эдим. Хат туркий ёзилғон, фақат Ҳайдар афандининг хати эмас эди. Ҳайдарнинг хатини жуда яхши танир эдим. Бу хабарни ман Саъдуллаҳўжа, Кушбегиев, Али Расуловга билдиридим. Улар ҳам Тошканда «Иттиҳоди миллый» жамияти ташкил этилғонлиғиндан хабар олғонликларини баён қилдилар.Faқат бунинг бошида кимлар бор, манга туркий хат ёзғон ким, унинг проғраммаси қандай, аввалги «Иттиҳоди тараққий» низомномаси билан ишлайдурми, айрим низомнома тузгонми, мана бундай сўроқларға биримиз жавоб берга олмас эдик. Ман ҳарҳолда, бунинг бошида Ҳайдар ва Садрхон бор бўлса керак, деган фикрга келдим. Саъдулла билан Ҳайдар афандига хат ёзуб, «Миллый иттиҳод»нинг низомномасини ва марказда кимлар борлигини сўрадим. Ҳайдардан манга келган хатда Тошканда «Миллый иттиҳод» номида бир жамият ишлай бошлиғонлиғини билса ҳам, марказда кимлар борлиғиндан хабарсиз эканлиги билдирилғон ва Садрхон билан Мусо Бегиев олдиға эски «Иттиҳоди тараққий» аъзоларининг кириб-чиқиши кўпроқ кўрингандигиндан марказда шуларнинг бўлими эҳтимоллари баён этилғон эди. Бу орада Бухорода ишлаб турғон туркистонлиларнинг бир-икки ўтурушлари бўлуб ўтди. Музокара ҳамон Бухорода «Иттиҳоди миллый» жамияти шўъбаси марказини ташкил этиш масаласи устида бораради. Ниҳоят, жамиятнинг марказини Бухороға кўчириш ва Тошкандни вилоят шўъбаси сифатида қолдириш мувофиқ топилди. Бунга Саъдуллаҳўжа, ман ва Кушбегиевдан иборат ҳайъати марказия тайин этилди. Ман қарорни Садрхонға ёзиб, жамиятнинг печат ва низомномасини юборишни сўрадим. Садрхондан манға на жамиятнинг печат ва низомномаси ва на хатнинг жавоби келмади. Шул сабабли бизда Тошканддаги марказга ишончсизлик туғилди. Ўз ишимизни марказ қўйиб икки-уч маротаба ўтиришдик. Жамият учун янги низомнома тузиш ва печат ишлатиш ҳаракатига

киришдик. Мана шу вақтларда ҳам туркистонликлар ила бухороликларнинг орасида анчагина совуқлиқ бор эди. Бухороликлар «Истиқоли Бухоро» байроби остида, туркистонликлар эса «Иттиҳоди миллий» байроби остида ишлардилар. Шунинг ила баробар ҳар икки томонда ишловчиликларнинг ҳам кўплари коммунист фирмасига мансуб кишилардан эди. Коммунистлар миллий озодлик ҳаракатла-рига монеъ эмасдилар.

Мана шу чоқларда Ҳошим Шоиқ бир куни мани уйифа чақирди. Борсам, унда Закий Валидий ўтуродур. Кўрушиб, ҳол-аҳвол сўрашқондин сўнгра Закий Бухороға келганлигига 20 кун қадар бўлғонлигини ва Бокуда унинг аризасини ўртоқ Зиновьевга топширушни қабул этмағонлигим учун мандан хафалигини ва Бухородаги ҳукумат арбобларининг кўплари ила кўришғонлигини ҳам Дохилия қўмиссари Ҳамид Орипов томонидан ўзига жой ва озиқ таъмин этилғонлигини бирин-сирин сўзлаб чиқди. Музокарамиз ташкилот ишлариға бориб тақалди. «Истиқоли Бухоро» тўғрисида Ҳошим Шоиқдан етарлик маълумот олғонлигини ва бугун ман билан кўришиш, «Миллий иттиҳод» тўғрисида маълумот олиш учун чақирилғонлигини билдириди. Ман ҳам унга «Иттиҳоди миллий»нинг Бухорода янги ташкил этилғонлигини, Тошканд ила Бухоро орасида бўлиб турғон Марказ талашини, Тошканндаги Марказ бошидагилар ҳануз очиқ маълум бўлмағонлигини, низомнома ва печатларни юбормоғонлигини ва шунинг учун янгидан низомнома тузиш ва печат ишлатиш ҳаракатида бўлғонлигимизни сўзлаб чиқдим, ҳам бухоролилар ила туркистонлилар орасидаги совуқлиқни ҳам Закий ўзининг Бухорода бир неча вақт туриб, агар Бухоро ҳукумати Маскӯв қошида восита-чилик қилса, тавба қилиб, очиқча чиқиш, бўлмаса хорижга кетиш ниятида бўлғонлигини сўзлади, ҳам Бухорода турғон чоғида бундоғи ташкилотларни бирлаштируб йўлға қўйиш ва булар учун умумий бир програм тузиб бериш фикрида эканлигини, «Истиқоли Бухоро» маркази ила «Иттиҳоди миллий» марказидан иккитадан киши олуб, «Марказлар маркази» номида бир уюшма битажагини баён қилди. Ҳошим Шоиқ эса бу фикрнинг бухороликлар томонидан ҳам мақбул кўрилғонлигини сўзлади. Ман ҳам Закийнинг шу фикрига розилиқ билдиридим. Закий билан биринчи суҳбатимиз мана шу билан тамом бўлди. Бу суҳбатдан сўнгра «Иттиҳоди миллий» учун айрим програм ва печат тузиш масаласи тўхтадли. Орадан бир ҳафта-ён кун қадар ўтгач, Закий томонидан туркистонлик ва бухоро-

ликларнинг кўшма мажлислари чақирилди. Мажлиснинг жойи ҳозир хотирамда йўқ. Фақат бу мажлисга Файзуллахўжа, Саъдуллахўжа, Мирзақодир, ман, Ҳошим Шоиқ, Закий, Күшбегиевларнинг иштирок этонликлари хотирамда бор. Яна кимлар бор эканлигини эслай олмайман. Програмнинг тафсили, табиий, хотирамда йўқ. Фақат Маскўв билан алоқада Бухоронинг том истиқолиятини ва Туркистоннинг муҳтор сиёсатини талаб қилишга баробар, халқ билан алоқада тамом коммунистик руҳида эканлифи бир оз хотирамда бор. Бундай кенг программа ила ишлаш вақти ҳануз етишмонлиги сабаб кўрсатилиб, програм бир оғиздан рад қилинди.

Бухоро ва Туркистоннинг аҳволи руҳиясини ва қуввати диниясини ҳисобга олиб туриб, програмни бошқадан тузиш қайтадан Закийнинг ўзиға топширулди. Лозим келса, Бухоро ахолиси тўғрисида Ҳошим Шоиқдан ва Туркистонга жавоби тўғрисида мандан ёки Саъдуллахўжадан маълумот олмоқчи бўлди. Шунинг ила бу мажлис ҳам тамом бўлуб, тарқалишдик. Бундан икки-уч кун ўтғач, Мирзақодирнинг уйига Ҳошим Шоиқ билан Закий боруб, мани ҳам чақидилар. Бу мажлис палов мажлисданфина иборат бўлуб, яна икки-уч киши бор эди. Уларни хотирлай олмайман. Паловдан сўнгра бошқалар кетди. Мирзақодир ҳам бир мажлисга кетди. Ман, Ҳошим Шоиқ, Закий учовимиз қолдик. Закий програм масаласидан сўз очуб, ўз томонидан тузилғон програмнинг рад қилинғонлига хафалик изҳор қилди, ҳам Жамол пошо томонидан тузилғон «Ҳалоси Ислом» жамиятининг програмини сўраб, Афғонистонга бир хат ёзмоқ фикрига келғанлигини билдириди. Ул чоқларда Жамол пошо Афғонистонда турарди. Кўпрак Ҳиндистон ва Арабистон каби маданиятда тубан қолғон халқларни назарда тутиб тузилғон ўшал програмдан фойдалануб, «Марказлар маркази» учун програм тузиш фойдали чиқмоғони, Бухоро ва Туркистон ҳам маданиятда Ҳиндистон ва Арабистондан фарқсиз эканлигини сўзлағонда унинг фикрига қўшилдук. Хатни Афғонистонга, Жамол пошоға етказиб бериш тўғрисида Бухородаги аффон қўнсулхонасиға мурожаат қилиш Ҳошим Шоиқ устиға юкланди. Хатни шифра билан ёзуб тайёрламоқни Закий устиға олди. Шундан сўнгра Ҳошим Шоиқ ва ман кетдук. Закий шунда ётуб қолди. Эртасиға кечқурун Ҳошим Шоиқ ҳам маним уйимға Закий қўли билан Жамол пошоға ёзилғон шифрали бир хатни кўтаруб келуб, «шунга сизнинг ҳам қўл қўйишингиз лозим кўруди», — деди. Хатнинг мазмуни: «Кечаги маслаҳат бўйинча

Жамол пошодан «Халоси Ислом»нинг програми сўралғон», деб ҳулоса қилиб берди. Хатнинг остида Закийнинг имзоси бор эди. Бунга ман ҳам қўл қўйдим. Ҳошим Шоиқнинг ўзи ҳам қўл қўйдими-йўқми, уни билмайман. Ман қўл қўйғон вақтда унинг қўли йўқ эди. «Шу кун кета турғон киши бор, шундан бериб юбораман», деб олиб кетди. Шифрасини ман билмасдим. Шунинг учун бошдан-оёғ ўкуб чиқолмадим. Фақат баъзи ўрунлари очиқ хат билан ёзилғон эди. Ундан хатнинг Жамол пошога эканлиги очиқ маълум эди. Мана шу воқеалардан ўн-ўн беш кун ўтар-ўтмас, ман ТуркЦИК президиумининг чақируви бўйинча Тошкандга қайтмоққа мажбур бўлдим. Бу миёнда яна бир-икки маротаба «Иттиҳоди миллий»нинг мажлиси деб от қўйуб, йигилғон бўлдиқ. Мажлисизмизда аҳамиятли бир масала кўрилмасдан, қуруқ сўзлар ва жанжаллар билан ўтди. Бухорода тузилғон «Иттиҳоди миллий» маркази юқорида ёзилғон уч кишидан иборат бўлса ҳам, мажлислари ҳамон Саъдуллахўжа, Кушбегиев, Юсуф Алиев, Отахон, Али Расулов, ман каби бир неча кишиларнинг иштироклари ила палов ва норинхўрлик устида ўтарди. Устав, програм деган нарса ҳануз йўқ, мақсад ва маслак ҳануз тайин этилмағон. Тошканд Бухороға, Бухоро Тошкандға итоат қилмайди. Кансалария дафтари ва печат каби нарсалар ҳозирланмағон, қофозға ёзилғон бирор қарорлари йўқ. Янгидан ҳеч бир аъзо қабул этилмағон. Эски «Иттиҳоди тараққий»нинг Бухороға боруб қолғон аъзоларини ўзларига аъзо санайдурлар, уларни Тошканддаги Марказга итоат қилишдан қайтародурлар. Тошкандға юборуб, Садрхондан печат ва уставни сўрасалар, ул манда йўқ, деб жавоб қайтарадур. Мана, Бухородаги «Иттиҳоди миллий» маркази шу ҳолда экан, ман Тошкандға қайтдим. Ман қайтқон вақтда Жамол пошодан ҳануз жавоб келғони йўқ, Закийга янғидан ёзмоқ учун топширулғон программнинг битгани йўқ, шунинг учун «Марказлар маркази» ташкил топғани йўқ эди. Мандан сўнгра програм тузилуб, ишлар бир қадар тартибфа кирдими, «Марказлар маркази» ташкил этилдими ва қандай йўллар ила ишлади, бундан ҳисоб бера олмайман.

1929 йил, 20декабр

* * *

— Ман Тошкандға қайтқонда 21 йил март ойининг тахминан 17—20-лари эди. Келған кунимнинг эртасиға тўғри

ТуркЦИК президиумига боруб йўлиқдим. Улар мани Маориф комиссарлиғи қошидағи 1-илмий шўрода ишламакка тайин этдилар. 3—4 кунлари бўлса керак. Мусо Бегиев ва Садрхонларни кўрдум. Жамиятнинг устав ва печатларини Бухороға юбормоғонлиғи учун Садрхондан гина қилдим. Садрхон ҳам: «Печат ва устав манда эмас, бошқа кишиларда, улардан олиб бера олмадим», — деб аввалғи жавобни берди, ҳам Мусо Бегиевга қараб кулиб кўйди. У кулишдан шубҳаландим. «Ҳали ҳам бўлса ўтган йўқ, ҳар ҳолда топуб, Саъдуллахўжага юбориш керак. Тошканда бир вилоят шўъбаси сифатида ишласа бўлардир», — тавсияда бўлиндим. Садрхон бу йўлда ҳаракат масаласини устға олди. Шундан сўнг ман Садрхон билан кўриша олмадим. Чунки эрта-индиндан бошлаб унинг атрофида ҳар турли шубҳалик одамлар — ЧК активлари кўрина бошлади. Олдига чиқишига кўрқдум. Орадан 3—4 кун ўтгач, 30 март кечаси бўлса керак, қамоққа олиндум. Қамоқнинг сабабларини бир ярим ойлардан сўнгра Юсуфбек ва Каримовлардан¹ тафсилот сўраб англадим.

21-йил биринчи декабрда ман ҳибсдан қутилуб чиқдим. 22-декабрда бўлса керак, уларнинг судлари ҳам бўлуб ўтди. Шундан сўнг ман Эски шаҳар маориф шўъбасига член кўллегия ва Соцвос мудири бўлуб ишлай бошладим. Учтўрт ойгача жамият тўғрисидан манға ҳеч ким сўз очмади. 22-йил апрел ёхуд май ойлари бўлса керак, маним олдимга Акобир Шоҳмансуров келуб, ташкилот ишларининг ҳануз қимиirlаб турғонлигини ва бунға маним ҳам кириб ишлашим кераклигини билдириди. Ман унға бундай ишларга аралашиб ғора ортиқ манда тоқат қолмағонлигини, шунинг учун ташкилот ишиға мани аралаштираслиқларини илтимос қилдим. Бундан бир неча кун ўтғоч, Сайдносир ҳам мани ишлашға таклиф этди. Унға ҳам аввалғи жавобни бердим. Сайдносирнинг сўзиндан жамиятнинг Акобир Шоҳмансуров таҳти раёсатида бир оз ишлаб турғонлигини ва ишланған ишлари пулсизлиқ ва кишилизлиқнинг орқасидан баъзи бир муҳтоҷ қолғон оиласаларга ёрдам беришдан нариға ўтолмай турғонлигини англадим. Бундан сўнгра размежеваниеға, ташкилот ишларига билғеъл аралашмадим. Бу ишдан кўзимни кўр, кулогимни кар қилдим. Шунинг учун ташкилотнинг бу давридан муфассал ҳисоб беришға қодир эмасман. Фақат ўзум аралашқон айрим моментларнигина кўрсатуб ўтишға қодирман.

¹ Ориф Каримий кўзда тутилмоқда.

1. 22-йилда ерлик зиёлилар орасинда имло жанжали чиқди. Янғи имлочи, ўрта имлочи, лотинчи исмила учға айрилишдиқ. Бу орада имло қурултой ҳам бўлуб ўтди. Ниҳоят, ҳар уч томон уставға келишуб, ўзаро дўғувор қилишдиқ. Ортиқ имло жанжали орадан кўтарилди. Ўшал вақтларда бир қадар нуқсонлиқ маориф ишларини ҳаммамиз бирлашиб йўлга қўйишға ваъда беришдиқ. (Бу дого-ворнинг лойиҳаси маним уйимдан олинғон қоғозлар орасинда, албатта, бўлса керак) ҳам орадаги баъзи жанжалли масалаларни кўчаға чиқармасдан, ўзаро ҳал қилиш «Нашри маориф» номида бир жамият туздуқ. Илгарироқдан ишлаб келғон «Кўмак» уюшмасини ҳам шул «Нашри маориф»ға бир шўъба сифатида қабул этдук. Ўзаро пул йигишиб, йигилғон пулларни бекор турмасин учун «Туркистон» ширкатига топшура бордиқ. «Нашри маориф» уюшмасида Шокиржон раис, ман муовин, Сайдносир ҳазинадор, Комил Алиев саркотиб эди. Аъзоларнинг кўпи Эшонхўжаев, Маннон Рамзий, Охунуф, Муҳиддин Усмонов каби коммунистлардан иборат эди. Сайдносир ила Толибжон бу ишнинг моддий томонига ишламак мақсадда олинғон эди. Бора-бора бу уюшма устида шубҳа кўпайди. Гўё бунинг остида иккинчи бир уюшма давом эттириш, деган хабарлар тарқалди. Шунинг учун бу уюшмани тарқатишға мажбурият туғилди. Ҳақиқатда эса, ўлим тўшагинда ётқон икки ташкилотнинг «Нашри маориф» билан ҳеч бир алоқаси йўқ ва унда ишлағонлардан Сайдносирдан бошқа киши «Нашри маориф»ға аралашмагон бўлса керак, деб ўйлайман. Қисқаси, холис, ерлик аҳоли орасинда маорифни тараққий қилдириш мақсадидағина очилғон «Нашри маориф» уюшмаси икки ташкилотнинг касофатига қурбон бўлди.

2. 22—23 йилларда ерлиқ талабалар орасинда Маскўвға, Туркияға, Берлинга боруб ўқушға орзу қилувчилар сўнғи даражада кўпайгон эди. Булардан бир қисмини Турк ЦИК нинг таклифи ила турли учреждениялар ўз счетлариға олуб, юборғон ва бир нечаси ўз оталари масорифлари ила кетғон эдилар. Шулар орасига киролмай қолғон бир неча талабалар ҳамон кетиш орзусида ёрдам сўраб, турли шахс ва учрежденияларға мурожаат қилмоқда эдилар. Буларға ёрдам қилатурғон «Нашри маориф» ва «Кўмак» уюшмадари ортиқ ўлғон эди. Шундан талабалардан бир нечаси ғана ҳам мурожаат қиласиди. Ман Бухорода экан, Усмон афанди деган бир турк муаллимининг таҳти раёсатида Бухоро ва Туркистон талабаларини хорижға ва Маскўвға юбориб

ўқитиши мақсади. «Ўқувчиларға ёрдам жамияти» тузилғонлиғи ва бу жамиятнинг анчагина пули борлигини хотирамнинг юқориларида ёзғон эдим. Мана шу пулдан бир неча талабани таъмин этиб бўлмасми экан, умидида Лазиз Азиззода орқали Усмон афандига бир хат ёздим. Ва ундан бир қадар пул сўрадим. Бу хатни 22-йилда ё 23-йилдами, ёзғонлигим хотирамда йўқ. Фақат Лазиз Азиззода йўлда тутиб қолди. Ул хатим Усмон афандига етмади. Шунинг учун ул пулдан фойдаланиш вужудга чиқмай қолди. Шундай кета олмай қолғон талабалардан бирига сўнгроқ вақтда Эски шаҳар вақф шўйбаси бир қадар пул масорифи бериб жўнатди. Бу тўғрида Эски шаҳар вақф шўйбасидан ман ҳам илтимос қилғон эдим. Ул боланинг исми Иброҳим¹ эди. Бундан бошқа хорижга кетғон талабаларнинг ҳеч бирига маним томонимдан на ёрдам ва на маслаҳат берилғон эмас.

3. 23-йил май ёхуд июн ойлари бўлса керак, бир кун ўртоқ Оржоникидзе ила ўртоқ Элиаваларнинг Тошкандга келганликларидан ва мани чақирғонликларидан хабар олдим. Тайин қилинғон адресга бордим. Унда Элиава ва Оржоникидзе ўртоқлар ила Обиджон Маҳмудов ва Сайдносирларнинг сўзлашуб, кулишуб ўтурғонликларини кўрдум. Ман ҳам кириб кўришғондан суҳбатга иштирок этдим. Маҳмудов ўзининг маълум тутол сўзлари ила ўртоқларни кулдируб ўтирадур. «Тошкандда бир миллатчи ташкилот бор, деб эшитиладир, шул тўғрими?» — деб ўртоқ Оржоникидзе сўради. Маҳмудов: «ГПУ бизни қистайвериб, қамайвериб йўқ нарсани бор қилишфа мажбур этди, ҳозир организатсия бўлмаса ҳам, миллий группа бор», — деди.

«Унинг аъзолари қанча вор?» — деб берилғон сўроққа қарши Маҳмудов: «Бутун ерли халқ ва ҳукумат аъзолари шунинг аъзоси», — деб жавоб берди. Бу жавобга, табиий, ул ўртоқлар кулушдилар. Бу суҳбатда бутун савол-жавоб Маҳмудов ила бўлғонлигидан мажлис бошда-оёғ мутойиба ва кулгу равишда ўтди. Жиддий бир сўз бўлғони йўқ. Мажлис охирида биз ул ўртоқларни Тошканд боғларидан бирига зиёфатга таклиф этдук. Миллий группа аъзоларини йиғиши ва улар билан кўришиш, сўзлашиш шартила улар ҳам қабул этдилар. Кун ва соатлар тайин этилди. Ман шул вақтларда бош вақфдан бир ойга отпуш олиб, Қибрайдаги

¹ Проф. доктор Иброҳим Ёрқин назарда тутилмоқда.

Куринуф бобига истироҳатга чиқуб, оилам билан шунда турардим. Бу боғни «Туркистон» ширкати ҳукуматдан ижараға олғон эди. Ўртоқларни мана шу боғқа таклиф этдук. Бу зиёфатға ўртоқ Тўрақулов ва Раҳимбоевлар ҳам таклиф этилдилар. Зиёфат куни ман боғда кутуб турдим. Аввал Маҳмудов ила Сайдносир борди. Хизмат учун ёшроқлардан Асадулла, Нажмиддин, Убайдулла қори ва Салимхонлар ҳам чақирилғон эдилар. Толибжон Мусабоев ҳам бормиди-йўқмиди, аниқ хотирамда йўқ. Қисқаси, «Туркистон» ширкатида ишловчиларнинг аксариси борғон эди. Зиёфат масорифини ҳам шул ширкат устиға олғон эди. Бир вақт ўртоқ Оржоникизде, Тўрақулов ва ёнларидагина бир киши етуб бордилар. Афтомобилдан тушар-тушмас, Маҳмудовдан «Миллий группа аъзоларини йиғдингизми?» — деб сўради. Маҳмудов: «Ҳозир йигилмоқдалар, раисни ўзингиз келтирдингиз», деб Тўрақуловни тақдим этди. Бундан сўнгра ўртоқ Раҳимбоев келди. Ул ҳам аъзолар тўғрисинда сўрағонда: «Саркотибимиз мана сиз билан келди», деб ўртоқ Раҳимбоевни кўрсатди. Демак, бу мажлис ҳам аввалдан бошлаб ҳазил ва мутойиба йўлиға кирди. Ўтурушфондан сўнгра у «Бутун аъзолариниз шуларми?» деб ўртоқ Оржоникидзе томонидан берилган сўроққа жавобан Маҳмудов: «Самый активныйлар — мана шулар», — деб ўзи, Тўрақулов, Раҳимбоев, Сайдносир ва мани кўрсатди. Сўроқ ва жавоблар ҳазил ва кулгу равишда бўлғонликдан бу жавобга ҳеч ким протест қилмади. Меҳмон ўртоқларға ҳам Маҳмудовнинг мутойиба сўзлари эскидан маълум бўлғонликдан улар ҳам кулиша қўйдилар. Мана шундай мутойиба йўли ила бошланиб, беш соат қадар давом эткан бу ўтуриш бошдан-охиргача шул равишда ўтди. Ўртоқ Оржоникидзе ила Маҳмудов орасинда мана шундай савол-жавоблар бўлиб:

Ўртоқ Оржоникидзе: «Фарғонадаги босмачилик қачон битар, деб ўйлайсиз?»

Маҳмудов: — Маним министрлиғимни тасдиқ этғон кунингиз битадур. Бўлмаса битмайдур.

— Агар битмас экан, бир дивизия аскар юборамиз, Фарғонани теп-текис қиласадур.

— Сиз бир дивизия аскар юборсангиз, ман босмачиларни икки дивизияга етказаман...

Ниҳоят, меҳмонлар кета турғон бўлдилар. Кетиш олдидан ўртоқ Оржоникидзе бу сұхбатдан хурсанд бўлғонлигини баён эткандан сўнгра «Миллий группа» томонидан кон-

кретний бир талабнома ёзиб бермакни сўради. Бунга жавобан Маҳмудов: «Бизда бир мақол бор: «Ошнангдан тия сўра, тия бермаса, бия берар», — деганлар. Шунинг учун биз ҳам сиздан катта нарса сўрамаймиз. Кичикроини берсан-ғиз ҳам рози бўламиз», деди. Бунга қарши Оржоникидзе: «Сўраганингча сўрай бермайсанми?» — деб Маҳмудовнинг орқасига қоқди. Шундан сўнг меҳмонлар хайрлашуб жўна-дилар. Боғда Тўракулов, Раҳимбоев, Маҳмудов, Сайдно-сир ва ман қолишидик. Улар кеткандан сўнгра биз беш киши ўлтуриб, маълум талабномани ёздиқ. Талабномани Раҳимбоев ёзди, Тўракулов тузотди. Эртасига Маҳмудовнинг пе-чат қилдириб, «Миллий группа» номидан ўртоқ Элиавага топширилғонлигини эшилдим.

4. 23-йил, куз фасли бўлса керак, ман Бош вақфда ишлардим. Обидхўжа уезд вақфидан ишларди. Бир кун манга Обидхўжанинг уезд вақфидан тушкан буғдойлардан бир қисмини дафтарга ёзмасдан, ўз фойдасига қолдириб юрғонлиги тўғрисинда хабар етди. Ман Обидхўжани Бош вақфга чақириб, бу тўғрида маълумот сўрадим. Обидхўжа манга: «Баъзи миллий ишлар учун керак бўлар, деб бир оз буғдойни дафтарга ёзмасдан, сақлаб турғонман», деб жавоб берди. «Миллий ишларинг нима?» — деб бергон сўроғимга қарши: «Ўзингизга маълум, эски ташкилот ишларини ҳозир бир оз қимирлатиб, баъзи муҳтоҷ оиласаларга ёрдам бериб турамиз», — деди. Ман унга вақф сармоясининг холис миллий маориф ва маданият ишлари учун таъсис қилинғонлигидан, бунинг сармоясиға хиёнат қилмалиқни, агар хиёнат англашилар экан, Бош вақф томонидан жавобгарлиққа тортилишини баён қилғондан сўнгра дафтарга ёзилмагон буғдойларни тезлик ила дафтарга ёзиб, Бош вақфга расмий суратда ҳисоб кўрсатишни тавсия қилдим. Бу хусусда Сайдносир тахминан шундай деган эди: «Обидхўжа бошлиқ бир неча ёшлар бизни ишлизликда айблаб, ўзлари шул ишни давом эттирмакчи бўлдилар. Биз ҳам рози бўлуб, ишдан чекилдик. Фақат булар жамиятни қурол қилиб турулар».

1929 йил, 20 декабрь

* * *

Октябр инқилоби олдидан «Иттиҳоди тараққий» яширин бир жамият ташкил этилғонлигини ва унинг низомномасидан баъзи эсимда қолғон моддаларни аввалги қисм-

да ёзғон эдим. Ул низомнома Усмонбек ва Ҳайдар афанди томонидан ёзилиб, ўзбекчаға ман таржима этдим. 17-йил охирлари бўлса керак, тараққийпарварлардан бир нечаси маним уйимға йиғилиб, Усмонбек тахти раёсатида жамиятни расман очдилар. Низомнома ўқилуб, тасдиқ этилди. Жамият ишларини олиб бормоқ учун уч кишидан иборат ҳайъати раёсат сайланди.

Раёсат ҳайъатига Усмонбек раис, Ҳайдар афанди раҳбар тайин этилди. Учинчи кишини ерлиқлардан сайлаб олмоқ шул икки кишининг ихтиёрига топширулди. Шундан сўнг биз ҳаммамиз турлиқ ишлар ила банд бўлғонлигимиздан ўз ишимизға киришиб ва шул жамиятнинг раҳбарлиғи остида Октябр инқилобигача «Уламо»¹ билан курашдик. Дума доираси² ва сўл эсэр вакиллари билок ясадик. Шунда ҳам сонимиз уламоникига етмас эди.

Октябр инқилобидан сўнг ҳам, бу жамиятдан турли буйруқлар ва раҳбарликлар олиб туришға тўғри келди. Низомнома бўйинча жамият мақсадига мухолиф бўлмағон турлик фирмаларга кираб ишлашға имкон бор эди. Шу сабаблик бунинг аъзоларидан бир қисми сўл эсрга, бир қисми бўлшевик фирмасига кирған. Ман ҳам шулардан бирига кириб ишламак учун Ҳайдар афанди орқали марказдан рухсат сўрағонимда: «Ҳали ҳукуматнинг давоми ишончсиз, сан кирмай тур. Тамом мустаҳкамланғандан сўнгра киравсан» мазмунида жавоб олдим. Ўзимнинг касбим бўлғон маориф доиралариға кириб ишлай бошладим. Мана шул равишда 19-йил январ воқеасига шул жамиятнинг раҳбарлиғи остинда ишладим. Бу жамият бир ярим йил қарор муддат давомида Шўролар ҳукуматига қарши очиқ бир қадам қўймади. Балки ўз мақсади учун энг мувоғиқ бир ҳукумат, деб таниди ва шул йўлда таълимот берди. Қилғон ишлари: аъзо кўпайтириш, «уламо» билан кураш, оқларнинг ҳаракатларини текшириш мумкин бўлғонда ҳукуматга тутиб бериш, мактабларини тартибға солиш, келғон асир туркларни боқиш ва турлик мактабларга тарқатиб, жойлаштириш каби ишлардан иборат бўлди. Фақат Боку турклар томонидан олинғондан сўнгра жамият исмидан «парварон» сўзи йўқолиб, бирдан «Иттиҳоди тараққий» бўлуб қолди. Аввалдан ҳам «парварон» сўзи оз айтилиб юрганлигиндан, бу ўзгаришга ҳеч ким аҳамият берма-

¹ «Шўрои Уламо» жамияти.

² Дума доираси — Тошкент шаҳар думаси назарда тутилмоқда.

ди. Бир куни ман Ҳайдар афандидан бу ўзғариш сабабини сўрағонимда: «Бокуни олғон турк ҳукумати бошида «Иттиҳоди тараққий» жамияти турадир. У билан алоқа боғла-моқ енгил бўлиши учун жамият томонидан «парварон» сўзи туширилуб қолдирилди ҳам ҳайъати раёсатдан Үсмонбек кетуб, ўрнига иттиҳодчилардан Зиёбек ўлтурди», — деб жавоб берди. «Уламо» ила бўлғон кураш 18-йил май ойла-рига боруб тамом бўлди. Шул вақтгача «Уламо жамияти» томонидан чиқарилатургон «Ал-изоҳ» журнали давом этарди. Буларни расман ёптирмоқ учун тегишлиқ ўрунларга мурожаат қилиш манга топширилғон эди. Ман бу йўлда ҳаракат қила-қила 18-йил май ойларида миллий қўмисса-риат томонидан буларнинг ёпилғонлиқлари тўғрисинда декрет чиқартирмоқча муваффақ бўлдим. Оқлар билан ку-рашув тўғрисинда ўз бошимдан кечирғон бир мисолни кўрсатуб ўтаман.

18-йилда бир кун маним уйимға Назаруф деган бир киши (рус) келди. Унинг билан аввал ҳам бир-икки марта бўришилғон эди. Мандан бир-икки кун туришға жой сўради. «Хўб» дедим, бир-икки кунлик сухбат орасинда унинг ҳукуматга қарши оқлардан эканлигини англадим. Оқлардан қўлға тушса, ҳукуматга тутиб бериш тўғрисинда жамият томонидан берилғон умумий буйруқча мувофиқ буни тутиб беришға қарор бердим. Ул чоқларда Низомиддин Хўжаев Эски шаҳар отряд бошлиғи эди. Унга боруб, маслаҳат қилдим. Қандай йўл билан тутиш тўғрисинда план туздук. Ман уни уйдан бошқа ерга қўчирмак бўлиб бир одам қўшиб, шаҳар ичиға жўнатмоқчи ва Низомиддин Хўжаев Хадрага отряд қўйиб кутмакчи ва маним қўшқон кишим Хадрага борғоч, отрядга ишорат билан кўрсатиб танитмоқчи ва шу йўл билан тутмоқчи бўлди. Ҳам шул равишча тутиб бердум. Қисқаси, 19-йил январ воқеасигача бу жамият яшаб келди. Январ воқеасидан сўнгра ҳукуматнинг яшай оли-шиға ҳаммамиизда ишонч ҳосил бўлди. Айрим жамиятни давом эттиришга ортиқ эҳтиёж қолмади. Ман фирмәга кир-мак учун ҳаракатга киришдим. Ҳайдар афанди орқали Мар-казға мурожаат қилдим. Ул вақтда Эски шаҳар инқилобий шўросида аъзо бўлиб ишлаб турардим. Январ ойларида жамиятдан тубандаги мазмунда бир баённома олдум: «Бўлшевик ҳукуматининг яшай олишилиғи ортиқ ишонч ҳосил бўлғонлиги ва жамиятнинг туб мақсади бўлғон ер-лик халқни жаҳолат ва асоратдан қутқариш шиорини ҳуку-мат илиа бирлашиб олуб бормоқнинг даҳо енгил ва фойда-

бўлғонлигини назарда тутуб, жамият ўз ишини мувакқатан тўхтатади. Сизға ва бошқа аъзоларға бўлшевик партиясиға ишламакка умумий рухсат беради». Мана шундан сўнг жамият побандалиғидан қутулиб, фирмәга кириб ишлай бошладим. Жамиятнинг бундай тез тарқалишиға бошқа сабаблар ҳам бор эди. Аъзолар орасинда итоатсизлик, Туркия ҳукумати енгилиб, иш бошидан «Иттиҳоди тараққий» фирмасининг кетиши, пулсизлик, «марказ»га ишон-маслиқ каби воқеалар ҳам йўқ эмас эди.

Аъзоларға келганда: биринчи мажлисда иштирок эткан кишилардан буқун мандан бошқа ҳеч ким қолмади. Кейин кирғонлардан ҳозирда борлари ва манга маълум бўлғонларидан Саъдуллаҳўжа, Отахон, Убайдулла Хўжаев, Муҳиддинқори ва Файзулла Хўжаевни кўрсата биламан. Бутун аъзолари Тошкандда 50 (га) етмаган бўлса керак. Чунки шуҳрати анчагина катта бўлуб кўринғон. Тарқатилғонлиги ёлғиз баъзи аъзоларғагина билдирилғон бўлғонлиғидан бўлса керак, тарқатилғондан сўнғра ҳам уни кўб кишилар бор, деб ўйлагонлар. Тошканд тараққийпарварларининг айрим бир байроқ остиға йиғилғонлари мана шунинг ила тамом бўладир.

Январ воқеаси ва «Бирлик» жамияти

Январ воқеаси муносабати ила уламо фирмаси тақрор кўтарилиб, бир неча соат ҳукумат сурди. Мана шул вақтда уларнинг бутун диққати фирмәга кирғон-кирмagonлигини суриштирмасдан, тараққийпарварларни қидирмоқ ва қўлға тушғонларини қийнамоқдан иборат бўлди. Бу воқеа тараққийпарварлик ҳаёти бўлшевик ҳаёти ила бөглонғонлигини очиқ исбот этди. Шу сабаблик фирмәга кириб улғурғон ёшлар ила ҳануз кирағонлари бирға қўшилуб, «Бирлик» жамияти номида бир жамият ташкил этмак лозим кўрилди. Эски шаҳардаги матбаа биносиға (ул чоқда штаб эди) уч юз қадар бўлшевиклар, ишчилар ва тараққийпарварлар йиғилуб, мажлис қилдилар. Ҳаммалари бир-бирларини лозим вақтда ҳимоя қилмоқча ваъда беришуб, ўзаро «Бирлик» жамияти номида бир жамият ташкил этдилар.

Бу жамиятнинг бош мақсади ёшларни фирмәга жалб этмак ва ҳар эҳтимолға қарши қуроллантируб қўймоқдан иборат эди. Бу жамият ҳам икки-уч йил ишлади. Ёшлардан аксари фирмәга кирғондан сўнғра жамиятнинг давомига ортиқ эҳтиёж қолмасдан, ўз-ўзидан йўқ бўлуб кетди. Чунки, бу миёнада Маскўвда Мустафо Субҳий ва Мавлавий

Абдираб (русчасида Кабиров — С.А.) деған кишилар «Шарқ озодлиғи» номида бир жамиятнинг уставини кўтаруб келиб, Шайх Хованди Тоҳурда катта бир митинг ҷоқириб, ҳалиги жамиятнинг очилғонлигини эълон этдилар. Бутун фирмәли ва фирмәсиз ёшлар, ишчилар бу жамиятга аъзо бўла бошладилар. Бунсиз ҳам оқсан турғон «Бирлик» жамияти «Шарқ озодлиғи»ндан сўнгра ўз ишини йифмоқа мажбур бўлғон бўлса керак. «Шарқ озодлиғи»нинг бутун иши агитатсия ва шўролар обрўсини оширишга жасорат этди. Программани ўқуб кўрмағонлиғимдан унда нималар ёзилғонлиғидан хабарим йўқ. Ул хорижий Шарқ мамлакатлариға таъсир қилиш мақсадида очилғон бир идора бўлуб, унинг бошида Мустафо Субҳий ўтуради. Идоранинг исми хотирамда йўқ. «Шарқ озодлиғи»нинг бутун таъминоти ва раҳбарлиғи шўролар идораси қўлида эди.

8-қурултой ва «Миллий группа»нинг «Иттиҳоди тараққий» тарқатилғондан сўнгра Тошканд тараққийпарварлари ва ёшлари кўпайиб фирмәга кируб, Мусбюро раҳбарлиғи остинда самимий суратда ишлай бошладилар. Ул ҷоқларда синфий онг бу кунғи каби тараққий этмағон, овруполиклар орасинда ҳам мустамлакачилик руҳи анчагина қувватли. Марказдан келғон Кўбўзев ерлик кўммунистларга раҳбарлик қиласидир. Мана шу аҳволда 8-қурултой чақирилди. Курултойда ерликлар ила овруполиклар орасинда анчагина ихтилоф чиқуб, «Миллий группа», «Актив группа» номи ила қурултой икки группа бўлинди. Бир томонда — Кўбўзевчи, иккинчи томонда — Казакўвчи бўлиб, яхшигина курашилди. Умумий мажлисларда ерлик кўммунистлар Кўбўзев раҳбарлиғи остинда «Активний группа» (овруполиклар Казакўв ва Успенскийлар раҳбарлиғи) остинда айрим мажлислар қилишди. Бу вақтларда Оренбурғ йўли ҳам очилуб, марказдан вакил келди, қисқаси, бу курашда Кўбўзев томони ғалаба қилуб, Казакўвлар енгилди. Раиси жумхурликка Рисқулов, крайкўм бошиға Саъдуллаҳўжа ўтурди. Марказдан Турккўмиссия бўлуб Элиавалар келди. Ерли кўммунистларнинг руҳи даҳо даража кўтарилиб, ҳамма самимий суратда ишлай бошлади. Факат ҳалиги қурултойда чиққан «Миллий группа» номи бу составни миллатчи группа қилиб, Маскўвға тонитишга йўл очди. Шул сабаблиқ кўп ўтмасдан, бу составға овруполилар томонидан ҳужум бошланди. Ниҳоят, бу состав бутунлай иш ташлашга мажбур бўлди. Бу составда ишлаб турғон ерли кўммунистларга «рисқуловшина» номи берилуб, қувғин ва «командировка»лар бошланди. Ман шул

чоқларда Наркомпросда член қўллегия ва шунинг қошидаги Турксексиясида раис эдим. «Рискуловшина»лар қаторида ман ҳам ишдан олиндим. «Ташкилот иш бошда» деган сўз мана шундан иборат бўлса керак. Ҳақиқатда ул чоқлар ерлик ишчилар ва қўммунистлар орасинда ҳеч бир ташкилот йўқ, ҳамма самимий суратда ишға киришfon эди. Табиий, бу қувғин ерлик қўммунистлардан кўпининг кўнглини овруполиклардан совутқон бўлса ҳам, бутун умидларин марказга боғлаб, марказдан янғи Турккўмиссия келишини кутиб ўтира бердилар.

Шарқ қурултойи ва Анвар пошо

Биз шу аҳволда экан, Бокуда Шарқ қурултойи¹ чақирилди. Бу қурултойга Тошкандан фирмали ва фирмасиз вакиллар турли ўрганлардан сайланиб, Геллер деган бир кишининг тахти раёсатинда Бокуға жўнодиқ. Йўлда Геллернинг тўрачилиқ ва баъзи ҳаракатлари вакиллар ила Геллер орасига анчагина совуклик солди. Масалан: поездда ўзи ва ёнига олғон Рабинович номли секретаршаси ила учтўрт бўлудалик² таомлар қилдириб берғанлиги, йўлларда поездни тўхтатиб қўйуб, Рабинович ила очиқ далада вакилларнинг кўз олдиларида ўйнашғонлиги каби ҳаракатлари вакилларнинг раисдан кўнгиллари қолишига сабаб бўлди. Икки ора анчагина бузулғон эди. Бокуға борғоч, митинглар қилиниб, тантанали мажлислар ўткарилди.

Марказдан юборилғон Стасова исмли хотин киши раҳбарлиғида қурултойнинг очиш планларини туздик. Фраксия ҳам умумий қурултой учун президиум аъзолари турлик мамлакатга тақсим этилди. Эртасига ўртоқ Зинўвев сўзи ила баробар Анвар пошони олиб келди. Қурултойға Туркия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон каби турлик чет мамлакатлардан ҳам вакиллар йигилғон, вакилларнинг руҳлари сўнг даражада кўтаринки, Эрон, Афғонистон ва Туркия мамлакатлари ҳам шўролар ҳукумати эълон этилишига ҳаммамиз ишонғон бир ҳолда эдик. Бутун дохилий ва хорижий мамлакатлар вакиллари ўртоқ Зинўвевни кутиб, Боку вокзалига чиққон эди. Поезд келди. Мусиқалар остида ўртоқ Зинўвев поезддан тушди. Ҳар бир мамлакат вакиллари ила бориб ўртоқларча кўришар ва аҳвол сўрашар

¹Шарқ ҳалқлари қурултойи.

²Блюда.

умидинда эдик. Фақат бундай қилмади. Узоқдан бир таъзим қилғондан сўнгра афтомобилга ўлтуриб, шаҳарға жўнади. Зинўевнинг бу қилиғи вакиллар орасида анчагина гапларга сабаб бўлди. Эртасига фрақсия мажлиси қилиниб, президиум сайланди. Фрақсия президиумига Тошкандан Рисқулов ила ман ўтдим. Умумий қурултой ҳам очилиб, унинг президиумига ман ҳам кирғон эдим. Шул сабабли қурултой тамом бўлғунча ўртоқ Зинўев ила бирға ишлашга тўғри келди. Қурултойнинг биринчи мажлиси ғоятда руҳли ўтди. Бутун Шарқ вакиллари томонидан Англтара¹ тантанали суратда жиҳоди муқаддас эълон қилинди. Эртасидан бошлаб мажлиснинг руҳига Анвар пошонинг вужуди таъсир эта бошлади. Масалан, мажлиснинг авж қизиқ вақтларида лоджада турғон Анвар пошонинг олдиға бориб, зиёрат қилиш ва қўлини ўпишлар бошланди. Анвар пошо сўз сўраб президиумға заявление ила сўзлайтурғон сўзини ёзиб берди. Бунга сўз бериш ва бермаслик масаласи умумий қурултой ҳам фрақсия мажлисини икки кун банд қилди. Охирида унинг сўзини Афандизода мажлисга ўқиб берди. Бу тўғринда президиум мажлисларида ҳам Зинўев ила анча тортишувлар бўлуб ўтди. Анвар пошони бирға олиб келиши, қурултойға йўл бериши, йўл берғондан сўнгра ўнга сўз бермаслиғи, вокзалда вакилларга ўртоқларча муомала қилмоғонлиғи Зинўевнинг катта хатоларидан бўлуб чиқди.

Четдан келган вакилларнинг аксариятида шўроларға аввалги муҳаббат, аввалги самимият анчагина озайди. Шунинг ила баробар Туркистон вакилларининг ҳам кўнглида Зинўевдан анча олинғон эди. Қисқаси, қурултой битди. «Сўвет нарӯдов Вўстўка» учун қурултойдан вакиллар сайланди. Ман ҳам шул вакиллар жумласидан эдим. Туркистондан борғон қўммунист вакиллар ўртоқ Рисқуловдан иш ташлашғонлиғи тўғрисида дўклид сўради. Ўртоқ Рисқулов Зинўев ҳузурида ўткан воқеаларни дўклид қилди. Ўртоқ Зинўев таклифи ила мажлис Рисқулов маърузасини ҳақли топиб, мажлис номидан Маскўвға вакиллар сайлади. Бунга Рисқулувнинг ўзи ила Жўрабоев сайланиб, улар Маскўвға кетдилар. Биз ҳам Тошкандға қайтдиқ.

Бокуда эканман, Анвар пошо ила икки мартаба кўришдим. Биринчиси, қурултойнинг учинчи мажлисига бориб

¹ Англтара — Англия.

президиум устолида ўтиргон эдим. Мажлисга ҳануз халқ тамом йигилиб етмаған ва президиум аъзоларидан ҳам икки-уч кишидан ортиғи йўқ эди. Шул вақтда Анвар пошо қўлида бир заявление ила сўйлайтурғон сўзи ёзилғон қофозни келтириб берди. Орада бошқа бир сўз бўлмади. Ман ул заявление ила нутқни ўртоқ Зинўвев келғондан сўнғра унға топширдим. Иккинчиси, дengиз бўйидағи бир бинода Дофистон ва Қофқаз вакиллари турарди. Туркистон вакилларидан бир нечамиз шунда турғон эдик. Бир кун шул биноға Анвар пошо келуб, Дофистон вакиллари ила арабча сўзлашиб турғонлиги тўғрисида хабар олдиқ. Устки қаботда биз ҳам йигилишиб турдик. Бизнинг олдимизға ҳам чиқиб, 15 минут қадар суҳбатлашди. Бунда бутун сўзлагон сўзи «Шарқ ҳалқлари учун энг фойдалиқ бир ҳукumat Шўролар ҳукумати, бунинг қадрини билиш ва қувватлаш керак. Бунинг даврида болаларинғизни кўбрек ўқутинг» каби тарғиботдан иборат бўлди.

Закий Валидий ила бир мартаба кўришдим. Ул қурутойға гапирмак тўғрисида бир заявление ёзғон экан. Шуни Зинўвевга топширишимни илтимос қилди. Ман бу ишни устимға олмадим. Сўнғра заявлениесини Жонузоқов орқали Зинўвевга берғонлигини, Зинўвев жавобсиз қолдирғонлигини эшитдим. Шунинг ила Тошкандға келдиқ. Шул вақтда Тошканда фирқа ила шўро қурутойлари давом этарди. «Сўвет нарӯдов Вўстўка» мани қурутойлариға вакил сайлаб, телегром юборғон эди. Раисимиз бўлғон Геллер қурутойға кириб, Шарқ қурутойи тўғрисида маъруза қилди. Шул маърузасида вакиллар ила йўлда бўлғон воқеалар ва совуқликларнинг бутун айбини вакилларға юклаб, ўзини оппоқ қилиб кўрсатғонлиғи, вакилларни умуман миллний уклон ила айблаганилиғи эшитилди. Шунинг учун бўлса керак, Бокудан келғон телегромни қурутой вақтида манға бермасдан, ман Бухорога кетғонимдан сўнғра Бухорога юбордилар.

Бухоро воқеалари

Биз Бокуда экан, Бухорода инқилоб бўлуб, амир ҳукумати йиқилғон ва ёш бухороликлар ҳукумат бошиға минған эди. Бул чоқларда Туркистон ишчилари орасинда гуруҳбозлик жуда тараққий қилғон ва қайси группа иш бошиға минса, аввалғисини Хоразм ва Туркманистон каби узоқ жойларға кўмандирўвка қилиш одат ҳукмиға кирғон эди. Биз буни ўзимизча «пўчўтний висилка», деб атар эдик.

9-қурултойда Рисқулов группаси тамоман йиқилиб, Тўра-қулов группаси устға чиқди. Биз «рисқуловшина»лик ила айбланиб, кўмандирўвка қилинишга маҳкум эдик. Шунинг учун Бокудан келғонимдан сўнгра мани Маориф қўмиссари Шоҳидаҳмадиев чақириб, Бухоро маориф қўмиссарлиги ихтиёриға кўмандирўвка қилди. Октябр 20 лари бўлса керак, ман Бухороға кетдим. Бухоро маориф қўмиссари Қори Йўлдош мани ўзиға член кўллегия қилиб, бутун Бухоро авқоф ишларини ташкил ва идора қилиш хизматини устимга юклади. Ман бу вазифани устимга олғонимдан сўнгра Октябр охирида Тошкандға келиб, оиласми олиб кетдим. Ҳам енг шимарид ишға киришдим. Шу ишда тўрт ярим ой ишлағонимдан сўнгра 21-йил майнинг¹ 20 лари бўлса керак ТуркЦИК президиуми мани Тошкандға чақиририб, Маориф қўмиссарлиги қошидағи Илмий шўргога аъзо тайин қилди. Тошкандға қайтғонимдан сўнг бир ҳафта ўтар-ўтмасдан, 31 марта бир қанча кишилар ила баробар ҳибсга олиндим.

Бухорода эканман, кечирғон воқеаларим тубондагилардан иборатдир:

1. 20-йил Октябр байрами муносабати ила Арк олдига майдонда катта митинг бўлди. Шу митингда ўртоқ Куйбишев бўлса керак чиқиб, нутқ сўзлағондан сўнгра Бухорни мустақил Ҳалқ Жумхурияти бўлиб марказ томонидан расман тан олинғонлигини тантанали суратда эълон этди. Ундан сўнгра Мирзақодир Муҳиддинов чиқиб, Бухоро истиқолининг ёдгори учун ҳалиғи майдонга «Истиқдол майдони» деб от кўйилғонлигини эълон қилди. Қисқаси, ундан сўнгра Файзула Хўжаев ва бошқалар бирин-бирин чиқишиб, Октябр байрами ила Бухоро истиқолини табрик этишдилар. Мана бу мажлисдан сўнгра ёш бухороликлар орасинда «истиқдол» сўзи кўпрак сўзлана ва истиқдол руҳи кучая бошлади.

Турккўмиссиясининг Бухоро ишларига кўбрак аралашғонлиғига баъзи Бухоро ишчилари орасинда норозилиқлар ва «Бу инқиломи? Истиломи?» — деб бир-бирларига сўроқ беришлар кучая берди. Орадан бир қанча вақт ўтғач, Бухороға Турккўмиссия аъзоси Сафарўв борди. Ревкомға мани чақириб, Бухоро ишчилари аҳволидан сўради. Бу мажлисда Сафарўв, бош қўмондон Зинўев, ман ҳам таржимон сифат ила Еникеев бўлди. Сафарўв мандан Бухоро

¹ Тўғрироғи, мартнинг.

халқи ва ишчиларининг инқилобға қандай қарашлари, Шарқий Бухорода халқнинг амир тарафиға нима учун тўпланиши тўғриларинда саволлар берди. Ман ҳеч бир яширмасдан, Бухоро ишчилари орасинда истиқлол руҳининг сўна борғонлигини ва бир-бирлариға: «Инқиломи? Истиломи?» деб сўроқ бера бошлиғонларини ва Шарқий Бухородаги баъзи отрядларнинг масжидларга от бойлаш, халқнинг мол-мулкиға тегиш каби ҳаракатлари қора халқнинг амир томонига тўпланишиға сабаб бўлуб турғонлигини очиқ айтдим. Шундан сўнг ревком аъзолари йифилиб, мажлис очилди. Сафарўв Бухоро ишчилари ва ҳукумат аъзоларини яхшигина сўқиб олди. Сафарўв кетғонидан сўнгра Бухоро ишчилари ўзаро йифилиб, Маскўвға: «Агар ўртоқ Сафарўвнинг бундай ҳаракати тўхтатилмас экан, биз ҳаммамиз ҳукуматдан истеъфо қиласмиш» мазмунида ультиматум берғанлари ва орадан бир неча кун ўтғач, Маскўвдан: «Бундан сўнг Сафарўв Бухоро ишиға аралашмайдир. Ўз ишларингизда давом этинг» мазмунида телегром келғанлиғи эшитилди.

Мана бу воқеадан сўнгра Бухорода ишлаб турғон турклар раҳбарлиғи остинда «Истиқлоли Бухоро» номида бир жамият ташкил этилғонлиғи англашилди. Бунинг туб мақсади тўғрисида шул жамиятнинг бошлиқларидан саналғон Ҳошим Шоикдан сўрагонимда: «Бухоронинг инқилоб ва истиқлонини ҳимоя қилиш ва қўймунизм номидан ҳозирда иш кўриб бўлмайтурғон Шарқий Бухоро ва қишлоқларда шул жамият номидан иш кўруб, халқни инқилобға яқинлаштириш» деб қисқагина жавоб берган эди. Аъзолари тўғрисидағи саволимға: «Бухоронинг инқилоб ва истиқлонини севған ҳар бир бухоролик шунинг аъзоси саналадур» деб мажмал жавоб берди.

2. Усмон афанди деғон бир турк муаллимининг таҳти раёсатида Туркистон ва Бухоро ўқувчилариға ёрдам жамияти тузилди. Бунинг мақсади Туркистон ва Бухородан Маскўв, Туркия ва Ўрта Оврупога шогирдлар юборуб, ўқитмоқдан иборат эди. Ман Тошкандға қайтар олдимда бу жамиядада анчагина пул йиғилғон эди.

3. Бухоро инқилобидан уч-тўрт ой ўтқач, Бухоро ишлари ила Туркистондан уларға ёрдам учун борғон ишчилар орасига бир қадар совуқлик туша бошлади. Хусусан, Саъдуллаҳўжа Бухоро Марказий фирмә қўмитасига ўттурғондан сўнгра бу совуқлик кучая борди. Бухоро ишчилари орасинда «Туркистонликлар Бухорони қўлўния қилиб олди,

ўзимизда киши бўлатуриб, нима учун фирмә бошида туркестонлик ўтурадур?» дефувчилар ҳам йўқ эмас эди. Мана бу чоқлар Бухоро ишчиларининг ўzlари, Туркестон ишчиларининг ўzlари айрим-айрим йиғилишиб ўлтурагар, Сафарёвнинг тактикасидан «рисқуловшина»га бўлғон гўнениядан, қўмандирўвкалардан шикоят қилишар, Туркестонга янги ТуркЦИК тайин этилишини ва Рисқуловнинг Туркестонга қайтадан келишини орзу қилишар эдилар.

20-йилни шу аҳволда кечириб, 21-йилга ўтдик. Ҳалифи шикоятлар, ҳалиги йиғилишлар давом этди.

Табиий, ул вақтларда ерлик ишчиларда синфий онг ҳануз уйғонмагон, фирмәнинг миллий масала тўғрисидағи фикрига яхши тушунилмаган, шунинг учун миллий масалада ерлик қўммунистлар ила фирмәсизлар орасидағи фарқ жуда оз эди. Ўзларини «натсўналная группа» деб аташла-рига фирмәлиларнинг ҳеч бирлари прўтест қилмайдурғон даражада онгсиз эдилар. Ҳалиги йиғилишиб ўлтурушлари буҳороликлар орасында ва бошқаларга туркестонликлар кўмитети миллий группасининг йигини бўлуб ишласа ҳам бунга кўп аҳамият бермас эдилар. Шу 21-йил январ охирларидан эътиборан, туркестонликлар ва буҳороликлар орасинда «Иттиҳоди миллий» жамиятининг исми эшитила бошлади. Бу хабар бошда Тошканндан Бухорога янги борғон ишчилар оғзидан торқолғонлигини англашилар эди.

Феврал ўрталарида бўлса керак, Тошканндан ман бир хат олдим. Хат туркча ёзилғон, остида имзо ўрнига «Миллий иттиҳод Марказий умумияси» деғон сўз ёзилғон. Хатнинг мазмуни тахминан шундан иборат эди: «Мувақатан тўхтатилғон «Иттиҳоди тараққий» жамияти ташкил этилғон. «Иттиҳоди тараққий»га берған ваъданғизға мувофиқ унинг мақоми бўлғон бу жамиятнинг ҳам аъзоси саналасиз...»

Мани ҳали бу кунғача фалокатдан-фалокатга судраб юргон нарса ушбу мактубдан иборатдур.

24-йилги мажлис тўғрисида хотирамга келғонлари мана шулардур:

24-йилда Убайдулла Хўжаевнинг Маскўвдан келиши муносабати ила бир зиёфат ясалмоқ лозим бўлди. Бу мажлисга Хўжаевнинг ўз таклифи бўйинча ишонччилоқ кишилардан чақирмоқ ва хилватроқ ўрунда қилмоқ мувофиқ кўрилди. Шунинг учун Саидвалининг уйи интихоб этилаётган бўлса керак. Мажлисда Хўжаевдан бошқа Саидносири, Эргаш, ман, Саидвали ва Шаҳобиддин эшонларнинг

бўлғонлиги бир оз эсимда бор. Бошқаларнинг кимлар эканлигини аниқ хотирлай олмайман. Мажлисга Хўжаев ўзининг Русияда кечирғон беш-олти йиллик умридан, турмаларда ётиб, касал бўлғони ва ҳеч ким хабар олмоғонлиги, охирда ўртоқ Сталиннинг ёрдами ила Илёс Алкин деғон киши билан турмадан қутулғонлигини ва ҳукумат томонидан квартир ва овқат билан тайин этилғонлари, сўнгра ўзи квартир ва иш топиб, ишлаб кетғонлиги тўғриларида музфассал сўзлаб, маълумот берди.

Бу вақтларда эски жамиятлар ва унинг қолдиқлари та- мом тарқалиб битған ва бу тўғрида ўйлайтурғон киши қолмогон эди. Хўжаев масалани бу нуқтаға кўчириб, одатда бир жамият торқолғондан сўнгра унинг тўғрисидан қомолғон, висилка бўлғон ва қочқон кишиларнинг ўзларига ва муҳтоҷ қолғон оиласаларга ёрдам бериш лозим келадур. Шул сабабли биз ўз орамиздан бир ёрдам қўмиссияси ташкил этмагимиз керак, деған таклифни ўртага ташлади. Бу таклиф ҳаммага маъқул бўлуб, мажлис анчадан ёрдам қўмиссияси сайланғонлигини бир оз хотирласам ҳам, қўмиссияга сайланғон кишиларнинг шахслари хотирамда йўқ. Бу қўмиссия сайланғач, қолиб кетди. Ишлай олмадим. Чунки таклифни маъқуллағон кишиларнинг ҳеч бири ёнидан бир юз, ярим юз сўм пул чиқариб бера олатурғон кишилар эмас эди. Фақат Сайдносир «Туркистон ширкати» номидан Садрхон оиласига икки-уч ёрдам қылғонлигини Садрхоннинг хотини орқали эшитдим. Шу мажлисда Чинға қочғон Садрхонга қандай ёрдам етказиш масаласи ҳам ўртага тушған эди. Бу тўғрида ўшал чоқдағи афғон қўнсули маним устимга юкланди. Фақат пул бўлмағонлигиндан афғон қўнсули или кўришиб, тонишишни ман ҳам лозим топмадим. Ул чоқлардағи афғон қўнсулининг ким эканлигини хотирлай олмайман. Қисқаси, йўл пул устидан берилған қарор ва сайланғон қўмиссия ҳеч нарса ишлай олмасдан, тарқалиб кетғонлигини қатъий айта биламан.

1929 йил, 10 декабр

* * *

24-йилда бўлса керак, Убайдуллаҳўжа, ман, Қочқинбоев, Дўстмуҳаммедов Халил бир рестўранда ўтириб, обед қылғонлигимизни эслайман; қайси рестўранда эканлиги хотирамда йўқ; орамизда ичкулик ҳам бор эди. Мусоҳаба

орасинда қозоқ ва ўзбек (Чўқаев, Садрхон) эмигрантлар тўғрисидан сўз очилди. Бу кунгача уларга ёрдам берилма-ғанлиги тўғрисида қозоқ ва ўзбек зиёлиларини ва шул қаторда ўзимизни айлаған бўлдук. Қозоқ зиёлилари Чўқаев-ға, ўзбек зиёлилари Садрхонга ёрдам бериш керак, деған бир фикрға келғонлигимизни бир оз хотирлайман. Бошқа сўз хотирамда йўқ. Ўтирганларнинг 4-Дўстмуҳаммедов ёхуд Тинишбоев эканлигида ҳам бир оз шубҳам бор. Аммо Дўстмуҳаммедов бўлиши яқинроқ эҳтимол.

24-йилда Эргашнинг уйидами, бошқа жойдами, аниқ хотирамда йўқ, бир йигин бўлғон. Бу йифиннинг мақсади жамият ишлари тўғрисидан қамолғон ва қочқон кишиларининг оиласариға ва ўзлариға ёрдам бермак учун қандай қилиб пул топиш масаласи бўлса керак. Чунки шундан сўнгра ҳар даҳадаги савдогарлардан иона тўпламоқ учун бир неча кишидан иборат қўмиссия тузилғанлиги бир оз хотирамга келуб ўтадур. Фақат йифинға кимлар иштирок этганлиги бир томонда турсин, ўзимнинг иштирок этганлигимни ҳар қанча ўйласам ҳам эслай олмадим. Қўмиссия пул тўплай олдими ва қанча тўплади? Бу манға маълум бўлмай кетди. Бундай ишлар кўпинча Сайдносир қўли илиа ишланарди. Садрхон оиласиға Туркистон ширкати томондан берилған ёрдамнинг шу пулдан бўлишлиғи яқин эҳтимол. Аммо ўзиға бу пулдан ҳеч нарса юборилмағон. Ўшал вақтларда Сайдносир оғзидан: «Жамият аъзоларини тозалаб, қайтадан тузсак бўларди!» деған сўзни бир маротаба эшитғонман. Фақат бу сўз орзу тариқасидағина айтилғон сўз бўлуб, амалға ошмағон. Тангриқулҳожи уйида мажлис бўлғонлигидан қатъян хабарим йўқ ва унинг уйини бу кунгача кўргон эмасман. Аммо боғига икки-уч мартаба ўйнаб борғонман. Унда ашула ва мусалласхўрлиқдан бошқа нарса бўлғон эмас.

Муҳиддин қорининг¹ Сарихумдон маҳалласидағи ҳовлисини умримда кўргон эмасман. Аммо Миёнбузрук сафардан қайтқон чоқларда Муҳиддин қорининг Қошиқчилиқ маҳалласидағи боғига зиёфатга бордим. Йили хотирамда йўқ. Унда Аҳмадхўжа ҳаким, Маҳамадхўжа муфти ва бошқа бир неча кишилар бўлғон. Мажлис эса Миёнбузрукнинг саёҳат хотирларини тинглаш ва тахта ўйнашдан² иборат бўлғон. Жамиятга ва сиёсатга оид бошқа турли бир гап сўзлағон эмас.

¹ Сўз Муҳиддин қори Шарафиддинов устида бормоқда.

² Яъни, шахмат.

Эшонқул додхоҳ мадрасасинда бир мажлис бўлғонлиғидан маним асло хабарим йўқ. Ундоғи курсда Муродхўжа мудир эди. Маним ҳам ҳафтасига уч-тўрт дарсим бор эди. Шуни бериб кетар эдим. Бир мартаба унда имтиҳон мажлисда ҳозир бўлуб, умумий шоғирдлар ила баробар расм олдирғонмиз.

1929 йил, 11 декабр

«Иттиҳоди тараққий» аъзолари

«Иттиҳоди тараққий»ға аъзо олмоқ усулини ман аввали хотираларимда ёзғон эдим. Шунинг учун унға аъзо бўлғонларнинг кўпчилиғи манға маълум эмас. Манға турли йилларда (бирға ишлаш, бошқалардан эшитиш) билан маълум бўлғонлардан тубандаги шахсларни кўрсатаман: Усмонбек, Ҳайдар, Садрхон, Усмонбекдан сўнгра Юсуф Зиёбеклар «Маркази умумий»ға аъзолар эди. Ман, Саъдуллаҳўжа, Отакон, Сайдакрам, Миёнбузрук ва Убайдулла Хўжаевлар жамиятнинг фаол аъзолари саналар эдик. Булар орасинда Убайдулла Хўжаев ул вақтларда Тошкандда жуда оз вақт бўлғонлиғидан жамият ишлариға жуда оз аралошқон. Миёнбузрук ҳам кейинги вақтларда сафарга кетиш ҳаракатига тушуб, жамият ишларидан узоқлашқон. Булардан бошқа жамиятга радовой аъзо бўлуб кирғанлардан: Муҳиддин қори, Файзулла Хўжаев, Тангриқулҳожи, Күшбегиев, Норбўтабеков, Зокиржон, Юсуф Алиев, Мусахон Миразимов, Лазиз, Зухурҳожи Шамсихўжаев, Сайдкамолхон домулла, Фарид Тоҳирий, Сайдносир, Шаҳобиддинхон, Эргаш, Сайдвали, Кудратулла қори, Қаюм Рамазон, Салимхон, Авлоний, Сайд Аҳрорий, Эшонхўжа Хоний, Башуруллахон, Абдулҳай Тожи, Нажмиддин, Мирҳабиб, Салоҳиддин Хўжаевларнинг жамиятга олинғон ёхуд олинмоқчи бўлғонлиқларини турли вақтларда Зиёбек ёхуд Ҳайдар афандидан эшиғонлиғим бир қадар хотирамда бор. Булардан бошқа яна кимлар олинғон — эшиғмаганман ёхуд эшиғон бўлсан-да, буқун хотирамда қолмоғон.

«Бирлик» жамияти аъзолари

«Бирлик» жамиятиға, табиий, юқорида ёзилғон «Иттиҳоди тараққий» аъзоларининг аксарияти деярлик кирғон. Булардан бошқа ўшал чоқларда ҳукумат ишлариға оро-

лашиб юрғон қўммунист ва ишчиларнинг аксари ёзилғон. «Бирлик» жамиятини тузмак учун йигилған мажлисда уч юздан зиёда киши бўлғонлигини ва уларнинг барчаси ҳам «Бирлик» жамиятига аъзо бўлуб кирғонлигини бир қадар биламан. Фақат уларнинг шахсларини эслай олмайман.

«Иттиҳоди миллий»нинг аъзолари

«Иттиҳоди миллий» жамиятининг бошинда турғонлар «Иттиҳоди тараққий»га мансуб кишиларнинг ҳам 8-қурултойдағи «Миллий группа»да иштирок этғон қурултой ва килларининг барчасига, истасин-истамасин, ўз аъзоси саналғонлигини юқорида ёзғон ва бутун кишилари шундай ва провоқатсиядан иборат бўлғонлигини баён этған эдим. Шунинг учун бунга «Иттиҳоди тараққий» аъзоларидан бошқа яна кимларни олғонлиқдарини очиқ кўрсатиш жуда қийин. Фақат бу жамиятнинг марказини Бухороға кўчириш ҳаракатига тўшуб, Бухорода йиғилиб, мажлис қилиб юрғонларнифина кўрсата бераманки, улар: Саъдуллаҳўжа, ман, Али Расулов, Юсуф Алиев, Отакон ва Кушбегиевлардан иборат эди. Буларнинг унда нима ишлар қилғонлиқларини юқорида тафсилан кўрсатғонман.

1930 йил, 6 январ

* * *

«Манфаати шахсиялари йўлида ишлайтурғон кўрина дурлар, атрофида яна кимлар бор?» — деғонимда, ўз акаси «Мансурхўжа ва Салимхонлар борға ўхшайди», — деб жавоб берғони ва «шул фалокатни энди тарқатиб қўя қолса бўлар эди», — деғонимда «Ман ҳам шул фикрга келғонман ва уларга шуни айтмакчи, сўзимни қабул этарларми, йўқми?» — мазмунида жавоб берғанлиги бир оз хотирамга келди. Ташкилотнинг Обидхўжа қўлида ўйинчоқ бўлғонлигиндан шундан бошқа маълумотим йўқ.

23-йил охирларида бўлса керак, ман Бош вақғдан чиқиб, шаҳарға тушиб кетмакчи эдим. Афғон кўнсулхонаси томонидан маълум Мансурхон билан бир паст бўйлиқ, кичкина, ёшроқ йигит келаверди. Мансурхон билан саломлашдим. Мансурхон мани ул йигитга кўнсул муовини ёнида саркотиб бўлуб, қўнсул йўқ бўлғонлиги унинг учун вазифасини бажариб турар экан, маънони англадим. Уч киши пиёда Ўрда охиригача сўзлашиб кетдик. Кўбрак сўзимиз

вақф ва маориф ишлари ва уларнинг қандай йўлга қўйила борғонлиги устида борди. Ул йигит Афғонистон аҳволидан ва Миёнбузрук ва Жамол пошолар ила яқиндан таниш бўлғонлигин гапирғандан сўнг ерлик зиёлилар орасиндағи миллий жамиятлардан сўради. Ман унга илғари шундай ишлар бор бўлса ҳам, ҳозир ўлған ҳисоб, деб жавоб бердим. Сабабини ман: «Миллий жамиятлар учун, биринчидан, миллий сармоя керак, иккинчидан, фаол ишловчилар керак, бизда буниси ҳам йўқ ва бундай ишларда моддий ёрдам бературғон қўшни давлат ҳам йўқ», — деб жавоб бердим. Бу сўзим унга оғир туюлди ва бир оз қизаруб: «Агарда ерлик зиёлилар томонидан миллий жамиятларға моддий ёрдам сўраб қўнсулхонага ариза берилган бўлса, қўнсул уни Кобулға юборарди. Балки Кобул бир қадар ёрдам қилғон бўларди. Бу кунгача бундай ишлар тўғрисида қўнсулхонаға мурожаат қилғон киши кўринмайди. Бунинг учун қўшни давлатлардан шикоят қилишға уриниш — айб ўзингизда», — деған мазмунда жавоб берған эди. Бундан сўнгра ман ул йигитни кўрмадим. Қўнсулми, муовинми эканлигини билмадим. 25-йилда на Фулом Набиҳонни ва на Муҳаммад Валихонни ва на Маскўвга кетатурғон бошқа бир афғон маъмурини кўрмадим. Бундай кишиларнинг Тошкандға келғонликларини эшитганим ҳам йўқ. 24-йилда Убайдуллаҳўжа келғондан сўнгра бўлғон мажлисларнинг бирида ман ҳалиғи афғон йигити ёхуд қўнсули билан бўлғон мусоҳабани ҳикоя қилғон бўлсан керак. Саидвалининг уйидами, Эргашнинг уйидами, қаерда сўзлағанилиғимни хотирлай олмайман.Faқат Афғонистон ҳукуматидан аввалдан охириғача бир тийин ёрдам олинмағонлигини аниқ айта оламан.

24-йилда Убайдуллаҳўжа келғанидан сўнгра бўлғон икки мажлис тўғрисида ёзиб берғон маълумотим бор. Ул маълумотни сўнг даражада кучланиб ёзилғонлигиндан тўғрилиғига ўзим ҳам ишонмайман. Шунча ўйласам, хотирамға яхши келмайдир. Faқат у мажлисларнинг бирида Хўжаевнинг Русияда кечирған ҳаёти тўғрисидағи дўқладини эшитғонлиғим ва заардийдаларга ёрдам фонди ташкил этмак (оборот) учун комиссия сайланмоғлиғи, ҳар даҳадаги савдогарлардан йиғилган ёрдам юз минглиғи, шул жумладан, Муҳиддиновдан ҳам бир миқдор ёрдам олинғонлиғи ва пулларни «Туркистон» ширкатига топшируб, унинг фойдасидан заардийдаларга ёрдам беруб туриш муносиб кўрилғанлиғи бир қадар хотирамға келиб ўтадир. Қанча ёрдам

йигилған ва қандай үринларга сарф қилинған? Буниси маңға маълум эмас. Бу пулдан на Садрхонға ва на бошқа қочоқларға бир тийин ҳам юборилғани эшитилғон эмас. Фақат Садрхоннинг, Лазиз Азиззоданинг ва Абдуллажоннинг оиласариға бир қадар ёрдам берилиб турулғонлиги эшитилған. 24-йилда йигилған ҳар икки мажлис ҳам эски тараққий парварларнинг энг ишончлilari чақирилиб, Садрхон томонидан «Миллий иттиҳод»ға олинған аъзолардан ҳеч бири чақирилмағон эди. Чунки уларнинг аксариға ишонч қолмағон эди. У мажлисларнинг ҳеч бирида ташкилотни янгидан тузиб, давом эттириш масаласи қўзғалмағон бўлса керак. Чунки йигилғонлардан манинг хотирамда қолғонларининг барчаси деярлик ундей ишлардан зериккан, тўйғон ва ташкилотдан бир фойда чиқмаслиғига ортиқ ишонған кишилар эди.

24-йилда размежевание масаласи қўзғолди. Бу масала газеталарда ёзила бошлағондан сўнг қаерда сиёsatдан бир оз хабари бор икки-уч киши ўтурса, размежевание масаласи устида ўзича фикр ва мутолаа юритарди. Бу масалаға фирмали бўлсин, фирмасиз бўлсин, бари бир ерлик зиёлиларнинг кўпроғи яхши қарамас эди. Маскўвнинг бу сиёсати Бухоро билан Хоразмни ҳам эзиш учун дефувчилар бўлғони каби, Туркистонни майда парчаларға бўлишни ва Англтаранинг Ҳиндистонни майда рожалиқларға бўлиб идора қилишға ўхшатувчилар ҳам йўқ эмас эди. Бухоро зиёлилари орасида Бухоро ва Хоразм истиқлонининг йўқолишиға ачинувчилар, қозоқ зиёлилари ичida Қозогистон ва Қирғизистондағи ортиқча ерлар келажакда муҳожирлар ила тўлдирилишидан кўрқувчилар анчагина эдилар. Ва Туркистон зиёлилари эса келажакда завод ва фабрикалар ила кураша олмасдан, бутун кустарларнинг ҳам деҳқончилиқ ила кун кечиришға мажбур бўлиши ва хусусий савдо этиб, савдо-сотиқ ила машғул бўлғонлари учун ҳам ер кўпроқ бўлиши, ҳолбуки, Ўзбекистонда мавжуд ер келажакда умуман, деярлик деҳқончилик ила кун кечиришға маҳкум ўзбек халқи учун кифоя қилмаслиғи ва бунинг орқасида ерлиқ халқ орасинда ишсизларнинг кўпайишидан қўрқар эдилар.

Ирриғация орқали ернинг кўпайтирилиши, завод ва фабрикалар очилиб, ишсизларнинг таъмин этилиши мумкин бўлса ҳам, бундай катта ишлар тездан вужудга чиқишиға ишонмас эдилар. Шунинг ила баробар размежеваниенинг аксарияти ўтроқ ва пахтакор деҳқонлардан иборат

бўлғон ўзбек халқи учун маданий ва иқтисодий жиҳатдан Қозоғистон ва Туркистонга қараганда ортиқроғ фойда келтириши ва тезроқ ўсишини ҳам иқрор этар ва бунинг ила бир-бирларини овунтирас эдилар.

«Модомики, Туркистонда размежевание қилиш Марказқўм томонидан лозим топилди, бу ишни, албатта, вужудга чиқараадир. Бунинг учун ҳар бир фидокорликка тайёр. Шул сабабли бунга қарши сўзлаш ва ишлашнинг фойдаси йўқ. Энг яххиси, бу ишнинг фойдалик томонларини ўйлаб ва сўзлаб, олқишилай беришдан бошқа чора йўқ». Мана бу сўнғи фикр ҳам ўшал чоқларда зиёлиларнинг кўпчилиги оғзидан эшитилиб, мақбул кўрилиб юрилған фикрлардан эди. Шу вақтларда ўртоқ Бельский мани чақириб, бир неча савол берди. Ман ўзбек зиёлиларининг размежеваниени ёқтириласлиқлари ва унинг сабабларини ҳеч бир яширмасдан, очиқ айтдим. «Размежеваниега қарши ўзбек зиёлилари томонидан бирор воқеа чиқиши эҳтимоли борми?» мазмундағи саволға: «Бирор воқеа чиқиши эҳтимоли йўқ», — деб қатъий қилиб жавоб бердим. Ман бу жавобни ҳалифи кўпчилик оғзидан эшитиб, мақбул кўрилиб юрилғон сўнғи фикрға суялиб айтған эдим. Ўзимнинг қаноатим ҳам шул эди. Ҳақиқатан ҳам, зиёлилар томонидан размежеваниега қарши бир ҳаракат кўрилмади ва эшитилмади. Размежевание каби катта бир ишни ҳукумат тамом тинчлиқ ва шодлиқ ила амалга оширмоқға муваффақ бўлди.

Ушал суҳбатда ўртоқ Бельский томонидан ерсизликка қарши ирригация, ишсизликка қарши завод ва фабрика очишлар билан чора кўрилиши ва бу ишнинг Ўзбекистон учун кўп фойда келтириши тўғрисида сўзланилған сўзларининг тўғри чиқғонлигини амалда ҳам кўриб турибман.

Ушбу 24-йилдан эътиборан ўзимда сиёсий ва идоравий ишларға истеъодод ва қобилият йўқлигини англаб, ёлғиз муаллимлик ва китоб ёзиш ишлари ила умр кечирмоқға қарор қилдим.

Ташкилотларнинг тузилиши, мақсад ва маслаги

1. «Иттиҳоди тараққийпарварон» жамияти. Бу жамиятнинг феврал инқилоби даврида «Уламо» ғалабасидан сўнгра тараққийпарварларни бирлаштириш мақсади ила тузилғонлиги ва уларға бош мақсад қилиб, ерлик халқни «жаҳолат ва асоратдан қутқармоқ» жумласини олғонлигини, турклар томонидан Боку олинғоч, «парварон» сўзи ташланиб

жамиятнинг исми «Иттиҳоди таракқий» бўлиб кетганини, 19-йил январ воқеасидан сўнгра кераксиз топилиб, мутавваккил торқолишфонлиги ва бу миёнада ишлағон ишларни қисқача ёзмоқ ила баробар уставдан баъзи хотирада қолғон моддаларни ҳам ёзib берғон эдим. Шу маълумотим қисқалиқ қилғон бўлса, унға илова қилатурғон қўшимчаларим тубандагилардан иборатдур:

1. Жамиятни бошлаб очқонлар 7 кишидан иборат бўлуб, иккиси турклардан, иккиси Тошканддан, бири Самарқанддан, бири туркманлардан ва бири қозоқлардан — ўшал чоқда Тошкандда чиқиб турғон қозоқча газетанинг муҳаррири эди. Газетанинг оти «Олаш» бўлса керак. Муҳаррирнинг исми хотирамда йўқ. Туркманлардан Хон Явмудский номли бир туркман зиёлиси эди. Бу кишининг ҳозир қаерда эканлигини билмасман. Самарқанддан Беҳбудий, Фарғонадан Мирзоҳид, Тошканддан ман билан Садрхон, турклардан Усмонбек билан Ҳайдар (Шавқий) афанди эди. Шунинг учун биринчи мажлисда бўлғон мандан бошқа бу ерда ҳеч ким қолмади, деб аввалги маълумотимдан бу шахсларни кўрсатишни лозим топмоғон эдим.

2. Устав бўйинча жамиятнинг тузулиши: «Маркази умумия», «Ҳайъати марказия» шўбаси ва шўбачалардан иборат бўларди. «Маркази умумия» Тошкандда, «Ҳайъати марказия» вилоят марказларида, шўбъя, кичикроқ шўйбаларда, шўбача эса қишлоқларда бўлиши лозим бўлуб, буларнинг барчаси ҳам бир равишда бир раис, бир хазинадор, бир раҳбар исмила уч кишидан мураккаб бўларди. «Маркази умумия» қошида «Ҳайъати марказия» раислари, «Ҳайъати марказия» қошида шўъба раислари, шўъба қошида шўъбача раислари масъул тутиб, раҳбар ва хазинадорни шул кишиларнинг ўзлари интихоб қилуб олардилар. Умумий аъзоларга ёлғиз раҳбарфина маълум бўлуб, раис ва хазинадор ким эканлиги улардан яширин тутулиши лозим эди. Мана шу тартибга мувофиқ раисликка Усмонбек, раҳбарликка Ҳайдар, хазинадорликга мани таклиф қилғонларида, ишим кўплигини баҳона қилиб, қабул этмадим. Сўнгра Садрхон билан мандан бир-биrimизни мажбуран раисга топширулди. Раис ортиқ мани мажбур этмағонлиғидан Садрхонни олғонлигини англардим. Самарқанд ташкилоти Беҳбудийға, Фарғонада ташкил этиш Мирзоҳидға, Туркманистон Хон Явмудскийға, Еттисув ҳалиги қозоқ газетаси муҳарририга топширилди. Бу вақтларда Ҳўжаев Ленинградға кетғон эди.

Мажлисдан сўнгра кўп ўтмасдан, октябр инқилоби, ундан сўнгра Мухторият воқеалари бўлуб, ташкилот тўғрисида ишловчи киши қолмади. Шунинг учун Усмонбек томонидан такрор бир йифин чақирилди. Бу йифинда Саъдуллахўжа, Отахон, ман, Садрхон, Ҳайдар ва Усмонбеклардан бошқа яна икки-уч киши бор эди. Улар ёдимда йўқ. Бу йифинларга келғанларнинг ҳаммалари ҳам жамиятга аъзо бўлуб ёзилдилар. Бу йифин 17-йилнинг охирлари ёхуд 18-йилнинг бошларинда бўлса керак. Бундан сўнгра жамият ишлари бир қадар йўлга кириб, аъзолари кўпая бошлади.

3. Жамиятга аъзо бўлмоқ учун тараққийпарварлар мағкурасинда бўлиш, марказнинг ҳар турли буйруқлариға итоат қилишга ва жамият учун мол ва жонини аямаслиққа қатъий ваъда бериб, Куръон ва револьвер или қасамёд қилиш шарти қўйилғон эди.

1929 йил, 24 декабр

4. Орадан икки-уч ой ўтғоч, Усмонбекнинг қамалғонлиғи ва раислиқфа Юсуф Зиёбек деған кишининг ўтироғонлиғи эшитилди. Мана шу вақтларда «Уламо» жамияти томонидан Туркияга Нуриддинбек Худоёрхонов билан Гози Олимнинг вакил бўлуб кетиш хабари тарқалди. Бу хабарни эшитғоч, Юсуф Зиёбек, ман, Саъдуллахўжа ва бошқа бир неча кишиларни чақиришлиқни мажлис қилди. Ва бу мажлисада Зиёбек Англтаранинг Туркистонга кўз тикғанини ва «Уламо» жамияти илига орасида ҳарҳолда бир муносабат борлигини, муносабат бўлмағон тақдирда ҳам ушбу юборатурғон вакиллар орқали бир муносабат пайдо қилиш фикри йўқ эмаслигини, шунинг учун вакилликға икки номзодлардан Нуриддинбекни интиҳоб қилғонини, агар Туркистон англиз тузогига илинар экан, ортиқ қутулишнинг мумкин эмаслигини муфассал сўзлағондан сўнгра «Уламо» вакиллариға қарши ишламақ учун тараққийпарварлар томонидан ҳам икки вакил юборишнинг лузумини ва бу ишни тезлик или қилинмаса, вақт ўтарагини англатди. Ва шу мажлисада Садрхон билан Сайдносир ёхуд Миродилни Туркияга тараққийпарварлар номидан вакил қилиб юборишга қарор берилди. Ва буларнинг Туркияга бориб, кимларға йўлиқишилари ва «Уламо» вакилига қарши қандай ишлашлари тўғрисидағи таълимотни Зиёбек ўзи бермакчи бўлди. Туркистон мухторияти тўғрисида маслаҳат ва ёрдам сўраш масалалари ҳам бунга илова қилинди. Шундан сўнгра «Уламо» вакили ва тараққийпарварлар вакили

кетма-кет Туркияга жўнади. Ҳақиқатан ҳам, ул чоқларда Туркистон учун англиз хавфи фоятда кучли эди.

Тараққийпарварларнинг вакиллари Истанбулда «Иттиҳоди тараққий» ҳукумати йиқилиб, бошлиқлари ҳар томонга қоча бошлагон ва Истанбул шаҳри Оврупо жаҳонгирлари томонидан ишғол этила бошлагон вақтларға тўғри келғон бўлса керак. Шунинг учун булар Зиёбек томонидан таъйин қилинғон кишиларни топа олмасдан ва ўзларича нима иш қилишларини билмасдан, юра-юра умидсизланиб қайтқонлари англашилди. «Уламо» вакиллари нима иш қила билди, ундан хабарим бўлмади.

5. Ўзига Туркистон ҳалқини жаҳолат ва асоратдан озод қилишни бош мақсад қилиб олғон «Иттиҳоди тараққий» жамияти ва унинг бошлиқлари, Шўролар ҳукумати яшар экан, бутун мақсадлариға шунинг соясида етишиш мумкин, деб ишонарди. Шунинг учун Шўролар ҳукуматининг давомини чин кўнгилдан истарди. Уламолар ва оқлар билан курашда шўроларға ёрдам бериш ҳар бир аъзонинг устидаги муҳим вазифалардан саналарди.

Фақат ўшал чоқларда бутун атрофи душманлар билан ўралғон Шўролар ҳукуматининг яшай олишиға ҳеч бир турли ишонч йўқ эди. Охир бир куни Шўролар ҳукумати йиқилиб, Русияда эски оқлар ёхуд менъшевиклар ҳукумати ташкил этилиб, Туркистоннинг яна аввалгидек асоратда қолишидан ёхуд англиз тирногига илинишидан қўрқардилар. Шунинг учун ташкилотни кучлантириш ва миллий муҳториятларнинг тарафдори бўлғон шўролар даврида Туркистонни кенгроқ муҳториятли бир идорага эга қилиб олиш ва бу муҳториятни қўшни давлатлардан тасдиқ эттириб қолиш, агарда Шўролар ҳукумати йиқилар экан, «Туркистон Муҳторияти»ни сақлаб қолмоқ учун Русияда қурилиши эҳтимол тутилған оқлар ёхуд менъшевиклар ила муташаккил равищда курашишга ҳозир бўлиб туриш, агарда Шўролар ҳукумати давом этар экан, ерлик ҳалқни маориф, маданияти ва ҳуқуқда овруполиклар ила тенгглаштиришга ҳаракат қилиш ва эски чор ҳукуматидан қолғон мустамлакачилар ва уларнинг тарафдорлари бўлғон эски бой ва уламолар ила курашни давом эттириш, ерлик ҳалқнинг савияси, маданияти, қувваи илмиясининг ўсишиға қараб (тадрижий равищда) Туркистонга шўролар томонидан берилғон муҳториятни кенгайтириш ва идораларни ерлаштира бориш... Мана шундан иборат эди. Буни «Иттиҳоди тараққий»нинг фирмали ва фирмасиз аъзоларининг ҳар бирлари ҳам иқрор этарлар, деб умид қиласан.

6. Садрхонлар Истанбулдан ҳеч нарса ишлай олмасдан, қуруқ қўл билан қайтқонлариндан сўнгра Зиёбек Туркияга аввалги вазифалар ила кучлирак бир ҳайъат юбориш масаласини қўзғотди. Бу ҳайъатга Тошканддан Убайдуллаҳўжа, Саидносир, Самарқанддан Беҳбудий, Мардонқул ва яна бир киши кирғон эди. Сўнгфисининг исми хотирамда йўқ. Булардан самарақандлиқ уч киши Бухоро амири номидан ўлдирилди. Убайдулла Маскӯвда, Саидносир Тифлисда юриб-юриб қайтиб келдилар. Булардан ҳеч бирлари Туркияга бора олмадилар.

19-йил январ воқеасидан сўнгра бўлшевик фирмаси кучайиб, ерлик тараққийпарварларнинг аксарида фирмага кириш орзуси пайдо бўлғандан сўнгра жамиятнинг марказига итоат ва ишонч озая борди. Ҳар бир ишни қўммунист фирмаси ўз кўлиға ола борғонлигиндан жамият учун ортиқ ишлайтурғон иш қолмайдир. Ерлик зиёлиларнинг барчаси деярлик ишга тортилғон бўлғонлигиндан жамиятда ишловчи киши қолмайдир.

Бунинг устиға, Туркиядаги «Иттиҳод ва тараққий» жамияти тарқалди.

Мана бу ҳолларни кўрғондан сўнгра Зиёбек жамият ишларин тўхтатишига мажбур бўладир. Бунинг ўрнига қўммунистлар ва фирмасизлар бирлашиб, «Бирлик» жамияти номида очиқ бир уюшма ташкил этдилар. Бу уюшманинг мақсади ёшларни қўммунизмга жалб этмак ва уламо ҳужумига қарши ёшларни қуроллантирмоқ ва Шўролар ҳукуматини ҳимоя қилмоқ учун қўммунистлар ила бир сафда туриб ишламак каби моддалардан иборат эди. Уч-тўрт ой давом этғондан сўнгра бу ҳам ўз-ўзидан тўхталишига мажбур бўлди.

1929 йил, 24 декабр

«Иттиҳоди миллий» ва унинг ташаккули

19-йилда январ воқеасиндан сўнг ерлик зиёлиларнинг бир қисми Шўролар ҳукуматининг яшай олишиға ишона бошлиғон ва Туркистон халқини жаҳолат ва асоратдан қутқариш ёлғиз қўммунист ташкилоти орқалиғина мумкин, бошқа бир ташкилотға ортиқ эҳтиёж йўқ, деған фикрға келған эди. «Иттиҳоди тараққий» ва ундан сўнг тузилғон «Бирлик» жамиятининг ишловчи тополмасдан тарқолишлирига ҳам мана шу фикр сабаб бўлди.

Ерлик зиёлилар орасинда ҳануз бир фикрга кела олмасдан, айрим бир ташкилот тузиш орзусида юргонлар ҳам бор эди. Бу тұданинг бошида Садрхон ва бир неча турк зобитлари туарди. Бу тұда бошлиқлари мани бир неча мартаба құммунистликға кирғанлығым учун сүкканлар ва янғи бир ташкилот тузишға иштирок этишға ундағанлар. Ман үл чоқларда құммунизмға яхшигина берилиб ишлай бошлағон әдім. Уларға жавобан: «Агар мани миллатчи ёки халқчы десанды, халқ ва миллат манфаатини шул құммунизмда, деб үйлайман. Ҳолбуки, ман ҳозир халқ ва меңнаткашлар манфаати йўлида ишламакни ортиқроқ қўраман. Шунинг учун құммунист бўлдим. Бошқа бир ташкилотни кераксиз топаман» мазмунидаги сўзлағанлығим хотиратамда бор.

Бу вақтларда тузилғон «Шарқ озодлиғи» жамиятида ҳам фаолият ила ишлағон эмасман. Фақат бир-икки умумий мажлисларғафина иштирок этғонлиғим эсимда бор.

Ул чоқларда маним доимий ишим Маориф қўмиссанлиғида бўлуб, Мусбюро мажлислариға ва ундан сўнгра Крайқўм мажлислариға фаол сувратда қатнашардим. Ул вақтларда ерлик құммунистларға ўртоқ Кўбўзев раҳбарлик қиласарди. Ул бизга ҳар вақт Туркистаннинг Шарқ дарвозаси эканлигини ва бу дарвоза орқали бутун Шарқ мамлакатлариға инқилоб таъсирини киритмак мумкин эканлигини, шунинг учун марказнинг Туркистанда «Восточная политика» номи остида айрим бир сиёsat тутиш фикрида эканлигини, ҳатто лозим келса, учредительный собрание қадар боришининг зарарсизлигини сўзларди. Бу сўзни 8-курултойда ҳам айтғанлиғи ва қурултой ерлик вакилларни тўплаб, «Миллий группа» номи остида бир группа тузиб, шунинг раис сифатида ишлаганлиғи ҳаммага маълум. Мана шу ўртоқнинг раҳбарлиғи ва таълимоти орқасида ерлик зиёлилар Туркистанда кенг муҳториятли бир идора ташкил этиш ва буни қўшни Шарқ давлати халқлариға маълум қилиб кўрсатиб, улар орасига инқилоб уругини чоиш ва бунга қаршу турғон овруполилар (масалан, Казакўв ва Успенский каби)ни мустамлакачи назари ила боқиши фикри кучланған әди. Қурултой ўтди. Ўртоқ Рисқулов ва Сайдуллах ўжалар иш бошига ўтурди. Маскўвдан ўртоқ Элиава Туркқўмиссия бўлиб келди. Бундан сўнгги ҳаракатлар ҳамон Туркистан муҳториятини кенгайтириш, исмини Турк жумхурияти қўйиш, идораларни мумкин қадар ерликлаштириш, қисқаси, Кўбўзев таълимотини юзага чиқариш асо-

сида борди. Фақат бу сиёсат кўп турмасдан, Рисқуловларға ҳужум бошланди. Улар бу ҳужумни Казакўв ва Успенский-лар каби мустамлакачилик фикрида бўлғонлардан, деб англаб, ҳукуматни ташлаб чиқиб, Марказға мурожаат қилиш фикрига келдилар. Рисқулов ва Низомиддин Хўжаевлар Маскўвға жўнадилар. Маскўвдан ҳам мағлуб бўлиб қайтдилар. Боку қурултойи вақтида Рисқулов бутун воқеаларни ўртоқ Зинўвевга дўклад қилди. Зинўвев ҳам ишни Маскўвға ҳавола қилди. (Бу тўғрисида аввал ҳам ёзғон эдим.) Рисқуловлар иш ташлағоч, табиий ман ҳам ишдан кетиб, Боку қурултойига, ундан келғач, Бухороға кўмандирўвка қилинди. Бу ҳаракатларға ерлик зиёлилар очиқдан-очиқ «мустамлакачи овруполилар фалабаси деб қарадилар. Ва мустамлакачилик ила курашув учун аввалғи «Иттиҳоди тараққий» каби бир уюшманинг лузуми кундан-кунға англашила борди. Мана шу қувғин ва кўмандирўвка вақтларида қулоққа «Иттиҳоди тараққий» жамияти тўғрисидаги баъзи хабарлар эшитилар ҳам, ман уни аввалғи «Иттиҳоди тараққий» жамиятидан қолгон хабарлар бўлса керак, деб англардим. Биз Бокуда экан, ўртоқ Сафарўв Турккўмиссия бўлиб келди. Ул ҳам Рисқулов ва унинг тарафдорлариға яхши қарамади. Мана шу воқеалар ерлик зиёлилар ва қўммунистларнинг кўнгилларини қўммунистликдан анчагина совутқон эди. Шу воқеаларда Бухороға Тошкандан «Иттиҳоди миллий» жамияти ташкил этила бошлағони тўғрисида хабар тарқалди. Ва манға «маркази умумия»нинг хати борди. Ва биз ҳам унинг марказини Бухорода тузиш ҳаракатига тушамиз ва Тошканд билан марказлиқ талошамиз. Бу тўғрида аввалги хотираларимда тафсилот бор.

«Иттиҳоди миллий»нинг қачон ва қандай тузулишиға келганда, қамоқда ва қамоқдан чиққач, турли кишилардан йиққон маълумотим тубандагилардан иборатдир:

«Иттиҳоди тараққий» ва «Бирлик» жамиятлари тарқалғоч, биздан айрим қолғон (юқорида айтилғон) тўда бошлиқлари биз 8-қурултойда «Миллий группа» тузиб, Казакўвлар ила курашиб турғон чоқларимизда бизга билдирамасдан, «Миллий иттиҳод» жамиятини тузғонлар. Бунинг маркази умумияси бошида Маҳамадбек, Сулаймон Сомий ва Садрхонлардан иборат бўлғон, низомномалари бошда аввалғи «Иттиҳоди тараққий»нинг низомномаси бўлиб, фақат исминигина ўзgartирғанлар. (Зотан, «Иттиҳоди тараққий»нинг бутун низомнома, қарор ва аъзо рўйхатлари шул Садрхон қўлида қолғон эди.) Янги олинғон аъзоларға «Иттиҳоди тараққий» аъзоларининг барчасини 8-қурултой-

дағи миллий группада иштирок этгон қурултой вакилларини ҳатто Рискулов ва Қўбўзевларға қадар шул жамиятнинг аъзоси қилиб кўрсатғанлар. Аъзоларнинг нумрасини 1001-деб бошлиғонлар. Рискуловлар ҳукумат бошдан кетгунча, бу жамият шу усуlda давом этгон. Қолғон иши аъзо кўпайтиришданфина иборат бўлғон. Рискулов ҳукумати тарқолғоч, низомномани бир қадар ўзгаририб, «Маркази умумия»ни 7-ға, вилоят марказларини 5-ға чиқарғонлар. Аъзолиққа ҳам ёлғиз тараққийпарвар мағкурасида бўлғон кишиларниғина эмас, ким тўғри келса, шуни олаберғанлар. Биз Бухороға кўмандировка қилинғоч, буни бизга ҳам билдириш ва бизни ҳам ишга жалб этиш маслаҳат кўрилғон. Буни бизга билдиришдан мақсад жамиятнинг Бухоро шўйбасини очиш бўлғон. Фақат биз бунға кўнмасдан, Марказни Бухороға кўчириш ҳаракатига киришғанмиз. Печат ва низомнома талашғонмиз. Марказни Бухороға кўчиришга турклар рози бўлса ҳам, Садрхон рози бўлмағон, шунинг учун ораларида ихтилоф чиқиб, Маҳамадбек ва Сулеймонбеклар жамиятни ташлаб кетғанлар. Бундан сўнгра жамият бошида Садрхоннинг ёлғиз ўзи қолиб, кўнглиға нима келса, шуни ишлай берған: босмачилар ила алоқа бошлиғон. Каримовларға маълум хатни ёзид берған. Қисқаси, тамом аксилинқилобий бир йўлға кирған. Атрофидағи кишилар ёлғиз Садрхоннинг буйруғиниғина бажариб, маслаҳатта аралашмағонлар ва уларға жамиятнинг асосий маркази Маскўвда, иккинчи маркази Бухорода деб эшиттирган. Берған буйруқларини Маскўв ёки Бухородан келған буйруқ деб англатқон. Ҳолбуки, на Маскўвда ва на Бухорода бунинг қилиб турғон ишларидан хабардор бир марказ бўлмағон. Ўзининг бошлиғон ишларининг йўлда қолиши ёхуд очилишидан қўрқиб, марказни Бухороға кўчиришдан бош тортқон ва печат билан низомномани юбормағон. Қисқаси, «Иттиҳоди миллий»нинг бошдан-оёғ ишлари шу ҳолда бўлғон ва прўвакатсиялардан иборат бўлғон, 21-йилги қамоққа олиш вақтида қочиб бориб, ўзи алоқа қилиб юргон босмачиларға кўшилғон. Суддан сўнгра қамоқда экан, шул ёлғонларни бир кун бориб очилишидан қўрқанлигиндан бўлса керак, турмадан қочиб, яна босмачилар орасига ва ундан Эронға ўзини олғон. Ҳозир унинг ўлуви ва тириклигиндан хабардор киши йўқ.

«Иттиҳоди тараққий»нинг ёлғиз бир низомномаси бўлиб, ёзилғон бир программи йўқ эди. «Иттиҳоди миллий»нинг маълум бир программи бўлмағон. Фақат «Иттиҳо-

ди тараққий»ни кидан ўзғартған, ёлғиз бир низомномаси-фина бўлғон. Марказида турклар бор экан, берған қарорла-ри маҳсус бир дафтарга, исм ва нўмиралари иккинчи бир дафтарга ёзила борған. Турклар кетиб, иш ёлғиз ўзига қол-ғондан сўнгра ул дафтарларни давом эттирганми-йўқми, буни ҳеч ким билмайдир. Ўзи қочқон чоқда (жамиятга оид дафтар ва низомномаларни) нима қилиб кетғанлиги ҳозир-ғача маълум эмас. Жамиятнинг исмиға келғанда, бунга нима учун «Иттиҳоди миллий» қўйилғонлиги тўғрисида бу кун-ғача ўйламаган эканман. Ҳозирда эса ўйлаб-ўйлаб тубон-даги эҳтимоллардан бири бўлса керак, деған фикрға кел-дим:

1. Бу жамият ташкил этилған чоқда, қурултойда «Мил-лий группа» ташкил этилғон эди. Мана шу «Миллий груп-па» остиға яширинмоқ ва унға иштирок этған қурултой вакилларини ўз аъзоси қилиб қўрсатмак мақсадида «Итти-ҳоди миллий» қўйғон бўлса, эҳтимол.

2. Садрхон динчи ва исломий бир киши эди. Шунинг таъсири Туркистондағи ислом динига мансуб бўлғон ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман ва тожик миллатларини бирлаш-тириш мақсадида «Иттиҳоди миллий» қўйилғонлиги ҳам яқин эҳтимол.

3. Маҳамадбек Туркиядаги Усмонличилиқ оқимишининг тарафдори бўлиб, Туркияни ҳамон Туркияда яшовчи яҳудий, армани, араб ва юнонлар каби ғайритурк миллат-ларни ҳам ичига олғон Усмонли мамлакати номида қол-диришнинг Туркия учун фойдали эканлигини сўзлаб, турк-чи ва турончилардан шикоят қилғонлигини эшитған эдим. Мана шу кишининг таъсири или Туркистонда яшовчи қозоқ, қирғиз, ўзбек, туркман, тожик, рус ва яҳудий мил-латларини бирлаштириш мақсадида «Иттиҳоди миллий» қўйилғонлиги ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.

Ҳарҳолда, миллий жамиятни эски «Иттиҳоди тараққий» каби бутун эскилиқ ва мустамлакачилиқ билан курашмак мақ-садида тузилған ерлик тараққийпарварлар уюшмаси, деб бўлмайдир. Балки бу жамият кенгроқ бир мақсадда ташкил этилған ва аъзолари орасига тараққийпарварлар или ҳам бир алоқаси бўлмағон уламо ва савдогарлардан ҳам кирған ва бу-ларнинг таъсири или эски тараққийпарварлар учун матлуб бўлмаған аксилинқилобий бир уюшма деб атамоқ учун факт ва ҳужжатлар бор. Фақат 21-йилги қамоқ вақтида Садрхон билан бирға фаол ишлаганлардан жуда оз киши қўлға ту-шиб, қамалғонларнинг кўпи «Иттиҳоди миллий»нинг тузи-

лишидан бутунлай хабарсиз ёхуд хабари бўлса ҳам, аксилинқилобий йўлға кирғанлигини англамағон ва бунга иштирок этмаған «Иттиҳоди тараққий» аъзолари ёки ҳар иккисидан ҳам бутунлай хабарсиз чет кишилар эди.

1931 йил, 29 декабр

Туркистонда ҳукумат тузиш масаласи

Туркистон жадидлари орасида феврал инқилобига қадар бўлғон маданий уюшмалар: «Муаллимлар жамияти», «Жамияти Имдодия», «Турон», «Ҳарбий ишчилар», «Турон санойињ нафиса жамияти» «гап» мажлисларидан иборат эканлигини «Хотирам»нинг биринчи қисмida ёзғон эдим. Бу уюшмаларнинг ҳеч бирида сиёсий тус йўқ ва баъзиларида устав ҳам бўлмағанлигиндан булар феврал инқилобидан сўнг тузилган Сўвет сўлдатский рабӯчий депутатларга вакил ўткариб бўлмағонлиги ҳам ёзилғон эди. Маданият ва сиёсат инқилобиғача Туркистонда мухториятли бир идора тузиш масаласи ҳануз тўғри келмаған ва бу тўғрида ўйланмаган эди. Бутун орзу ва тилаклари Русияда инқилоб бўлиб, жумхурият эълон қилиш ва бунинг соясида ерлик халқ устидан миллӣ ва диний қисинқилиқлар ва текисизлиқларнинг кўтарилиши мактаб, матбуот ва ҳар турли жамиятлар тузиб, ишламакка кенг йўл очиш ва овруполиклар илиа баробар ҳуқуқфа эга бўлиш каби ишлардан иборат бўлиб, энг севған шиорлари: «Ҳуррият, мусовот ва адоплат» эди. Феврал инқилобидан сўнгра овруполиклар илиа бирга бир қанча сиёсий мажлис ва қурултойлар ўткардилар. Қофқоз ва Тотористондан туркистонликларга маданий ёрдам мақсадида келғон зиёлилар илиа бир қанча мусоҳабалар кечирдилар. Мана булардан олғон таъсир ва тарбия орқасида ерлик зиёлилар оғзида «миллӣ мухторият», «ерлик мухторият», «федеративная республика», «федеративная демократическая республика» каби бир нима, Туркистонда, «мухторият» ва «жумхурият» сўzlари такрорлана бошлади. Ниҳоят бу масала Туркистон мусулмонлари биринчи қурултойларида музокараға қўйилиб, кўб музокара ва кураш, жанжаллардан сўнгра федеративная демократическая республика тарафдорлари кўпайиб, сўнг қарор берилғонлиги хотирамда бор. Фақат бу тўғрида музокараға чиққан ва тортишқонлар орасида (шу жумладан, ўзим ҳам) бундай мухторият ва жумхуриятлар орасидағи фарқ ва айримага яхши тушунувчилар жуда оз эди.

Феврал инқилоби йиқулгунча ерлик зиёлилар мана шул қурултой қарорини асос тутиб, шундай талаб қилиб юр-

дилар. Учредительное собрание томонидан бу талаб қабул этилғон тақдирда жумҳуритни қандай идора қилиш масаласи ўртаға тушғон вақтда зиёлиларнинг кўписи овруполиқ сўсиалистларга инонарди. Ерлик халқ орасинда жумҳуритни идора қила олатурғон маданий куч оз бўлғонлиндан овруполиқ сўсиалистлар этагин тутиш ва улар ила бирға турклар ва тоторлардан ёрдам кутилған, инқилоб бошларида ерликлар ва сўсиалистлар ораси анча узоклашган бўлса ҳам, «уламо» ғалабасидан сўнгра улар билан ерлик зиёлилар ораси бир қадар тузалғон ва думада улар ила «уламо»ға қарши блўк ёсолғон эди. Октябр инқилобидан сўнгра, табиий бу хаёллар ўзгарди. Инқилоб бошларида шаҳар шўросига ерликлардан вакиллар киритишга қарши турғон сўсиалистлар (меньшевиклар) энди Туркистон мухторияти тарафдори бўлиб, ерлик зиёлиларга бу тўғрида ташвиқот юрита бошладилар.

Ниҳоят, Марказий шўро томонидан Кўқонда қурутой чақирилди. Шул вақтларда Ленин Шарқ халқлариға хитобан «Мамлакат идорасини ўз кўлингизга олиш вақти етишиди» мазмунидаги бир хитобномасини Чўқаев, Хўжаев, Тиничбоевларга кўрсатиб, «Мана, қурутой томонидан мухторият эълон қилиш учун бутун чораларни кўриш керак» мазмунида сўзлаб турғон бир неча меньшевикларни ўз кўзим билан кўргонман. Ниҳоят, қурутой томонидан маълум мухторият эълон қилинди. Ман шахсан бу мухториятга қарши эдим. Қаршилигимни ўшал куни бир неча кишиларга, шу жумладан, Заҳириддин аъламга ҳам сўзлағанман. Шунинг учун на ҳукumatга ва на миллат мажлисига аралашолмадим.

Чунки, маним назаримда, ерлик халқ учун мухторият эълон қилиш вақти ҳануз етишмағон, бу эълон эса, меньшевикларнинг бўлшевикларға қарши ерлик халқни курол қилиб, ҳукумат бошида яна ўзлари қолмоқ учун қурғон бир планлари ва бунинг қетидан ёмон натижалар чиқиш эҳтимоли кўриниб туради. Ҳақиқатан ҳам, бу мухторият жуда кўп қонли воқеаларға сабаб бўлди. Бу мухторият муносабати ила Тошканда бўлғон декабр намойиши ҳам бир неча қурбонлар ила тамомланди. Бунда ҳам ман халқни Янги шаҳарға чиқармаслик учун кўп ҳаракат қилдим — Шайхонтохурдан Ўрдағача бўлғон бутун халқни тўхтатиб, Ўрдаға келғонимда намойишчиларни Янги шаҳарға бошлаб кетмакда бўлғон Низомиддин Хўжаевга сўзимни ўткара олмадим. Ул бошлаб чиқиб кетди. Ниҳоят, кучим ўзимга етиб,

Ўрдадан қайтиб, уйимға кетдим. Буни бутун шаҳар ҳалқи биладир.

Бу мухториятнинг программи ва ишланған ишлари очиқ маълум бўлғонлигиндан бу хусусда ёзиб ўтирасдан, жамиятларнинг мақсадлариға ўтаман. Фақат мухториятнинг муваққат ҳукуматига бўлшевиклар томонидан: «Буржуазия ва меншевиклар ҳукумати» деб берилғон қийматнинг тўғрилигини икror этмасдан ўта олмайман. Чунки буни исбот этатурғон фактлар жуда кўб.

«Иттиҳоди тараққийпарвар»дан жамият ўзига бош мақсад қилиб «Туркистон ҳалқини жаҳолат ва асоратдан қутқариш» жумласини олғон бўлса ҳам, Туркистонда қандай ҳукумат тузиш ва уни қандай идора қилиш масалалариға ҳануз киришмағон ва бу хусусда бирор програм ёхуд проект ёзишни ўйламағон ва бутун кучни «Уламо» ва эскиликлар илиа курашға ва мактабларни тартибға солишға ва кўпайтиришға таъсис этғон эди. Жамиятнинг раиси Юсуф Зиёбек-да, баъзи муҳим масалаларға тўғри келғонда, жамиятнинг каттарак аъзоларидан бир неча кишини чақириб, масалани ўртаға ташлаш одати бор эди. Турклар томонидан Боку олинғоч, ман, Саъдуллаҳўжа каби бир неча кишини чақириб: турк аскарларининг Туркистон дарвозасиға келиб етғанлигини, Озарбайжон Туркияға илҳақ ва турк аскарлари томонидан Туркистоннинг ҳам забт этилиш эҳтимоли бор эканлигини, агарда бу эҳтимол вужудга чиқар экан, Туркистоннинг чор-ночор Туркияға қўшилишиға мажбур эканлигини билдиргондан сўнгра бу хусусда жамият томонидан бир қарор чиқариб қўйиш, ҳар эҳтимолға қарши зарурлигини баён қилди. Бу чоқларда ерликлардан Туркияга муҳаббат ва туркчилик руҳи сўнг даражада қувватли эди. Русия асоратидан кутулиш, Туркияга қўшилиш фикриға ерликлар орасида қарши турғон киши қайси синфдан бўлса бўлсун, эҳтимолки, топилмасди. Шунинг учун бу мажлисда Зиёбек томонидан таклиф қилинғон: «Туркистон иттиҳоди тараққий» жамияти Туркистонни Туркияга илҳақ қилиш тарафдоридур мазмунидаги резолютсия «Туркистон турк аскарлари томонидан олинғон тақдирда» каби бир қўшимча ила қабул этилғон эди. Бу қарордан учтўрт кун ўтар-ўтмас, турк аскарлари Бокуни ташлаб кетишиға мажбур бўлдилар. Озарбайжонда Совет ҳукумати тузилди. Туркистон учун Турк умиди унуптилди. Ўрнига англиз кўрқунчи туғилди. Бунга қарши «Иттиҳоди тараққий» жамияти бўлшевиклар илиа бирлашиб, ташвиқотга кириш-

ди: «Қон тўқамиз, юртимизни бермаймиз, англизнинг ту-
зогига кирмаймиз» каби шарқийлар тўқиб, бутун мактаб
ва тўда шогирдлари оғзидан ўқутди. Англиз тарафига майл
қила бошлағон «уламо» ила курашни кучайтирди. Улар-
нинг вакиллариға қарши Туркияга вакил юборди. Қисқа-
си, Туркистонни Туркияга қўшмоқ тўғрисида берилған
шартли қарорнинг умри сўнг даражада қисқа бўлиб, турк-
лар Бокудан кетғач, уни оғизғафина олғон киши бўлғон
йўқ.

«Иттиҳоди тараққий»нинг бундан сўнғи мақсадлари:
Шўролар ҳукуматининг ерлик халқ маорифиға берған йўл
ва ёрдамидан кенг равишда эътиқод қилиш, мактабларни
кўпайтириш ва ҳар бир мактаб қошида ўқув ёшидан ўтғон
саводсиз ва чаласавод йигитлар учун курс ва тўдалар таш-
кил этиш, Шўролар ҳукумати томонидан берилған мухто-
риятни мустаҳкамлаш. Агарда Шўролар ҳукумати йиқилиб,
ўрниға Русияда бошқа бир шакли идора қурилар экан,
Туркистон мухториятини кўлдан бермасдан сақлаб қолиш
ва унға мактаб ва тўдалар орқали янғи ва тараққийпарвар
кучлар ҳозирлаш каби ишлардан иборат бўлиши ва Шўро-
лар ҳукуматининг яшай олишиға ишонч ҳосил бўлиб,
«Иттиҳоди тараққий» тарқалғондан сўнғра (19-йилда)
унинг аъзоларидан бир қисми қўммунистлиқга кириб,
Туркистон мухториятини кенгайтириш ва идораларни тад-
рижан ерликлаштира бориш сиёсатини давом эттиридилар.
Хусусан, марказдан Кўбўзев келиб, ерликларға раҳбарлик
қила бошлағондан сўнғра бу фикр қувватлана бошланди.
Ва марказнинг бу фикрға қарши турувчи овруполикларға
ишонч кучайди. Бу фикрға қарши турувчи овруполикларға
мустамлакачи назари ила боқилди. Курултой ва қўнферен-
сиялар орқали буларни енгиш, Маскўв йўли очилғондан
сўнғра булар устидан марказга «дод» дейиш ва марказнинг
ёрдами ила Туркистонда кенг ҳуқуқли бир жумҳурият идо-
раси ташкил қила олишға ортиқ ишонилғон эди. 8-қурул-
той натижаси бу ишончни яна қувватларди. Марказий Иж-
роқўм ва Крайқўм ва бошқа бир неча қўмисарлиқлар бо-
шиға ерликлардан қўйилди. Демак, бу воқеаларда ерлик-
ларнинг максимум мақсадлари ҳосил бўлғон ҳисобланар-
ди. Максимум мақсадлари ҳануз маълум бир тусга кирма-
ған бўлса ҳам, марказға ёлғиз ҳарбия ва хорижия қўмис-
арлиқлари бутунлай ва молия қўмисарлиғи қисман боғ-
ланғон бўлиб, бошқа қўмисарлиқларнинг мустақил қилиш
орзузи ҳар ерда сўзланар ва эши биларди.

Фирқавий масалаға келғанда, «рисқуловшина»лар қуви-либ, Масқўвға кетғандан сўнғра Рисқулов, Низомиддин Хўжаев ва бир неча Шарқ қўммунистларининг имзолари или Шарқ қўммунистлари орасиға Марказқўмнинг сиёсатидан норози ва нима учун ВКП (б) бўлмасдан, РКП бўлғонлиги тўғрисида бир шикоятнома тарқалғонлигини эшитғон эдим. Фақат бу шикоятнома маним қўлимға тушмаған бўлғонлиги учун тўғри ёхуд нотўғрилигини айта олмайман.

Қисқаси, ул чоқларда (20 ва 21-йилларда) ерлик қўммунист ва тараққийпарварлар марказнинг миллий, синфий ва фирқавий сиёсатларидан бехабар экан, Туркистонда миллий жумҳурият тузиш тўғрисида турли мақомларга йўргалагон бўлсалар ҳам, мақсадларининг максимум юқоридоги шакллардан нариға ўтмаған. Бундан сўнғра қарорлар ҳукумат томонидан эълон қилинадир. Миллий жумҳуриятларнинг истакларини синфий асосда бера борадир. СССРнинг бутун сиёсий, иқтисодий ва миллий ишларини фирқа ўз масъулиятига олиб ишлай бошлади. Фирқа бирлиғи шиори кучли суратда майдонға келадир. Мана бу кучли тўлқинлар орасида юқоридағича заиф фикр ва хаёллар ўзидан йўқола борадир.

«Иттиҳоди миллий»ға келғонда, Туркистонда қандай бир ҳукумат тузиш ва уни қандай идора қилиш тўғриларидан очук сўзлашғон сўз ёхуд ёзилғон бир нарса борлиғи, бу кунгача маълум бўлмади. Биз Бухорода ва Бокуда экан ҳамон 19-йилдаги фикр ва хаёлларимизда давом этғонмиз. Бутун умидни марказга ҳам курултой ва қўнференсия курашларига боғлағонмиз. Садрхон ва унинг атрофидағилар бу хусусда қандай фикр ва умидда бўлғон, буниси очиқ маълум бўлмасдан кетди. Садрхон атрофиға бир қадар диндор кишилар йигилғон бўлғонлиғидан «Шариати Исломия»ни асос тутадирғон ҳукумат тузиш орзусида бўлғонлиқлари эҳтимол тутиладир. Чунки ўшал чоқлар Садрхон билан доим бирға бўлғон Мусо Бегиев шу фикрда эди.

1930 йил, 30 январ

Намангандаги ташкилотига тавсия

Илҳом Исломовни Намангандаги юбориб, ман ташкилотнинг аҳволини, таркибини, уларнинг кимлардан иборат эконлиги — эскиларданми ёки ёшларданми, аъзоларини сони қанча, уларнинг программалари борми, йўқми, ана

шуларни билмоқчи эдим. Ташкилотига ёшларни жалб этиш тўғрисинда тавсия берғон эмасман.

Исломов йўл харажатларини ниманинг ҳисобидан сарф қилди, билмайман. Ман Салимхонга ё ўзи ёки бирон ишонған кишини Наманганга юборишни тақлиф қилғонман. Шахсни танлаш менинг ишим эмас. Ман уни Салимхонга тақлиф қилдим. Ташкилотда иштирок этишим ҳақимда ёзиб берғонман.

Сизга маълум қилишим керакки, манга яқин бўлғон кишилардан айримлари, масалан, Ёқубхўжа Баҳридинхўжаев, Муҳиддинхўжа Шамсихўжаевга ман ўз ўтмишними ёмонлағонман ва бу ўтмиш учун самимий афсусланаман.

Сизнинг гўё ман Эсон афандига (унинг саволига жавобан) Шўро ҳукумати билан йўлимиз бир эмас, биз, аксинча, унга нисбатан кескин душманлик қилишимиз, деган маълумотингиз мутлақо нотўғри. Эсон афандига бундай руҳда гапирғон эмасман. Ман унга ҳам, бошқаларға ҳам, жумладан, Шорасул Зуннунга, ўша Муҳиддинхўжа, Ёқубхўжага биз учун иш берадиган, маданий тараққиёт ва ҳуқуқни таъминлайдиган ҳукумат — Шўро ҳукумати эканини бир неча марта таъкидлаганман. Ман Заҳиридин аъламға ҳам айтганман. Ман мактабларда миллатчилик тарбиясининг тарафдорлари, масалан, Эсон афанди, Шорасул Зуннунга Шўро ҳукуматига қарши кураш фойдасиз эконлигини, Шўро ҳукумати бундай тарбияга доимо чек қўя олишини, миллатчилик тарбиясига ҳожат қолмағонини, чунки, агар талабалар ўзларида миллий ўзликни англашни уйғонишини хоҳласалар, улар буни ҳар доим амалға оширишлари мумкин, негаки, рус шовинистларининг фаолияти, хусусан, мактаблардағи рус ўқитувчилари ўртасидаги фаолият талабаларда миллатчилик туйғуларини уйғотиш учун етарли, деб айтганман. Бу масалаларга ўртамизда бўлиб ўтғон тасодифий сұхбатларда тегиб ўтилғон. Эсимда, улар мени кўпинча ортиқча ишонишда айблашған. Улар мактабга миллатчилик тарбиясини олиб кириш тарафдори эдилар, чунки улар миллий кадрларни тарбиялаш ва етиштиришға интилған эдилар. Аммо бундан бу ишлар Шўро ҳукуматига қарши қаратилған экан-да, деган холоса чиқармаслик керак.

Мансуров билан кўришғаним ҳақидаги кўрсатмаларимға янгилик кўша олмайман.

Тошпўлатбек Норбўтабеков «Иттиҳоди тараққий» аъзоси, БХСРнинг Бокудаги қўнсули эди. Бизнинг доираларидан

дан Самарқандга танишларни кига борғанимда уни кўриб турадим. У Шўро ҳукуматиға тарафдор деб айта олмайман. Орамизда ҳандай сұхбатлар бўлғонини эслай олмайман, аммо унинг тўғрисинда маним фикрим шу.

Али Расулов билан кўришмаганимга беш йилдан ошиди. Мен ўз «запискалар»имда у тўғрисида ёзганман. У 1923 — 1924 йилларда «Миллий иттиҳод» «тройка»сига аъзо эди (Сайдносир, Шомансур ва у). Эшитишимча, у Намангандага банкда ишлар экан.

Манимча, Тошкандда ташкилот йўқ, ҳар ҳолда ман унинг борлигини билмайман.

Нуриддин Алиев — фарғоналик шоҳмотчи. Шоҳмот алифбосини тузишимида у менга кўмаклашган. Самимий, ғоявий коммунист сифатида таассурот қолдиради.

Зокир оқсоқол Күшбегиев иши бўйича қамалғон. Маркида савдогарларнинг оқсоқоли эди. Унинг отасини Азимшайх деб аташарди, шоҳмотчи, Рискуловнинг дўсти. Унинг босмачиликка иштироки хусусида, Жонузоқов билан алоқаси бордир, эҳтимол. Жонузоқов, бинобарин, Рискулов билан ҳамдўст.

Аҳмад (тўра) — тамбурчи — созанда, бизнинг эски танишлардан, биз уни «гап»га таклиф қиласардик. Унинг Раҳмонқул қўрбоши ҳузурига борғонини билмайман.

Ағфон қўнсули билан алоқаларим ҳақида Салимхонга айтғон эмасман. Чамаси, намангандлик Ҳожи бободан эшигандир. Мен Ҳожи бобо ва Зайниддинқори илтимос қилғон киши учун ағфон қўнсулхонасидан виза олиб бермоқчи эдим. Салимхоннинг қўнсулхона билан алоқаси борлигини билмайман.

1930 йил, 28 феврал
(Русчадан таржима)

* * *

Шўро ҳукумати томонидан ўртаға ташланғон размежевание — Ўрта Осиё жумҳуриятларини ташкил қилиш тўғрисинда кўтарилған шиор бизнинг талабимизға тўлиқ жавоб берғони учун биз Шўро ҳукуматининг бу қарорини ўз мақсадимиз йўлида ишлатмакчи бўлдик.

Миллатни зулматдан ва чет эл асоратидан қутқармак эски шиоримиз эди. Турли пайтларда ҳар хил сиёсий ҳолатларни вужудга келиши муносабати ила биз автономияни талаб қилдик. Масалан, 1917 йилда Шўро ҳукумати ўрнатилған дастлабки кунларда (бизнинг томонда бу масала

бўйича ўша вақтда келишмовчиликлар бор эди: бизнинг бир қисмимиз автўнўмиянинг ҳам вақти эмас, ҳалқ автўнўмияга тайёр эмас, масалан, мен ўзим ҳам, деб ҳисоблар эдим) автўнўмияга эришиб, асосий мақсадимиз — истиқлолға эришиш учун ишни кейин давом эттироқчи эдик. Масалан, 1911 йилда ман, Саме қори Ризабоев ва Ҳаким Саримсоқов билан бирға автўнўмия асослари, турли ташкилотларни вужудга чиқоришни ўрганмак учун Финландага бордик. Ҳалқимиз ўз маданиятсизлигига кўра Финланда фойдаланаётган шароитга мутлақо тайёр эмаслигига иқрор бўлдик.

Қўқон мухторияти тугатилғач, биз ҳатто автўнўмияга ҳам тайёр эмаслигимизга тамом ишонч қозондик. Шуни таъкидлаш керакки, Қўқон мухторияти декларатсиясида шундай дейилғон: «Туркистон Совет Россиясини тан олмайди». Аммо ўша вақтда фақат автўнўмия ҳақида гапирилғани ҳамда биз меншевиклар таъсири остида бўлғонимиз учун меншевиклар Русиясидан дарҳол ажралиб чиқиши талабини қўймагон эдик. Ажралиш масаласини, яъни асосий шиоримиз — истиқлол масаласини амалга оширишни келажакда ҳал этиш учун қолдирғон эдик.

Мана шу ўринда автўнўмия ҳақида гапирап эканман, биз фақат у билан чекланмай, асосий мақсадимизни унумлағонлигимизни ҳам таъкидламоқчиман. Кейинги пайт, бу — 18-йиллар, шўро ҳукуматининг ҳоли танг, унинг тезда йиқилишига ишончимиз қатъий эди. Биз айнан ана шу мўментга — унинг йиқилишини тўлиқ тайёрланған ҳолда кутиб олиш учун ҳозирлик кўрадирдик. У пайтда бўлшевиклар ҳукуматни сўл эсэрлар билан баҳам кўришған, бизлар сиёсий ҳаётда туб аҳоли радиқал қатламларининг III партияси сифатида иштирок этмоқчи бўлдик. Шу мақсадда биз, «Иттиҳоди тараққийпарвар» ташкилотини фирмaga айлантиришни назарда тутғон эдик. «Иттиҳоди тараққий» — уставда «Иттиҳоди тараққий» фирмаси деб аталар, програм ҳали ишлаб чиқилмағон ва муҳр ҳам йўқ эди.

Шундай қилиб, «Иттиҳоди тараққий» фирмасини программи ишланмади, аммо истиқлол асосий мақсад сифатида ўз-ўзидан эътиборда турарди. Унинг асосий мақсади ишлаб чиқилган программинг йўқлиги сабабли уни барчаға эълон қилиб бўлмасди. Бунда «Иттиҳоди тараққий»ни тараққийпарварларнинг ҳақиқий оммавий партиясиға айлантира олмағонимиз ҳам рол ўйнади. Шу билан бирға 19-йил январ воқеаларидан сўнг тезда сўл эсерлар фирмаси

тарқатилиб юборилди. Ҳукумат бошида ёлғиз бўлшевиклар фирмаси қолди. Шундай қилиб, учинчи партия номидан чиқишига ўрин қолмади. «Иттиҳоди тараққий» барча ёшларни бирлаштирас, қўммунистлар фирмасига ёки тугатулғунға қадар сўл эсэрлар фирмасига аъзо бўлиш керак эди. Ана шунинг учун «Иттиҳоди тараққий» аъзоларининг ҳукумат ишларинда ва умуман сиёсий ҳаётга аралашмоғи масаласи миёнаға чиққанда, «Иттиҳоди тараққий» марказ умумияси» ўз аъзолариға қўмпартия ёки сўл эсэрлар партиясиға кириш учун рухсат берган эди. Масалан, Саъдулла Турсунхўжаев (Марказ катта президиумининг аъзоси, сошиб қавдогарлигини инобатга олиш лозим) Марказ ижозати билан сўл эсэрлар фирмасига, Муҳаммадаминбек қўмпартияға аъзо бўлдилар. Бироқ у ёки бу кишиларининг айнан қўмпартия ёки сўл эсэрлар фирмасига шахсан кириши Марказнинг маълум планиға мувофиқ рухсат этиларди. «Иттиҳоди тараққий»нинг ҳар бир аъзоси у ёки бу аъзоларнинг давлат ишларида иштирок этишлари учун улар хоҳлаған фирмаси аъзо бўлишлариға рухсат берарди. «Иттиҳоди тараққий» икки сабабга кўра тарқатиб юборилди: «Анвар пошо иттиҳодчилар Туркиясининг енғилиши (зеро, бизнинг «Иттиҳоди тараққий» ўз фаолиятини ана шу Туркия билан боғлаган эди), табиийки, бизнинг «Иттиҳоди тараққий»нинг тарқалишиға олиб келди, бошқа томондан эса, сўл эсэрлар фирмаси тугатилған, «Иттиҳоди тараққий»ни учинчи фирмаси сифатида бўлшевиклардан ҳокимиятни бошқаришни талаб қилиши учун ўрин қолмагон эди. Яширин ҳаракат олиб бориш ҳам таъсир кўрсатаётган эди.

Сўл эсэрлар фирмасига аъзо бўлғон «Иттиҳоди тараққий»чилар, ўз хоҳишлириға кўра, қўмпартияға ўтиб кетдилар.

«Миллий иттиҳод» ташкилотнинг (партия эмас) ташкил этилиши (таксминан) 1919 йилға тўғри келади. Асосий мақсадимиз — миллий истиқъолға эришмоқ учун ишни муташаккил тарзда олиб бориш мақсадимизда бор эди. Бўлшевиклар эзилғанларни озод қилиш учун империализмаға қарши курашни шиор қилиб олғон эдилар. Биз шундан келиб чиққан ҳолда, Шўро ҳукумати билан бирға бўлғандагина ўз мақсадимизга эришамиз, деб ўйлардик. Шул сабабли ёшларимизни фақат Шўро ҳукумати давлат идораларида қатнаштириш йўли орқали уларни давлатни бошқаришга ўргатмакчи бўлдик. Шунинг учун ёшларимизни

иложи борича кўпроқ давлат идоралариға жалб қилмоқчи бўлдик. Биз ана шу йўл билан аста-секин асл мақсадимиз — миллий истиқолни кўлға киритиш мумкин, деб ҳисоблардик. Бу Шўро ҳукумати билан муроса қилиш тактикаси эди. Маориф соҳасинда ҳам ана шундай тўлиқ ҳамкорлик қилинди.

Мактабларда миллатчилик руҳи ҳукмрон бўлиб (ўқувчиларни кўпроқ жалб этиш учун), дин дарслари ҳам киритилди. Адабиёт соҳасида, ҳатто матбуотда қўммунистик ходимлар йўқлиғи учун ёшлар билан иш олиб борилди, бу ерда ҳам ўша миллатчилик руҳи ҳукмрон эди.

«Миллий иттиҳод»дан бўлғон қўмпартия аъзолари ташкilot кўрсатмаси билан ишлашарди, хусусан, одамларни ишға тайинлаш масаласида, ташкilot шу йўл билан тегишли мансабларга ўз одамларини тайинларди. Бу иш Марказ Бухороға кўчгач, айниқса, очиқ олиб борилди, ҳатто фирмә ташкilotида ҳал қилинмоғи керак бўлғон масалалар дастлаб ташкilot раҳбарларининг тор доирасинда муҳокама қилинар эди. У ёки бу мансабга ўз кишиларини тайинлашға жуда ҳам муҳтожлиқ йўқ эди. Чунки уларнинг орасидан бирор кишини танлаб бўлмасди, негаки, у ёки бу даражада саводи борлар ташкilot аъзолари эди. Шундай қилиб, хоҳланг-хоҳламанг, ташкilot аъзоларини ишға тайинлашдан қочиб қутулиб бўлмасди.

Ўша вақтларда у ёки бу идорани ташкilot таъсириға олиш осон эди. Айниқса, маориф, адабиёт, матбуот-мафкурани шакллантириш, кадрлар тайёрлаш соҳасида у (ҳатто бўлажак ходимларни, миллатчи арбобларни тарбиялаб этиштириш учун) мактабларда маҳсус бойскаут ўтрядлари — тўдалар ташкил қилинди. Ташкilot ўз манфаати учун Шўро ҳукуматининг мазлумларни озод қилиш, империализмға қарши кураш каби хитобномаларини ҳаётга тадбиқ этишдағи амалий фаолиятидан кенг фойдаланар эди. Ташкilot манфаати бор жойда ҳамкорлик қилинарди (кадрлар тайёрлаш ва бошқалар). Шул билан бирға ташкilot Шўро ҳукуматига маҳфий кураш олиб бориб, айниқса, Фаргона, Самарқанд, Бухорода «босмачилик»нинг ривожланиши ва кучайишиға таъсир кўрсатарди.

«Босмачилик ҳаракати»нинг тутатилиши, ташкilotни расман тарқатилиши билан асосий мақсадға эришмоқ нияти кун тартибидан олинмади. Мўлжалланған иш «Нашри маориф» ва «Кўмак» байроби остинда давом эттирилди. Ерликлаштириш, туб аҳоли вакилларини аппаратга ундаш,

кадрларни тайёрламак, миллий руҳни сақламоқ масалала-риға эътибор қаратилди. Гарчи ташкилот юзаки тарқатил-ғон бўлса-да, миллатчилик фаолиятини бошқариш ишла-ри 1923 йилгача Али Расулов, Сайдносир ва Шомансуров-дан иборат «тройка» кўлида эди. Энг сўнғғи кунларгача миллий истиқлол гояси ишимиизнинг асоси эди. Аввалғи сўроқ-ларга жавобимда ёзганимдек, ерликлаштириш масаласи ҳозир ҳам ҳал қилувчи мўментлардан биридир. Салимхон ва Азиззоданинг «Миллий истиқлол» «тройкаси», иши ҳақида берған йўриқларимда асосий эътиборни ерликлаштириш масаласига қаратишни уқтириғон эдим. Эҳсон афанди, Шорасул Зуннун каби айрим кишиларнинг ҳаракатлариға қарағанда, миллатчилик ишлари миллатчилик ада-биётидан айрим парчаларни тушунтириш баҳонасида давом этғон бўлиши мумкин. Шорасул Зуннуннинг Ленин номидаги мактабда ўтған дарсларида айрим масалалар тўғрисинда миллатчилик руҳида айтқон гаплари тегишли ташкилотларга маълум бўлиб қолишидан чўчиб гапирғани эсимда.

1930 йил, 11 июн
(Русчадан таржима)

Тошканд ва Наманғон ташкилотлари тўғрисунда сўнғғи маълумотим

Ман 24-йилдан бошлаб, бутун сиёсий идорадаги ишлардан чекила, ёлғиз муаллимлик ва китоб ёзиш ишлари илиа машғул бўлмоқға қарор бердим. Шунинг учун Дохилия қўмискарлигиға ариза бериб, Бош вақфдан чиқдим. Бир-икки мактабдан дарс олдим, ҳам ўзбек грамматикасини ёзишға киришдим. Бу чоқлар эса ташкилотлардан ҳеч бир асар қолмаған ва ташкилот аъзоларининг қўпчилиги ташкилотлардан бир фойда чиқмаслигиға ишонғон ва бундай ишлардан тамом безғон эди. Шул жумладан, ман ҳам ташкилот ишларидан тамом безор бўлиб, бу сўзни эшитишига ҳам тоқатим қолмоғон эди.

25-йил кирди. Размежевание зълон этилди. Мафкура майдонида кураш бошланди. Идораларни ерликлаштириш масалалари қўзғолди. Маним китобимнинг 3-қисми мафкуравий жиҳатдан тақиққа учради. Шу муносабат билан ўзимға ҳам матбуотда қаттиқ ҳужумлар бўлди. Буни кўтара олмасдан, муаллимликни ҳам тарқ қилиб, Маскўвға кетишига ва қолғон умримни ўшал ерда ўтқазишға, мани миллатчилик илиа муттаҳам қилғон шу миллат билан бутун

алоқани кесишға қарор бердим. Мана шу вақтларда Лазиз келиб: «Бу ёшлар сизни қартайғанлиқ ва қўрқоқлиқ ила айблайдурлар. Ҳозир бизга ҳукумат миллий истиқлол берған. Идоралар бирлашмакчи, бунға тўсқинлик кўрсата турғон миллатчи овруполиклар бор, улар билан курашишни ва бўш юргон зиёлиларни ишлата олдириш мақсади ила бир ташкилот керак эди. Шунинг сизнинг тиламасингиздан ҳеч бир ҳаракат кўрулмайди. Шунинг учун ёшлар сиздан хафа», деди. «Ул ёшлар ким?» деб сўрагонимда, «Масалан, ман, Салимхон ва бошқалар», деб жавоб берди. Ёшлар орасинда мандан шикоят борлиғига, билмадим, яна бир киши ҳам манға сўзлағон эди.

Ман Лазизға айтдим: «Мани қартайған десангиз ҳам тўғри, қўрқоқ десангиз ҳам тўғри. Ўзим бўлсам, шу таҳсилни тамом қилғондан сўнг, сизнинг ичинғиздан тамом кетиб, қолғон умримни Маскўвда ўтказмакчиман. Маним фикримча, сиз айтғон ишларға ташкилотсиз ҳам ишлаб бўладир. «Ташкилот» деған сўзни иккинчи мартоба манға сўзламанг. Устимға ҳужумларни кўриб турибсиз. Ўзим зўрга юрибман,» деб Лазизни хафа қилиб чиқардим. Унинг сўзига ортиқ аҳамият бермадим. Чунки ул қаерда тўрт (киши) билан ўтиrsa, ташкилотдан сўз очарди. Шунинг учун ман уни «ташкилот жинниси» дердим. Мана, размежеваниелан сўнг ташкилот тўғрисинда эшитғон биринчи сўзим.

26-йил кирди. Маскўв кетишига ҳозирландим. Акамдан қолғон бир ҳовлини минг сўмға сотдим. Пулини тирик вақтида сўраб олмоқ шартила Ёқубхўжаларға бериб қўйдим. Қозиға ариза бериб, хотунларимни талоқ қилдим. Уй ва рўзгорларни ўзлариға бердим. Ўзбекистон билан тамом хайрлашиб, Маскўвға жўнадим. Шу вақтгача Вўлғани кўрмағон эдим. Шунинг учун Маскўвға Қозон, Нижний орқали кетдим ва йўлда қаерларда тушғанлигим ва кимлар билан сўзлашғанлигим дўпўрсда айтилғон. Маскўвдан топқон ўрнимға Ўзбекистон Маориф қўмиссарлигининг қўмандирўвқаси лозим бўлғонлигидан қайтиб, Самарқандға келиб, Маориф қўмиссарлигидан қўмандирўвка ва истипендия сўрадим. Бир ой қадар кутдирғондан сўнгра аризамга рад жавоби берди. Унингча, таҳсил вақти кириб қолди. Шунинг учун яна мактабға кириб, муаллимликда давом этмакка мажбур бўлдим.

Бу вақтларда Лазиз билан кўришиб, уни ўзим кира олмағон ўрунға бориб, кириб ўқумоқға тарғиб қилдим. Ул ҳам қабул қилиб, кетмакчи бўлди. Сўз орасида яна ташки-

лотдан гап очилиб, ўзи ҳам бир ташкилот тузиш ҳаракатида бўлғанлиғи, ораларида қўммунистлардан ҳам борлиғини, Салимхон бу ишни вужудга чиқариш ҳаракатида юргонлиғидан ҳикоя қилди. Ман ҳикоядан фоятда кўрқдим. Чунки бу хабар сиёсий идорага, албатта, еткандур ёхуд етадур ва бундан манға ҳам зарап етмай қолмас, деб ўйладим. Лазизни бундан тезроқ жўнатишга ва Салимхонни бир илож қилиб ишдан тўхтатишга қарор бердим. Тошканд ташкилоти тўғрисида эшитғон 2-сўзим шул. Лазиздан бир неча кун сўнгра Салимхонни кўриб, воқеани сўрагонимда ул манға жуда аҳамиятлар қилиб кўрсатди: «Фулом Икромий, Мирхалил Каримийлар ила бир-икки ўтуриб, ерлаштириш тўғрисида сўзлашилди. Бу фикрға улар ҳам розилиқ билдирилар», деди. Бунға ман қаршу турмадим, розилиқ билдиримадим, чунки Икромий ва Каримўв каби тажрибали қўммунистларнинг Лазиз ва Салимхоннинг сўзлариға кириб ташкилот ботқоғиға ботишларини ўзим истамадим. Ва ҳозирда ҳам шу фикрдаман. Шунинг ила баробар Салимхонға: «Мундай сиёсий ишларға сиз ва бизнинг аралашимишиз фойда бермайди. Яхиси, бундай ишларни қўммунистларнинг ўзлариға ҳавола қилиш керак», дедим. Салимхон бўлса, ман ҳам шул фикрдаман, деб мани тинчлантириди.

Мана бу Тошканд ташкилоти тўғрисида эшитғон учинчи сўзим. Лазиз кетғандан сўнгра тамом хотиржам бўлдим. Чунки ортиқ Тошканда эскилардан «ташкилот жинниси» чиқмас, деб ўйлардим. Орадан бир ярим йил қадар вақт ўтуб, бу тўғрида на Салимхоннинг, на бошқанинг оғзидан бирор сўз эшитмадим. 28-йилда, бир куним маним уйимда Салимхон, Шорасул ва ман уч киши ўтириб, бир оз ичишдик, Шорасулнинг кайфи баланд бўлди. Салимхонға қараб: «Қори акам қартайған, умид йўқ. Сиз бир ташкилот тузиб, бизни ишлатсанғиз-чи!» деди. Салимхон бунға: «Тузиб нима қиласиз, балки тузилғони бордур», деб жавоб берди. Шорасул: «Мани нимаға олмайсиз?» деганда, Салимхон, «Сиз ҳозир кандидотсиз», деди. Бу мусоҳабадан маним кўнглимда бир шубҳа туғилди. Чунки Салимхоннинг «Сиз кандидотсиз» деган жавобидан сўнгра Шорасул манға қараб: «Ажойиб, ман ҳали ҳам «Кандидот» эмушман, деган таажжуб жумласини икки-уч марта тақрорлади. Ман бу мусоҳабага сўз қўшмадим. Фақат кўнглимдан шундай шубҳалар ўтди: Салимхон Икромўв ва Каримўвлар ила бир иш чиқара олмасдан, шу Шорасулға ўхшаш кишилар ила баро-

бар уюшма тузғанми? Мандан бир сўз олмоқ учун қасддан бу мусоҳабани очдими? Ҳар ҳолда бир кун бошимизга бир фалокат келтирмаса, ярап эди? каби қўрқинчларга тушдим. Бу мусоҳабадан сўнғра улар тез кетдилар. Ман бўлсам, ҳали шубҳа ва қўрқинчларга тушғанимча қолдим. Мана бу Тошканд ташкилоти тўғрисинда эшитған 4-сўзим. Шундан бир-икки ой ўтғач, Салимхонни кўриб, икки нарса тўғрисида қаттиқ илтимос қилдим:

1 — Хотунини бирта қилиш;

2 — Тошкандда ташкилот тузиш хаёлидан воз кечиш, агар тузғон бўлса, тез тарқатиш.

Бу илтимосга Салимхон шу мазмунда жавоб берди: «Ўрис хотунимни тездан жўнатиб қутулмоқчиман. Ташкилот (ҳақида) бўлса, Гулом акалар билан икки-уч ўтурушдан бошқа кенгаш қилғонимиз йўқ. Бошқа киши билан ҳам бу тўғрида сўзлашғон эмасман» деди. Ман такрор унга: «Барибир буқун ташкилот орқасиндан халқقا бир тийинлик фойда келтира олмайсиз, балки кўб кишиларнинг хонавайрон бўлишига сабаб бўлишинғиз мумкин», дедим.

Мана Тошканд ташкилоти тўғрисинда маним бутун мусоҳабам ва музокараларим шундан иборат.

Бундан сўнг Салимхон мандан ҳар вақт узоқ қочиб турдурғон, кўринмайтурғон бўлди, ўзим ҳам Самарқандга кетиб, тўрт-беш ойни унда (музейда) ишлаб қолдим. Бу тўғрида Салимхондан бошқа киши оғзидан бир сўз эшитмадим. Икромўв ва Каримўвларни 7-8 йил миёнасида кўргон ва сўзлашғон эмасман. Ман бу баёнотимда Тошканд ташкилоти или алоқам тўғрисида қандай натижа чиқаришни сизнинг виждонингизга ва бетарафона тадқиқотингизға ҳавола қилдим.

Наманғон ташкилоти тўғрисида. Ҳақиқатан, ман ниҳоятда айборман. Ўзимни оқлай олмайман.

✓ 27-йилларда ҳам манға матбуот ҳужуми давом этиб, ойлавий ҳаётларимга қадар бориб тўқунарди, жавоб ёёсам, газеталар босмасди. Шунинг учун қандай бўлса, шу маломат орасидан чиқиб кетиш фикри манда қувватлана борарди. Шул сабаб афғон қўнсулиға мурожаат қилиб, ундан ўзим учун Афғонистондан жой сўрашга мажбур бўлған эдим. Қўнсул ҳам Афғонистонда муаллимларга эҳтиёж зўрлигини бир эмас, бир неча муаллим топиш фикрида бўлғонлигини, бу тўғрида ўзиға Кобулдан хабар борлиғини баён қилиб, мани севинтирган эди. Мана шу вақтларда Наманғондан бир киши келиб, манға Зайниддин қорининг

хатини берадур. Ва ўзини манға «Иттиҳоди миллий» жамиятининг 21-йиллардаги парўли бўлғон «Наби» сўзи билан тақдим этадир. (Парўл масаласини дўпрус вақтида эсимдан чиқорғонман.) Бу хатга жавобга маним вазифам: «Қори аканғизға салом айтинг, Наби ўлган, унинг руҳига Куръон ўқуб, тинч ётсинарлар, бундай ишларнинг вақти ўтған», деб қайтаришим лозим эди. Агар шундай қилғон бўлсан, балки бу кунги фалокатлардан ҳам ўзимни, ҳам наманғонликларни халос қилғон бўлар эдим.

Мана маним Наманғон масаласида биринчи гуноҳим. Бошқа маним хотирамға шу жавобни қайтариш келған бўлса ҳам, фикрим тез ўзгарди. Эски «Иттиҳоди миллий»нинг Наманғонда ҳануз давом қилғонлигиндан шубҳаландим. Агарда эски «Миллий иттиҳод»нинг давоми ва ҳақиқатан аксилиңқиlobий бир ташкилот бўлса, бир кун бундан бизнинг бошимизға ҳам калтак тегишидан қўрқдим. Шунинг учун булар билан алоқа қилиб текшириш, эскидан қолғон ёзувли материаллари бўлса, очиб, ГПУ қошида кузатиш, сиёсий аҳволни бир оз тузатиш, агарда Лазизға ўхшаётурбеш «ташкилот жиннилари»нинг қуруқ ҳаракати бўлса, кейинроқ бориб тушунтириш йўли илиа тарқатиб юбориш хаёллари манға маъқул кўринди. Ва шу умид билан хат келтирувчига: «Ман ташкилот ишларидан воз кечғанман. Бошқалар орасида борми, йўқми? Билмайман. Яна бир суриштириб кўрай, иккинчи келишинғизда қатъий жавоб берай», деб умидни узмасдан қайтардим.

Юқоридағи хаёлларимни вужудға чиқармоқ учун манға ёрдамчи керак бўлди. Бунга Салимхондан мувофиқроқ кишини топа олмадим. Чунки унга наманғонликларни ишонтириш мумкин, ташкилот ишлари илиа таниш, ҳам сиёсий идоралар билан алоқадор. Шунинг учун бу ишни Салимхонға очдим. Ул ҳам маним фикримға қўшилди. Иккинчи келғонда ман уни Салимхонға юбормоқчи ва Салимхонни бир ташкилот вакили қилиб кўрсатмакчи бўлдим. Агарда ташкилотнинг манзилини сўраса, Марказда, исмини сўраса, «Миллий истиқбол» демакчи бўлдик.

Мана маним 2-гуноҳим шу ишни Салимхон ўвға топширдим. 3-гуноҳим наманғонлик бечораларни алдашға қасд қилиш бўлди. Уларни алдайман, деб ўзим алданғанлигими ни ҳозир сезиб ўлтирибман.

Ул киши 2-келғонда (28-йилда), ваъдаға мувофиқ, ман уни Салимхонға юбордим.

Бундан бир неча кун ўтғач, шул киши бир домла билан келиб, афғон қўнсулидан виза олиб беришимни сўради...

Виза тўғрисида тезда ўзимнинг Самарқанд кетишимни баҳона қилиб, виза олиб беришдан бош тортдим. У «Салимхон олиб бермайдими?» деб сўради. «Салимхоннинг қўнсул билан алоқаси йўқ, олиб беролмайди, яхшиси, бу киши ўз жойига кетсин, ман Самарқанддан келгач, бир гап бўладир» (дедим). Мақсадим уни юборишга монеъ бўлмоқ эди.Faқат ул домланинг маним мақсадимга хилоф ўлароқ Салимхон ёрдами ила кетғанлигини 29-чи йилларда эшитдим. Бундан сўнгра Илҳомжон келиб, ўзининг Салимхон томонидан Наманғонга юборилишилигини, бу тўғрида ман ҳам маълумот олишга буюрилғонлигимни айтди. Ман унга дўпрусл вақтида айтгон ва ёзиб берилған маълумотларни бердим. Кўнглимда Илҳомжон ҳам сиёсий идора билан алоқада экан, шунинг учун Салимхон буни интихоб қилғон, (манда) уюшманинг очилиши яқин бўлса керак, деғон умид туғилди. Бу воқеадан сўнгра 8—9 ойча на Салимхонни, на Илҳомжонни ва на наманғонлиқни кўра олмадим. Мандан маълумот олиб кетган Илҳомжон бу кунға ҳам манға Наманғон аҳволидан маълумот бергани йўқ. Орадан узун муддат ўтғач, фақат 29-йил бошларида бўлса керак, Салимхонни бир мартада кўришга муваффақ бўлдим. Наманғон уюшмасидан сўрадим. Салимхон: «Наманғонда очишга арзийтур(ғон) аксилинқилобий бир уюшма йўқ. Сиз ўйлағон прогром ва устафларни алардан топиш унда турсин, биздан келиб устаф ва прогром сўраб юрибдурлар. Ман яқинда бир кичкина дастуриламал ёзиб бердим», деди. Шул миёнада бир ёт киши устимизга келиб қолиб, гапимиз тўхтади. Ортиқ сўз сўрай олмадим. Иккинчи бир кўришда дурустроқ сўзлашиб, Наманғон уюшмасини очиш ёки тарқатиш тўғрисида бир фикрга келиш ниятида ўз ишимга кетишиб мажбур бўлдим. Фақат бундан сўнгра қамоққа қадар Салимхон билан кўришиш манға мусассар бўлмади.

29-йилнинг кўклам фаслларида бўлса керак, маълум йигит маним олдимга келди. Ўзининг Еттисувфа кетиб турғонлигини, Салимхонни қидириб тополмагонини, шунинг учун ман билан бир кўришиб кетиш ниятида кирғанлиги билдириди ҳам уюшмаға яхши раҳбарлик қилмағонлиги учун Салимхондан шикоят қилди. Бу вақтларда ман Салимхоннинг Наманғон ишини очиш ёки тарқатиш фикридан воз кечиб, чиндан-да шунға раҳбарлик қилиб яшатиш фикрига тиришғанлиғидан шубҳалана бошлиғон эдим. Бу шубҳа мани Салимхон билан уришғонимдағи айтған

сўзлари, хусусан, дастуриламал ёзиб берғанлиги, ман қайтарғон Ҳожининг Афғонистон кетишига ёрдам берғанлиги ва мандан узоқ қочиши, кўринмаслиги анчагина қувватлағон эди. Шунинг учун ҳам ул наманғонлиқ йигитга айтдим: «Салимхондан ман ҳам хафаман. Сиз ҳам ўшанинг олдиға борманг, ул ҳозир йўлдан адашқан. Уюшмаларин-ғизға келганда унинг хабари сиёсий идораға етганға ўхшайдур. Уни тезроқ тарқатинг. Қори аканғизга салом айтинг. Бундан сўнг бундай ишлар билан бошларини қотурмасинлар. Маним олдимға ҳам энди киши юбормасунлар».

Бир ярим йил аввал айтишим лозим бўлғон сўзни ман энди айтиб, гўё наманғонлиқлар билан алоқамни кесган бўлдим. Ҳолбуки, ишнинг вақти ўтғон экан. Маним вазифам қандай бўлса ҳам сиёсий идораларға келиб, воқеани баён қилишим керак экан. Мана бу мани 4-гуноҳим.

Бундан бир неча вақт кейин наманғонлиқлардан Фаттоҳ маҳзум билан кўришдим. Ул манға Зайниддин қори қамалғонлигини ва унинг сабабларини ҳикоя қилди. Билсам, шул Фаттоҳ маҳзумми ёхуд аввалғи келған йигитми, ҳар ҳолда иккисидан бири Қирғизистондан «босмачилиқ ҳаракати» қўзғолғонлигини, бизнинг Фарғонадаги ўзбекларға ҳам таъсир қилиш эҳтимоли борлигини, тавба қилиб кирған эски босмачиларнинг баъзилари қамалишдан қўрқиб ва баъзилари қирғизларға алданиб, қўшилиб кетишлари эҳтимолдан узоқ эмаслигини ҳикоя қилди. Ман унға шу равишда жавоб бердим: «Тинч турғон кишини ҳукумат қамамаса керак. Қамағонда ҳам тез чиқарадурлар, ўлдурмайдилар. Аммо босмачиларға қўшилғон киши, албатта ўлдириладур, агар Ўрта Осиёнинг бутун ҳалқи босмачиларға қўшулса ҳам ҳукумат бир тола мўйини ҳам қила олмайдур. Мана бу ҳақиқатни чиқиб кетиш эҳтимоли бўлмағон кишиларға тушунтириш керак. Қабул қилмай турғонларни ҳукуматға айтиб қамаш керак. Эндиғина хўжалиғи тузалиб келаётқан Фарғона шундай бир неча кишининг касоғатига қолиб, яна қонға бўялмасин, хароб бўлмасин».

Бундан сўнгра қамалишдан бир ой қадар илгари, Фаттоҳ маҳзум бир мартаға маълум йигит (билан) келған бўлса, уларға ортиқ сўзлашмасдан қайтардим. Сўзлашғон сўзларимни дўпруслада айтғонман. Булардан ташқари, Усмон Акрамий деған кишининг ҳам манға келғонлиғи дўпрус вақтларида эшитиладир. Уни бир мартаға кўрганға ўхшайман. Қаёқда кўргоним хотирамда йўқ, агарда маникиға келғон бўлса ҳам, кўп аҳамият бермасдан, Салимхонға ҳаво-

ла қилғон бўлсам керак. Булардан ташқари, ҳалиги келатурғон йигитнинг турли келишларида манға берғон саволлари ва манинг унға жавобларим бор. Булар дўпрус вақтида айтилған бўлмаса керак. Булардан эсимда қолғонлари мана шулардир:

Ул — Ташкилотнинг хотинлар озодлиғиға назари нечик?

Ман — Ҳеч бир ташкилотга мансуб бўлмағонлиғимдан ташкилот фикрини айта олмайман. Фақат ҳар саволинғизга шахсий фикримни айта биламан.

Ул — Хотунлар озодлиғиға ўз назаринғиз қандай?

Ман — Бунда кўммунистлар тутғон йўлни олқишилайман. Чунки бизга қолса, бу ишни 20—30 йилға чўзордиқ.

Ул — Ер ислоҳотиға қандай қарайсиз?

Ман — Ер ислоҳотида ҳозирғи тутилғон йўл энг тўғри йўл, деб қарайман.

Ул — Динга қарши курашға қўшила оласизми?

Ман — Ҳозир динларнинг асосига эмас, хурофотларға қарши курашишни лозим топаман.

Ул — Ташкилот ишига ёшлар яхшими, эскиларми?

Ман — Умуман ҳар бир ишға ёшлар яхши. Эскилардан умид узиш керак. Чунки улар охират кишиси.

Ул — Ташкилотга аъзо кўпайтиришға қандай қарайсиз?

Ман — Икки-уч кишидан зиёдасига қатъиян қаршиман.

Мана шунға ўхшаш муҳим сўроқларни манға турли вақтларда берғон ва манинг жавобларимни бир кичкина дафтарчаға отметка қилиб олғон чоқлари бўлғон. Балки орамизда булардан бошқа сўзлар ҳам ўтғондир. Ул ўртоқлар хотиримға солалар эканлар, ман қабул этаман, балки уларнинг бу кунғи фалокатларға юқорида ёзилғон хаёл ва умидлар или буларға алдаб Салимхонға топшурғоним сабаб бўлғондур.

Агарда... Шундай бўлса, ҳукумат қошида ҳам, улар қошида ҳам масъул ва маҳжуб, деб биламан. Қандай жазо бералар экан, ман ўзимға лойиқ ва муносиб кўраман. Бу ёзғон сўзларимнинг тўғрулиғиға гувоҳларим ва шул тўғриларда ман билан сўзлашғон (Салимхон, Илҳомжон, Намангандаридан бошқа бир гувоҳ ва ҳужжатим йўқ. Намангон ўюшмасида бўлсин, Салимхон ўюшмасида бўлсин, аъзолари қанча ва кимлардан иборат эканлиғини билған эмас-

ман ва ҳеч бирларидан сўрағон ҳам эмасман. Сиздан илтимос қиласманки, маним сўзларимнинг тўғри ва нотўғрилиғини билмак учун шул тўрт киши билан мани бир мартаба юзлаштирангиз эди.

Тошканд ва Наманғон ишлари тўғрисиндағи сўнғи маълумотимни шунинг ила битириб, умумий гуноҳларимни ҳозирда ёза бошлағон сўнғи заявланиямда кўрсатаман.

1930 йил, 15 май

* * *

Абдуваҳҳоб Муродий Германиядан қайтиб келгондан кейин ман биринчи марта унинг уйига бориб учратадим. Кунлардан бир куни Шайх Хованд Тахурда кўришиб қолдик. Ман унинг уйига бориб, топа олмоганимни айтиб, ўз уйимга таклиф қилдим. У менинг таклифимни қабул қилди. Биз ярим соат сұхбатлашиб ўтиридик. Сұхбатимиз мазмунини (ўқувчиларнинг умумий аҳволи ҳақида) айтиб берганман. Унинг Германияда қолған талабаларға уларнинг қайтиши ёки қайтмаслиги ҳақида хабар қилиш тўғрисидағи ваъдаси ҳақида менга, айтганимдай, Эшонхўжа Хоний хабар берди. Муродий талабалар билан юқоридаги мавзу хусусида келишиб олған бўлса, улар билан қандай хабарлашиш ҳақида ҳам бир фикрга келған, чамаси. Муродий ўз жавобини хат орқали шартли равишда билдириған, деб ўйлайман.

Лазиз Азиззодани хорижга юбориш ҳақидаги режадан хабарим йўқ. Агар шундай режа бўлса, бу қозоқлардан Халил Дўстмуҳамедов ва Қочқинбоев (русчасида Кашкинбаев — С. А.) билан кенгашиш натижасидир. (Ман ушбу кенгаш ҳақида аввал гапирган эдим.) Лекин Азиззодани Истанбулга кетиш учун (пул олиш учун) Самарқандга — Шоқобил Камоловга маҳ юборган эмасман. Камолов Самарқанд ташкилотининг хазиначиси эканлигини билмайман. Тошкент ташкилотининг пул масалалари билан Толибжон Мусабоев ва Сайдносир Миржалилов шуғулланишган.

Пахта ҳақида

1929 йилнинг бошларида Шўро ҳукумати билан Хитой ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашуви туфайли мен Муҳиддинхўжа Шамсихўжаев билан пахта ҳақида сұхбатлашдим.

Ман «Уруш бўлиб қолса, очарчилик хавфининг олдини олиш учун пахта далаларининг бир қисмига, агар зарурат туғилса, гўзаларни сугуриб ташлаб, ўрнига дон сепиш керак», дедим. Орадан бир оз вақт ўтгач, ман Миродил Мирзаҳмедов ва Айюбни учратиб қолдим. (Оқмасжиднинг Айюбийвачча маҳалласидан, Бувахон тўра ва Қосимов, Акбар Самиғжонов гуруҳидан.) Миродил мандан: «Шамсихўжаев сизни пахтага қарши, ҳатто пахтани йўқотиб, ўрнига дон сепиш ҳақида қарор қилинди, деб айтганингиз ростми?» — деб сўради. Ман гарчи Миродилни эскидан танисам ҳам унга рад жавоб бердим. Муҳиддинхўжа бизнинг пахта ҳақидаги суҳбатимизни бошқача шаклда етказибди.

Муҳиддинхўжа билан суҳбатда дон экинларини сепиш фойдалироқ, деган истакни дехқонларга айтиш керак, деган гап бўлган эди. Салимхон биланми ёки Наманганд ташкилотининг аъзоси Ҳожибобо биланми пахта ҳақида гаплашганимиз (қишида, Шўро ҳукумати билан Хитой ўргасидаги муносабатлар кескинлашган пайтда). Ана шунда ман мабодо уруш бўлиб қолса, пахтанинг бир қисмини йўқ қилиб, унинг ўрнига бошқа донли экинларни экиш зарурлигини дехқонларга хабар қилиш лозимлигини ва шу йўл билан иқтисодий соҳада зарар етказиш мумкинлигини айтган эдим. Ман буни суҳбатдошим (юқорида айтилган икки кишидан бири)га агар пахтани кўпайтириш учун бошқа ўсимликларни камайтириш оқибатида очарчиликнинг такрорланишидан қўрққаним учун гапирган эдим. Эҳтимол, менинг пахта ҳақидаги гапим улар орқали намангандиклар қулогига етиб борган бўлса керак.

«Иттиҳоди тараққий» амалиётида қўпорувчилик бор эди. Масалан, «Иттиҳоди тараққий»нинг биринчи ташкилотчиси турк Усмонбек ташкилот қарори билан унинг ташкилот ишини фош қилишининг олди олиниб ўлдирилган.

НКВДнинг собиқ қўмиссари Исмоил Габитовга эса, ўша пайтда қулогимга чалинган шов-шуввларга қўра, Ҳовузбое маҳаллалик аламзада бойлар Йўлдош ҳожи (вафот этган) ва Шоалим томонидан суюқасд уюштирилганини эшитганман. Улар милиция бошлиги Сайдкамолхон домла («Иттиҳоди тараққий» аъзоси)ни, милиционерларни сотиб олишган, улар Габитовни отишган (1918 й.).

«Иттиҳоди тараққий»нинг қўпоровчилик гуруҳи Сайдкамолхон домла, Илҳом Ёқубий (қўммунист) ва Зокиржон Ҳошимовдан иборат. Ўқитувчи Боки Фарғонада босмачилар томонидан ўлдирилган.

Абдураҳмон Сайёҳ қўрбоши Ҳамдам ҳожи (Қаландаров – С. А.) томонидан ўлдирилган. Унинг ўлимига ташкилотнинг дахли йўқ.

«Миллий иттиҳод»нинг ҳарбий гуруҳи бор бўлиб, босмачилар, хусусан, Раҳмонқул қўрбоши билан алоқа қилган. Бу гуруҳга Исройлжон Иброҳимов аъзо эди. У Раҳмонқул ҳузурига бораради.

Ўқитувчи Боқининг ўлими «Миллий иттиҳод»нинг даврига тўгри келади. Исройлжон Иброҳимовнинг Сафарўвни йўқотиш учун Чимкентга боргани маълум эмас. «Миллий истиқлол»нинг қўпорувчиликка дахли йўқ.

Ман Салимхон билан Обид Сайдни ўлдириш зарурлиги ҳақида гаплашган эмасман.

1930 йил, 2 август

* * *

1928 йилда ман муаллимликдан бўшағанимдан сўнг Маориф Халқ қўмиссарлиғига ўкув юртидан бошқа жойларда ишлаш учун хизмат берилишини сўраб, ариза ёздим. Ман Абдулҳай Тожиевга ёрдам кўрсатишни илтимос қилиб мурожаат этдим. Тожиев манга запискани бердими ёки манинг ишим ҳақида Манонон Рамзий билан шахсан гаплашдими, яхши эслай олмайман. Манга бевосита унинг ёрдами билан музейдан иш беришди. Тожиев манинг шогирдим бўлгани учун ман унга аҳволимни батафсил тушунтирдим.

Маориф қўмиссарлиғига мурожаат қилишимдан икки ойча аввал Абдулҳай Тожиев ва Манонон Рамзий билан Тошкентда қўйидаги шароитда учрашган эдим. Газеталарда манга қарши мақолалар босилди. Ушбу мақолани олиб, Абдулҳай Тожиев яшайдиган номерга¹ кириб арз қилдим: «Нима учун газеталар мани сўкишмоқда? Ман ўз вазифани адо этяпман, дарс беряпман». Тожиев манга: «Газета бундай усул билан ёшларни тарбияломоқда ва ана шу мақсаднингина назарда тутишмоқда», — деди. Шу пайт Рамзий кириб келди. Ман уларга муаллимликдан кетиб, ёшлар билан тўқнашмайдиган лавозимда, масалан, музейда ишламоқчи эканимни айтдим. Улар манинг фикримга қўшилдилар, хуллас манга ана шундай иш беришни ваъда қилдилар.

¹ Мехмонхона кўзда тутилмоқда.

ГПУ ташкилотлари билан Убайдулла Хўжаев ҳамкорлик қилиши масаласида ман Хўжаев билан сұхбатлашдим. Хўжаев кулиб мани троцкизмга муносабатимни ГПУга сотганини гапирди. Ушбу кулгуни Убайдулла билан иккотиш ўртамиздаги дўстликка заррача раҳна солмайдиган, арзимас бир фактни хабар қилиш — фактнинг аҳамиятини пасайтириш, деб қаралмоғи лозим.

1930 йил, 6 октябрь

Оппозисияликдан аксилинқилобчиликқа

Овруполилардағи буюк Русия шовинизмаси 20-йилларда жуда кучли эди. Фақат бизнинг миллатдаги шовинизма исмда бўлса ҳам, мақсад ва ғоя жиҳатдан бир-биридан айриларди: овруполилар шовинизмаси ҳаммадан ҳоким миллатга мустамлакачилик ғояларини таъқиб эта боргон ҳолда, ерликлар шовинизмаси мусулмон озодлиги маҳкум миллат, қулликдан қутулиш мақсадларини илгари суарди. Шунинг учун ерликлар ўз миллатчилигини қўммунизм нуқтаи назаридан машруъ бир миллатчилик, овруполикларникини файри машруъ, деб қаради.

Ул чоқларда, синфий онг бутунлай йўқ, деярлик дара жада кучсиз, бу кунги синфий ўринға миллий кураш давом этади. Бу курашларда ерликлар доимо суратда енгилиб келса ҳам, 20-йилдаги 8-қурултойда ерликлар ўртоқ Кўбузев раҳбарлиги остида бир қадар ғалаба қозонди. Мана бул ғала ба ерлик ишчиларға жуда қимматга тушди.

8-қурултойдан сўнгра икки-уч ой ўтар-ўтмас, ҳукумат бошига сайлонғон ерлик ишчиларға (рисқуловчиларға) қаттиқ ҳужум бошланди. Овруполилар ерликларни миллатчиликда айблай бошладилар. Ниҳоят, бу ҳужумларга чидомасдан, ўртоқ Рисқулов бошлиқ марказ ишчилар ҳукуматидан чекилишга (истеъфога) мажбур бўлдилар. Туркқўмиссия аъзоларини буюк рус миллатчиларининг таъсирига берилганлик билан айбладилар. Шунинг учун уни муҳолиф вазиятга туширдилар ва Туркқўмиссия устидан дод демак учун Рисқулов бошлиқ бир неча ишчилар Маскўвга жўнадилар. Маскўдан хафа бўлиб мағлубият билан қайдилар. Бунинг устига тубандаги воқеалар қўшилди:

1. Рисқуловларни миллатчилик билан айблаб чиқарғон Туркқўмиссия булар ўрнига ерлик ишчилар орасида энг тор миллатчилардан саналғон Тўракулов ва Хўжановларни келтириб ўтқазди.

2. Рисқуловлар замонида марказий ва маҳаллий ишларга қўйилғон ерлик ишчилар умуман деярлик «рисқуловшиналиқ» билан айбланиб, ишдан қувилдилар.

3. Маскўвдан ўртоқ Сафарўв қўл остида Туркистонға юборилғон «Қизил Шарқ» поезди Сафарўвнинг баъзи янгилик ҳаракатлари ва қаттиғўллиги орқасида «Қизил жазо» поезди номини олди. Чунки поезд билан ўртоқ Сафарўв қаерга борса, мутлақо бир неча ишчиларни тутиб қамади. Бир неча ишчини қаттиғ ҳақорат қилди. Баъзи жойларда бир неча кишини тутиб оттирди. Қисқаси, Туркистоннинг ўшал чоқларидаги сиёсий ҳавосига тўғри келмайтурғон ҳаракатларда бўлинди.

4. Ишдан чиқарилғон ишчиларнинг оиласвий аҳволлариға ва соғлиқлариға қаралмасдан, турли ёқларға қўмандинровка (ўша замон таъбирича, почетная висилка) қилиниб тарқатилди.

5. Бутун фояси ерлик халқни маҳкумликдан озод қилиш ва чор ҳукумати томонидан айб этилган ҳукуқларни қайтаришға ҳаракат қилишданғина иборат бўлғон ерлик ишчилар миллатчилик билан муттаҳам қилиниб, шул қадар қувфинларға дучор бўлғон ҳолларда ҳоким халқ мустамлакачилик даъволаридан ҳануз (воз) кечада олмағон буюк рус миллатчиликларига кўз олайтириб қарагон киши бўлмади. Улар тамом озодлик или ўз ишларидаги давом этдилар.

Мана кетма-кет бўлғон бу воқеалар ерли ишчиларнинг кўнгилларин Цека партиядан ҳам совуди. Ўшал вақтгача кўммунист фракциясини Шарқ мазлумларини чин маънисила маҳкумликдан кутқармоқчи бир фирмадеб мақтаб юрган кишилар бу воқеалардан сўнгра «Ҳозирғи сиёсат буюк рус мустамлакачилигининг бўлшевизм пардаси остидаги янги бир тажаллисига ўхшайдир» каби жумлаларни очиқдан-очиқ айта бошладилар. Бир қанча кишилар 20-йил бошларида ташкил этилиб, ишлай бошлагон «Миллий иттиҳод» ўюшмасининг кучогига кира бошлади. Сафарўвнинг қамофидан, ҳужумидан қўрқғон баъзи кишилар (масалан, Рисқуловнинг ўнг қўли саналғон Жонузоқов) босмачилар ичига қоча бошлади. Босмачиликдан тавба қилиб, ярашиб кирган баъзи қўрбошилар ва уларнинг йигитлари такрор қочиб, босмачиларға қўшила бошлади. Бу вақтларда Саъдулла Турсунхўжаев, ман, Али Расулов, Юсуф Алиев, Отажон каби йирикроқ ишчилар Бухороға қўмандинровка қилинадилар.

20-йилнинг охирлари бўлса керак, Тошканддан, «Миллий иттиҳод» ўюшмасининг марказидан бир хат олғонман.

Ман олғон хатда тахминан шул сўзлар бор эди: «Иттиҳод ва тараққий» уюшмасига берган ваъдангизга мувофиқ, унинг ўрнига ташкил этилган «Миллий иттиҳод» уюшмасининг ҳам аъзоси саналасиз. Шуни хотирангизга тушурув ила баробар Бухорода шул уюшманинг шўъбасига ташкил ишига маъмурсиз». Мана бу хат олинғондан сўнгра, биз бу қарорда «Миллий иттиҳод» шўъбасини эмас, тўғридан-тўғри марказини бўлдиқ ва шу йўлда ҳаракатларға киришдик. (Бу тўғрида муфассал суратда ёзиб берган маълумотим бор.)

Бошда Туркқўмиссиянинг, сўнгра Цека партиянинг ерлик зиёлилариға қарши тутган тактикасиға қарши оппозиция шаклини олғон «рисқуловшина»лар ҳаракати мана шундай йўллар ила секин-секин аксилиңқилобий бир тусга кира борди. Хусусан, Бухорога Закий Валидий келиб, уюшма ишларига раҳбарлик қила бошлагондан сўнгра «Истиқоли Бухоро», «Миллий иттиҳод» уюшмалари шўро мустамлакачилигига қарши кураш шиорларини очиқдан-очиқ илгари сура бошладилар. Мана маним биринчи ҳам энг катта гуноҳим Бухорода экан(ман), шул «Миллий иттиҳод» уюшмасида бошлиқлар қаторида ишлаганлигим бўлди.

Ул чоқлардағи хаёлларим, фикрларим эсимга тушса, ҳануз ўзимдан ўзим уяламан, қизораман. Уюшма ҳаракатлари бошланғондан сўнгра ман иккى ой қадар Бухорода турдим. 21-йил март 20 лари бўлса керак, ТуркЦИК президиуми томонидан Тошкандга чақирилиб, бундоғи Илмий шўргага аъзо тайин қилиндим. Бу вақтларғача Тошкандаги эски марказ Бухорода ташкил этилган янги марказга расман иш топширмағон ва уюшманинг устав ва печатларини юбормағон эди. Бухорода экан(ман), Самарқанд ва Фарғона уюшмалари босмачилар билан алоқа бошланғонлигини эшитган эдим. Тошкандга келгач, Тошканд марказининг босмачиларидан Раҳмонқул қўрбоши билан алоқа бошлагонларини Садрхондан англадим.

Орадан ўн кун ўтди. 31 марта бирдан қамоққа олиндиқ. Бир неча кундан сўнгра қамоқнинг сабаби очиқ англашилди. Садрхоннинг англиз кўнсулиға хат ёзғонлиғи ва ул хатнинг тутилғонлиғи билинди.

Бу хат билан Бухоро, Самарқанд ва Фарғонанинг ҳақиқатан алоқаси йўқ эди. Ёлғиз Садрхон ва Каримовларнинг миясидан келиб чиқғон бир иш эди. Аммо ул хат «Миллий иттиҳод»нинг маркази номидан ёзилиб, унинг печати ила муҳранган бўлғонлиғи учун ул гуноҳга «Мил-

лий иттиҳод» аъзоларининг барчаси шерик бўлишлиги лозим эди. Шунинг учун ман кўзимни лўқ қилиб, «Миллий иттиҳод» уюшмасидан тонишга мажбур бўлдим. Мана бу маним иккинчи гуноҳим. Агар ўшал вақтда тонмасдан, уюшманинг бутун сирларини очқон бўлсан, балки бугунги фалокатларга йўлиқмағон бўлур эдим. Лекин бунга журъат эта олмадим. Чунки, бир томондан, Чека, иккинчи томондан, ул чоқларда яхшифина қувватланган бўлғон уюшма, ҳар ҳолда мани тирик қўймас, деб кўрқдим.

Биз қамолғондан сўнгра уюшма маркази расман Бухорога кўчадир. «Рискуловшина»лар чиндан-да, аксилиңқилоб ботқоғига бота бошладилар. Тошканндан бўлса Тангриқул, Обидхўжа ва Усмонхўжалар Раҳмонқулға сиёсий раҳбар бўлиб кетадир, Бухорога жўнатиладилар. Тошкандга «тройка» қўйиладир... Мана бу ишлар кимларнинг буйруги ва кимларнинг маслаҳати билан ишланди. Бу иш манга ҳам қоронги. Ман ўз запискамда мана шу фактларни очмоқ, Самарқанд ва Фарғона ишлариндан тағсилий маълумот бермак фикрида эдим. Шунинг учун бу хусусда Файзулла Хўжаев, Муҳиддинов, Турсунхўжаев ва самарқандлик Муродхўжалар ила сўзлашдим. Ҳолбуки, бутун запискам тўғрисида ўшалар билан сўзлашганлигим учун ҳам айбли саналаман.

Ман турмада 8 ой қадар қолиб, 21-йил охирларида чиқдим. Турмадан чиққоч, бир-икки ой болнисада ётишга, ундан сўнг тоғ саёҳатига чиқиб, бир-икки ой қимиз ичишта тўғри келди. 22-йил ўрталарида тоғдан қайтиб, Эски шашар маъориф шўйбасиға соцвос¹ мудири тайин этилдим. 22-йил ўрталаригача, табиий, на ҳукumat ишиға ва на ташкилот ишларига қарамасдан, ўз соғлиғим билан машғул бўлдим. Маорифга кириб ишлай бошлағонлигимдан бир неча кун сўнгра уйимга Акобир Шомансуров келиб, мандан аҳвол сўрағоч, ташкилотдан сўз очди; ҳозир Тошканд округинда ўзи Сайдносир ва Расуловлардан иборат бир «тройка» борлигини ва ўзининг шунда раислигини билдириди. Қамоқдан сўнгра ташкилот тўғрисида эшитган биринчи сўзим мана шу. Бу вақтларда Тошканд округининг алоқа қилинган босмачиси қўлга тушган ва унинг шайкалари тарқатилғон эди. Шунинг учун Тошканнинг босмачиларидан ҳеч бири билан алоқаси йўқ ва «тройка»нинг қилатурғон иши эса унда-мундан пул топиб, муҳтоҷ оиласаларни таъмин этишдан иборат эди. Шомансуров, бу «тройка»дан ташқари, Салимхон, Обидхўжа, Тангриқул

¹ Соцвос (социальное воспитание) — ижтимоий тарбия бўлими.

ҳожи ва Фоғиржон каби бир неча кишидан иборат шаҳар уюшмаси ҳам борлиги(ни) сўзлади. «Тройка»нинг бабзи мажлисига бориб туришни мандан илтимос қилди. Ман унга яқиндағина турмадан чиқғонлиғим, янадан шундай ишларға аралашиб(фа) ортиқ манда юрак қолмағонлиғини билдирадим. Ҳақиқатан ҳам 8—9 ойлик қамоқ жадидлар ва тараққийпарварларнинг вўжди саналған файратли, событли, фаол ва шужоъ Мунаввар қорини ўлдуруб кўмган, унинг ўрнига яроқсиз, саботсиз, қўрқоқ, умидсиз, фаолиятсиз янги бир Мунаввар қори(ни) ясад чиқарғон эди.

Билмадим, турмада эзилиб ишдан чиққанлиғимданми ёхуд қартайғонлиғимданми манда бир пассивлиқ пайдо бўлди. Ҳеч бир ишга эски файрат ва эски фаолият билан кириша олмадим.

Ташкилот ишларига қаравшув эса, манда бир қўрқинч ва нафрат ҳосил қилғон эди. Шунинг учун на ташкилот ишларига ва на Тошканд уюшмасига билғеъл аралашмадим. Фақат 23-йилда ўртоқ Рисқуловнинг таклифи илиа «тройка»ни тарқатмоқ учун унинг бир-икки мажлисига иштирок этдим. Бу вақтда ман «тройка»нинг пулсиз, ишсиз ўлумга маҳкум бир ҳолда эканлигини англадим.

Тошканд уюшмасидан, билмадим, Тангрикул ҳожими ёхуд Салимхонми, бир-икки мартаба келиб, мандан бир нарса тўғрисида маслаҳат сўрағонлиғи эсимда бор. Аммо ул маслаҳат нима тўғрисида эканлигини эслай олмайман. Қисқаси, қамоқдан чиққандан сўнгра манинг эски ташкилот билан бўлғон алоқам ва маълумотим мана шундан иборатдир. «Тройка» бошда Тошканд округи учун тузилган бўлса ҳам, Бухородаги марказ тарқалғондан сўнгра марказнинг вазифаси ҳам шунга топширилғон. Тошканд уюшмаси эса округники деб ҳисоб қилинғон. Лекин бу марказга на Самарқанд ва на Фарғона итоат қилмагон, хусусан, 22—23-йилларда ҳар округ ўзига мустақил иш юритған. Округ орасида маълум бир сивяз бўлмағон.

Бу маълумотни, «тройка» торқалғондан сўнгра бўлса керак, Акобир Шомансуров оғзидан эшигтан эдим.

1930 йил, 23 октябр

Сиёсий идорага ваъдам

28-йилнинг бошлари бўлса керак, мани ўртоқ Бельский чақириб, жадидизмнинг заволидан, ўтган воқеаларни муфассал ёзиг беришни таклиф қилди. Хусусан, Октябрь

инқилобидан сўнғи воқеаларни кенгроқ ва документальний бўлишилигини таъкидлади. Кўлимга муфассал бир савол варакаси ҳам берилдики, ундағи саволларнинг бир қисмиға ўзим жавоб бера олсан ҳам, бир қисмиға бошқалар ёрдамисиз жавоб бера олмас эдим. Бу таклифни ман шодлиқ билан қабул этдим. Чунки шул баҳона ила ўтган воқеани текшириб, ёзиб тарихий бир материал қолдириш мумкин бўлди. Ҳам бу ишни ёза билсам, хукумат қошида сиёсий аҳволимни бир қадар тузалишидан умидландим. Афғонистонга кетишдан воз кечишимнинг биринчи сабаби Баҷаи Саҳо хуружи бўлса, иккинчи сабаби мана шул таклиф бўлди. Записка учун план тузиб, ўртоқ Бельскийга арз қилдим. Планимни Бельский ва ўртоқ Агидуллинлар маъқул кўрдилар. Ул план бўйича ман запискани уч дафтарға бўлдим. Биринчи: жадидизм заволларидан бошлаб, Февраль инқилобигача, иккинчиси: Февраль инқилобидан Октябрь инқилобигача. Учинчиси эса, Октябрь инқилобидан записка тамом бўлатурғон кунгача.

Мана бу план бўйича ман ўз хотираларимни эсимда борини ўзим, эсдан чиққонларини бошқа бирга ишлаган кишилардан суришириб ёза бошладим. 29-йил бошларигача биринчи даврни — 17 йиллик хотиротимни ёзиб топширдим. 29-йили иккинчи даврни ёза бошладим. Фақат буни ёзишга вақтим жуда оздир. Чунки бу вақтларда ишдан бўшаб, ишсиз қолдим. Оиламда ўзимдан бўлак ишлаб пул топувчи киши йўқ. Хотинимни бўлса, ўқишга берганман. Уйда ўтириб, ҳар куни 9—10 соат пайпоқ ва перчатка тикиб, 2—3 сўм топиб, шунинг ила оиламни кечинтиришга мажбур бўлдим. Бундан ортқон умр билан запискамни тез битира олмаслигим маълум эди. Шунинг учун 29-йил август ойлари бўлса керак, сиёсий идорага, бор гап, Восточний отделнинг начальниги ила ўртоқ Агидуллинга арз қилдим. Бутун оиласвий аҳволимни очиб айтдим. Агарда запискамнинг тезроқ битиши матлуб бўлса, манга бир қадар ёрдам кераклигини билдиридим. «Сизга қандай ёрдам керак?» — деб начальник томонидан берилган саволға қарши: «Манга маънавий ёрдам керак. Ман пенсия сўраб ариза берганман. Шунга сизнинг томонингиздан бир оз ёрдам бўлса, шул пенсияга илинаман. Шунинг ила майшатим бир қадар таъмин этиладир. Ундан сўнгра бутун умримни запискага ва сизнинг хизматингизга сарф қилишлигим мумкин бўладир», деб жавоб бердим. Ўртоқ начальник ёрдам беришга ваъда қилди, ҳам ёзғонларимни оз-оз бўлса ҳам

топшира боришимни сўради. Бу вақтларда ман иккинчи даврни ҳам битиришта яқинлашғон эдим. Начальник амрига мувофиқ алар битмаган бўлса ҳам борини кўчириб, ёзуб топшурдим. Ўртоқ начальникдан ёрдам кутиш ила баробар иккинчи даврнинг қолғон қисмини битиришга ва учинчи давр учун материал манбалари излашға киришдим. Локин бу мақсадларнинг ҳеч бирига етиша олмасдан туриб қамоқça олиндим. Майда-чуйда йиққон материаллар билмадим, қаерларда қолиб йўқолди.

Ман Тошканда экан: «Ўртоқ Бельскийга ваъда қилғон записсангни ёзуб бермадинг, олдадинг, ҳам ҳар ким билан маслаҳат қилдинг!» — деб мани айбладилар. Ҳолбуки, юқоридағи баёнот исбот этадирки, ман ваъдамга қўлимдан келғонча вафо қила олдим. Фақат ўзимдан бўлмағон сабабларга биноан тез битира олмадим, кечиктирдим. Шундай бўлса ҳам ҳамон шунинг ниятида ва ҳаракатида бўлдим. Маслаҳат қилғон кишиларим бўлса, Файзулла Хўжаев каби ҳукуматнинг ишончли кишилари эди. Запискамнинг тўла чиқмоғи учун шулар билан маслаҳат қилишғон ва шулардан маълумот олишга мажбур эдим. Чунки, Файзулла Хўжаев, Мұхиддинов, Турсунхўжаевлар ташкилот ишларида ман билан бирга ҳам ман қамалғондан сўнгра ишлагон кишилар эди. Балки ташкилотнинг очиқдан-очиқ аксилиңқилоб йўлиға киргани ман қамалғондан сўнгра, иш бошида шу юқоридағи ўртоқлар қолғон вақтга тўғри келадир.

Ман шуни ўйлаб, уларға йўлиқдим, маслаҳат қилдим. Яна йўлиқмоқчи, маслаҳатлашмоқчи, билмаган воқеалирмни шулардан сўрамоқчи эдим. Булардан бошқа, Самарқанд, Бухоро, Фарғона округларига бориб, маҳаллий кишилардан маълумот олиш керак бўлажагини бошдан-оёқ ўртоқ Бельскийга айтган эдим.

Қисқаси запискамнинг Октябрь қисмини жуда мукаммал ва документальний ёзиш фикрида эдим. Ўртоқ Бельскийнинг мандан талаби ҳам шул эди. Фақат ул мақсадга эриша олмасдан туриб ҳозирғи фалокатга дучор бўлдим.

1930 йил, 27 октябрь

Буюк кампания тўғрисида қоронғи уй суҳбатлари

20-йил ўрталаридан бошлаб, биз қамолғоч «Шўро мустамлакачилиги ила курашиш керак!» — деган жумла жуда кўп кишининг оғзидан эшитилди. Ман қамоқдан чиққач,

(22-йил бошлариндан эътиборан) ҳеч кимнинг оғзидан бу жумла эшитилмади. Зиёлилар кўпчиликнинг сўзиндан ва ҳаракатиндан енгилганлик, чарчағонлиқ маънолари, ортиқ Шўролар ҳукуматига таслим ва ҳар бир нарсага ризо фикрларни англашарди. Ман бўлсан, турмада (экан)ман, бу фикрга келган ва ортиқ сиёсий ишларга оралашмаслиқ тўғрисида ўз-ўзимга сўз берғон эдим. Шундай бўла туриб, икки-уч киши бир ерга тўплансак, яна сиёsatдан сўзлашар ва ҳукуматнинг баъзи ишларини танқид қилишар эдик.Faқат бу танқидларимиз душманона эмас, «Мана бу иш бундай бўлса, яхшироқ бўларди» мазмунида дўстона бир танқиддан иборат эди.

23-йил апрелларида размежевание кампанияси бошланди. Марказда миллат масалалари қай равишда ҳал қилинғонлигидан бехабар зиёлиларға истиқболи «порлоқ» деб юрилган Турк Республикасининг миллий парчаларға бўлиниши, табиий, ёқмади. «Размежевание» нима учун керак бўлди? — деган саволга зиёлилардан бири: «Бухоро ва Хоразмни ҳазм қилиш учун керак», иккинчиси, «Ишни шундай тўғраб ейдилар», — деб жавоб берса, учинчиси: «разделяй, властвой» — деб русча мақол ўқиб, пичинг отадир. «Размежевание»нинг фойдали ёқларини ўйловчи киши бўлмағони каби, бунга тўсқунлик кўрсатиш фикри ҳам ҳеч кимда йўқ эди. Мана шу вақтларда ўртоқ Бельский мани чақириб, миллий зиёлиларнинг бу ишга қандай қарағонлигини сўради. Ман унга миллий зиёлиларининг бу масалаларга яхши қарағонлиқларини, унинг сабабларини, шунинг баробари, бунга қарши бир ҳаракат йўқлигини очиқ сўзладим.

Ўртоқ Бельский билан орамизда бўлғон сўзлар аввалги показнияларимда муфассал ёзилғон (ҳам бу мажлисга ўртоқ Агидуллин бошдан-оёқ иштирок этган бўлғонлиги учун бу ўринда такрорлаб ўтиришга эҳтиёж бўлмаса керак). Бундан сўнгра ер ислоҳоти, районлаштириш қўмиссиялари ўтказиладир.

Қоронғи уй суҳбатлари ер ислоҳотининг асосини ва бу тўғрида чиқарилғон декретни амалга оширмоқ учун районларға юборилғон ислоҳот қўмиссиялари устида, улардан бир қисмининг пораҳўрлик, қариндош-уруф, ошно-офайнiga ёрдам қилиш каби касалларға мубталолиги тўғрисида шикоятлар бўладир. Ҳам «катта ерларни батракларга бўлиб бериш ўрнига, шул батраклар ўртасида бир ширкат

тузилса, яна яхшироқ бўларди» каби орзулар баён қилинадир. Районлаштириш қўмиссияси бутунлай сезилмасдан ўтадир. Ерликлаштириш кампаниясига келганда, бошда овруполиларнинг ерликларга бермасдан, арзимаган баҳоналар топиб, ерликларни учреждениялардан чиқариб ҳайдаш ҳаракатида бўлғонлигиндан шикоят кетадир. Аммо кейинроқ бориб (27-йилларда), ерликлар иш билмаганидан ерликлашган учрежденияларга кириб бир иш битиришининг мумкин эмаслигидан, унча-мунча иш билатурғон ерлик ишчиларни «сан савдогар боласисан, сан руҳоний боласи, санинг мафкуранг бузуқ, сан динчи, сан миллатчи!» деб ҳайдалиб турғонлигиндан додлайдир. Фалла йиғув кампаниялари Ўзбекистонда жуда яхши, тинчлик билан ўтказилган ҳолда, Қозогистон ва Қирғизистон тарафларда жуда оғир қўйилиб (масалан, деҳқончиликдан юз пуд фалла кўтарган бир деҳқонға беш юз пудлаб фалла (солиғи) солингоч) баъзи тўполонларга сабаб бўлинғонлиги тўғриларида сўзлар бўладир. Сайлов кампаниялари овруполилар орасида жуда яхши, декрет ва қонунларга тўғри ўтган ҳолда, сайлов қўмиссияси ерликлардан бўлғон ўрунларда декрет ва қонунларга сира қаралмасдан, қўмиссиялар кайфи или иш кўрилганлиги, қонунан сайлов ҳуқуқиға эга бўлғон жуда кўп ерликларнинг сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинғонлигини ва ерликлар қўлиға иш берилмаганидир. Чиқатурғон натижанинг шундан яхши бўлмаслиғи тўғриларида анчагина шикоят ва пичинглар эшитиладир. Пахта майдонини кенгайтириш қўмиссиясига келганда, сувсиз жойларга сув чиқариш йўли или кенгайтириш умуман олқишлианди. Аммо мева-сабзавот ва шоликор(лик) ҳисобидан кенгайтириш масаласи анча шов-шувларга сабаб бўлди. Мева-сабзавот ва шоликорликнинг ҳукумат ҳам халқ учун келтиратурғон фойдаси пахтаниқидан оз эмаслиги, ерлик халқ турмушининг бу нарсаларни талаб қилиши, шунинг учун пахта майдонини бундай зарур нарсалар ҳисобидан кенгайтиришнинг ярамағонлиги хусусларида анча фалсафа сотқонлиқ бўлиб, қоронғи уй сұхбатларин қизитди.

«Агар уруш бошланиб қолса, Ўрта Осиёда яна очлик бошланиш эҳтимоли йўқми?» деган сўроқقا қарши: «Ул чоқда 18-йилги очлиқни бошдан кечириб, тажриба кўрган деҳқонлар пахтанинг бир четдан бир оз ерни бузиб, дон экиш учун ажратса керак. Лозим келса, ўшал вақтда деҳқонларга тушунтириш ҳам мумкин, ҳам бу йўл билан ҳукуматнинг пахта майдонини дон ҳисобидан кенгайтириш

планиға дәхқонлар норозилиқ билдирган бўладилар мазмунидаги жавоблар ҳам берилди. Пахта майдонини кенгайтириш тўғрисида ташвиқот юргизилса, яна таъсирлироқ бўларди» мазмунидаги сўзлар эшитиларди.

29-йил, сентябрь ойлари бўлса керак, бир ўртоқ дәхқоннинг оғзидан эшитилган сўз мана шу мазмунда эди: «12—13-йилларда бир пуд пахтага чойдан 5 қадоқ, шакардан 30 қадоқ, газламадан 45 газ, буғдойдан 5—6 пуд, гурчдан 3 пуд, эт — 50 қадоқ, мой — 30 қадоқ олардук. Ҳозурда эса чой 1 қадоқ, шакар 15 қадоқ, газлама 15 газ, буғдой 2 пуд, гурч 1/2 пуд, эт 10 қадоқ, мой 7 қадоқ келадир. Ўрта ҳисоб билан бизнинг пахтамизга 13-йилғи баҳонинг 1/4 ҳиссасин биригина бериладир. Шўро ҳукумати Николай берган баҳонинг лоақал ярмини — учдан икки ҳиссасин бермайдир; уйимизнинг томиға қадар пахта экиб, ҳукуматни хурсанд қиласдиқ». 24-йиллардан бошлаб маним атрофимни ГПУ агентлари ўрай бошлағон эди. Қачон бир кампания бошланар экан, шул агентлардан бир неча(си) келиб, ман билан суҳбатлашар, мандан сўз олмоқ учун кампаниядан шикоят қилас ва маним фикримни сўрарди. Ман ҳам ўз фикримни ҳеч яширмасдан айтар эдим. Мана юқорида ёзғон қоронғу уй суҳбатларининг барчаси деярлик шундай агентлар аралашқон суҳбатдан иборат бўладир. ГПУга бу агентлардан баъзиси ёмон томонларини айтар, яхши томонини айтган агентлар ишончли саналиб, сўзлари эътиборға олинарди. Чунки ўртоқ ГПУ маним яхшилиғимни эмас, ёмонлиғимни қидиради».

1930 йил, 27 октябрь

Афғон қўнсули ила муносабат

19—20-йилларда Афғон қўнсулхонасида Афғонистон истиқтолига икки-уч йил тўлиши муносабатлари ила катта зиёфат мажлиси бўладир. Бу мажлисга ҳукумат билан алоқадор бўлғон овруполи ва ерликлардан бир қанча киши чақириладир. Шул қаторда ман ҳам чақириламан. Мана шу йўл билан Муҳаммад Валихон, Фулом Набиҳон, Маҳамад Асламхон деган кишилар билан тонишаман. (22-йилда Муҳаммад Валихон бош вазир, Фулом Набиҳон Маскӯв қўнсули эди.)

20-йилда Афғон қўнсулхонаси бутун состави ила (12—13 киши эди) Эски шаҳарга ийд намозини ўқумоқ учун тушадирлар. Намоздан сўнгра, билмадим, кимдан маним

бир акамнинг ўлганлигини ва уйим ҳам шул маҳаллада эканлигини эшитиб, бутун состави ила маним уйимга фотиҳага кирадирлар. Биздаги одат бўйинча фотиҳа ўқиб, бир истакандан чой ичишгандан сўнгра қайтиб кетадирлар. Ман Афғон қўнсулхонаси ва ундоғи кишилар билан бўлғон эски алоқам шундан иборатдир. Маҳамад Асламхон ўшал вақтда Тошканд қўнсули эди. Бундан сўнгра 27-йил апредигача бўлғон қўнсулларнинг ҳеч бири ила тонишиб, алоқа қилиша олмадим. Орада бир-икки мартаба кўришишга ният қилғон бўлсам ҳам, мумкин бўлмади. Буни аввалги показанияларимда айтган ва ёзғон бўлсам керак. Фақат Омонуллахон ҳукуматининг энг сўнгги қўнсули бўлғон Фулом Жейлонийхон билан 27-йил охирларида бир мартаба, 28-йил ичидаги икки мартаба кўришдим. Биринчи кўришишимда Афғонистон тинчлик, 2-кўришгандаги Бачаи Сақо Кобул дарвоза(сифа) яқинлашғон, 2—3-чи кўришганимда эса, Омонуллахоннинг Оврупога қочқон чоқлари эди. Фулом Жейлонийхон билан кўришишга мани мажбур этган воқеалар мана шулар бўлди: 25-йилдан бошлаб ман ўнгдан ҳам сўлдан ҳужумга йўлиқдим. Ўнг томондағи ёшлар (Салимхон, Лазизлар) «Миллий ишларга аралашмайди, бизга раҳбарлик қилмайди», деб сўка бошладилар. Сўл томондағилар эса маним китобимдан бир неча мафкурага хилоф жумлалар топиб, эскилиқ ва миллатчилик ила айбладилар. Мана бу ҳужумларга чидолмасдан, ман Ўзбекистондан таъоммуд чиқиб, шўролар пойтахтига сифинишга ва қолғон умримни Маскўвнинг бирор илмий учреждениесида ишлаб ва ўқиб ўткаришга қарор бердим.

Бу қароримни 26-йил май ойларидан бошлаб амалга ошириш чорасига киришдим.

Маскўвга келдим. Ўртоқ Рисқулов ва Тўракуловларнинг ёрдами ила СССР Шарқ ҳалқарини ўрганиш қўмитасида ўзимга ўрин топдим. Унинг раислари ва аъзолари ила кўришиб, шул қўмитада ишламакчи ва унинг университетда дарс тингламакчи бўлдим.

Қўмита президиуми мани қабул этди. Фақат фармальний жиҳатдан Ўзбекистон Маориф қўмиссарлигининг қўмандировкаси лозим эди. Бу тўғрида Қўмита президиуми ўз томонидан қўмандировка ва истипендия сўраб, Ўзбекистон Цека партиясига ҳам Маориф қўмиссарлигига айрим илтимоснома ёзди. Ман ҳам ўз томонимдан Маориф қўмиссарлигига расман заявление ёздим. Ўзбекистонга қайтиб бориб, қўмандировка орқасидан икки-уч ой саргар-

дон бўлдим. Натижада Маориф қўмиссарлиги манга на истипендия ва на қўмандировка бермасдан, аризамни эътиборсиз қолдири ва ўзимни муаллимликдан бўшатмади. Рухсатсиз ва қўмандировкасиз Маскўвга келиб, ётиб олишга, тўғриси, Ўзбекистон ҳукуматидан қўрқдим. Ночор, 26—27-йил таҳсилини ҳам Тошкандда ўтказишга ва ундан сўнгра бирор ерга кетишга қарор бердим. Мактаблар кўб, дарсимга машғул бўлдим. Аммо фикрим, хаёлим доимо ўзим учун тинч жой ва тинч иш излаш ила машғул эди. Бутун қиши ўйлаб, ўзимни ҳеч бир ерга сиёдира олмадим. Қаерга борсан, ё унда манга эҳтиёж бўлмаганилиғидан ишсиз қолиб, хароб бўлиш ёки Ўзбекистондаги «дўстларим»нинг ҳужумидан қутула олмаслиқ эҳтимоллари ҳамон мани қўрқитди. Ниҳоят, ҳозир сўнг даражада нодон мактаб ва маорифга ташна ва манга ўхшаш эскирак, тил билатургон маориф ҳодимлариға муҳтоҷ бўлғон Афғонистон ҳалқи учун ҳам шундай бир йўлдан ҳаракат қилиб кўрмак орзулари мани қизиқтириди. Шунинг учун Афғонистонға кетишга қарор бердим. Фақат қандай кетиш керак! Нелегальний кетишми? Бу тақдирда ҳудудда тутилиш ёхуд қайта СССРга кела олмайтургон қочоқ қаторига кириб қолиш кўрқинчлари бор. Шул сабабли расмий кетишга бир чора излаб кўриш керак. Балки мумкин бўлур.

Мана бу орзу, кўрқинч ва умидлар мани афғон қўнсули Фулом Жейлонийхон билан қўришиб, сўзлашишга мажбур этди.

Қўнсул билан биринчи қўришишимиз сўнг даражада қисқа ҳам ишончсизлик бир вазиятда ўтди. Ман у кишини(нг) Фулом Жейлонийхон эканлиғига бошда ишониб етмасам ҳам, ўзимнинг Афғонистон маорифига хизмат қилмоқ фикрида эканлиғимни арз этдим. Ул бунга хурсандлик изҳор қилди ҳам афғон ҳалқининг бир эмас, бир неча муаллимга эҳтиёжи борлигини, бунга форс тили билатургон талабгор муаллимлар бўлса, виза бериб, файри расмий суратда жўнатишга тайёр эканлигини, бу тўғрида ўзига Кобулдан хабар борлигини билдириди. Ман ундан «Расмий суратда олиш мумкин эмасми?» — деб сўрадим. Ул бул тўғрида ҳукуматдан сўраб, Кобул билан хабарлашиш лозим келажагини сўзлади ҳам Кобулға хат ёзиб, жавоб олмоқчи бўлди.

Шунинг ила баробар Афғонистонда маориф ишларини жуда тубан бир ҳолда эканлигини сўзлади. Ва ман унга Ўзбекистон маорифи кутилгандан ортиқ тараққий қила

бошлағонлиғини баён қилдим. Қисқаси, биринчи кўришувда орамизда бўлғон сұхбатнинг муҳим нуқталари шул юқоридағи мазмунлардангина иборат бўлди.

Иккинчи кўришувда эса, сұхбат бир қадар узунрак, кенграк ва самимийрак бўлди. Учинчи кўришув эса бир минут қадар тик туриб сўзлашувдангина иборат эди. Бу кўришувлар қачон, қаерда бўлди, ҳам орамизда қандай сўзлар ўтди? — ҳаммасини ёзиб берганман. Эсимдан чиқ-қанларини сўроқ вақтида энг майдаларигача қолдирмасдан айтганман. Умуман олғонда, бу уч кўришувнинг ҳаммаси ҳам сиёсий фаразлардан тамом ҳоли, ёлғиз хусусий ва шахсий мақсадлар билан вужудга келган бир мусоҳабалар эди. Фулом Жейлонийхоннинг шахсига келганда, унинг бизнинг матбуотни тамом таъқиб этиб, ўқуб борғон бир киши эканлиғи онглашиларди. Чунки манга берган сўроқларнинг барчаси ҳам ўшал чоқларда матбуотда ёзилиб, музокара қилиниб турғон масалалар устида бўлди. Маним томонимдан унга берилган: «Бачаи Сақонинг шахси, унинг қуввати, Кобулни ола олиш эҳтимолининг бор-йўқлиғи (Буни қўнсул қатъий ололмайдир, деган эди, ҳолбуки, ўн-үн беш кундан сўнг Кобулни олди), афғон ҳалқининг янги усул мактабларга назари, диний таассуф» каби сўроқлар ва буларға қўнсулнинг берган жавоблари кераксиз топиб ёзилмасдан кетган эди.

Маним Афғонистонға кетиш тўғрисидағи фикр ва қарорим қўнсул билан биринчи кўришгандан сўнгра тамом қувватланмағон бўлса ҳам, Бачаи Сақо пайдо бўлғондан сўнгра бир қадар заифланди. Кобулни Бачаи Сақо олғондан сўнгра бутунлай умид кесилди. Ортиқ Афғонистон фикрини кўнгилдан чиқардим. Маскўв кетаман, десам, Ўзбекистон ҳукумати монеъ бўлса, Афғонистонга Бачаи Сақо воқеаси йўл бермаса, энди нима қилиш керак? Мана бу саволға ўйлаб-ўйлаб топғон жавобим шундан иборат бўлди: «Ортиқ сўксалар ҳам, урсалар ҳам Ўзбекистондан ихтиёрий суратда кетмаслик. Муаллимликдан тамом воз кечиш, пенсия учун ҳаракат қилиш, пенсия кўлға киргунча, музга, кўмистарсис каби ўлимтик ашёлар ичига кириб ишлаб туриш, маишатни филжумла таъмин этарлик пенсияга илингандан сўнгра бутунлай ишга аралашмасдан, уйга кириб ётиб, бошлағон запискаларимни ёзиб битириш ва бу йўл билан ўзимнинг сиёсий ҳолимни бир оз тузатиш ва қолғон умримни ўқуш ва ёзиш, ишлашга сарф этиб ўткариш...»

Бундан сўнғи ишларим мана шул план бўйича кетди. Faқat мақсадга ета олмасдан туриб, қамоқقا олиндим. Билмадим, толеъсизлиқми ёхуд ҳақиқатан ҳам шундай бир жазога лаёқатим борми? Бир йилдан бери одиночка азобин чекаман. 7 ой энди ёлғиз бир уйда передача ва прогулка ҳуқуқлариндан ҳам маҳрум ҳолда умр кечираман.

1930 йил, 29 октябрь.

Мусо Бегиев тўғрисида хотираларим

Мусо Бегиевни ман аввалдан матбуотда ёзғон мақолалари ва китоблари орқали тонирдим. Унинг ила биринчи кўришувим 1911-йилда Ленинградда бўлди.

Ман Ленинградга саёҳат учун борғон вақтимда, машҳур кишилардан бўлғонлиғи учун унинг уйига бориб, зиёрат қилдим. Бир соат қадар мусоҳаба қилишдик, турлик масалалар тўғрисинда унинг фикрини сўрадим. Берған жавобларини жуда диққат билан эшитдим. Ул қунгача ман Мусо Бегиевнинг ислом руҳонийлариға ва диний хурофотларга тамом қарши бир зиёли, деб қарапдим. Мана шу сухбат натижасида унинг тўғрисидағи фикрим бир қадар ўзгарди. Чунки маним сўроқларимга берған жавоблари ва сўзларидан тараққийпарвар бир ислом руҳонийси, шунинг ила баробар фоятда мутаассуб бир диндор ва исломчи ва бутун маъносила панисламист мафкурасидағи бир киши эканлиғи англашилди.

Бундан сўнг 20-йилгача Мусо Бегиев билан маним орамда ҳеч бир турли алоқа бўлғони йўқ. Унинг асарларини ҳам ўқумадим.

20-йилда Бокудан қайтиб, Бухороға кетар вақтларимда ул Тошкандға борур. Маним уйимға боруб, бир-икки соат қадар меҳмон бўлди. Мана бу иккинчи кўришувимиз эди. Бу вақтларда Мусо Бегиев миясидан аввалғи панисломизм хаёллари чиққан, унинг ўрниға Русия мусулмонлари учун келажакда руҳонийлар тайёрлаш фикрлари туғулғон, бунинг учун Туркистон ёхуд Бухорода бир диний мадраса (духовний семинарий) вужудға келтириш, замонға мувофиқ диний китоблар бостириш, Қуръонни замонға, фанға мувофиқлаб, янгидан тафсир қилиш (перевод этиш) каби ҳаракатларга киришғон эди. Бундан сўнгра ман Бухороға кетдим. Бухорода экан, унинг Шайх Хованди Тоҳур мадрасасида Садрхон ёнидан бир бўлма олиб, шунда турғонлигини ва бир неча шогирд тўплаб, дин дарслари

бера бошлагонлигини эшитдим. Орадан бир-икки ой ўтгач, Бухорога борди. Бу вақтларда Бош вақф томонидан бир муаллимлар қурси ва бир муддарислар қурси очилғон эди. Бош вақф идорасига кириб мударрислар қурсида бир неча лексия бериш түгрисида мандан рухсат сўради. Мана бу З-чи кўришувимиз эди.

Ман унга курснинг моддий томони вақф ихтиёрида бўлса ҳам, илмий томони маориф назоратига тобеъ эканлигини, шунинг учун бу тўғрида Маориф нозири Қори-йўлдошға ёхуд унинг муовини Ҳошим Шоиққа мурожаат қилиш керак бўлаҗафини сўзладим. Аввалан, бориб кўрмак ва танишмак учун мударрислар қурсининг адресини бердим. Ул бир мартаба қурсға бориб тонишдими-йўқми, эртасига уни Бухородан ҳайдадилар.

Ман Бухородан қайтқоч, 6—7 кундан сўнгра қамоққа олиндим. Унга қадар Мусо Бегиевни кўра олмағон бўлсан керак. Шунинг учун 4-кўришувимиз 21-йилда турмада воқеъ бўлди.

Турмада уч юзлаб киши тиқилғон, катта бир подвалда бир ойға яқин бирға турдиқ. Ул бутун умрини аччиғ чой ичиш, намоз ўқиш ва Куръон ўқиш билан ўткаарди. Орасира ҳаловат топиб сўзлашғон вақтида, унинг бутун мақсади бир оз заҳар топиб, ичиб ўлишдан иборат эди. Фақат унинг бу мақсадига ёрдамлашиб, заҳар топиб бературғон киши бўлмади. Шунинг учун ул ўлмади. Турмада биз билан бирға қамолғон бир неча уламо ва савдогарлардан ҳам бор эди. Уларнинг аксари ул кунғача Бегиевни динсизлик ила айблардилар. Турмада унинг ила бўлғон бир ойлик сұхбат, Бегиевға бўлғон уларнинг ёмон назарлари яхши томонға қараб ўзгаришига сабаб бўлди. Бегиев ўзининг қаноатлиқ истиъноси, тоат ва ибодати, тўғри ҳам юмшоқ муомаласи ва кибрисизлиги орқасида кўб кишининг муҳаббатин жалб этди. Турмадан чиққоч, улар орқали бошқалар орасинда шуҳрат топқон бўлса керакки, ман турмадан чиққон вақтда Тошканднинг барча уламо ва савдогарлари ва бир қисм зиёлилари Бегиевни: «Чин мусулмон ва чин уламо шул экан!» —деб айтар эдилар. Демак, Бегиевнинг Тошканда 40—50 кун қамалиши унинг Туркистон мусулмонлари орасида обрўсининг кўтарилимагига сабаб бўлди.

Ман унинг ила бир ой қадар ўшал подвалда қолдим. Унинг сўнгра бир неча кишилар ила баробар мани ардўмға олдилар. Бегиев ул ерда қолди. Неча вақтдан сўнг турмадан чиққонлиги ва қачон Россияга қайтиб келғон-

лиги тўғрисинда маълумотим йўқ. Фақат 21-йил охирида ман турмадан чиққон вақтда Тошкандан унинг қачонлар кетиб қолғонлигини онглаонман.

Бундан сўнг 23—27-йилларда Маориф қўмиссарлигида ва Баш вақф идорасида ишлагон вақтларимда Бегиевдан 3 ёхуд 4 марта бат олдим. Бу хатларнинг барчаси деярлик ул ҳамон Туркистондағи мадрасалардан бирини диний дарсларга тафсир этиш тўғрисида манга насиҳат қилишдан иборат эди.

Агар Диния назорати (ул чоқларда диний ишларни назорат қилмоқ учун Тошканда Диния назорати ва бошқа шаҳарларда унинг шўйбалари бор эди) қарамоғида шундай бир мадраса очилса, ўзининг шунга хизмат қилишга ҳозир эканлигини ёзғон. Бир хатида шундай диний мадрасага рухсат сўраб ҳукуматга мурожаат қилғонлигини ва бунга ижозат олишга умиди борлигини ҳам илова қилғон эди. Қисқаси, манга бўлсун ва Тошкандағи Диния назоратига бўлсун ёзғон хатлари унинг мияси 24-йилларда ҳам диний мадраса очиш, диний китоблар бостириш ва Қуръон таржимаси каби хаёллар билан машғул эканлигини исбот этарди. Мусо Бегиевнинг ул хатларини тамом жавобсиз қолдирдим. Ҳеч бириға бир марта бўлсун жавоб беришни муносиб кўрмадим. Мана шундан сўнгра ул ҳам манга хат ёзиб насиҳат қилишдан воз кечди. Бундан сўнг Бегиевдан хат олиш ёхуд ўзи билан кўришиш манга насиб бўлмади. Шунинг учун унинг сўнғи йиллардағи мафкура ва хаёлларидан тамом бехабарман.

Бегиевнинг ташкилот билан алоқаси масаласига келганда, ман унинг ўз оғзидан бу хусусда бирғина ҳам сўз эшитган эмасман. Фақат «Миллий иттиҳод» уюшмасининг энг фаолият билан ишлагон чоқларида Тошканда Садрхон билан бир мадрасада 4—5 ой турғон машҳур бир сиймонинг ташкилот ишларидан хабари йўқ, деб айта олмайман. Ташкилотга расман аъзо бўлуб кирмағон бўлса ҳам, Садрхоннинг ул чоқдаги ҳаракат ва фаолиятларидан бир қадар хабардор бўлса керак, деб ўйлайман.

Мана, Мусо Бегиев билан маним орамда бўлғон бутун алоқа ва унинг тўғрисида маним билғонларим шундан ибораттур. Булардан ташқари, 20-йилларда Тошканда бўлғон аффон қўнсуллари, Жамол пошо, Халил пошо ва Мавлавий Абдураб каби машҳурроқ чет эл мамлакат кишилари билан кўришуб, сўзлашуб юргонлигини эшитганман. Умуман олғанда, Бегиевнинг шахсини ман илмий ва фаз-

лий жиҳатдан эҳтиром этсам ҳам, унинг руҳонийлик ва мутаассиб исломчилик, динчилик маслаклари мани ундан жуда узоқлаштирадур. Чунки, маним эътиқодимда Ислом дини (бошқа динларга ҳам шундай қарайман) бошда бир доҳийнинг халқ орасидағи бузуклиқларни йўқотиш ва халқнинг ахлоқини тузатиш каби яхши ниятлар билан чиқарғон маслаги ва тузғон йўли бўлуб, сўнгра руҳонийлар унинг таълимотларини ўзгартириб, ўз манфаатларига қурол бўлатурғон бир шаклга суқғонлар.

Мана шу эътиқодим (ишенчим) манга Туркистон уламоси ва руҳонийлари ила чорак аср қадар тўхтовсиз курашишга сабаб бўлди. Бегиев ҳам шу руҳонийлардан бўлиб, улардан ўзининг илмий фазли ва соғ қалблиги илағина айриладур.

Мана шул сабабли 20-йилларда Бегиевнинг шўро мактабларига ва қурсларига киrub дарс ва лексия беришлиғига ёрдам бердим. 23—24-йилларда унинг ёзғон мактубларини тамом жавобсиз қолдирдим.

1930 йил, 26 ноябрь

Абдуваҳоб Муродий тўғрисида хотираларим

Муродий Тошкандда сўнғ даражада камбағал бир мардикорнинг ўғли бўлиб, 4 йиллик «Хоний» мактабини битирғандан сўнгра келиб, маним мактабимда 2-классга кирған. Икки-уч йилда маним қўлимдада ўқиб, 2-классни битирғандан сўнгра муаллим бўлиб, ота-онасиға ёрдам қила бошлағон бўлса ҳам, унда ўқишиш ва илм орттириш ҳаваслари ҳамон кучая борди. Фақат ул чоқларда юқорироқ дараҷада мактаблар ҳали очилмағон, ҳукумат мактабларига ёҳуд хусусий рус мактабларига кириш эса, Муродийға бу ерлиқ камбағал болалар учун мумкин эмас даражада қийин эди. Шунинг учун ул инқилобға қадар муаллимлиқда давом этишға мажбур бўлди.

Инқилобдан сўнғ бир-икки шўро мактабларида ишланған бўлса ҳам, кўбрак аҳамиятни турк муаллимларға яқинлашиш ва улардан хусусий дарс ўқишиш ишларига берғанлигини эшитардим.

Ниҳоят, шул турк муаллимларидан баъзиларининг даголат ва ёрдами ила Берлинга кетишға муваффақ бўлди. Бунга Жамол пошо томонидан ҳам бир қадар ёрдам бўлғонлигини эшитғанман. Бу тўғрида Муродийға маним томонимдан ҳеч бир турли маслаҳат ва ёрдам бўлғон эмас. 23-

йилда ман Маскўвға келдим, бунда Нажмиддин Шераҳ-мадбоев билан кўришдим. Ул Берлиндағи ҳамширасиға хат ва пул юбормоқчи бўлди. Мана шул вақтда маним эсимға Муродий тушиб, унга бир хат ёздим. Ёзғон хатимнинг тўла мазмуни эсимда бўлмаса ҳам, унда Туркистон жумхурияти ерлиқ испес (специалист)ларға муҳтоҷ эканлигини баён қилиб, Берлиндағи шогирдлардан қайси бири мактабни битиаркан, тезрак Туркистонға қайтиб, ишлаши кераклигини тавсия қилғонлигим эсимда бор. Бу хатдан сўнғра Муродийдан ҳам бир хат олдим. Унинг хатини сақлаб қўйғон эдим, обиска вақтида бошқа хатлар ила баробар Ўрта Осиё ГПУси олди.

Муродий Берлинға кетғанидан сўнғра қайтиб келғунча (4—5 йил ичida) унинг ила маним орамда бўлғон муҳобара ва алоқа мана шул — бир маним, бир Муродийнинг хатиданғина иборатдур. Бир-икки мартаба бошқаларға ёзғон хатда манға ҳам салом айти олғанини эшитғанлигим хотирамда бор.

Муродий Берлиндан Тошкандга қайтқондан ўн-ўн беш кун сўнғра маҳаллий одат бўйича (бизда узоқ сафардан келған кишиларни унинг қариндоши ва танишлари уйига бориб зиёрат қилиш одати ҳукмға кирған) кўрмак учун унинг уйига бордим. Фақат ман борғон вақтда ул уйидан чиқиб, бир жойға кетған, шунинг учун кўриша олмасдан қайтдим. Орадан бир неча кун ўтғач, Шайх Хованди Ташурда иттифоқо бир равишда учрашиб, кўришишга тўғри келди. Муддати бир-икки минутдан ортиққа чўзилмағон бу кўча кўришувида — «Саломат келдинғизми, ўзингиз соғмисиз?» каби соғ ва саломатлиқдан сўрашғондан сўнғра ман кўрмак учун уйига бориб тополмағонлигимни ҳам бир фурсат топиб, маним уйимға боришлиғини ўтиндим. Ул ўзининг ҳам шул ниятда эканлигини баён қилиб, бир фурсат топғонда манға меҳмон бўлишни ваъда қилди. Орадан бир қанча кунлар ўтди. Бир кун Муродий маним уйимға келди. Бир-икки соат қадар иккимиз бирға ўлтуриб сўзлашдик. Орамизда бўлиб ўтғон сўзларни айнан хотирлай олмасам ҳам асосларини бир қадар эслай оламан: бошлаб Германия шогирдлари тўғрисида маним берған саволимға жавобан Германия шогирдларининг қайси бири қаерларда ва қандай мактабларда ўқумоқда бўлғонлигини ва қачон тамом қилишлигини бирин-бирин сўзлаб чиқди. Навбат Аҳмад Шакурийға келғанда, унинг Туркистондан борғон шўро вакилиға қилғон ҳужумини ва унинг шакли, сабаб-

ларини баён қилди. Бундан сўнгра ман саволни Германия аҳволига кўчирдим. Ул Германия ҳукуматининг ҳар турли фирмаларга ва улар фаолияти, матбуотлариға берған кенгчиликларни ва немис техника(си), йирик саноати ва қишлоқ хўжалик ишлари қандай тараққий қилғонлиқларини турли мисоллар билан гапириб берди. Муродий билан маним орамда бўлғон суҳбат мана шунинг ила тамом бўладир. Муродийнинг Берлиндан қайтқонидан бошлаб қамоқقا қадар орамизда бўлғон кўришиш ва сўзлашиш ҳам шундан иборатдир. Бундан бошқа Муродий билан кўришиб сўзлашиш бир томонда турсин, узоқдан унинг юзини кўриш ҳам манга насиб бўлмади. Ул ҳар вақт ўзини мандан узоқ тутди. Ман ҳам унға яқинлашишга ҳаракат қилмадим. Чунки кўришиш ва зарурий муносабат чиқмади. Бундан ташқари, Муродийға яқинроқ юрган кишилардан бири бир кун манга Муродийнинг сиёсий идора таъқибидан сўнғдаражада сиқилғонлигини, шунинг учун Ўзбекистонға келганилиғи, хусусан, хотинини келтирғанлиғига пушаймон қилиб юрганилигини ва бу ҳолнинг Германияда қолғон шогирдларга таъсир қилиш эҳтимоли борлигини фоятда ачиниб сўзлашғанлиги хотиримда бор. Фақат сўзлаган кишининг ким эканлигини бугун аниқлай олмайман. Унинг айтишича, гёё Муродий Берлиндан қайтар экан, ундоғи баъзи шогирдлар билан ораларида бир маслаҳатга биноан Муродий Ўзбекистонда ўзига бўлғон назар ва муомалани уларға билдиրмакчи ва улар эса мактабни битирғандан сўнгра Ўзбекистонға келиш-келмаслиғи масаласини шунга қараб ҳал қилмоқчи бўлғонлар. Бу хабар тўғрими-нотўғрими ва ул ўз аҳволини ундоғи шогирдларға билдира олдими-йўқми, масаланинг бу томонлари манга қоронғи.

Мана Абдуваҳоб Муродий тўғрисида маним умуман билғон ва эшитғонларим шундан иборатдир.

1930 йил, 28 ноябрь

Тожиев ва Манион Рамзий тўғрисида

Рамзий инқилобдан сўнгра ҳам бир масжиднинг имоми бўлиб, руҳонийлардан саналар эди.

18—19-йилларда Туркистонда муаллим қаҳатчилиги ҳукм сурған чоқларда уч ойлиқ, олти ойлиқ курслар очиб муаллим тайёрлаш ҳаракатига киришдиқ. Бу курсларға қабул этилажак курсантларнинг илмиға ва қобилиятиға қаралиб, қайси синфдан бўлғонлиғига назар солмоқ шунинг учун

бу курсларға ва бундан чиқиб мактабларға тарқатилғон муаллимлар орасига руҳоний, савдогар ва уларнинг болаларидан ҳам анчагина кириб ўрнаша бошлади. Рамзий мана шу чоқларда, 19-йилларда бўлса керак, руҳонийлиқдан муаллимликға кўчган кишилардан дур. Бирор курсға кириб ўқиғонми-йўқми, унисини билмайман. Фақат бир мактабға муаллим бўлғанлиғи ва бир оз сўнғра шу мактаб мудири тайин этилғанлиғи эсимда бор. Уни шахсан танишливим ҳам шу вақтлардан бошланадир.

Ўзининг ниҳоятда юмшоқ ва мунофиқона сўзлари, муомала ва хушомадчилиғи ила юқорироқ доираларнинг диққатини ўзига тез жалб этиш ҳунарига ва табиатига эга бўлғон Рамзий мана шул ҳунари ва табиати соясида жуда тез кўтарила бошлади.

20-йил «рискуловшина»ларға қувгин бошланғон чоқларда ул Тўракулувлар қучоғига отилиб, уларнинг диққатини жалб этди. Ман Бухорога кетғандан сўнғра Тўракуловнинг ёрдами' ила Эски шаҳар маориф шўъбасига мудир, биз қамалғон чоқда Эски шаҳар испулқўмиға раис мувовини бўлиб улгурғани эшитилди. Ман қамоқдан чиқкан вақтларда, 22-йил бошларида, Рамзий Эски шаҳар испулқўмининг амалда раиси ва Эски шаҳар маориф ходимларнинг вўжди саналарди. Бундан илгарирак вўждлиқ ўйнай бошлагон Фитрат ҳам бунинг қошида бўйин эгишға мажбур бўлғон ва ман бўлсам, ортиқ эски вўждлиқ даражаларини тамом йўқотиб, оддий бир маориф ходими қаторига кирған ва бунга рози бўлиб, шул Рамзийнинг қўл остида, унинг амр ва фармонига мувофиқ Эски шаҳар маориф шўъбасида сўтсус мудири бўлиб ишлай бошлагон эдим.

Маним Рамзийни яқиндан таниб унинг ила сўзлаша бошлишим ана шу 22-йил бошларидан эътиборан бошланадур. Бунга қадар уни узоқдан танисам ҳам орамизда ҳеч бир турли алоқа, музокара ва мусоҳаба бўлғон эмас.

Ул испулқўм бошида, ман маориф шўъбасида бўлғондан сўнғ маорифга оид ҳар бир масалада унга мурожаат қилишга ва унинг фикри, маслаҳат ва буйруғи ила ҳисоблашишга тўғри келарди. Бу муносабат билан тез-тез кўришиш ва фикр алмашишимға мажбур эдим. Рамзий маним ила қилишғон алоқа ва мусоҳаба вақтларида расмият доирасидан сира чиқмас ва, маним назаримча, унинг миясидан ҳамон чиқиб кетмаған диний ва миллий мафкураларин сира сездирмас ва ўзин чин қўммунист қилиб кўрсатишга тиришар эди. У вақтларда «Чифатой гурунги» (Фит-

рат қўл остинда тузилған бир уюшма) томонидан чиқарилғон тил ва имло жанжали муносабатида маориф ишлари хийла оқсағон, шўро мактабларидағи болалардан буюк бир қисми эски мактабларға қоча бошлиғон эди. Мана бу жанжални битириш, маориф ходимларини бирлаштириш ва халқнинг диққатини шўро мактаблариға жалб этиш каби мақсадлар билан «Нашри маориф» номида бир уюшма тузиш маслаҳатлашилди. Бу уюшманинг тузилишига Эски шаҳар ҳукуматининг ҳамда маориф ходимларининг бошлиғи сифатида Рамзийнинг анчагина таъсири ва ташаббуси рўл ўйнади. «Нашри маориф» расмий бир уюшма бўлғонлиқдан унға барча маориф ходимлари ва баъзи шўро ишчилариға қадар жалб этилди. Унинг фаол аъзолари Рамзий, Эшонхўжаев, Охунов, Шокиржон Раҳимов, Носирий, ман ва бошқа бир неча шўро ишчиларидан иборат бўлиб, ҳар ҳафта деярлик бу фаолларнинг мажлислари бўларди. Бу мажлисларда бошқа ёлғиз маориф ишларигина музокара қилинғон бўлса ҳам, кейинрак бориб, автүритетлирак бўлғон шўро учреждениеларининг қайси бирига ерликлардан кимларни қўйиш масалалари ҳам музокара қилина турғон бўлди. Мана шу музокаралар ва турли учреждениеларга қандидатлар кўрсатиш асноларида Рамзийнинг сўзлаған сўzlари ва ҳаракатларидан ундоғи миллий ва групавий ҳиснинг анчагина кучли эканлиғи англашиларди. «Нашри маориф» уюшмаси 23-йилларда тортилиб битди. Ман Бош вақғнинг, Рамзийнинг билмадим, қайси бир ишға бўлиниб кетғонимиздан орамизда кўришиш ва сўзлашишға сабаб бўла турғон расмий бир иш ва муносабат қолмади. Бундан сўнғул Маориф қўмиссарлиғига ўтирганча (қайси йилда ўтиргонлиғи хотиримда йўқ) ман Рамзий била бир ерда ўтирмадим ва сўзлашмадим десам, ёлғончи бўлмайман.

Рамзий Маориф қўмиссари бўлғон ҷоқда ман педтехникум, женинпрос каби тўғридан-тўғри Маориф қўмиссарлиғи қарамогинда бўлғон мактабларда муаллимлиқ этардим. Шунинг учун орамизда яна муносабат пайдо бўлғон эди. Бошлаб 27 йилда Самарқандга бориб, бир марта Маориф қўмиссарлиғида, бир марта уйида унинг ила кўришдим. Унға ўзимнинг муаллимлиқ ва маориф ишлариға киришганлиғимга 27 йил бўлғонлигини, шундан бери тўхтовсиз ишлаганлиғимни, Ўзбекистонда халқ маорифида мандан узоқ ҳам кўп ишлаган бир маориф ходими йўқлиғини, шунинг ила баробар биринчи мартаба ўзбек тилида

китоблар ёзғон, эски урф-одат, эски мактаб ва мадрасаларга ва уларнинг ҳомийси бўлғон эски уламо ва руҳонийларга қарши энг аввал исён ва очиқ ҳужум бошлағон ман бўлғонлиғимни муфассал баён этдим.¹ Пенсияга ҳаракат қилиш тўғрисида ундан маслаҳат ва ёрдам сўрадим. Маним бу саволимға унинг томонидан фоятда муҳофазакорлик ва пармалистлик ила берилғон жавоб мани қаноатлантирумади. Бильякс, ундан кўнглим олиниб қайтдим. Чунки унғача ман уни, эски хизматкоримни тақдир этар, ёрдам қўлини чўзар, ҳеч бўлмаса, ўртоқларча маслаҳат бериб, манга йўл кўрсатар, деб ўйладим. Ул эса эски уламо ва эски ўхраниклардан бўлғон Сайдрасул маҳзум деган кишининг олдиға келиб, пенсия тўғрисида ёрдам сўрағонлиғини ва рад жавоби берғанлигини ва маним тўғримда келғанда бир қадар ўйлаб кўриш кераклигини баён этиб, гёё мани ҳам шул Сайдрасул маҳзумға ўхшатғондай бўлди. Маним билан Сайдрасул маҳзум орасинда қандай айирма борлиғини жуда яхши биларди.

Маним Афғонистонга кетиб, ундоғи ўзбеклар маорифиға ишлаш фикриға тушғонлиғимға сабаб бўлғон воқеалардан бири Рамзийдан эшитғон ушбу совуқ муомала бўлди.

28-йилда Афғонистон кетишдан тамом воз кечиш ила баробар муаллимлиғимни ҳам ташлаб, музга ёхуд қўмстарсисға, ҳалқ билан алоқаси жуда оз бўлғон учреждениелардан бирига кириб, ундағи (ўзимға ўхшагон) эскилар орасидан йўқолиш хаёлиға тушдим. Бу вақтларда ман узун муддат чўзилғон таъқибот ва ҳужумлар таъсирила ичкулук ва афюн истеъмолиға берилиб, яхшиғина алкоголик ва афюнист бўлғон, ҳалқдан ва сиёsatдан қочатурғон бир даражада ишдан чиқсан ва юқорироқ доираларда манга ёрдам бературғон ҳеч ким қолмағон эди.

Муз¹ ва Кўмстарсис² идоралариға керак учун яна Рамзийға мурожаат қилиш ва унинг илон каби юмшоқ ва заҳарли муомалаларини эшитишға мажбур эдим. Бу хусусда тўғридан-тўғри Рамзийға мурожаат қилишға юрагим бўлмади. Бунга бир восита изладим. Узоқ ўйлағондан сўнғра Тоҷиев хотиримға келди. Эски шогирдларимдан эмасми, ҳар ҳолда мани бир қадар ҳурмат этар, дурустрек бир йўл кўрсатар умидида Тоҷиевға мурожаат қилишға ва уни Рамзийға восита қилишға қарор бердим. Шул чоқларда Тошкандда

¹ Музей.

² Осори атика ва қадимги ёдгорликларни ўрганиш қўмитаси.

бўлғон қўнференсияга Тожиев ва Рамзийларнинг ҳам кел-ғонлиқларини эшитдим.

Бир кун кеч «Русия» гастинасиға бориб, Тожиевни топдим ва унға сўнғ кунларда газетада бўлғон ҳужум сабабли муаллимлиқдан бутунлай чекилиш ва мумкин бўлса, музга ёхуд қўмстарсис доиралариға кириб ишлаш фикриға келғанимни баён қилиб, бу тўғрида ундан маслаҳат ва ёрдам сўрадим. Шу вақтларда устимизга Рамзий ҳам кириб қолди. Тожиев ёшлар мафқурасини соғломлаштириш учун шундай мақолалар ва ҳужумларнинг ёзилиб турилишиғи кераклигини сўзлағондан сўнғра маним қароримни қувватлади. Рамзий ҳам унинг фикриға қўшилиб, музга ёхуд қўмстарсисдан ўрун бериш мумкинлигини билдириди. Ораға ушбу шахсий масала ва илтимосдан бошқа сўз кирғани йўқ. Бу суҳбатимиздан сўнғра, ўзимнинг 28 йил тўхтовсиз муаллимлик қилиб, ортиқ чорчагон ва қартайғонлигимни, шунинг учун мани муаллимлиқдан тамоман бўшатиб, пенсия билан таъмин этиш кераклигини, унға қадар манға музга ёхуд қўмстарсис доирасида муносиб бир хизмат бериб туришни сўраб Маориф қўмиссанлиғига заявление юбордим. Заявлениедан ўн беш кун сўнғра ўзум ҳам Самарқандга бордим. Маориф қўмиссанлиғига кириб, Рамзийни топа олмадим, унда уйига бордим. Уйида ҳам йўқ. Шу вақтларда Тожиевнинг квартири ҳам шул жойда, Рамзийнинг ёнида эканлигини ва ўзи ҳозир квартирада эканлигини билмадим, кимданdir эшитиб, Тожиевнинг олдига кирдим. Тошканддаги маслаҳат юзасидан заявление берғанлигимни билдиргандан сўнғра Рамзийнинг ишни узоққа чўзиш эҳтимоли борлигини, шунинг учун унга бир хат ёзиб беришлигини Тожиевдан илтимос қилдим. Тожиев бир служебний записқа ёзиб берди. Эртасига Рамзийни кўриб, записқани топширдим. Бергон заявлениемни сўрадим. Ул заявлениемни тездан кўриб, ишни бартарап қилишга ваъда берди. Бундан сўнг яна ўн-ўн беш кун шул ишнинг орқасидан юрдим. Бир неча мартаға Рамзийдан марҳамат кутиб, сарғайиб ўтиришға тўғри келди. Ниҳоят, Илмий шўро (исми хотирамда йўқ) чақириб, «Қори акамни муваққатан Самарқанд музасига қўйинг, музга ишлари или бил қадар тонишғондан сўнғ постоянний бир ўрунга кўчирамиз», деб маним ишимни Илмий шўроға топширди. Илмий шўро раиси бир служебний записқа ёзиб, мани қўмстарсисга, Вяткин хизматига, Вяткин эса музага юборди.

Мана шу йўл билан ман Самарқанд музасига кириб, икки-уч ой ишладим ва музга ишлари или танишдим.

Қўмстарсис томонидан берилған 125 сўм маош билан Са-марқандда ўзимни ва Тошкандда оиласми таъмин этишга мажбур бўлдим.

Бу орада яна бир-икки мартаба Рамзийни кўриб, по-стоянний бир иш сўрағон бўлсан ҳам, Рамзийдан: «Сизга муносиб иш чиқса қўярман»дан бошқа сўз эшитмадим.

Орадан уч ой қадар вақт ўтғач, Рамзий Маориф қўмис-карлиғида йўқ бир замонда илмий шўро раиси ила Рамзий муовини ўртоқ Кўзирев мани Тошканд ва Фаргона округ Қўмстарсис уполномоченийи этиб тайин қилди. Бу хизмат манға муносиб бир хизмат бўлмаса ҳам, моддий жиҳатдан сиқилғонлиғимдан қабул этишга мажбур бўлдим. Тошканда келиб, Ўрта Осиё музаси идорасидан бир стол олиб, ишга киришдим. 28-йил феврал охирлағон қадар шул хизматда давом этдим. Феврал охирларида уполномочений ўрни ила боробар ман ҳам бекор бўлдим. Рамзий билан юқоридағи расмий қўришувлардан кейин қўриша олмадим.

Тожиев маъним қўлимда тарбияланған ва маним мактабимнинг II класини битириб чиққан шогирллардан бўлса ҳам, инқилобдан сўнг, нима учундир, мандан узоқлашғон. Октябр инқилобидан бошлаб 28-йилда унинг ила бўлғон икки маротаба қўришувдағи сўзларни эса юқорида ёздим. Бу икки маротабадан ташқари, қамоққа қадар унинг ила қўриша олмадим. Умуман олғонда, Тожиев билан маним орамда сиёсий тусда ҳеч бир мусоҳаба бўлғон эмас. Рамзий билан эса 22-йилдағи «Нашри маориф» мажлисларида сўнг юқорида ёзилғон расмий мурожаатлардан ташқари, қўришган, сиёсий тусда сўзлашған эмасман.

Тожиев ва Рамзийларнинг эски ташкилотлар ила алоқалари масаласиға келғонда, 18-йилларда бўлса керак, Ҳайдар афанди мандан: «Тожиев қандай бола, жамиятга олсақ бўладими?» — деб сўрағонлиғи ва маним унға: «Яхши бола, олинса бўладир» — деб жавоб берганлиғим хотира-да бор. Аммо бу испаравқа билан Тожиев «Иттиҳоди тараққий»га аъзо бўлғонми-йўқми, бунисини аниқ айта олмайман. «Миллий иттиҳод»да эса унинг исми қулогимфа сира чалинған эмас.

Рамзий эса эски ташкилотларнинг ҳеч бириға олинмағон, деб қатъий суратда айта олмайман. Шунинг ила баробар бунинг ҳам миллий ҳисдан тамом покланғон чин қўммунист эканлиғига ҳануз ишона олмайман. Хусусан, Рамзийдаги миллий ва группавий ҳислар ҳамон ўлмаған бўлса керак, деб ўйлайман.

1930 йил, 2 декабрь.

Маскўвга кетишим ва унинг сабаблари

Ёзғон китобларим тўғрисида.

25-йилда манға бўлғон ҳужум, ўз назаримда, сўнғ дара-жада ҳақсиз бир ҳужум эди. Чунки ул кунғача китобларим-нинг ҳам барчаси учинчи мартабадан босилғон ва ҳеч бир турли танқидга йўлиқмағон эди. Ундоғи ҳужумға сабаб қилиб олинғон 5—6 жумла эса, ўшал чоқларда босилғон матбуот ва китоблардан олинғон ва қаердан олинғонлиги ҳам искубка орасида кўрсатилған ва сиёsat билан кўпда алоқаси бўлмағон ва ўшал чоқларда янғифина майдонға отилғон «Мафкура майдонида кураш» ишиға бир қадар тўғри келмас экан, дўстона бир танқид ва танбеҳ орқасида тузатилиб кетатурғон жумлалар эди. Ҳолбуки, танқид қилғон киши (Назрулла Иноятий) ўшал жумлаларни баҳона қилиб, китобға эмас, тўғридан-тўғри маним шахсимға ҳужум қилди. Бунинг устиға, Салимхон ва Лазиз каби миллатчирак ёшларнинг ҳам миллий ҳаракатлардан четға чекилғанигим учун мани сўқа бошлиғонларини эшидим.

Мана бу воқеалар Ўзбекистондан ва умуман ўзбек миллатидан маним кўнглимни совутди. Булар орасида яшаш шахсим учун хавфли, қўрқинчли бўлиб кўринди. Шунинг учун Ўзбекистондан тамоман кетишиш ва тинчрак ерни топиб мафкура ва маълумотимни тузатиш ва кенгайтириш фикриға тушдим. Бунинг учун 26-йил май ойида ҳозирлиқ кўрдим. Ҳовлимнинг бир қисмини сотиб, минг сўм пул қилдим. Бунинг устиға, бирдан-бир қизим ва неварам вафот қилди. Хотинимға эса, расман жавоб бердим. Оилавий алоқам қисман ўз томонидан ва қисман табиат тарафидан кесилди. Май охирларида Ўзбекистон билан тамом хайрлашиб, йўлға чиқдим. Қаерда туришимни маслаҳат қилмоқ учун бошлаб Қизил Ўрдаға Рисқулов олдига келдим. Унинг ила кўришиб, ундан маслаҳат сўрадим. Бу вақтларда Рисқулов Қозогистон матбуот мудири бўлиб, қозоқ зиёлиларга ҳужум бошланған эди. «Ўзбекистондаги зиёлиларга бўлған ҳужумдан қочиб, бунда келсам, бунда ҳам зиёлиларга ҳужум бор экан, энди қаерға бориш керак?» деб ҳазил оралаш берған саволимға қарши, ул: «Мафкура майдонида кураш» шиори фирмә томонидан бутун СССРга бир текис отилғон асосий бир шиордир, шунинг учун ҳануз шўролашмағон зиёлиларга ҳужум буқун ҳар бир жумхуриятда вор, ҳам бўлишлиғи керак» мазмунида жавоб берди. Маним шахсимға келғанда, бошқа миллий жумхурият-

лардан кўра Маскўвда туришнинг фойдалирак эканлиги-ни билдириди. Икки-уч кун Қозоғистон пойтахти бўлғон Қизил Ўрдани кўриб, томоша қилғондан сўнгра Русияга жўна-моқчи бўлиб, иккинчи (марта) ўртоқ Рисқулов олдиға кирдим. Ундан Маскўвдаги ҳукумат доирасидан бириға бир хат ёзиб бериб, маним Маскўвда қолмоғимға ёрдам бе-ришлиғини ўтиндим. Ул ўзининг РСФСР Сўвнаркўм му-вини тайин қилинғонлиғи тўғрисида Маскўвдан телефонғром олғонлигини, шунинг учун тездан Маскўвға кетажағини, Маскўвға борғач, кўришиб, ёрдамлашишининг мумкин эканлигини гапирди ҳам ҳазил тариқасида: «Кўрдингми, зиёлиларға қилғон ҳужумларим бўш кетмади», деб кулиб, ман билан хайрлашди. Қизил Ўрдада ман, ҳукумат учреж-дениеларидан ҳеч бирға кирмадим. Қозоқ зиёлиларидан ҳеч бирини кўришға ҳаракат қилмадим. Ул чоқларда қозтўрғ раиси бўлиб турғон Пошобек Фўладхонов деган озарбай-жонлик бир эски дўстим билан кўришиб, унинг кварти-рида турдим. Уч ёхуд тўрт кун ичida Қизил Ўрда томоша-син битириб, Русияга жўнадим.

Ман ул кунғача Самара, Қозон, Нижний Нўвгўрўд каби шаҳарларни кўрмаган ва Волға саёҳатида бўлмағон эдим. Шунинг учун Самарадан паraphўдга ўтуриб, Волғони саё-ҳат қилиш, Қозон ва Нижний орқали Маскўвға боришға қарор берган эдим. Қароримға мувофиқ Самараға, ундан паraphўд билан Қозонға бордим. Қизил Ўрдадан Қозонғача ман билан доим бирға бўлиб, манға рафиқлиқ ва раҳбар-лик қилғон бир рус қўммунисти бўлди. Унинг исми ва фа-милиясини ҳозир унутғонман. Қозонға борғач, икки-уч кун касал бўлдим. Бу вақтларда ҳалиги рус рафиқим хотини билан бирға келиб, манға ёрдам берди: дўхтурға кўрсатди, аптекадан дорў келтирди, кумфрес қилди. Бир қадар тузал-ғонимдан сўнгра кўчаға чиқиб, Қозон ярманкасини ва Суюн-бека минораларини кўрсатди.

Қисқаси, Қозонға борганимдан сўнг беш кунғача то-торлардан ҳеч ким билан кўриша олмадим. Олтинчи кун-лари Курбон ҳайити бўлди. Тоторларнинг ҳайитларин кўрмак учун пичан бозорини излаб топдим. Унда бир неча тоторлар билан масжиддан чиқиб келмақда бўлғон Шаҳри Шарафни кўрдим. Унинг ила Тошкандда бир-икки марта-ба кўришиб танишқон эдим. Кўришғач, саломлашдиқ, сўрашдиқ, бир-биrimизни ҳайит (праздник) билан табриқ этишдиқ. Ул мани тўғри уйига бошлаб олиб кирди. Тоторлар одати бўйинча уйда дастурхон ёзилғон ва устол усти турли таом ва шириналиқлар ила тўлатилғон ва мандан бошқа

тўрт-бешта тоторлар (савдогарлар бўлса керак) чой ичиб ўтурғон эдилар.

Мани уларга танитди. Улар била ҳам кўришиб, ҳайит билан табрик этишдан сўнгра ман ҳам ўлтуриб, икки стакан чой ичдим. Ўтурғон тоторлардан бири Тошкандағи хусусий савдо аҳволидан сўради. Ман: «Хусусий савдо дўконлар кундан-кунға бита борадир», — деб жавоб бердим. Шаҳри Шараф саёҳатдан мақсадимни сўради. Ман унға ўзимнинг Маскўвға бормоқ ниятида бўлғонлигимни, фақат Волға ва Қозонни кўрмaganлигим учун сафарни Қозон ва Нижний орқали қилиш мақсадида Қозонға келғанлигимни билдиридим. Орамизда бошқа турли бир сўз бўлғони йўқ десам, ёлғон бўлмаса керак.

Ярим соатга етар-етмас ман руҳсат сўрадим. Бошқа меҳмонлар ўрунларидан турдилар. Шаҳри Шараф маним адресимни сўради, айтдим. Шунинг билан хайрлашиб, чиқиб кетдим. Ўшал куни соат 2 ларда Шаҳри Шараф томонидан бир киши маним номеримга келиб, мани олиб кетди. Яхшифина давлатли бир тотор савдогарнинг уйига бордик. Унда Шаҳри Шараф ила баробар Қозоннинг бутун эски руҳоний ва савдогарлари — 30 қадар киши зиёфат мажлисига (Курбонлик зиёфати бўлса керак) йифилган эканлар. Ман ҳам кириб қаторда ўлтириб, беш-олти хил таомдан иборат бўлғон зиёфатни емақдан бошқа иш қилғоним йўқ. Ўтурғонлар билан ҳам ҳали таништирмади. Фақат уй эгаси билан Шаҳри Шараф манға ўрун кўрсатдилар. Уй эгаси Шаҳри Шараф уйида таниш кишилардан бўлиб, Шаҳри Шараф орқали мани зиёфатга таклиф қилғон экан. Ундоғи сўзланғон сўзлар тотор қортлари¹ ҳар кимдан гина ва шикоятлардан четга чиққани йўқ. Манға бўлса, сўз навбати ҳам келмади. Ҳеч ким мандан бир сўз сўрамагони каби ман ҳам ҳеч кимдан бир сўз сўрамоқни лозим топмадим. Таомдан сўнг Куръон ўқилди. Ҳазратларға пул улашилди. Шунинг ила мажлис тамом бўлиб, тарқалишдиқ.

Эртасиға маним номеримга Бурҳон Шараф келиб, ман билан кўришди ҳам ўз уйига таклиф қилиб, олиб кетди. Унинг уйига ман борған чоқда бир неча тоторлар хотинлари ила баробар ҳайит муносабати билан келиб чой ичишиб ўтурғон эканлар. Бурҳон Шараф мани улар билан таништирди. Кўришгандан сўнгра манға ҳам чой бердилар. Чойғўстида ҳар бирлари манға Тошканд маорифи, матбуо-

¹ Қорт — қария.

ти, тижорати, зироати ва зиёлилари тўғрисида турли сўроқлар бера бошладилар. Маним кўзимга уларнинг аксариси ГПУнинг агентига ўхшаб кўринди. Шундай бўлса ҳам, уларнинг сўроқларини жавобсиз қолдирмадим: Ўзбекистонда маорифнинг кутилғандан кўра тараққий қилғонлигини, жуда кўп янғи матбуот ходимлари етиша бошлагонини, хусусий тижоратнинг ортиқ ўлим тўшакиға чўзила бошлагонлиги, зироат ишларининг урушдан аввалги ҳолиға бориб етишиши арафасида эканлигини асос тутиб туриб, ҳар бириға жавоб бердим. Масала зиёлилар устида сўнғи кунларда яхшифина ҳужум давом этганлигини айтмасдан ўта олмадим. Бунға улардан бири (Бурҳон Шарафми, бошқасими, аниқ хотирамда йўқ): «Демак, хўроз ҳар ерда баробар қичқирғон экан», жумласини илова қилди. Бир соатдан ортиққа чўзилғон бу суҳбат ош келғандан сўнг тўхталди. Ошдан сўнг ман рухсат олиб, чиқиб ўз нўмеримга келдим. Бошқа меҳмонлар ўлтиришиб қолдилар.

Ўшал куни ёхуд эртасиға маним нўмеримға Аҳмад Ҳоди Мақсадий келди. Унинг ила кўришиб, ярим соат қадар суҳбатлашдиқ. Орамизда бўлғон гаплар: бизнинг ўз вақтида замонға ярашур ишлаб, вазифамизни адо қилғонлигимиз, эндиғи даврда ишни ўз аҳлиға — ёшларға ҳавола қилиб, шуларни дуо қилиб ётишнинг кераклиғи каби ҳақиқатан қартайиб, ишдан чиқсан жамоат ходимлари орасида сўзлаштурғон гаплардан иборат бўлди.

Улардан бошқа Ўзбекистонда 25-йил охирилариға қадар адабиёт муаллими бўлиб ишлаган Абдураҳмон Саъдий деганни уйига бориб, зиёрат қилдим. Ул Қозонда ҳам мактабда муаллим бўлиб шул мактаб биносида турар экан. Тотористоннинг маориф ишларидан ул манға анчагина маълумот берди.

Маним Қозонға бориб кўришгон кишиларим ва улар ила сўзлашғон сўзларимнинг мазмунлари шулардан иборатdir. Булардан бошқа тотор зиёлилари ва қўммунистлариндан ҳеч ким билан кўриша олмадим. Олимжон Ибронхимов билан кўришмакға ҳаракат қилиб кўрсам ҳам, ул дачада бўлғон сабабли кўришиш мумкин бўлмади. Шахри Шараф орқали кўргон кишиларим Қозоннинг эски уламо ва савдогарлариндан иборат эди. Бурҳон Шараф уйида кўрган кишиларим эса, зиёлирак савдогарлар бўлса керак. Улар ичида ҳам машхуррак шўро ишчиларидан ҳеч ким йўқ эди. Қозонда манға турли ўрунларни: боғларни, қулуб-

ларни ва баъзи мактабларни кўришға ёрдам қилиб, раҳбарлик қилғон киши, Қозонға илгарирак бориб, унда савдо ишлари ила машғул бўлиб юрғон бир қашқарлиқ ва бир андижонлик йигитлар бўлди. Уларнинг исмларини ҳозир тамом унутғонман. Ҳукумат учреждениеларидан Маориф кўмиссарлиғига Олимжон Иброҳимовни излаб бир мартаба бордим. Бошқа учреждениеларнинг ҳеч бирига кирған ва кўрганим йўқ.

Қозонда эканимда пулим битди. Ҳовлимни сотиб, сафар ва саёҳатга таҳсив этған минг сўм пулни ўзим билан бирға олиб кетишға қўрқиб, қачон ва қаердан сўрасам, юбориб туриш шартила Тошкандда «Бирлик» деған бир савдо ширкатига омонат топшурғон эдим. Пул сўраб, шул ширкатга телегром бердим. Пул тўрт-беш кундан сўнғ борди. Шунинг учун Қозонда мўлжалдан ортикроқ—ўн кундан зиёдроқ туриб қолишға мажбур бўлдим. Переводни олғоч, паражудга ўтуриб, Нижнийга жўнадим. Тўрт кун Нижнийни томоша қилғоч, Маскўвға жўнадим. Бу сафар манға Қозондан Маскўвғача ёшроқ грузинка рафиқалиқ этди. Нижнийда, табиий, ҳеч ким билан танишиб сўзлашмадим. Маскўвға келиб, бир нўмерға ўринлашқон бўлсан ҳам, йўли оғирлиқ қилиб, икки-уч кундан сўнг Муҳиддиновлар квартирасига кўчдим. Тошкандга қайтгунимча шул квартирда турдим. Маскўвда бошлаб Тўракуловни кўриб, нима мақсадда келғонлиғимни унға билдирам. Ул қўлидан келғон ёрдамини аямасликқа ваъда берди. Ундан сўнг ўртоқ Рисқуловни изладим. Телефон орқали уни ўз нўмепрасидан топиб, киришға рухсат сўрадим. Ул: «Сан келиб мани балки тополмассан, ман ўзим сенинг олдингға бораман», — деб жавоб берди. Орадан бир соат ўтар-ўтмас, ўртоқ Рисқулов маним квартиrimға борди. Кўришиб, омонлашғондан сўнг ўртоқ Аспендијаров номига бир хат ёзиб берди. Ўзининг Қофқаз кетиши ҳаракатида эканлигини билдириб, хайрлашиб чиқиб кетди. Бу хатни кўтариб, ман яна Тўракуловға бордим. Ул мени Кремлға бошлаб олиб борди. Кўмендантдан пропуска олиб, Кремлға кирдим. Ундан Аспендијаров отпускаға кетғанлигини англадим. Аспендијаровдан умид узулғон, Тўракулов мани бирға уйға бошлаб кирди. Унда бир туркман йигити ўтурғон экан. Мани унға таништириб, Рисқуловнинг Аспендијаровға ёзғон хатини ҳам шул йигитга кўрсатдим. Маним мақсадимни яхшилаб англатди. Ҳар иккалалари маслаҳатлашиб, маним учун мувофиқ бир ўрун излашдилар. Ниҳоят, СССР Шарқ халқларини ўрганиш

Қўмитетиға мани ўрунлаштиришни мувофиқ қўришдилар. Ҳалиғи туркман йигит қўмитет раисини телефонга чақириб, мани унға тайинлади. Манға унинг адресини берди. Маним ишим ортуқ шул қўмитет раисиға (фамилияси хотирамда йўқ) топширилғон эди. Эртасиға «Дом сўветов»га бориб, ул қўмитет раисини ўз квартирасидан топа олмағон бўлсам ҳам, икки-уч кун сўнғра топишға муваффақ бўлдим. Кўришиб тонишфондан сўнғра ул мани қўмитет биносиға бошлаб олиб кетди. Унда тўрт-беш киши (қўмитет президиуми бўлса керак) ўтириб мажлис қилдилар. Бир неча масалалар қаторида маним ишим ҳам музокара қилинди. Ўзбекистонга берилғон уч ўриндан бириға мани қабул этдилар. Буни расмийлаштиրмак учун Ўзбекистон ҳукуматидан маним учун камандирўвка ва истипендия сўраб, Ўзбекистон Маориф қўмиссанлигиға ҳам ўшал кунларда Маскўвда бўлғон ўртоқ Акмал Икромўвға бир илтимоснома ёзилди. Ўртоқ Икромўвға бу тўғрида иккинчи мартаба йўлиқиб, илтимосномани ўз қўли билан топшироқни раис билан президиум аъзоларидан бири ўз устиға олди. Маориф қўмиссанлигиға ёзилғон илтимоснома маним ўз қўлимға берилди. Ман буни қўмитетнинг устав ва қарорлари, ҳам ўз заявлением ила баробар Маориф қўмиссанлигиға юбормоқчи бўлдим. Эртасиға ман ўртоқ Икромўв ҳузуриға бориб, воқеани баён этмак ила баробар бу тўғрида унинг ёрдамини сўрадим. Икромўв кўргон замон: «Ҳа, Маскўвда нима қилиб юрибсиз?» — деган саволни ҳазил равища манга берди.

Ман унға: «Ўзбекистондан ман ўз-ўзимни висилка қилдим», — деб жавоб бердим.

Икромўв: «Сизға висилка лозим бўлғон вақтда биз ўзимиз қиласар эдик. Бунинг учун шошмасанғиз ҳам бўлар эди», — деди.

Ман: «Сиз висилка қилсангиз, ман истамаган бир ерга қилиш эҳтимолингиз вор. Шунинг учун илгаригидак ҳаракат қилиб, ман ўзимни шўролар пойтахтиға — ўзим истамаган бир ерга олдим. Ортиқ камандирўвка тўғрисида сизнинг ёрдамингиз қолди», — дедим. Орамизда шундай бир неча савол ва жавоблар мутойиба равища ўтғондан сўнғра ул: «Сиз Тошкандга боринг, камандирўвка тўғрисида ўшал ерда ман ёрдам қиласарман», — деган ваъдани берди. Бу вақтда ўртоқ Икромўв қўмитет президиуми томонидан ёзилғон илтимосномани ҳам олған эди. Ўртоқ Икромўвнинг «Тошкандга боринг, ёрдам қиласарман» мазмунда берған

ваъдаси мани яхши қаноатлантирумади. Такрор Ўзбекистонга бориб, камандирўвка орқасидан ўзим юриб ҳаракат қилмасам бўлмай турғонға ўхшаб кўринди. Шунинг учун Маориф қўмиссарлигиға ёзилғон қоғозларни кўтариб Тошкандфа, ундан Самарқандға бордим. Қоғоз ва заявлениеларни Маориф қўмиссарлигиға ўз қўлим билан топширдим. Ул чоқда Маориф қўмиссари ким эканлиги хотирамда йўқ. Аммо главкаларда ман билан яхши алоқаси бўлмағон Нарзилла Иноятий, Сайдов каби рамзийчилардан бир нечаси ўтуради. Маним ишимни кўллегия мажлисида кўрмакчи бўлдилар. Бир неча кун ишнинг орқасидан юрдим. Кўллегия мажлислари бўлмади ёхуд бўлса ҳам, билқасд маним ишимни кўрмадилар. Бу воқеаларда маним мактаблардан олғон ўтпускам ҳам пулим тамом бўлғон эди. Кўллегия аъзоларидан бири (ким эканлигини ҳозир эслай олмайман): «Сиз Тошкандфа бориб, мактаб ишлари или машғул бўлиб туринг, заявлениеларинғизни тез кўриб натижасини билдирамиз», деған буйруқ аралаш бир жавобни берди. Ман ўз заявлениемда икки нарсани сўрағон эдим: бири муаллимиқ хизматидан озод этиш, иккинчиси камандирўвка ва истепендия. Ул чоқларда ўрта мактабларға тил ва адабиёт муаллими етишмаслиғи сабабли мани муаллимиқдан озод қилиш муносиб кўрулмади. Маскўвфа камандирўвка қилинишмнинг ўртоқ Икромўвфа ёқмағонлиги тўғрисида, билмадим, кимдан файри расмий хабар қуловимға чалинди, бу хабарни кўллегия аъзосидан (юқоридағи) эшитилған буйруқнамо жавоб бир қадар қувватлади. Шунинг учун камандирўвкадан 70—80 фоиз умидим кесилған ҳолда Тошкандфа қайтдим. Тошкандфа келғач, камандирўвка тўғрисида бўлиб турғон муаммоларни, эҳтимол, манға камандирўвка берилмаслигини шунинг учун камандирўвкасиз бўлса ҳам қўмитетдан манға ўрун берилишигини сўрағон бир заявление билан қўмитетға кирмак учун лозим бўлғон тегишли ҳужжатларни бирға қўшиб, Маскўвфа, қўмитет идорасига юбордим. Жавобсиз ва камандирўвкасиз ўзим кетмакни ўйласам ҳам Ўзбекистон ҳукуматининг қайтариб келтиришидан кўрқдим. Эҳтиёт юзасидан мактабларға кириб ишлай бошламоқ ила баробар Маскўвдан ҳам Самарқанддан расмий жавоб кутдим.

Орадан бир ой қадар вақт ўтди. Сентябр кириб, мактабларда ўқушлар бошланди. Ниҳоят, Маориф қўмиссарли-

ғидан: «Сизнинг заявлениенгиз бекорга қолдирилди, Маскўвға сизнинг ўрнингизга бошқа ўртоқлар юборилажак» мазмунида ёзилғон расмий бир жавоб келди. Маскўвға ёзғон заявлением эса тамом жавобсиз кетди.

Мана шул йўл билан мани миллатчилик билан муттаҳам қилғон ўзбек миллати орасидан тамом чиқиб, шўролар пойтахтига сифиниб ва қолғон умримни шунда маълумот ва мафкурамни тузатиш ила баробар эски гуноҳларимни ўз қўлим билан тозалаш тўғрисида қилғон ният ва мақсадларимга сад чекиладир. Ўзбекистондан кетишни келажак ёзға қолдириб, яна аввалғидек муаллимлик вазифамни давом эттиришга ва баъзи ҳукумат қошида ўзини ҳақиқий қўммунист қилиб кўрсатмак ва шул йўл билан юқорилашмоқ орзусида бўлғон манфаатдор ўртоқлар ҳужумига аввалғидек нишона бўлиб туришимга мажбур бўлдим.

Маскўвда экан (имда) кўбрак сўзлашған кишим ва манга кўбрак ёрдам қилғон киши ўртоқ Тўракулов бўлди. Биринки мартаба унинг дачасига чиқиб, шоҳмот ва бошқа турли ўйинлар билан умр кечирдим. Орамизда хусусий ишлардан бошқа сиёсий ва умумий масалалар тўғрисида бир суҳбат бўлғони йўқ. Фақат бир мартаба Шарқ халқлари учун лотинизатсиянинг кераклигини исбот этиб сўзлаған сўзини бир оз хотирлай оламан. Ул чоқларда Тўракулов маним қўзимға эски миллий ҳислардан тамом қутулиб, ҳақиқатан қўммунистлашған бўлиб кўринған эди.

1930 йил, 9 декабрь.

Ағфон қўнсули билан кўришув

Ўзбекистон ҳукумати маним Маскўвға кетишими мондоғи топиб, заявлениемга расман рад жавоби берғач, табиий, Маскўвға кетишдан умид узишга мажбур бўлдим. Аммо Ўзбекистонни тамоман тарқ этиш фикри миямда ҳамон кучая борди. Қиши бўйинча муаллимлигимда давом этсан ҳам, ҳамон кетиш учун ўзимға тинчрак бир жой ва муносиброқ бир иш излардим. Баъзан Қозогистон ёхуд Туркманистон каби кўшни жумхурияtlарға ўтуб туришни ўйлардим. Фақат Ўзбекистондағи «дўст»ларимнинг унда ҳам тинчитмаслик эҳтимоллари мани қўрқитарди. Баъзан Қафқоз ва Тотористон каби узоқроқ жумхурияtlарға кетишни ўйласам ҳам, ул жойларда манға эҳтиёж бўлмағонлигиндан иш тополмасдан, хароб бўлиш эҳтимолидан қўрқордим. Ниҳоят, 27-йил ўрталарида, миямға маориф ходимлариға сўнғ

даражада ташна бўлғон афғон халқи орасига бориб ишлаш фикри ўрунлашди. Энг қоронғу бир замонларда ишлаб, Ўзбекистон халқига мактаб ва маориф эшигин бошлаб очиш манға насиб бўлғон эди. Маориф ва маданият жиҳатдан сўнг даражада орқада қолғон Афғонистон халқи учун ҳам шу бир хизмат кўрсатиш орзуси мани қизиқтириди.

Ул чокларда Афғонистонда, Афғонистон истиқтолини шўролар ҳукумати соясидагина сақлаб турғон ва Шўролар ҳукумати билан жуда яқин алоқада бўлғон Омонуллахон ҳукумати турарди, ул ҳукуматнинг шўролар мамлакатидан ибрат олиб, маориф ва маданият ишлариға яхшигина аҳамият бера бошлагони матбуотда кўрулар ва ўқуларди. Шунинг учун манға ўхшаш Ўзбекистон учун ортиқ кераги қолмағон, ортиқча ва эски маориф ходимларининг Афғонистонға бориб, яна беш-тўрт йил ишлашлариға майдон ва имкон бор эди. Шарқ мазлумларининг уйгонишига, маданийлаштирилишга яхши кўз билан қарайдурғон шўролар ҳукумати гўё ўзининг ҳимоя ва тарбиясида бўлғон Афғонистон халқига маориф ва маданият соҳасида ёрдамлашар ва ўзиндан ортқон манға ўхшаш эски-туски маориф ходимларининг ул ерга бориб ишлашлариға қарши бўлмас, йўл берар, деған бир эътиқодда эдим. Шунинг учун афғон қўнсули илин кўришиб, унинг ёрдам ва илтимоси илин ҳукуматдан расмий рухсат олиб кетиш фикрига тушдим. Нелегални кетишга ҳам қарши бўлғонлиғимдан, унга журъат эта олмадим. Афғон қўнсули билан кўришиш ва танишиш учун восита изладим.

Бир ўзбек қизға уйланиб, 8—9 йилдан бери Тошкандда, Эски шаҳарда туратурғон Мансурхон номли бир афғон йигити бор. Ул ҳозир ҳам Тошкандда бўлса керак, 27-йил август ёхуд сентябр ойлари бўлса керак, ул йигит билан кўчада иттифоқ бир сувратда учрашиб қолдим. Ундан ҳозирги Афғонистон қўнсулининг ким ва қандай киши эканлигини сўрагондан сўнғра унинг или мани учрашириш ва танишириш тўғрисида воситачилик этмагини ўтиндим. Ул бу хусусда қўнсул билан сўзлашиб, сўнғра жавоб беришини ваъда қилди. Орадан бир ой қадар вақт ўтғач, ҳалиги Мансурхон билан яна кўришдим. Ул манға қўнсул билан сўзлашғанлигини ва ман билан кўришиб танишувни қўнсулнинг қабул этғанлигини билдириди, қандай ва қаерда кўришув масаласига келғач, ул ўз уйифа қўнсулнинг келиб-кетиб юришлигини, яна бир келған вақтда манға ҳам хабар бериб, ўз уйида кўришилиги мумкин экан-

лигини англатди. Орадан яна бир қанча кунлар ўтди. Бир кун кеч соат 7—8 ораларида Мансурхон маним уйимға бориб, қўнсулнинг келғанлигини билдири ва мани ўз уйифа бошлаб олиб кетди.

Эҳтиёж мани таваккалға мажбур этиб Мансурхон билан бирға унинг уйига тўғри кетган бўлсан ҳам, бориб етғунча минг турли хаёл ва қўрқинчларни кўнгилдан кечирдим.

Мансурхон уйифа ман кирған вақтда унда узун бўйли, фоятда ориқ ва ўрта ёшли бир афғон ўтурғон эди. Мансурхон иккимизни бир-биримизга таништириди. Кўришиб, саломатлиқ этдим. Мансурхон маним кўзимға ГПУнинг агенти бўлиб кўрингани каби бу ўлтурғон кишининг афғон тусли Фулом Жейлонийхон эканлиғига шубҳа билан қарадим. Шундай бўлса ҳам, унга сўнг даражада эҳтиёт ва қўрқинч билан ўз мақсадимни тубандаги мазмунда арз қилдим: «Хозир Ўзбекистонда етарлиқ даражада маориф ходимлари етишған сабабли ман каби эскирак муаллимларға эҳтиёж қолмади. Мағкуравий жиҳатдан ҳам ёшлар билан эскилар ораси узоқлаша борадир. Шул сабабли Афғонистонга кетиб, қолғон умримни афғон халқининг маориф ва маданият ишлариға сарф этмак орзусидаман. Сиз билан кўришишдан мақсадим, ўзимнинг шул орзум сизнинг ва афғон ҳукуматининг қандай қарашини билиш ва шунга қараб ҳаракат қилишдур».

Маним бу сўзимға қарши унинг томонидан берилғон жавоб шул мазмунда эди: «Маним яқиндағина Кобулдан олғон хабаримға қарағонда, амир соҳиб тездан Оврупо саёҳатига жўнамоқчи, ундан Афғонистонда катта ислоҳотлар ясамоқчи. Табиий, бу ислоҳотнинг каттаси мактаб ва маориф соҳасида ўтказиладир. Бунинг учун бир қанча муаллим ва маориф ходимлариға эҳтиёж бор. Бу муаммоларни бошлаб сиз, афғон халқига турмуш ва тил жиҳатдан яқин бўлғон Туркистон ва Бухородан излашға мажбурмиз. Шул сабабли бир сиз эмас, яна бир неча форс тили билатурғон муаллим ва маориф ходимлари бизға керак. Бу тўғрида Кобулдан олинғон буйруққа биноан ўзим ҳам сиз каби эскирғон маориф ходимлари билан кўришиш орзусида эдим. Сизнинг мурожаатингиз том маъносила вақтида бўлди. Истасангиз, ҳозирдан эътиборан виза беришға ва ҳудуддан ўтишингизға ёрдам қилишға тайёрман. Сиздан бошқа тагин кимлар боражагини манға билдиринг!

Ман: — Мандан бошқа ҳам бир неча кишилар топиладир. Ҳозир улар билан сўзлашмағаним сабабли исмлари-

ни айта олмайман. Модомики, Афғонистонға ман керак экан (ман), бир неча форс тили билатурғон эскирак муаллимларни сўраб, қўнсул томонидан шўролар ҳукуматига расман мурожаат қилиш мумкин эмасми? Агарда шул равища расмият билан бошланса, анчагина киши топилар эди. Нелегалний кетишдан кўп киши қўрқадир. Ман ҳам расмий равища кетиш орзусидаман. Туб мақсадим бу тўғрида сиздан ёрдам сўрамоқ эди.

Ул (бир қадар ўйлаб қолғондан сўнгра): — Бу хусусда Кобулға мурожаат қилмасдан туриб, ўзимча бир жавоб бера олмайман.

Ман: — Афғон ҳалқи янғи усул мактабларига қандай қарайдур?

Ул: — Ҳозирда яхши қарамаса ҳам, натижасини кўрғоч, қизиқар ва яхши қарар умидидаман, фақат, боратурғон муаллимларнинг ҳалқни чўчитмайтурғон, алдаб-сулдаб ишға солатурғон, тажрибалирак кишилардан бўлишилиги керак.

Ман: — Бизда ҳам янғи мактабларга ҳалқ аввалда ёмон кўз билан қаради. Ҳозирда эса ҳалқ тамом тушунди, ўрганди, эски мактаб ва мадрасаларга кириб ўқувчи қолмогонлигидан тамоман ёпилиб битди».

Ярим соатдан зиёдароқ чўзулғон бу мажлисда орамизда сўзлашилған сўзлар мана шундан иборат эди. Охирида иккинчи кўришувгача ман кетатурғон кишиларнинг испискаларини тузиб чиқмоқчи бўлдим. Ул эса бизни расмий равища сўраб олмоқ тўгрисида Кобулнинг фикрини олиб, шунга қараб иш кўрмакчи бўлди ва ўзининг хотира дафтирига ёзиб олди. Суҳбатимизга бошдан-оёқ ҳалиги уй эгаси Мансурхон иштирок этди ва бизга чой қуйиб бериб ўтириди. Орамизда сўзлашилған сўзларға жуда дикқат билан қулоқ солди. Мансурхоннинг бу ҳаракати маним аввалғи шубҳаларимни яна қувватларди. Шунинг учун орага бошқа турли сўз аралаштирумасдан мумкин қадар тез чиқиб кетиш ҳаракатига тушдим. Уйимда меҳмонлар борлигини сабаб кўрсатиб рухсат сўрадим. Ул ҳам рухсат берди. Хайрлашиб, чиқиб кетдим. Қўнсул билан бўлғон биринчи суҳбатимиз мана шунинг ила тамом бўладир. Кобулнинг фикрини олғоч, Мансурхон орқали манга хабар бермакчи бўлғон эди.

Мусоҳабадан сўнг 7—8 ой кутдим, қўнсулдан ҳеч бир хабар бўлмади. Бу миёнада Омонуллахон Оврупо саёҳатидан қайтди. Афғонистонда Бачаи Сақо воқеалари бошланди. Ислоҳот бошламоқчи бўлғон Омонуллахонга Афғонис-

тон уламоси томонидан куфр печатлари босила бошлади. Яна бу воқеалар маним Афғонистонга бориб, унинг маориф ва маданияти учун ишлаш тўғрисидағи орзуларимни сусайтира бошлади. Бачаи Сақо тўполнони босилмасдан туриб, Афғонистонга боришни ўзим учун хатарли санарадим, шунинг учун қўнсулни такрор кўруб, аввалғи сұхбатнинг натижасини сўрашға ортиқ ошиқмадим. Лекин орадан бир йил қадар вақт ўтғондан сўнғра ўзимдан бўлмағон сабаблар билан иккинчи мартаба кўришувға тўғри келди. Бунинг тариқаси тубандагича бўлди.

Маним ёнимда Мирҳабиб Солиҳбоев деған бир қўшним бор эди (29-йилда девона бўлиб, ўз-ўзини ўлдирди). Ул ёшроқ савдогарлардан бўлиб, Ҳиндистон ва Афғонистондан ёширинча келғон майда атторлиқ моллари или оз-моз савдо қилиб, кун кечирарди. Бунга ундаи молларни топиб бериб туратурғон киши юқорида мазкур афғон йигити Мансурхон эди. Шунинг учун Мирҳабиб билан Мансурхон орасида жуда яқин алоқа бор эди. Мана шу Мирҳабиб (28-йил охирлари бўлса керак) бир кун маним олдимға кириб, Нажмиддин Шераҳмадбоевнинг Берлинда ўқувчи ҳамширасига пул юбормоқ учун восита тополмай, кўбдан бери саргардон бўлиб юрганлигини, ҳукумат орқали пул юборишининг сўнғ кунларда манъ қилинғонлигини, шул сабабли бир восита топиб бериш тўғрисида ўзидан Нажмиддиннинг ёрдам сўрағонлигини, бу хусусда Мансурхон орқали афғон қўнсулидан ёрдам сўраб, унинг ризолик вაъдасини олғанлигини, бу муносабат билан қўнсул билан танишиб қўймоқ учун Мансурхон орқали қўнсулни меҳмонға таклиф қилғонлигини, шунинг учун эртага кеч соат 9 ларда маним ҳам ҳеч ерға кетмасдан туришлиғим кераклигини жуда аҳамият билан баён қилди. Бунга қарши ман: «Жуда яхши, баҳона билан ман ҳам қўнсул билан танишар эканман», — деб хурсандлиқ изҳор қилдим. Қўнсул билан аввал ҳам бир кўришғонлиғимни унға сездирмадим.

Эртасига кеч соат 9—10 ларда Мирҳабиб мани ўз уйига чақириди. Зотан, бу чақириқ кутилған бир чақириқ эди. Шул сабабли тезлик билан ман Мирҳабибининг уйига чиқдим. Ман чиққан чоқда уйда Мансурхон билан бирға Мансурхон уйида ман билан кўришған афғон ўтурғон эди. Кўришиб, ҳол ва соғлиқ сўрашғандан сўнғра Мирҳабиб олдимизға келиб, Ўзбекистон одати бўйича дастурхон ёзиб, чойнон қўйди. Бу кўришувда ул афғоннинг чиндан-да афғон қўнсули Фулом Жейлонийхон эканлиғига ишона бошла-

ғон эдим. Мансурхон бу дафъа ҳам, аввалғи каби, ҳеч бир сўзламасдан, сўзлашған сўзларни тамом диққат билан тинглаб ўтиради.

Ман бўлсам, баъзан қўнсул билан ўзим сўзлашув ва баъзан Мирҳабиб билан қўнсул орасида таржимонлиқ этардим. Бу воқеаларда Афғонистонда Бачай Сақо воқеаси ҳали куч экан ва унинг аскарлари Кобулга яқинлаша бошлоғон эди. Шунинг учун орамизда бошлаб сўзлашған сўз Афғонистон аҳволи ва Бачай Сақо воқеаси бўлди. Мусоҳаба тубандаги равишда бошланиб, давом этди:

Ман: — Афғонистон воқеалари тўғрисида бизнинг газеталарда ёзилиб турғон хабарлар тўғрими?

Қўнсул: — Асосан тўғри бўлса ҳам, тафсилотда бир қадар мублаға ва янглишилиглар вор.

Ман: — Бачай Сақо қандай киши ва қаердан чиқди?

Қўнсул: — Кўҳистонликлар орасиндан чиққан бир босмачи.

Ман: — Афғонистон ҳукумати нима учун унға бу кунгача қатъий бир зарба бериб йўқотмайдир?

Қўнсул: — Биринчидан, амир соҳиб қон тўкишни истамағанлиғиндан, бу воқеани қонсиз ва сулҳ йўлила битириш умидида, иккинчидан, унинг атрофига ҳам анчагина қувват тўпланғон.

Ман: — Бир босмачи шунча қувватни қандай тўплай олди?

Қўнсул: — Англизларнинг пул ва иғвосидан ва ҳалқнинг нодонлиги ва мутаассублиғиндан истифода этди.

Ман: — Кобулни олиш эҳтимоли борми?

Қўнсул: — Қатъиян йўқ, Масала Кобул устиға келажак бўлғонда Афғонистон ҳукумати унға қатъий бир жавоб бера оладур.

Ман: — Афғонистонда бошланажақ ислоҳот ишлари бу воқеага қандай таъсир этар экан?

Қўнсул: — Маним фикримча, воқеа агар сулҳ йўли билан босилса, ислоҳот планининг бир қадар торайиши ва кечикишиға сабабдир. Агарда қатъий кураш ва қон тўкиш йўли билан босилса, ислоҳот планини бузади, юз фойиз ўткариш балки мумкин бўлар. Фақат, амир соҳибинг қон тўкишни истамағанлиғидан сулҳ йўли била босилиш эҳтимоли яқинроқдир. Шунинг учун ислоҳот ишлари бир қадар кечикса керак.

Ман: — Ўзбекистон ҳукуматидан муаллим сўраш ма-саласини Кобулда кўзғата олдинғизми?

Құнсул: — Бу тұғрида сиз билан күришғондан сүнг Кобулға ёзғон әдім. Кобул томондан амир соҳибнинг Овруп осаётатидан қайтишиға мувоғиқ қўйилғон әди. Амир соҳиб қайтқондан сүнғра, маълум воқеалар бошланғон сабабли бу иш тұғрисида тақрор сүз қўзғатиш мумкин бўлмади. Сиз кетажак кишиларнинг испискасини туздинғизми? Нечакиши вор?

Ман: — Испискаларин тузмағон бўлсан ҳам, Афғонистон халқининг аҳволи руҳияси билан ҳисоблашиб ишлай олатурғон ва форсча билатурғон 15—16 кишини атметка қилиб қўйдим. Улар орасинда ўзингизга маълум Миёнбузрук ҳам вор. Фақат ул бир мартаға Афғонистонда бўлиб, Афғонистон ҳукуматидан жавобсиз кетиб қолғонлиғи учун ўзини афғон ҳукумати қошинда маҳжуб (уятли) санайдир. Шул сабабли ўзиға афғон ҳукумати доираларининг қандай қарашлигини билғандан сүнғ кетиши фикриндадир. Бошқалари ила сўзлашмағон бўлсан ҳам, ҳукумат рухсат берар Экан, маалмамнуният кетишлиғидан аминман.

Мирҳабиб: — Бироқ савдогарлардан ҳам Афғонистонға кетмак орзусида бўлғонлар вор. Уларға афғон ҳукумати қандай қарайдир?

Құнсул: — Афғон ҳукумати савдогарларға умуман яхши қарайди. Шунинг учун ғайри расмий суратда кетмакчи бўлғон ишончли савдогарлар бўлса, уларға қўнсулохона томонидан виза бериш мумкин.

Мирҳабиб: — Зарур чоқларда сиз билан кўришиш, хабарлашиш жуда қийин. Шуни осонлаштиրмак учун қўнсулохонаға ерликлардан бир хизматчи олиш ва шу орқали хабарлашиш мумкин бўлмасми?

Құнсул (бир оз ўйланғонидан сүнғра): — Бу ҳам мумкин. Аммо, яхшиси, маним ёнимда Мизробхон деган ишончли бир кишим бор. Шунға Эски шаҳардан бир квартир топиб бериб, ўзим ҳам баъзан шунинг квартирига келиб кетиб турмак фикридаман. Мана шу Мизробхон орқали истаган вақтда хабарлашиш ва кўришиш осонлашадир.

Ман: — Ғайри расмий суратда Афғонистон орқали ҳажфа кетмакчи бўлғон бир-иккита ҳожи вор. Шуларға ҳам қўнсулохона томонидан виза бериш мумкинми? (Ман бу саволимни берған чоғда мундан 8—9 ой илғари наманганлиқлар томонидан маним олдимға келиб, афғон қўнсулохонасидан виза олиш тұғрисида маним воситачилиғимни сўраб, мундан рад жавоби олғон ҳожини назарда тутқон

эдим. Ҳолбуки, бу суҳбатнинг биринчи кунидан сўнгра ул ҳожини қачонлардир кетиб қолғонлигини Салимхондан эшийтдим. Бу тўғрида келажакда яна ёзиладир).

Қўнсул: Ишончли кишилар бўлса, виза бериш мумкин.

Суҳбат бу нуқтаға етганда, Мирҳабибининг уйидан ош чиқиб, суҳбатдан тўхтаб, ҳаммамиз ош ейишга машғул бўлдик. Ошдан сўнг кўнсул яна сўз бошлаб, бизга тубандаги мазмунда сўроқлар берди.

Қўнсул: — Газеталар ерликларға муносабатларда баъзиларни миллатчилик билан айблайдилар. Ҳақиқатан ҳам, ерлик қўммунистлар орасида миллатчилик борми?

Ман: — Ёлғиз миллатчиларғина эмас, шахсий манфаатлар ҳам бор.

Қўнсул: — Файзула Хўжаев қандай?

Ман: — Файзула Хўжаевға ерликлар орасидан етишфон энг кучли бир шўро ишчиси, деб қараймиз. Илгарироқ вақтлардағи дамда миллатчи бўлса ҳам, сўнги йилларда қўммунизмга яхшифина берилғонлиги англашиладир.

Қўнсул: — Мирзақодир Мұхиддиновнинг «Раҳбари дониш» журналида ёзғон мақоласини ўқудингизми? Унинг ёзғонлари тўғрими?

Ман: — Ўқудим. Бухоро қишлоқларини туркми, тоҷикми, яхши билмайман. Аммо Бухоро шаҳарлари умуман деярлик тожик бўлиб, уларни ўзбекча ўқушга мажбур этиш хотүғри, шул сабабли Бухоро шаҳари тўгрисида Мирзақодир фикрига ман ҳам кўшиламан.

Қўнсул: — Газеталар баъзан сизга ҳам ҳужум этиб турадирлар. Бунинг сабаби нима?

Ман: — Сабаблари маълум. 20—21-чи йиллардағи миллий ташкилотға активний иштирок этғонман. Мана шул гуноҳдан ҳали қутула олғоним йўқ. Афғонистон кетиш фикрига тушғонлиғимнинг бош сабаби ушбу ҳужумлардан сиқилғонимдир.

Қўнсул: — Ерликлар орасинда ҳануз ҳам миллий ташкилот борми?

Ман: — Аввалғи каби катта ташкилотлар йўқ. Фақат ёшлардан Салимхон деған кишининг кичикрак бир ўюшма тузиш ҳаракатида юргонлигини биламан.

Қўнсул: — Салимхон ёнида яна кимлар бор?

Ман: — Салимхондан бошқасини аниқ билмайман.

Қўнсул: — Ҳукumatнинг юқорироқ доираларинда ерлик қўммунистлардан яна кимлар бор?

Ман: — Бизда энг юқори доира Ўрта Осиё бюроси саналадир, унда ерлик қўммунистлардан бир неча киши борлигини билсан ҳам, сўнг вақтларда кимлардан иборатлигини яхши билмайман. Совнаркўм, Марказий Ижроқўм ва фирмә марказқўмларидағилар ўзингизга ҳам маълум бўлса керак.

Қўнсул (*Mирҳабибга қараб*): — Берлинга кимга пул юбормоқчи эдингиз?

Мирҳабиб бу саволга жавоб бермасдан, ўрнидан туриб ичкари уйға кириб кетди. Бир оздан сўнг беш юз сўм пул ва икки дона хат кўтариб чиқди-да, қўнсулнинг қўлига берди.

Қўнсул (*қўнверт устида ёзилғон адресни ўқуб*): — Иккиси ҳам бир кишиғами? Саида қизми? Эркакми?

Мирҳабиб: — Саида маним бир ўртоғимнинг ҳамшираси бўлиб, Берлинда ўқиди. Бунга акаси кўпдан бери пул юбора олғон йўқ. Биринчи хат аввалғи ёзилғон хат, иккинчи хат эса Мансурхон орқали сизнинг ваддангиз олинғондан сўнгра акаси томонидан: «Пулни ким орқали олғонлиғингни манга ёзма!» деб тайинлаб ёзилғон хат. Шунинг учун хат иккита, иккиси ҳам ўшал қизга.

Бундан сўнг қўнсул пулни яхшилаб санади. Хатлар билан бирга қўйин киссасига солди. Хат билан пулни Маскўвфа Фулом Набиҳонға юборишлигини ва унда пулни бозор баҳоси билан долларға алиштиргондан сўнгра биринчи навбатда юборилажагини баён қилди. Икки-уч соат чўзилғон бу мажлис мана шунинг ила тамом бўлиб, Мансурхон билан қўнсул биз билан хайрлашиб, чиқиб кетдилар.

Бундан икки-уч ой ўтғондан сўнгра Мирҳабиб касал бўлди. Бир кун мани чақириб, Нажмиддин билан кўриш-ғонлигини, ундан эшиғон хабарға қараганда Саидага ёзилғон хатлар қачонларда теккан бўлса ҳам, пулдан ҳануз дарак бўлмағонлигини, буни қўнсулхонаға билдириш кераклигини ва ўзининг касаллиғи сабабли бу хизматдан ожизлигини сўзлағандан бу хабарни бир йўл топиб, қўнсулга етказишни мандан илтимос қилди. Бу вақтларда Омонулла ҳукумати тамом йиқилиб, Кобулда Бачаи Сақо ҳукумати тузилғон, бошқа қўнсуллар билан баробар Фулом Жейлонийхоннинг ҳам Афғонистон била алоқаси кесилиб, оддий бир киши қаторига кирған, шул сабабли унинг ила очиқдан-очиқ кўришиб, сўзлашиш ҳам мумкин бир ҳолға келган эди. Бир кун хусусий бир киши билан ўтиб кетар экан, қўнсулхона эшигида иттифоқ бир суратда Фулом

Жейлонийхон билан кўришдим. Ул онда Мирҳабибнинг илтимоси хотиримға тушди. Саломлашғандан сўнгра ул мани ичкариға таклиф қилди. Парадникдан ичкариға кирған бўлсам ҳам, зарур бир ишим борлиғи сабабли узоқ ўтиришға вақтим йўқлигини билдиргандан сўнгра Берлинга хатлар етған бўлса ҳам, пул етмаганлигини, шуни билдиrmак, унинг ўзи билан бир кўришиш орзусида бўлғонлигимизни ва иттифоқо бир суратда бу орзунинг вужудга чиққанлигини билдиридим.

Афғон қўнсули билан кўришув

Берлинга хатлар етиб, пулнинг етмағанлигини мандан эшитғондан сўнгра Фулом Жейлонийхон бир қадар таажжубланган ҳолда: «Ман пул билан хатларни ўшал вақтларда ишончли куръер орқали Маскўвға Фулом Набиҳонга юборғанман. Ундан сўнг нима бўлғонлиғидан хабарим йўқ. Бул тўғрида Фулом Набиҳонга ёзаман. Ул киши яқиндағина Мозори Шарифдан қайтиб, Маскўвға кетди», деб жавоб берди.

Бундан сўнг ман Афғонистон воқеалариға таассуф баён қилиб, хайрлашиб чиқиб кетдим. Умуман, Фулом Жейлонийхон билан кўришғонлиғим шул уч мартаға бўлди. Бу кўришувларда сўзлашилғон сўзларнинг мазмуни юқоридағилардан иборатдир. Ўзимнинг Афғонистонға бориш тўғрисида(ги) фикрим бўлса, иккинчи кўришув чоғида эса тамом хотирдан чиқорилғон эди. Шунинг учун иккинчи, учинчи кўришувларда бу тўғридан кўп сўз бўлмади.

Фулом Жейлонийхон тўғрисидағи жавобимни ман Мирҳабибга айтдим. Орадан бир ҳафта ўтгандан сўнг Мирҳабиб тақрор мани чақириб, Нажмиддиннинг уйига, Маскўвга борған бир-икки тотор меҳмонлар келганлигини, буларнинг Маскўвда Набиҳон билан кўришишлари мумкин бўлғонлигини, шулар орқали Фулом Набиҳонға бир хат ёзиб, пулнинг етмағанлигини Фулом Жейлонийхондан ташқари, ўзимизнинг ҳам билишимиз кераклигини баён қилиб (Фулом Набиҳон ҳам Афғонистон билан алоқани тамом кесиб, шўролар ҳимоясиға сифингон оддий бир киши) унга бир хат ёзиб пулнинг етмағанлигини билдиридим. Манимча ҳам (хат) заарсиз кўринди. Мирҳабиб олдинда турғон қаламни қўлимға олиб, Фулом Набиҳон номига кичкина бир хат ёзиб, Мирҳабибнинг қўлиға бердим. Ул хатда тахминан шул сўзлар ёзилғон эди:

«Масковдаги қўнсулхонангиз орқали Берлинда ўқувчи бир шогирдга етказиб бермак учун бундан уч-тўрт ой муқаддам Фулом Жейлонийхон қўлиға икки дона хат билан беш юз сўм пул топширилғон эди. Берлиндан олинғон ҳабарга қараганда, ул шогирдга хатлар теккан бўлса ҳам пул тегмаған. Мана бу воқеани сизга билдириш или баробар шул пулни ўшал шогирдга ёхуд Тошканддаги акасиға қайтартириш тўғрисида сизнинг ёрдаминғизни сўраб...»

Икки-уч кундан сўнг бу хатни Мирҳабиб қўлидан Нажмиддин олдириб кетғонлигини эшитдим. Фулом Набиҳонфа бу хат юборилдими, ортиқ бундан хабарим бўлмади. Нажмиддиннинг ўзи билан бу тўғрида орамизда ҳеч бир турли сўз ва мусоҳаба бўлғон йўқ. Фулом Набиҳонфа хат ёзиш, Нажмиддиннинг ўзи ёхуд Мирҳабиб томонидан бўлмасдан, маним томонимдан, маним имзом билан бўлди. Бунинг сабаби Нажмиддин ва Мирҳабибининг Фулом Набиҳон билан ҳеч бир тонишлиқлари йўқлигини ва маним эса 19—20-йилларда унинг или икки-уч мартаға кўришиб, тонишқанлиғимни афғон қўнсули билан бўлғон бу кўришувларнинг ҳеч бир турли сиёсий гараз ва мақсадлар билан алоқаси бўлмасдан, шахсий ишлар (бири душманлари ҳужумидан сиқилғон бир маориф ходимининг, иккинчиси Берлинда муҳтожлиқда қолғон бир қиз шогирднинг ишлари) учун вужудга келғанлигини том маъносида соғ қалблик билан ёзилғон юқоридағи маълумот исбот этса керак. Ўз истиқлонини шўролар ҳукуматининг соясида ва унинг ёрдами илағина сақлағ турғон ва ҳануз монархия ҳолининг энг эски шаклида бўлғон кичкина бир хонликнинг қўнсули билан ўзининг манфаати учун бир муддат таъқиб этғон маслаги ва биографияси эътибор или том ҳурриятчи ва жумҳуриятчи бўлғон бир шахс орасида ва ишончсиз кишилар ҳузурида бўлғон бу кўришувларда юқоридағи каби шахсий ишлардан бошқа қандай сиёсий мақсад ва гараз бўла оладир?

Бу саволнинг жавобини сизнинг адолатли фикр ва вижденинғизга ҳавола қиласан.

1930 йил, 9—10 декабрь

Наманғонлиқлар уюшмаси

28-чи йилнинг охирлари бўлса керак, маним уйимға бир киши келиб, «Миллий иттиҳод» уюшмасининг 20-йиллардаги парўли бўлмиш «Наби салом айтди» жумласи билан ўз исмини манға тақдим этғондан сўнгра қўлимға бир хат

берди. Хатни очиб ўқиғач, бу кишининг наманғанлиқ Зайниддин қори томонидан юборилғонлигини англадим. Зайниддин қорининг ўз қўли билан ёзилғон (унинг хати манга эскидан тониш эди) бу шубҳали хат, икки-уч жумладан-фина иборат бўлиб, мазмуни таҳминан тубандагича эди:

«Ушбу хатни сизға топширувчи бизнинг энг ишончли биродарларимиздан бўлғонлиги учун «Қомус ул-аълом»нинг эски нусхасини топиб, бу киши орқали бериб юбор-мөғингизни ва сўрағон саволларға ишониб жавоб берма-кингизни».

Келған кишининг ким эканлигини билмасдим. (Бу кишининг исми Ҳожибобо эканлигини қамоқдан сўнг сўроқ вақтларида ўргандим. Унга қадар сўрамагон ва билмаган эдим.) Эски парўл билан келиши ва фақат «Қомус ул-аълом»нинг эски нусхасидан сўралиши мани анчагина фикр ва андишаға туширди. Парўл эски «Миллий иттиҳод»ники, «Қомус ул-аълом»дан мурод — ташкилот учун, эски нусхасидан мурод — «Миллий иттиҳод» уюшмаси бўлса кепрак, деб ўйладим. Зайниддин қори гўё бу хат ва парўл орқали манга Наманғонда «Миллий иттиҳод» уюшмасининг ҳамон давом этганлигини онглатмоқ ила баробар Тошкандда ҳам ул уюшма давом этадирми-йўқми, шундан маълумот олмоқчи бўлғон(fa) ўхшаб кўринди. Бу масалани яхшироқ англатмоқ учун келған кишиға: Ҳожибобо, бу хат заминидан қаранг, ўз фикри билан ёзилғонми ёхуд атрофида бошқа кишилар ҳам борми мазмунида бир сўроқ бердим. Бу сўроқка жавобан Ҳожибобо Зайниддин атрофида эски дўстлардан бир группанинг ҳамон биргалашиб ишлаб юргонлигини ва хатнинг шул тўданинг фикри ва маслаҳати ила ёзилғонлигини англатди. Ҳожибобонинг жавобидан англашилғон бу маънолар маним юқоридағи фикримни бир қадар кучлантирди. Салимхонлар уюшмасининг қўрқинчлилигини эндиғина унута бошлағон вақтларимда бу хабар келиши ва бутун тараққийпарварлик номини булғатқони ва маним 20 йиллик инқилобий таърифимни (бузғани), эски «Миллий иттиҳод» тўрт-беш йил переривдан сўнг Наманғонда такрор бош кўрсатиши мани сўнг даражада қўрқитқон ва бу кунғи фалокатларни кўз олдидан бирин-бирин ўткарғон эди. Чунки маним назаримда, Ўзбекистоннинг қайси бир шаҳарларида бўлсун, «Миллий иттиҳод»нинг борлиғи ва ҳаракати сезилар экан, бу уюшма билан эски вақтда озғина бўлсин алоқада бўлғон бутун зиёлиларнинг фалокатга йўлиқиши эҳтимоллари бор

эди. Мана бу қўрқинч мани жуда шоширди. Ҳожибобоға нима жавоб бериш масаласида бир неча турли фикр ва хаёллар миямни қоплади. Бошда: «Қори акангизга салом айтинг. Наби ўлғон, унинг руҳига Куръон ўқиб, тинч ётсинлар» мазмунида қисқа бир жавоб билан Ҳожибобони қайтармоқчи бўлдим. Ва хатни унинг кўз олдида йиртиб ташладим. Фақат бир оз ўйлағоч яна бу фикримдан қайтдим. Ва хатни йиртғонлигимга пушаймон қилдим. Чунки, ҳеч бир ерда асари қолмағон эски «Миллий иттиҳод»ни бу кунғача ёшотиб келғон наманғанлиқларнинг маним бир оғиз «Тинч ётсинлар», деған сўзим билан бу ишдан воз кечишларига ишона олмадим. Балки бу сўз билан улар Тошканддан ва мандан умид узиб, ташкилот ишларини ўзларича яна давом эттиришлари бир кун бир бемаза ишни (20-йилдағи Садрхоннинг ишлағон иши каби) ишлаб кўйиб, кўп кишининг фалокатига сабаб бўлишлари яқин ижтиҳодлардан бўлиб кўринди. Шул сабабли Ҳожибобоға ҳозирча қатъий бир' жавоб бермасдан, бир оз ўйлаб ва дурустрак бир киши билан маслаҳат қилишқа қарор бердим. Суҳбат асносида Ҳожибобо манға: «Хорижға қочқон кишилар Садрхон ва Каримовлар билан алоқа қилувчи ва уларға ёрдам қилувчи киши борми? мазмунида бир савол берди. Ман унға орадаги алоқа ва ёрдамни таъмин этатурғон бир даста бўлмағонлигиндан улар билан алоқа қилиш ва уларға ёрдам бериш мумкин эмаслигини, шунинг ила баробар бизга бундай ишнинг орқасидан юратурғон киши ва сарф этатурғон пулнинг йўқлигини билдиридим.

Ҳожибобо мандан бу сўзни эшитғондан сўнгра Наманғанда ҳорижға кетмак орзусида юргон бир ҳожи борлиғини ва унинг йўл масорифи учун пули ҳам борлиғини, агарда бу киши учун афғон кўнсулидан виза олиб бературғон восита топилса, бу кишини Афғонистонға жўнатар, бунинг орқали ҳориждағи кишилардан хабар олиш ва уларға ёрдам етказиш мумкин бўлишлигини баён қилди. Бу вақтда маним хотирамга афғон ҳалқининг муаллимға эҳтиёжи ва бу тўғрида қўнсул билан бўлғон мусоҳаба тушиб: «Агарда муаллимликка яраша амалий киши бўлса, виза олиш мумкин», — дедим. Ҳожибобо ул кетатурғон кишининг ҳар хил илмлардан хабардор олим бир киши эканлигин билдириди.

Бундан сўнг ман Ҳожибобоға: ўзимнинг кўпдан энди ташкилот ишларига аралашмаслиққа қарор берғанлигимни шунинг ила баробар Тошканд ёшлариндан баъзилари-

нинг уюшма ишлари билан машғул бўлиб юрганликларидан хабарим борлигини, буни суриштириб кўриб, агарда ҳақиқатан ёшлар орасида бир уюшма борлигини аниқ била олсан, иккинчи мартаба келган вақтда ишлар билан таништириб кўйишнинг мумкин эканлигин англатдим. Ҳожибобо билан бўлғон биринчи сұхбат мана шунинг билан тамом бўлди.

Ҳожибобо кетганидан сўнгра манға масала устида жуда кўп ўйлаб ва хаёл суришга тўғри келди. Ниҳоят, улар билан алоқани узмасдан, ораларидағи уюшманинг қандай уюшма эканин яхши ўрганиш, унға қадар уларнинг аксилинқилобий ишларга аралashiшиға монеъ бўлиш, агарда уюшманинг эски «Миллий иттиҳод»нинг давоми ёхуд аксилинқилоб ҳаракатлар билан машғул бир уюшма эканлиги очиқ билинса, бундан келатурғон заардан зиёлиларни сақламоқ учун сиёсий идорага билдириш, агарда Салимхонларники каби уч-тўрт киши орасидағи янги бошланғон бир ҳаракатданғина иборат бўлиб чиқса, буни аввал ёшлар ва қўммунистлар қўлиға ўткариб, тезрак бориб тушунтириш йўли билан тарқатиб юбориш ва улар қўлида эски ташкилотлардан қолғон устав, програм ва дастуриламал каби документлар бўлса олиб, ўзимнинг ёзмоқчи бўлиб юрғон запискам учун ул документлардан фойдаланиш каби фикр ва хаёллар билан ўзимни овутдим. Яна бу ишни ўзимдан мияси бутунроқ бир киши топиб маслаҳатлашиб кўрмакчи ва бу тўғрида ундан ёрдам сўрамоқчи бўлдим. Буни ўйлаб-ўйлаб Салимхондан муносиброқ бир киши топа олмадим. Чунки Салимхон наманғанликлар қошида ишончли, уюшма ишлари билан ошно, Тошканнадаги исми бор, жисми йўқ «тройка» номиндан улар билан алоқа қилишға ҳақиқи бўлиши билан баробар сиёсий идорага билдириш лозим бўлса, Салимхон орқали билдириб, бу йўл билан сиёсий идоранинг унға ва Салимхонга бўлғон на зарларин бир қадар ўзgartиши хаёллари ҳам кўнгилдан кечирилди.

Ниҳоят, Салимхонни топиб, бу ҳикояни унга сўзладим. Бу тўғрида ўйлағон фикр ва хаёлларимни ҳам унга баён қилдим. Маним бу тўғрида фикр ва планларимни Салимхон ҳам маъқул кўрди. Улар билан алоқани кесиб жўнатишни Салимхон ҳам нотўғри ва хатарли санади. Орамизда бўлғон музокара ва қарорға биноан биринчи келғанда ман уни Салимхонга юбормоқчи ва бундан сўнг уюшмага оид

ишлиарга манга мурожаат қилмасдан, тўғридан-тўғри Салимхонга мурожаат қилиш ва унинг маслаҳати билан иш кўриш қераклигини билдирамакчи бўлдим. Салимхон бўлса, бу уюшманинг вакили сифатида улар билан алоқа боғлаб, Наманғандаги киши юбориб текширмакчи ва натижасини манга айтмакчи бўлди.

Агарда «Миллий иттиҳод»нинг давоми ёхуд аксилини-қилобий бир уюшма эканлиги очиқ билинса, нима қиласиз? — деб маним томонимдан берилған саволга қарши: «Ул чоқда сиёсий идорага билдириш маним расмий вазифам», — деб ўрта бармоғи билан ўз кўкрагифа туртиб урғонлиги ҳануз кўзимга кўриниб турадир.

Орадан бир-икки ой ўтғач, Ҳожибобо маним уйимга иккинчи маротаба келди. Бу келишда Афғонистонга кетмакчи бўлғон ҳожи домласини ҳам келтирған экан.

Ман Ҳожибобога ўзимнинг ташкилот ишлиари билан ҳеч бир турли алоқам йўқлигини такрор унга тушинтирганимдан сўнгра, бундай ишлиар тўғрисида бундан сўнг тўғридан-тўғри Салимхонга мурожаат қилиб, унинг маслаҳати билан иш кўришни тавсия қилдим. Ва унга Салимхон адресин билдиридим. Келтирған ҳожи домласини сўзламасдан ва қандай киши эканлигини ўрганмак учун уйимга меҳмонча чақирдим. Ҳожибобо Салимхоннинг адресини олиб кетди ва ҳожи домласини маним олдимга юбормоқчи бўлди.

Бир неча соатдан сўнг маним олдимга узун соқолли, ўрта ёшли бир домла келиб, ўзининг Наманғандан келган ҳожи домла эканлигини билдириди, исмини ҳам айтмаган эди. Ҳозир унугонман. Унинг ила бир-икки соат мусоҳаба қилдим. Орамизда бир неча савол ва жавоблар ўтди. Суҳбат натижасида ул киши тамом эски фикрли мутаассиб, диндор уламолардан эканлиги ва муаллимлик ишлиари билан ҳам бир алоқаси йўқлиги онглашилди. Шул сабабли уни кўнсулға маълум қилиб кўрсатиш ва унга виза олиб бериш фикридан воз кечдим. Унинг манга сўзлаган тунд фикри Афғонистон ва Афғонистон орқали Арабистон бориб, қолғон умрини Макка ёхуд Мадинада ўткаришдан иборат эди. Ҳолбуки, ёнида бўлғон бутун пули билан Кобулға чипта олиш ҳам шубҳали эди.

Ман унга ўзимнинг Самарқандга кетмоқчи бўлиб қолғонлигимни шул сабабли визага ҳаракат қилишга вақтим йўқлигини ва ҳозирча Наманғандаги қайтиб кетишилиги, виза олиниб тайёрланғондан сўнгра такрор келишилиги маслаҳат эканлигини билдиридим. Эртасига Ҳожибобо келиб, виза

масаласидан сўради. Унга ҳам айнан ҳожи домланинг ўзиға сўзлаган сўзларимни такрорладим. Ҳожибобо: «Агарда сиз кетсангиз, Салимхон орқали виза олиб бўлмайдирми?» — деб сўради. Ман унға: «Салимхоннинг қўнсул билан танишилиги бўлмоғонлигиндан ул орқали виза олиш мумкин эмас», — деб жавоб бердим. Ҳожибобо билан бўлғон иккинчи сухбатимиз мана шунинг билан тамом бўлди. Ортиқ наманғанлиқлар билан сўзлашиш ва улар орасидағи ташкилотни текшириш Салимхонға ҳавола қилинғон ва ман бўлсам бу ишдан қутулғон эдим. Чунки Салимхонни қўзғотиб, ёрдамчи Лазиз Азиззода Тошканддан кетгандан сўнгра Салимхоннинг уюшма орқасидан юрганлиғи сезилмай бошлади. Шу сабабли «Миллий истиқлол» исми ортиқ эшитилмаған каби, жисми ҳам Каримов, Икромов ва Салимхонлардан иборат бўлғон «тройка» у чоқда тинч уйкуга кетди. Бу ҳолдан Салимхоннинг ҳам эски ташкилотнинг бошқа аъзолари каби уюшма ишларидан безганлиғи ва уюшмадан ҳалқ учун бир фойда чиқмаслиғига қаноат ҳосил қилғонлиғи онглашиларди. Ўзи бошлиғон бир уюшмани бундай ишсиз ва зарарсиз бир ҳолға кетирган Салимхон наманғанликлар уюшмасини ҳам тездан тарқатар ёхуд қўммунистлар қўлиға ўткариб, ўзиники каби ишсиз ва зарарсизлантирап, деб умид этган ва бу тўғрида Салимхонга тамом ишонғон эдим. Фақат бу фикримда янгилишқон ва алданғонлиғимни 29-нчи йил бошларида наманғанликларга дастуриламал ёзib берғонлигини ва маним номимдан қайтарилғон наманғанлик ҳожини(нг) Афғонистонға жўнашиға ёрдам берганлигини Салимхоннинг ўз оғзидан эшитгандан сўнғгина англадим.

1930 йил, 17 декабрь

Муродхўжа билан мусоҳаба

27-йил ўрталарида бўлса керак, Самарқандга борғон чоғимда, самарқандлик Муродхўжа мани ўз уйифа меҳмонга таклиф қилди. Орамизда бўлғон ваъдага мувофиқ ўшал куни кечқурун Регистондағи бир чойхонадан бир бола келиб, мани Муродхўжа уйифа бошлаб олиб кетди. Ман бориб кирган чоқда Муродхўжа ўз уйида бир узун бўйли, қора соқолли, зиёлироқ бир киши билан сўзлашиб ўтурғон эди.

Одат бўйича кўришиб ўтурушқондан сўнгра дастурхон ёзилди. Ҳалиги мани бошлаб борғон бола чой-нон кетирди. Бир оздан сўнгра Муродхўжа ишкофдан бир бутилка конъяқ

олиб қуя бошлади. Конъякни очиб, миялар бир оз қизифондан сўнгра сұхбатимиз эски «Миллий иттиҳод» уюшмасининг висилка қилинғон ва қочқон аъзолариға ва уларнинг иқтисодий аҳволлариға кўчди.

Бу вақтда ҳалиги ўтурғон киши қазои ҳожат (аправерка) учун ташқариға чиқди. Бу фурсатдан истифода қилиб Муродхўжа билан маним орамда тубандаги мазмунда бир мусоҳаба бўлиб ўтди:

Ман : — Бу киши ким? Бунинг олдида турли сўзларни сўзлаша бошладиқ. Зарари йўқми?

Муродхўжа : — Зарари йўқ. Бу киши ҳам ўзимиздан.

Муродхўжа Самарқанддаги «Миллий иттиҳод» уюшмасининг активний аъзоларидан эди. Ул вақтларда бизнинг орамизда «ўзимиздан» деған сўз, уюшманинг аъзоси маъносида ишлатиларди. Бу дафъа ҳам Муродхўжанинг «ўзимиздан» деған сўзидан манға «ўз аъзомиз» деған бир маъно англашилди. Булар орасида маълум бир уюшма давом этар экан, деб ўйлардим.

Муродхўжа : — Ишончли киши.

Ман : — Бу сўзингиздан маълум, орангизда уюшма каби бир нарса борға ўхшайди.

Муродхўжа : — Уюшма-ку йўқ (*бир оз қулимсираб туриб*), аммо эски қолғон икки-уч киши бормиз. Гоҳ тўпланиб, эски-туски масалалар тўғрисида сўзлашиб турамиз.

Муродхўжанинг қулимсираб туриб берган бу жавоби маним аввалғи шубҳамни яна қувватлантириди. Бу вақтда ҳалиги киши ҳам ташқаридан қайтиб кирди. Бу тўғрида Муродхўжанинг ортиқ айлантирмадим. Фақат «Замон нозик, ўзингизни киларни шул икки-уч кишидан орттириб юборманг» мазмунида бир тавсияда бўлғонлиғимни бир оз хотирлайман.

Бундан сўнг таом келди. Яна конъяк кўйилди. Кайф яхшигина баландлашди. Сұхбат қизиди. Ман улардан Қози Ҳайдарбекнинг аҳволини сўрадим. Улар манға унинг висилкада эканлигини, оиласи томондан бир қадар ёрдам юборилиб турғонлигини билдирилар. Муродхўжа мандан Садрхоннинг қаерда эканлигини ва унинг иқтисодий аҳволини сўради. Ман ундан сўнг вақтларда ҳеч бир хабар эши-тилмағонлигини, 24—25-йилларда оиласидан, Машҳаддан икки-уч хат ёзиб, моддий ёрдам сўрағонлиғи, ул вақтларда эронлик бир савдогар орқали бир-икки мартаба ёрдам юборилғонлигини, сўнг вақтларда ундан хабар олиш ва

ёрдам беришга бир турли восита йўқлигини баён қилдим. Муродхўжанинг: «Восита топмоқ учун ҳеч бир чора изландими?» мазмунидаги саволига қарши ман: «Ишончли восита топиш мумкин эмас. Шул сабабли ундан хабар олиш ва унға ёрдам юбориш лозим кўрилар экан, Эронистонга ё Афғонистонга маҳсус киши юборишдан бошқа чора йўқ. Тошканда бундай киши ҳам, пул бўлмоғони каби, бу тўғрида ўйловчи киши йўқ. Агарда Самарқанддан пул ва лаёқатли киши топилар экан, юбориб, шул киши орқали мухобара ва ёрдам йўлини таъмин этмак мумкин», деган мазмунда жавоб бердим.

Мана Муродхўжа билан кайф устида бўлғон биринчи сұхбатда сўзлашғон сўзлардан маним хотирамда қолғон аҳамиятли нуқта шундан иборатдир. Шунинг ила баробар ул кунги Муродхўжа сўз ва ҳаракатлари манға улар орасида уюшмаға (ўхшаш) нарса ҳамон давом этганлигин англатғон эди. Шул сабабли 28-йилда Салимхон мандан: «Самарқандда ҳеч бир уюшма борми?» — деб сўрагонда: «Муродхўжа атрофида бир нарса борға ўхшайдир» мазмунида жавоб бердим.

Бу сұхбатдан сўнг 29-йил ўргалариғача (икки йил қадар) Муродхўжа яқинлашмади. 28-йилда Самарқандда турғон вақтларимда икки-уч мартаба кўчада тўғри келишган бўлсак ҳам, ман ундан ўзимни четга тортдим. Саломлашиб кўришувдан ҳам қочдим. Тўғриси, ўшал уюшма масаласи мани ундан қўрқитди. Узоқлашиб юришимға сабаб бўлди. 29-йил бошларида Кўмстарсис хизматидан бўшағондан сўнг иқтисодий аҳволим сўнг даражада оғирлашди. Уйда хотинлар ичига кириб ўтириб, перчатка тикиб, кун кечиришға мажбур бўлдим. Аҳволимни баён қилиб, ўртоқ Зеленскийга ариза бердим. Ўрта Осиё бюроси маним аризамни ЦИК, ЦИК эса пенсия учун Нарқўмсўбесга юборди. Нарқўмсўбес мандан дўкументлар сўраб, бир неча мартаба хат ёзди. Дўкументларнинг барчаси тайёр бўлиб, бунга илова этмак учун ёлгиз Нарқўмпрўснинг «ходатайство»сигина қолғон эди. Нарқўмпрўснинг маним тўғримда «ходатайство» беришга-ча ГПУдан андиша қилиш эҳтимоли бор эди. Шул сабабли 29-йил август ойларида бўлса керак, ГПУга бориб, ўртоқ Агидуллин билан Вўстўчний ўтдел началниги ўртоқ Белсқийға ваъда қилғон записқамни битиришга иқтисодий аҳволимнинг йўл бермай турғонлигини, агарда бир оз пенсия билан таъмин этилсан, уйга кириб ётиб, шул записқамни ёзиб битириш фикрида бўлғонлигимни арз қилиб, Нарқўмпрўснинг «ходатайство»си тўғрисида булардан маънавий ёрдам сўрадим. Булардан ёрдам ваъдасини олғондан

сўнгра записқамнинг феврал қисмини битириб топширедим. Октябр қисмини бошлаш ва бунинг учун лозим маълумотни йифиш ҳаракатига киришдим. Буни бошламасдан аввал пенсия ишларини бартараф қилиб олмак учун Самарқандга жўнадим. «Ходатайство» учун Нарқўмпрўсга мурожаат қилдим. Нарқўмпрўс «ходатайство» бериш ўрнига маним ишимни ЦИКка юбордими, ЦИК томонидан Нарқўмсўбесга: «бу ишни Нарқўмпрўснинг «ходатайство»сидан ташқари кўрилмасин!» мазмунида буйруқ берилди. Буйруқдан сўнг ман барча дўйкументларни Нарқўмсўбесга топишириб, ишнинг оқибатини кутмасдан, Тошкандга қайтдим.

Самарқандга мана шу боришимда Муродхўжа билан иккинчи мартаба қўришиб, суҳбатлашишга тўғри келди. Бунинг тариқаси мана бу кун Регистонда самарқандлик ёш муаллимлардан бири келиб, ман билан сўрашиб, сўнгра «Муродхўжа акам салом айтдилар. Вақтингиз бўлса, бу кун кеч у кишига меҳмон бўлар эмишсиз», — деди. Ман бу вақтларда Самарқандга «Миллий иттиҳод»нинг фаолиятлари тўғрисида маълумотни шул Муродхўжадан олишга, шул сабабли учтўрт кун унинг ила бир ерда ётиб, суҳбатлашишга қарор берғон эдим. Чунки Самарқанд ишларини ундан кўра яхшироқ билатурғон киши йўқ эди. Бу курашни шул келажакдаги узоқ суҳбатга муқаддима қилмоқ умидида бу таклифни дарров қабул этдим. «Кечқурун келиб, мана шул чойхонадан мани олиб кетсангиз бўладир» деб бир чойхонани кўрсатдим. Кечқурун яна ўшал ёш муаллим келиб, чойхонадан мани олиб кетди. Бу кунги суҳбатимизда ўшал ёш муаллимлардан бошқа киши йўқ эди. Конъяқ ҳам бутун эмас, яримта, суҳбат асносида ман ўз мақсадимга кўчиб, эски «Миллий иттиҳод» тарихини ёзмоқ фикрида бўлғонимни, Самарқанд қисмини ёзмоқ учун унинг ёрдамиға муҳтоҷлиғимни билдиридим. Бу сўзни сўзлар эканман, ҳалиғи муаллим йигитга бир-икки қараб кўйдим. Бул вақтда ул йигит бизнинг олдимизга икки чойнак чой, таом олиб келиб, кириб-чиқиб, бизнинг сўзимизга қулоқ солиб юрарди. Муродхўжа манға: «Бу киши ҳам ўзимиздан, манға қарашлиқ киши, чўчимасдан сўзлай беринг», — деб кулиб кўйди. Шундан сўнғра Муродхўжа билан маним орамда тубандаги мазмунда мусоҳаба бўлиб ўтди:

Муродхўжа: — Ёзажақ нарсалариниз хукumat қўлига тушмайдими?

Ман: — Хукumatга ҳам бир нусха топшириш фикридаман.

Мурод: — Кўп кишиларнинг сири очилишига сабаб бўлмайдими?

Ман: — Бу кунгача сири очилмағон киши оз қолғон-дир, ўзингиз қалайсиз? Сириңгиз очилғон йўқми?

Мурод: — Мани ГПУ чақириб сўрағон эди, ўзимнинг чор ҳукумати даврида эски фикрли талабалардан бўлиб, тараққийпарварларга қарши бўлғонлигимни, шул сабабли улар орасидаги миллий ҳаракатларга аралашмоғонлигимни, инқилобдан сўнг кўзим очилиб, муаллимлик хизматига кириб кетғанимни баён қилиб, зўрға қутулдим.

Ман: — Жуда осон қутулғонсиз. Сизга ўхшаш ҳануз сири очилмағон аёвли кишиларнинг исмларин ҳукуматга топширилатурғон нусхадан чиқариб қолдирмак ҳам мумкин. Биз ёзғон вақтда бошлаб «Иттиҳоди тараққий» аъзоларини ёзамиз. Уни бошлиғон ва ундаги активний иштирок этган кишиларнинг кўпі (Беҳбудий, Мардонқул, Махмадқул, Акобир маҳзум ва бошқалар) ё ўлиб кетған, ёхуд сири очилғон, шул сабабли жуда муфассал ёзиб топширишнинг зарари йўқ. Аммо «Миллий иттиҳод»га келғанда, буни ҳам аввало умумий суратда бир ёзиб чиқиш керак, кейин унинг ичидан баъзи аёвли кишиларга зиён келтиратурғон модда ва воқеаларни чиқариш енғил. Бунга ман ҳам тарафдорман. Фақат аслий нусха мумкин қадар тўғри ва муфассал ёзилиши лозим. Муродхўжага бу сўзларни сўзлаған чоқда маним дикқатимга олғон нуқтам кела-жакдағи суҳбатда тўғри ва муфассал маълумот беришдан муни қўрқитмаслиқ ва чўчитмаслиқ бўлғон эди. Мундан сўнг ман унга Тошканддаги «Иттиҳоди тараққий» ҳам «Миллий иттиҳод» уюшмаларининг тузилиш тарихидан ва фаолиятидан бир қадар сўзлаб бердим. Қисқаси, илгарифи мажлисимииздан ишғол этилған масала мана шу эски уюшмаларнинг тарихин ёзиш ва уни ҳукуматга қандай топшириш хусусларидан четға чиққон йўқ. Шул кеча Муродхўжанинг уйида ётиб қолиб, эрта туриб кетдим. Ул кунларда қўшхонам Эргаш деған бир тошкандлиқнинг квартири эди.

Бу муносабат билан шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, записқа масаласи қўзғолғондан сўнгра ман эски уюшмалар («Иттиҳоди тараққий», «Иттиҳоди миллий» ва «Бухоро истиқболи») нинг руҳи, жон томири масаласида бўлғон уч киши — Саъдуллаҳўжа, Файзула Хўжа ва Мирзо Абдулқодирлар билан йўлиқиб, бу тўғрида уларнинг фикрларини олишни лозим топдим.

Шўролар ҳукуматининг узун муддат юқори мансабларини ишғол этған, яхши маош олғон ва яхши афтомобилда кезган бу ўртоқлар, эски уюшмалар тўғрисидаги маълумотни қачондир-да ёзиб берган ва ҳукумат қошида ўз гуноҳла-

риға иқрор қилиб, тавба қилғон бўлсалар керак, деб ўйлайманки, ҳам: «Бу тўғрида биз билғонимизни ёзib берғанмиз, сан ҳам қўрқмасдан ёзавер, ҳақиқатни яширма!» мазмунидаги дўстона бир маслаҳат бералар. 21-йил воқеаларида (ман қамалғондан сўнгра бўлғон ишларни) ёзишда манға бир қадар ёрдамлари тегар, деб умид этардим. Лекин булардан ман кутган маслаҳат чиқмади. Саъдулла ва Файзула Хўжалар ўзларининг бу тўғрида ҳеч нарса ёзмаслиқларин, Мирзоқодир эса ёзиган мақоласидан кам бўлмаса, ортиқ эмаслиғини билдиришдилар. Бундан ташқари, Файзула Хўжа Мирзоқодирнинг «За партия»даги мақоласидан норозилик изҳор қилди, маним ёзғон нарсамни бир кўздан кечиришга ваъда қилди. Уюшма ишларидаги мандан кўра кўпроқ ва фаолроқ ишлабсан ҳатто аксилинқилобий ишларга очиқдан очиқ киришган чоқларда (ман қамоқда ётғон, Анвар пошо Бухорога келғон вақтларда, 21-йилда) уюшмага раислик ва раҳбарлик қилғон, ҷунинг ила баробар ҳукумат даргоҳидан муҳим ўрунларни ишғол этган бу уч вўжд ва уч қўммунист дўстларимдан эшитилған у жавоблар маним записқа тўғрисидағи гайратимни бир қадар сўндириб, бир неча ойлар ёзмай ташлаб қўйишимга сабаб бўлди.

29-йилда сиёсий ва иқтисодий аҳволим жуда оғирлашфоч, шул записқани битирмасдан туриб, бу оғир аҳволдан кутулишнинг мумкин эмаслиғини англаш, такрор ёза бошладим. Қамоқдан бир-икки ой бурун бу записқа тўғрисида яна икки киши (Миёнбузрук ҳам Муҳиддин қори) маним фикримни сўраб, буларнинг иккиси ҳам «Миллий иттиҳод»нинг активний аъзолари бўлғонлигини бошқа аъзолар орасиға сўз тарқалишидан қўрқиб, иккиси ҳам бир мазмунда — ўзим яхши билатурғон «Иттиҳоди тараққий» уюшмасининг фаолиятини муфассал ёзиган, «Иттиҳоди миллий»га келғанда, шахсларни очиқ кўрсатмасдан, қисқа ва умумий равишда ёзиш фикрида эканлигимни билдириб, уларни гёйтинчлантирдим. Мана маним записқам тўғрисида сўзлашган кишиларим ва айтған сўзларим шундан иборатдир.

Ўз фикримга келганда, ман записқамнинг октябрь қисмини узоққа чўзилмаса ҳам, мумкин қадар муфассал ва документалний бир суратда ёзмоқчи, «Иттиҳоди тараққий»дан бошлаб Намангандаги уюшмасига келтириб битирмакчи ва шу йўл билан ўзимнинг сиёсий ва иқтисодий аҳволими бир қадар тузатмакчи эдим. Манинг учун шундан бўлак бир најот қолмағонлигини ва шу фикрни, сиёсий идорадан кутулишнинг мумкин эмаслиғини жуда яхши сезар ва

англардим. Фақат, бу мақсадларимға етиша олмасдан қамоққа олиндим.

1930 йил, 28 декабрь.

«ХОТИРАЛАР» ГА ИЛОВА

Мунаввар қори Абдурашидхоновга

Мұхтарам жаноби қори!

Бизларға ишонаверинг, мен саломатман. Сизға ҳам шундай саломатлик тилайман. Ушбу хатни берувчидан яна ўтасини олинг, балки керак бўлиб қолар.

Келиш ва келмаслиғинфизни хабар қиласизми, ман билмайман. Ушбу хатни берғувчини ўз соғлиғинфиз ва келишинғиз ҳақида огоҳлантиринг».

Афғон сафоратхонасиning котиби Абдувоҳид¹.

Афғонистон ташқи ишлар министри Ғулом Содикхонға

Ман Тошкентға келиб, Туркистон миллиятычилари ҳаракатидан, айниқса ерлик мусулмонларнинг ҳаракатидан четда туришни истамадим. Излаб-излаб ажойиб тунларнинг бирида ман ниҳоятда зиёли кишилардан бири, Тошканд мусулмонлари ва миллиятычилари фирмасида обрў ва мавқеға эга Мунаввар қори билан учрашиб, сұхбатлашдим. Сұхбат асносида Мунаввар қори бундай деди: «Гарчи бизнинг миллиятычилар ташкилоти иш олиб бора олмаса-да биз бир жойда кўнгилдағи йиғила олмаймиз ва бизнинг ҳар биримиз ҳукуматнинг беморлиғи туфайли Туркистоннинг турли шаҳарларида ҳар хил майдада ишлар билан машгулмиз. Масалан ман Самарқандаги музей ишида бандман. Лекин миллиятычилар фирмаси ўз интилиши ва фаолиятидан чекинмаслиғига қаттиқ умид қиласман. Биз ўз миллиятычилар қараашларимизни тўлиқ ўтказамиш ҳамда ёш зиёлиларнинг идрокига сингдира оламиз. Улар ҳозир идораларда катта лавозимларда, ҳатто давлат ва қуий мансабларни эгаллаб турибдилар. Биз, миллатчилар, хусусан Мунаввар қори, Салимхон, Миёнбузрук ва бошқалар майдада ишлар билан шугуллансанда, аммо маҳфий равишда бўлсада, ёшлар орасинда ўз ниятимизни яхши амалга оширишга бир мунча эришидик».

Кейин Мунаввар қори сұхбат чоғида: «Бизлардан баъзилари тахминан 10—15 киши, буни Маскўвдағи элчи Мирза

¹ Абдулоҳиднинг 24.III.28 йилда ёзғон ушбу хати Мунаввар қори-нинг кўлига етиб бормаган.

Муҳаммадхон жаноблари ҳам яхши биладилар, ҳар қандай ҳолда ҳам Туркистондан Афғонистонга кетишга мажбур, чунки ҳаётимиз хавф остида қолди. Ҳар куни қандайдир баҳона билан биримизни қамашади ва сўроққа тутишади.

Агар Афғонистон ҳукумати рухсат берса, у ҳолда биз Афғонистонга келиб, худди Ҳошим Шойиқ каби маориф соҳасида ишлаймиз, чунки ҳозир бизнинг Туркистонда бўлишимиз фойдасиз, балки бизни йўқотишга сабаб бўлар, бироқ бошқа томондан, биз ёшларимизнинг Ватанин севишилариға, миллиятчи эканликлариға ишончимиз комил. Миллиятчилар кечада кундуз тараққий этиб, кенгайишга интилишмоқда. Биз уларнинг муваффақият билан илгари боришилариға умид қиласиз».

Сизга ёзилғонларни хабар қиласиз эканман, уларнинг тўлиқ прогромини топишга ва батафсил маълумотларни топиб, Сизга жўнатишимга ишончим комил. Лекин улар Афғонистонга норасмий боришини ўйлаб, яна манга мурожаат қиласалар, ман уларга нима деб жавоб беришим керак. Сизнинг фикринғизни ман билишим лозим.

Эҳтиром ила Фулом Жейлоний 1928 йил, 28 март.

Ўзимнинг № 1439 хатимдан сўнг хабар қиласан: Мунаввар қори билан учрашдим. У учрашув пайтида «Миёнбузрук келғандан бўён мутлақо ҳеч қандай иш қилмагани ва касаллиги туфайли ҳеч қаёққа бора олмаётгани, чунки ҳар куни уни кузатиб туришганини, энди нима бўлишиға қарамай, Афғонистонга кетиши, аммо Афғонистон ҳукумати ўз худудига ўтказмаслиғидан қўрқмоқда, чунки у Афғонистондан чиқиб кетишида ҳукуматнинг расмий рухсатисиз Иерусалим, Туркияга кетиб, у ердан Тошкандга қайтган. Шу боис Сизнинг ҳузурингизга — Афғонистон вакилига мани (яъни Мунаввар қорини — С.А.) юборди, ўз ҳукуматингиздан уни тинч, осойишта, норасмий Афғонистонга бориши учун рухсат олиб беришингизни сўради» деди.

Ёзилғонларнинг моҳиятига кўра, Сизнинг кўрсатмаларинғизни кутаман ва яна Мунаввар қори, Миёнбузрук, Салимхон (ва бошқалар) каби зиёли кишилар бу ерда ўзларини қисилғандек сезмоқдалар, шу боис Афғонистонга қатъиян кетмоқчи эканликларини қўшимча қилмоқчиман.

Эҳтиром билан Фулом Жейлоний
(Русчадан таржима)

МУНАВВАР ҚОРИ АБДУРАШИДХОНОВ АСАРЛАРИ РЎЙХАТИ

1. «Адиби аввал» — Тошкент, 1907 й.
2. «Адибус-соний» — Тошкент, 1907 й.
3. «Усули ҳисоб» — Тошкент, 1911 й.
4. «Ҳавойижи диния» — Тошкент, 1912 й.
5. Тажвид — Оренбург, 1911 й.
6. «Тарихи қавми турк» — Қозон, 1911 й.
7. «Тарихи анбиё» — Тошкент, 1912 й.
8. «Тарихи исломия» — Тошкент, 1912 й.
9. «Даҳруннажот» — Қозон, 1912 й.
10. «Сабзазор» — Тошкент, 1914 й.
11. «Ер юзи» — Тошкент, 1917 й.
12. «Ўзбекча тил сабоқлиғи» — Тошкент, 1925 й. I—II—III қисмлар.
13. «Ўзбекча тил сабоқлиғи» — IV қисм. 1926 й. (босилмаган)

«Тил сабоқлиғи»дан олинган шеърлар

1. Орзу.
2. Куз.
3. Қиши.
4. Ўзи ҳам тор эди.
5. Ялқовлик ёвумиздир.
6. Ҳар ким экканин ўтар.
7. Ҳимматли фақир.
8. Туғишганлик севгиси — ҳикоя.
9. Қандай қуллика тушди — ҳикоя.
10. Дев печак — ҳикоя.
11. Бизда ҳамият — ҳикоя, «Садойи Туркистон», 1915 й.

Нутқ ва мақолалар, хитоблар

1. Никоҳ тўғрисида — «Ўрта Азиянинг умргузаронлиги. Тараққий», 3, 9 феврал, 7 март 1906 йил.
2. Бизни жаҳолат — жаҳли мураккаб — «Тараққий», 14 июн 1906 й.
3. Сабаби тартиб — «Тужжор», 8 октябр 1907 й.
4. Тошкент мусулмон жамияти — «Самарқанд», 20 август 1913 й.

5. Тошкентда биринчи «Намуна» мактаби — «Вақт» 1914 й.
6. «Турон» труппаси расмий очилиши муносабати билан сўзланган нутқ — «Садойи Туркистон», 2 март 1914 й.
7. Жамиятлар қандай очилур — «Садойи Туркистон», 27 июн 1914 й.
8. Мақбул қурбонлар — «Нажот», 26 март 1917 й.
9. Шўройи ислом хитобномаси — «Нажот», 28 апрел 1917 й.
10. Хитобнома — «Иштирокиун», 27 декабр 1919 й.
11. Туркистон вақфлари — нутқ, 30 июн 1920 й.
12. Ҳужумми, мунозарами — «Қизил байроқ», 2 феврал, 7 март 1922 й.
13. Туркистонда вақф ишлари — «Ҳақиқат» № 1, 1922 й.
14. Туркистон шўролар жумҳурияти маорифпарвар ёшларга Хитоб — «Туркистон», 1 январ 1923 й.
15. Нашри маориф ўюшмасининг аҳамияти — «Туркистон», 4 март 1923 й.
16. Ўзбекистонда вақф — «Қизил Ўзбекистон», 11 декабр 1924 й.
17. Жадидчилик ҳақида — Тошкент округ маданият ходимлари қурултойида сўзланган нутқ. «Қизил Ўзбекистон», 7 июн 1927 й.

МУНАВВАР ҚОРИ АБДУРАШИДХОНОВНИНГ ҲАЁТИ САНАЛАРИ

1878 йил — Мунаввар қори Тошкент шаҳар, Шайх Хованди Тахур даҳа, Дархон маҳалласида мударрис Абдурашидхон оиласида дунёга келди.

1885—1890 йиллар — Бухорода таҳсил олди.

1900—1901 йилларда усули жадид мактабини очди.

1904 йилдан ижтимоий-сиёсий ишларга аралаша бошлади.

1906 йил — «Ўрта Азиянинг умргузаронлиги. Тараққий», «Тараққий» газеталарида ходим.

1906 йил — «Хуршид» газетасини ташкил этди.

1907 йил — «Адиби аввал» ва «Адибус-соний» китобларини чоп этди.

1908 йил — «Осиё», «Шуҳрат» газеталарида махфий муҳаррир.

1909 йил — «Жамияти хайрия» муассисларидан бири ва раис мувовини.

1911 йил — Финляндияга саёҳат. Петербургда Мусо Жоруллоҳ билан учрашув.

1913 йил — «Турон» уюшмасининг муассисларидан бири.

1914 йил — «Нашриёт» фирмаси муассисларидан бири.

1914 йил — «Туркистон кутубхонаси» нашриёти муассиси.

1914 йил — «Садойи Туркистон» газетасида муҳаррир.

1915 йил — «Ал-Ислоҳ» журналининг муассиси ва номшири.

1916 йил — Туркистон мардикорликка олиш қўмитаси раисининг мувовини.

1917 йил — «Шўройи ислом» жамияти ташкилотчиси ва раис мувовини.

1917 йил — Тошкент шаҳар Думасига гласний (аъзо).

1917 йил — «Турк адам марказият» фирмаси раисининг мувовини, фирмә программасининг муаллифларидан бири.

1917 йил — Кўқонда ташкил топган Туркистон Мухтор республикаси президиуми аъзоси.

1917 йил — «Нажот» ва «Кенгаш» газеталарининг бош муҳаррири.

1918 йил — Туркистон Маориф комиссарлиги турк шўъбаси иш юритувчisi.

1918 йил — Тошкент Эски шаҳар маориф инспектори, «Халқ дорулфунуни» шўроси раиси.

1919 йил — ТуркЦИК аъзоси.

1920 йил — Маориф комиссарлиги Вақф бўлими бошлиғи.

1920 йил — Бокуда ўтган Шарқ халқлари съезди делегати, президиум аъзоси, «Шарқ халқлари ҳамкорлиги ва тарғибот кенгаши» аъзоси.

1920 йил — Бухоро Маориф нозирлиги вақф бўлими-нинг мудири.

1921 йил 30 март — 3 декабрь — Садриддинхон иши бўйича қамоқда.

1922 йил — Тошкент шаҳар (Соцвос) Ижтимоий тарбия бўлими мудири.

1922 йил — «Қўмак» уюшмаси раиси муовини.

1922 йил — Академмарказ раиси, Тил-имло қурултойи делегати.

1923 йил — Маориф комиссарлиги коллегияси аъзоси.

1923 йил — «Нашри маориф» жамияти муассиси, раис муовини.

1909—1924 йиллар — «Иттиҳоди ислом», «Иттиҳоди тараққий», «Миллий иттиҳод» яширин ташкилотлари асосчиси, раиси.

1924 йил — Аёллар маориф институтида муаллим.

1925 йил — Москвага, «Шарқ халқларини ўрганиш қўмитасига» иш сўраб бориш.

1925 йил — татар зиёлилари Бурҳон Шараф, Шаҳри Шараф, Ҳоди Мақсудий билан учрашув.

1925 йил — Қ. Рамазон, Ш. Зуннун билан ҳамкорликда уч қисмдан иборат «Ўзбекча тил сабоқлиғи» китобини нашр этди.

1927—1928 йиллар — Ўзкомстарсис — Самарқанд музейи ходими, шу қўмитанинг Тошкент — Фарғона бўлими масъул котиби.

1928—1929 йиллар — ишсизлик.

1929 йил 6 ноябрь ГПУ томонидан қамоқقا олинди.

1931 йил 23 апрелда Москвада отилди, Ваганкино қабристонига дафн этилди.

1931 йил — Оврупо газеталари Мунаввар қорининг отилгани ҳақида хабар тарқатдилар.

1934 йил — Парижда М. Чўқаев раҳбарлигида Мунаввар қорини хотирлаш кечаси ўтказилди.

ТАРИХИЙ ШАҲСЛАР

**А. Абдурауфқориев
(1856—1938)**

— Мударрис, аълам, қози, «Шўройи ислом» раиси, Тошкент маҳкамай шаръиясининг раиси, Россия II чақириқ Давлат Думасининг аъзоси, шоир.

М. Абдураб — Берк

— Ҳиндистон Инқилобий ташкилотининг президенти

Анвар пошо (1881—1922)

— Туркия «Иттиҳод ва Тараққий» фирмасининг намояндаси, Биринчи Жаҳон уруши даврида Туркия Бош ҳарбий қўмондони, 1921—1922 йилларда Шарқий Бухоро истиқлол ҳаракатининг қўмондони. 1922 йил 4 августда Балжувонда ўлдирилган.

М. Валихон

— 1919—1920 йиллардаги Афғонистон консулхонасининг консули

F. Жейлонийхон

— 1926—1927 йиллардаги Афғонистон консули

Р. Е. Зиновьев (Радомыслский — 1883—1938)

— шўро арбоби, 1920 йилда Бокуда ўтган Шарқ халқлари съездига раиси.

Абдурашид қози Иброҳимов (1857—1944)

— Шарқ ислом оламиининг намояндаси, олим ва журналист.

А. А. Казаков (1879—1963)

— рус шовинисти, Туркистон АССР МИК раиси (1918), Туркистон Инқилобий Шўро Кенгаши раиси.

**Н. Камолхонтўраев
(1873—1930)**

— мударрис, Туркистон Мухтор республикаси Маориф нозизири.

- П. А. Кобозев** (1878—1941) — Туркистон АССР МИК раиси (1918), Туркистон бўйича маҳсус комиссия аъзоси, Туркистон МИК раиси (1919 й. февраль — октябрь).
- О. Маҳмудов** (1858—1936) — муҳандис, «Садойи Фарғона» газетасининг ношири ва муҳаррири, Туркистон Мухтор Республикасининг озиқ-овқат нозири.
- Хожи Муъин (Шукруллаев. 1883—1942)** — шоир, драматург, журналист.
- М. Рамзий** (1897—1938) — Ўзбекистон Маориф Халқ комиссари, «Маориф ва ўқитғувчи» журнали бош муҳаррири, драматург.
- Т. Рисқуллов** (1894—1936) — Туркистон Ўлка Мусулмон Бюроси раиси, РСФСР Миллатлар иши бўйича Халқ комиссари ўринbosари, РСФСР XKC раисининг ўринbosари, Туркистон — Сибирь темир йўли қурилишига ёрдам комитети раиси, Ўрта Осиё халқларининг йирик жамоат арбоби.
- Мб. Солиҳов** (1891—1938) — адабиётшунос олим.
- Қ. Солиҳов (Зиё Сайд, 1901—1938)** — драматург, Ҳамза номидаги академик драма театри директори, Ўзбекистон Радио комитети раиси.
- Г. И. Сафаров** (1891—1942) — шўро арбоби, «Туркистон: мустамлака инқилоби, тажрибалар» китобининг муаллифи.
- С. Тиллахонов** (1898—1931) — педагог, инқилобий ҳаракат намояндаси.
- А. Тоғиев** (1898—1938) — «Қизил байроқ» газетасининг муҳаррири, Тошкент шаҳар Ижроия қўмитасининг раиси.

- 3. В. Тұғон** (1890—1970) — Башқирдистон Мухтор Республикаси раиси, «Кенгаш» газетасининг муҳаррири, олим.
- Н. Тұрақулов** (1892—1939) — Туркистан АССР МИК раиси, Туркистан Ҳарбий Трибунали аъзоси, СССР халқлари нашриёти бошқармаси раиси, СССРнинг Ҳижоздағы әлчиси.
- М. В. Фрунзе** (1885—1938) — Туркистан фронти қўмондони (1919 й. август — 1920 й. сент.).
- У. А. Ҳўжаев** (1878—1938) — «Садойи Туркистан» газетасининг ношири ва муҳаррири, биринчи ўзбек хуқуқшуноси, Туркистан Мухтор Республикаси Ҳарбий нозири, «Шўрайи ислом» раиси.
- Садриддин Шарифхўжаев**
(1878—1946) — «Фуқаҳо» жамиятининг раиси, 1921 йилдан шўроларга қарши курашни хорижда давом эттирган ватандарвар.
- Бурҳон Шараф**
Шахри Шараф — татар педагоглари.
- М. Чўқаев** (1886—1941) — Туркистан Мухтор Республикаси ҳукуматининг бошлифи, жамоат арбоби, публицист.
- З. Қосимхўжаев**
(Заҳириддин аълам
1867—1937) — Тошкент маҳкамаси шаръиясининг раиси, олим ва публицист, шоир Чўлпоннинг тоғаси.

Авомуннос — оми одамлар, саводсиз халқ.
Аврат — кишининг номаҳрамга кўриниши мумкин бўлмаган аъзолари ва товуши.
Азҳари минал шамс — қуёшдек равшан, қуёшдек порлоқ, барчага маълум.
Амсол — мисоллар.
Асар — инсон кўзидағи нур, хабар.
Асҳоб — суҳбатдошлар, Расули акрамнинг суҳбатдошлари, яқинлари.
Атбоъ — тобеъ, бўйсунганд.
Афъоли қабоиҳ — қабиҳ, ярамас, маккор феъллар.
Ағниё — бойлар.
Бадкирдор — ёмон иш қилувчи, ёмон хулқли.
Басмала — тасмиянинг ўзбекчаси.
Боз — яна.
Вақф — мадрасалар, масжидларни иқтисодий қўллаш учун маълум бир шахс ёки жамоа томонидан ажратиб берилган ер, мулк, пул маблағи.
Вирд — вазифа.
Вожиб — бажарилиши лозим, аммо шарт бўлмаган вазифа.
Даллол — бу ерда ўйинчи, рақс этувчи ҳам яллачиларнинг корфармони.
Дорул ожизин — ожизлар, ногиронлар уйи.
Дохилия — ички.
Жаҳали мураккаб — ўзи билмаган нарса ҳақида билағонлиқ қилиш.
Жуҳало — жоҳиллар.
Залил — хор.
Зулэҳтиром — ҳурматли, муҳтарам.
Ижобат — қабул қилмоқ, амал ошмоқ.
Ижобати диния — диний тартибларга амал қилмоқ.
Истеҳсол — нутқнинг кириш қисми.
Истидиъ — илтимос.
Истифода — фойдаланиш.
Иттиҳод — бирлик.
Иттиҳоди миллий — миллий бирлик.
Ихтилоф — қарама-қаршилик.
Иқтизотъ — тақозо, талаб, зарурат.
Куллия — барча, ҳамма.
Кўшиш — ҳаракат, ёрдам.
Мавзун — чиройли.
Макруҳ — манъ қилинган.
Манзума — тартибга солинган, терилган китобча, шеър.
Мартабаи истеҳсол — ишлатиш, фойдаланиш мартабаси, одати, амали.
Масоили эътиқодия — эътиқод масалалари.

Масориф — сарф, харажат.

Машварат — маслаҳат, кенгаш.

Мусоада (мусоида) — имконият, фойдаланиш, ёрдам бермоқ.

Мутараққий — тараққий этган.

Мутобаат — эргашмоқ, бўй эгмоқ.

Муқобала — қарши чиқиш, қарши туриш.

Наҳий — манъ этмоқ.

Низом — тартиб, қоида.

Паланг хуфта — шер ухлагандир.

Расми қабиҳа — ёмон одат.

Самиъ — эшитувчи.

Садади калом — сўз чегараси.

Саодати ухравия — охират саодати.

Сафид — оқ.

Суннат — Расули акрам (с.а.в.) бажарган амалларни бажариш.

Тасниф — ёзмоқ.

Таксис — тайин этиш, белгилаш.

Таҳрик — ҳаракат.

Тутол гаплар — ҳазил гаплар.

Улум — илмлар.

Устухон — суюк.

Хровий — охиратга оид.

Фарз — бажарилиши шарт бўлган диний амал.

Фароиз — фарзлар.

Фасех (фасх) — бекор қилиш.

Фасоди ахлоқ — бузуқ ахлоқ.

Фирқа — партия, гурӯҳ.

Форложение (положение) — Туркистон вилоятини бошқариш низоми назарда тутилмоқда.

Хутом (хатм) — яқун, тугатиш.

Шоевъ — рухсат этилган, тарқалган.

Қарибат — яқинлик.

Куззотил ислом — ислом қозилари.

Ҳабис — иблис, тубанлик, ёмон фикр қўзғаш.

Хукуматдорон — ҳукумат мансабдорлари, раҳбарлар.

МУНДАРИЖА

Мұхаррирдан	5
Йүлбошчи	9
БАДИЙ АСАРЛАР	
Шеърлар	61
Хикоялар	67
РИСОЛАЛАР	
Адибус-соний	72
Ер юзи	97
НУТҚЛАР ВА МАҚОЛАЛАР	
Никоҳ тұғрисида	136
Бизни жақолат — жаҳли мураккаб	142
Сабаби тартиб	146
Тошкандда мусулмон жамияти	148
Жамиятлар қандай очилур	151
«Турон» театри очилишида сўзланган нутқ	153
Мақбул қурбонлар	155
«Шўрайи ислом» қарорномаси	158
Хитобнома	160
Туркистан вақфлари ҳақида	161
Хужумми? Мунозарами?	164
Туркистанда вақф ишлари	169
Туркистан шўролар жумхуриятидаги маорифпарвар ёшларга хитоб ..	172
«Нашри маориф» уюшмасининг аҳамияти	174
Ўзбекистонда вақф	178
Қоралаш яхши эмас	179
Ариза	182
ХОТИРАЛАР	
Мунаввар қори Абдурашидхонов асарлари рўйхати	294
Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг ҳаёти саналари	296
Тарихий шахслар	298
Лугат	301

Адабий-бадиий нашр
МУНАВВАР ҚОРИ АБДУРАШИДХОНОВ
ТАНЛАНГАН АСАРЛАР
Тошкент «Маънавият» 2003

Муҳаррир *У. Қўчқоров*
Рассом *М. Аглияров*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусаҳҳиҳ *С. Абдусаматова*

Теришга 18.12.2002 й.да берилди. Босишга 16.04.2003 й.да рухсат этилди.
Бичими 84×108/32. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.
Шартли б.т. 15,96. Шартли кр.-отт. 16,38. Нашр т. 17,49. 5000 нусха. Буюрг-
ма № К-9663. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 05—03.
Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент
матбаа комбинатида чоп этилди. Тошкент, Навоий қўчаси, 30-уй, 2003.